

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ
ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені А. С. Макаренка**

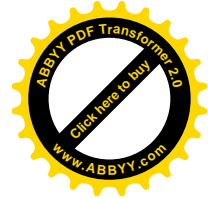
В. С. Бугрій

**ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО
В УКРАЇНІ**

(друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)

Монографія

**Суми
Видавництво «МакДен»
2011**

УДК 372.48:373.1(477)
ББК 74 (4 Укр) я 723
Б90

Друкується за рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
(протокол № 4 від 28.11.2011 р.)

Рецензенти:

С. М. Амеліна – доктор педагогічних наук, професор
(Національний університет біоресурсів і природокористування України)

В. П. Кемінь – доктор педагогічних наук, професор
(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)

В. Ф. Орлов – доктор педагогічних наук, професор (Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН України)

Бугрій В. С.

Б90 Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / В. С. Бугрій. – Суми: Вид-во «МакДен», 2011. – 340 с.

ISBN 978-966-2305-35-7

У монографії йдеться про становлення та розвиток шкільного краєзнавства в Україні. Краєзнавство розглядається у контексті розвитку освіти і характеризується як складова частина цілісної педагогічної системи.

Ключові слова: краєзнавство, шкільне краєзнавство.

В монографии идет речь о становлении и развитии школьного краеведения на Украине. Краеведение рассматривается в контексте развития образования и характеризуется как составляющая часть целостной педагогической системы.

Ключевые слова: краеведение, школьное краеведение.

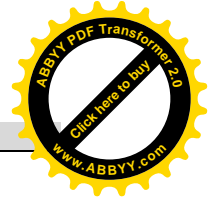
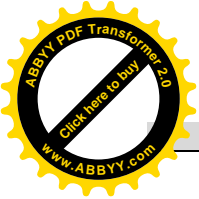
In a monograph speech goes about becoming and development of school study of a particular region on Ukraine. The study of a particular region is examined in the context of development of education and characterized as a component of the integral pedagogical system.

Keywords: study of a particular region, school study of a particular region.

ISBN 978-966-2305-35-7

УДК 372.48:373.1(477)
ББК 74 (4 Укр) я 723

© Бугрій В. С., 2011
© Видавництво «МакДен», 2011

ВСТУП

Сучасна шкільна освіта України орієнтована на підвищення ефективності навчально-виховного процесу з метою формування компетентнісної особистості, яка здатна не лише засвоювати знання і уміння, але й поважати традиції і звичаї свого та інших народів, знаходити порозуміння з представниками інших культур.

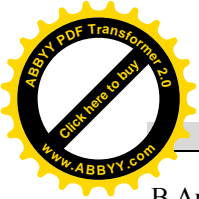
Зазначені пріоритети відображені у головних документах про освіту, зокрема у Державній національній програмі „Освіта” („Україна ХХІ століття”), у законі України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, у Національній доктрині розвитку освіти. У цих документах йдеться про те, що загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах вихованості, полікультурності, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Для правильного вирішення завдань, пов'язаних з перебудовою освіти необхідним є розгляд, узагальнення та творче осмислення особливостей функціонування усіх її компонентів, у тому числі і краєзнавчої роботи.

Краєзнавча робота за своїм змістом є надзвичайно різнобічною, інтегративною, застосовується при вивченні різних шкільних предметів і сприяє активізації інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових якостей особистості. Крім того, вона забезпечує поєднання вивчення основ наук із засвоєнням певних видів діяльності.

Об'єктивний аналіз розвитку шкільного краєзнавства, теоретичне узагальнення цінного досвіду, що створили педагоги минулого, а також вивчення досягнень сучасної української освіти, дають змогу якісно оновити й удосконалити зміст навчально-виховної роботи загальноосвітніх закладів України.

Враховуючи важливу педагогічну та соціально-філософську сутність шкільного краєзнавства цей напрям педагогічної творчості здавна досліджувався мислителями і науковцями. Так, засновники теорії народності освіти Б.Грінченко, О.Духнович, Т.Лубенець, С.Русова, К.Ушинський доводили значення найближчого оточення у розвитку дитини.

В історико-філософському аспекті цієї проблеми торкалися: В.Андрущенко, Я.Головацький, І.Зязюн, В.Кремінь, В.Луговий, В.Лугай, В.Сухомлинський.

Теоретико-методичні засади освітнього краєзнавства у своїх працях розробили В.Борисов, Ю.Кононов, П.Іванов, В.Корнєєв, В.Обозний, І.Прус, К.Строев, А.Сиротенко.

Певні напрямки шкільного краєзнавства розглядалися в історико-педагогічних дослідженнях Л.Бабенко, С.Бабишина, В.Бенедюк, Л.Березівської, П.Бурдейного, Н.Побірченко, Н.Рудницької, О.Самоплавської, А.Сбруєвої, М.Соловья, О.Сухомлинської, О.Тімець, А.Хоптяра, В.Шульженко та інші.

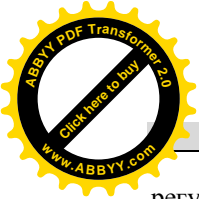
Окремі аспекти проблеми з'ясувалися у контексті вивчення загальних основ навчально-пізнавального процесу такими вченими, як І.Бех, Л.Вовк, С.Гончаренко, М.Євтух, В.Лозова, В.Мадзігон, О.Михайличенко, Г.Троцько, М.Ярмаченко та інші.

Зважаючи на важливі особливості шкільного краєзнавства, воно і надалі залишиться стійким елементом навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, ефективним засобом виховання учнів, розвитку їх пізнавальної активності. Осмислення розвитку та здобутків шкільного краєзнавства другої половини ХХ ст. та перших років ХХІ ст. сприятиме природовідповідному та етноцентричному підходу до освіти дитини на сучасному етапі, стимулюванню її творчої діяльності, виробленню підходів до інтегрування навчального матеріалу та його диференціації.

Об'єктом монографічного дослідження є краєзнавство у загальноосвітніх закладах України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють часовий проміжок з 1944 по 2010 рік. Нижня межа пов'язана з відновленням роботи українських шкіл на засадах предметно-урочного викладання після визволення від німецько-нацистської окупації. Верхня межа обумовлюється прийняттям у липні 2010 р. Верховною Радою України законопроекту про введення 11-річної системи середньої освіти. Реалізація цього документу передбачає зміну змісту та структури системи шкільного краєзнавства, що потребує окремого наукового аналізу.

Шкільне краєзнавство України у встановлених хронологічних межах розглядається як освітнє явище, що мало всі ознаки цілісної педагогічної системи. В основу дослідження покладено аналіз, відповідно до періодизації, системоутворюючих компонентів шкільного краєзнавства до яких відносяться: цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний та результативний.

Джерельну базу монографії становлять документи, що регулювали розвиток шкільного краєзнавства в Україні у другій половині ХХ ст.: закони, накази, постанови, резолюції партійних та державних структур; звіти керівних органів освіти; матеріали освітянських нарад.

Фактологічною основою роботи стали документи: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: № 166 – Міністерство освіти України 1918-2000 рр.; № 5116 – Міністерство культури України 1953-1993 рр.); Державного архіву Дніпропетровської області (фонди: № Р.-3101 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих 1933-1988 рр.; № Р-4739 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Павлоградської міської Ради депутатів трудящих 1947-1973 рр.; № Р-4749 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Верхньодніпровської районної Ради депутатів трудящих 1944-1971 рр.; № Р-4863 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Криворізької міської Ради депутатів трудящих 1945-1969 рр.; № Р-4961 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Криничанської районної Ради депутатів трудящих 1945-1969 рр.; № Р-5722 – Відділ народної освіти виконавчого комітету Новомосковської районної Ради депутатів трудящих 1944-1976 рр.); Державного архіву Рівненської області (фонди: № Р-2 – Рівненське обласне управління народної освіти 1939-1998 рр.; № Р-204 – Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради народних депутатів 1939-1994 рр.); Державного архіву Сумської області (фонди: № Р-3477 – Отдел народного образования исполнительного комитета Тростянецкого районного Совета народных депутатов Сумской области. 1953-1984 гг.; № Р-3551 – Областная детская экскурсионно-туристическая станция Сумского областного отдела народного образования 1948-1997 гг.; № Р-3730 – Исполнительный комитет Старовановского сельского совета депутатов трудящихся Ахтырского района 1944-1989 гг.; № Р.-3733 – Отдел народного образования исполнительного комитета Ахтырского районного Совета народных депутатов Сумской области 1943-1989 гг.; № Р-3945 – Отдел народного образования исполнительного комитета Бурынского районного Совета народных депутатов Сумской области 1944-1987 гг.; № Р-5021 – Отдел народного образования исполнительного комитета Конотопского городского Совета народных депутатов Сумской области 1943-1988 гг.; № Р-5085 – Конотопская средняя общеобразовательная школа № 2, Конотопского района, Сумской области 1949-1983 гг.; № Р-5246 – Шосткинский городской отдел

народного образования Сумской области. 1944-1985 гг.; № Р-5912 – Отдел народного образования исполнительного комитета Роменского районного Совета народных депутатов 1931-1990 гг.; № Р-6659 – Отдел народного образования г. Ромны 1963-1984 гг.; № Р-7059 – Отдел народного образования исполнительного комитета Шосткинского районного Совета народных депутатов Сумской области 1965-1987 гг.; № Р-7095 – Отдел народного образования исполнительного комитета Глуховского районного Совета народных депутатов Сумской области 1944-1988 гг.; № Р-7375 – Отдел народного образования Кролевецкого района 1947-1979 гг.; № Р-7457 – В-Писарівський відділ народної освіти 1950-1981 рр.; № Р-7508 – Отдел народного образования исполнительного комитета Заречного районного Совета народных депутатов г. Сумы 1974-1991 гг.; № Р-7517 – Отдел народного образования Белопольского района 1951-1978 гг.; № Р-7548 – Отдел народного образования Путивльского района 1969-1986 гг.; № Р-7555 – Охтирська середня школа № 1, Охтирського району, Сумської області 1945-1985 рр.; № Р-7608 – Отдел народного образования исполнительного комитета Ковпаковского районного Совета народных депутатов г. Сумы. 1974-1992 гг.; № Р-7630 – Отдел народного образования г. Ахтырка 1979-1989 гг.); Державного архіву Харківської області (фонди: № Р-917 – Отдел народного образования Харьковского горисполкома 1922-1976 гг. № Р-4510 – Отдел народного образования исполнительного комитета Харьковского районного Совета депутатов трудящихся 1936-1973 гг.; № Р-4677 – Отдел народного образования Краснозаводского райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1979 гг.; № Р-4682 – Отдел народного образования Московского (Сталинского) райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1972 гг.; № Р-4683 – Отдел народного образования Коминтерновского райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1968 гг.; № Р-4684 – Отдел народного образования Октябрьского райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1971 гг.; № Р-4685 – Отдел народного образования Ленинского райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1972 гг.; № Р-4690 – Отдел народного образования Орджоникидзевогo райсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1969 гг.; № Р-4695 – Отдел народного образования Харьковского облсовета депутатов трудящихся г. Харькова 1943-1982 гг.; № Р-5041 – Отдел народного образования Изюмского горисполкома 1943-1956 гг.; № Р-5197 – Отдел народного образования исполнительного комитета Кегичевского районного Совета депутатов трудящихся 1944-1973 гг.; № Р-5222 – Отдел народного образования

исполнительного комитета Барвенковского районного Совета депутатов трудящихся 1947-1972 гг.; № Р-5581 – Отдел народного образования исполнительного комитета Волчанского районного Совета депутатов трудящихся 1943-1969 гг.). Більшість архівних джерел уперше вводяться до наукового обігу.

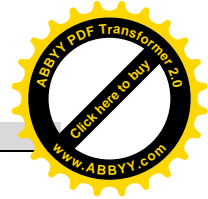
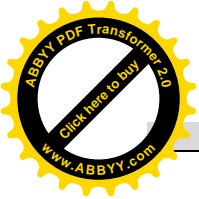
У монографії використано видання, на сторінках яких публікувалися освітні документи, зокрема: „Керівні матеріали про школу” (1962 р.), „Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР” (1939-1961 рр.), „Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР” (1962-1988 рр.), „Про реформу загальноосвітньої і професійної школи” (1984 р.), „Народное образование в СССР” (1987 р.), „Освіта України. Нормативно-правові документи” (2001 р.).

Окрему групу джерел становлять програми шкільних предметів (початкової школи, біології, географії, історії, літератури та ін.), факультативних курсів, гуртків, у яких відображено зміст та структуру краєзнавчої роботи.

Важливу роль у написанні монографії відіграли праці науковців, педагогів, методистів, сучасників досліджуваних подій у яких дається характеристика теоретичного та практичного значення шкільного краєзнавства.

У роботі опрацьовано публікації присвячені шкільному краєзнавству, надруковані у періодичних виданнях, зокрема у таких, як „Биология в школе”, „Географія”, „Географія та основи економіки в школі”, „Історія в школі”, „Історія та правознавство”, „Краєзнавство. Географія. Туризм”, „Математика”, „Преподавание истории в школе”, „Радянська школа”, „Рідна школа”, „Українська мова і література в школі”, „Український історичний журнал”, „Фізика в школе”, „Шлях освіти” та ін.

Теоретичні положення і висновки роботи, фактичний історико-педагогічний матеріал можуть бути використані при реалізації низки практичних завдань: при викладанні курсів педагогіки, історії педагогіки, історії України, під час проведення спецкурсів та спецсеминарів з питань розвитку вітчизняної освіти, для вдосконалення професійної підготовки студентів педагогічних навчальних закладів, у науково-методичному керівництві роботою студентських наукових гуртків та факультативів, у практичній діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл.

РОЗДІЛ 1. ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства

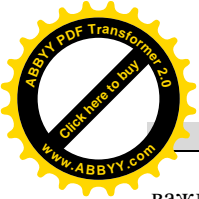
Важливою передумовою дослідження розвитку шкільного краєзнавства є аналіз його теоретико-методологічних засад. Це передбачає осмислення наукового знання про шкільне краєзнавство, опис та пояснення його педагогічного і соціального значення як певної предметної галузі відповідно до різних етапів еволюції суспільства.

Перші науково-теоретичні засади шкільного краєзнавства були закладені у XVII ст. Я.Коменським, який виступав з критикою, пануючої на той час, словесної системи навчання. Альтернативу їй педагог вбачав у всебічному використанні у освітніх закладах місцевого матеріалу, підкреслюючи, що діти повинні вивчати „самі речі, а не чужі спостереження і свідчення про ці речі” [256, с. 277]. Такий підхід Я.Коменський вважав найбільш оптимальним на усіх ступенях освіти: від материнської школи до академії. Спостереження за довкіллям стали основою сформульованої чеським педагогом теорії природовідповідності навчання і виховання. На думку вченого людина є частиною природи і розвивається у відповідності з її найважливішими загальними законами. Тому, вивчення навколишнього середовища – це обов’язкова умова розуміння основ природовідповідності, шлях до найбільш успішної самореалізації.

В Україні ідеї побудови освіти на засадах природовідповідності були розвинуті видатним просвітителем XVIII ст. Г.Сковородою. У своїх узагальненнях він сформулював філософські ідеї „сродності”, фактично заклавши методологічні основи навчання і виховання через пізнання особистістю найближчого оточення і самої себе. На думку Г.С.Сковороди „щастя наше знаходиться всередині нас, нехай ніхто не чекає щастя ні від високих наук, ні від почесних посад, ні від багатства”. Завдання навчання полягає у тому, щоб „приводити до досконалості сродність. Але якщо не дана сродність, то що може зробити наука? Наука є практика і дочка натури” [509, с.439].

Таким чином, перші теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства в Україні пов’язані з педагогічними ідеями природовідповідності освіти.

Крім того, у своїй творчості Г.Сковорода визначив ще один важливий педагогічний принцип – народності, який, у подальшому, теж став основою розвитку шкільного краєзнавства. Український філософ пропонував виховувати молодь через вивчення народних традицій рідного краю.

Наукові основи вітчизняної теорії народності були розроблені уже у XIX ст., причому, цей процес проходив одночасно на різних частинах України, що говорить про єдине методологічне бачення розвитку освіти.

Велика заслуга у розробці концепції народності освіти належить К.Ушинському, який доводив, що найбільш ефективною є школа побудована на власних національних засадах, де викладання здійснюється рідною мовою. Розкриття даного педагогічного принципу вчений присвятив одну із найвизначніших своїх праць – „Про народність у громадському вихованні” (1857 р.). У ній він вказував, що „кожен народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається його громадським життям, розвивається разом з його розвитком” [549, с. 76].

У цій роботі педагог однозначно стверджує: „У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим” [549, с.102].

Педагог був глибоко переконаний, що культура, характер кожної національності значною мірою обумовлюються природою, господарством, історичною пам'яттю, без яких неможлива ефективна освіта. У своїх „Спогадах про навчання в Новгород-Сіверській гімназії” він із здивуванням вказував на те, що „виховний вплив природи, який кожний більше або менше відчув на собі, який з такою живістю відображається майже в кожній придуманій або істинній біографії, так мало оцінений у педагогіці” [546, с. 315].

Найбільше теоретичне обґрунтування педагогічної доцільності краєзнавства було здійснене К.Ушинським у період його перебування у Швейцарії. Вивчаючи досвід шкільництва цієї країни та порівнюючи його із російським він зробив цілий ряд наукових узагальнень. Зокрема, у дослідженні місцевості він вбачав ключ до вирішення стратегічної мети освіти – розвитку здібностей дітей. На його думку учні повинні добувати знання не лише із книг, а й з предметів оточення, а також розвивати вміння самостійно їх застосовувати: „мета народної школи полягає не в тому, щоб укласти в голови дітей

деяку кількість певних знань, які вони потім забудуть, і прищепити їм технічні навички читання та письма, якими вони не скористаються, а тому, щоб шкільними заняттями розвинути здібності дітей, природним шляхом розкрити в них розумний погляд на навколишню природу й суспільні відносини і зробити їх здатними до самостійного життя і діяльності” [548, с. 69].

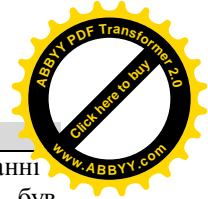
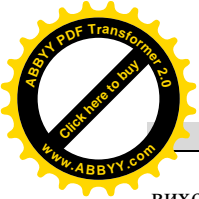
Аналізуючи предмети, які вивчаються у елементарній школі Швейцарії він давав їм характеристику і, зокрема, курсу з вивчення рідного краю. Його педагог називає „вітчизнознавством” та адресував йому такий відгук: „Легко собі уявити, скільки яскравих, що відповідають дійсності, образів, цілком конкретних, відкладеться в душі дітей від такого живого, наочного, предметного курсу. Що такий курс абсолютно на місці в народному училищі – безперечно” [548, с. 117].

Розробляючи систему ознайомлення учнів з рідним краєм, К.Ушинський вважав, що вона має носити прикладний характер і допомогти учням після закінчення школи включитися в трудову діяльність. З цього приводу він писав, що курс „Вітчизнознавства” „слід застосовувати до горизонту кожної місцевості й до потреб того класу, діти якого навчаються в класі. У школі сільській, головне місце мають посісти обробка ланів, городів, косовиця, удобрення землі тощо” [548, с. 117].

Костянтин Дмитрович теоретично обґрунтував ідею використання краєзнавства при викладанні різних шкільних предметів, наголошуючи, що воно повинно сприяти не розвитку науки, а розвитку підростаючого покоління: „Одна справа – наука в своїй системі, а інша – педагогічний розвиток дітей і передавання їм необхідних та корисних для життя знань” [548, с. 121].

Для всебічного розгортання краєзнавчої роботи у школі педагог закликав всіляко сприяти створенню підручників про рідний край і залучати до цієї справи якомога більше учителів: „Я гадаю, що непогано було б, коли б міністерство освіти, склавши докладну, точну й чітку програму такого курсу та опублікувавши її, призначило премії за краще складені курси з погляду тієї школи, в якій викладає автор. Кращі з цих курсів можна було б надрукувати й таким чином покласти початок запровадженню вітчизнознавства й у наші школи” [548, с. 118].

Отже, К.Ушинський розглядав краєзнавство як важливе педагогічне явище та охарактеризував його навчальний, виховний та методичний аспекти.

На Західній Україні народно-педагогічні традиції у навчанні вихованні були започатковані О.Духновичем. У 1857 році був опублікований його підручник „Народная педагогія в пользу учителей сельских”. Це був перший підручник з педагогіки не лише на Закарпатті, а й в Україні взагалі. Основою народності на думку педагога є викладання рідною мовою, відповідно до історичних та національних традицій українців. Одним із способів за допомогою якого можна було зберегти національну самобутність системи освіти О.Духнович вважав навчання на матеріалах із найближчого для учнів оточення [562, с. 91].

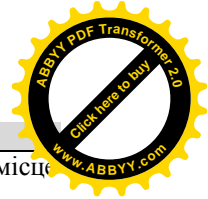
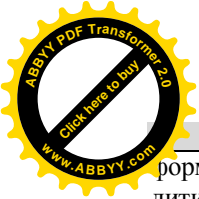
Значний вклад у розвиток краєзнавства Західної України зробив І.Франко. Наукову діяльність у цій галузі він поєднував із організаторською і практичною. Зокрема, він очолював Етнографічну комісію створеного у 1873 році у Львові „Товариства ім. Т.Шевченка”, був редактором його „Етнографічного збірника”.

Але особлива заслуга І.Франко полягає у розробці теорії краєзнавства. Вчений був одним із перших, хто почав активно використовувати термін „краєзнавство”, розуміючи під ним одночасно самостійну науку і провідний шкільний предмет: „наука краєзнавства становить один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи з початкової школи” [554, с. 116].

На думку І.Франка шкільне краєзнавство мало виступати першоосновою усієї системи навчання і виховання підростаючого покоління: „перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єданого організму” [554, с. 116].

Значний внесок у практичну реалізацію ідей народності освіти в Україні зробили громади, які об’єднували передову інтелігенцію. Як вважає сучасна дослідниця Н.Побірченко саме завдяки ним на межі ХХ ст. було сформовано методичні засади української школи: „Якщо в кінці ХІХ ст. передові діячі української культури та педагогіки головним своїм завданням бачили запровадження в школах викладання українською мовою, то на початку нового століття вже була напрацьована значна кількість спеціальної педагогічної літератури, в якій розглядалися концептуальні завдання викладання різних навчальних дисциплін, зміст і особливості окремих курсів в українській школі” [399, с. 281].

Дослідниця зауважує, що видатні члени громад, зокрема Б.Грінченко, у найближчому оточенні вбачали засіб

формування цілісного уявлення про природу, суспільство і місце дитини у них [399, с. 281].

Отже, аналіз свідчить про те, що у педагогічній думці України уже в XIX – на початку XX ст. краєзнавство почало розглядатися як невід’ємна складова роботи школи. Це знайшло своє відображення в обговоренні найважливіших складових цієї системи: мети, змісту, форм та методів вивчення довкілля.

Методологічна основа шкільного краєзнавства в Україні у XIX – на початку XX ст. впливала із принципів природовідповідності та народності освіти. Цим вона відрізнялася від теоретико-методологічних підходів до шкільного краєзнавства в Росії та багатьох європейських країнах, оскільки там його застосування визначалося утилітарно-практичним принципом. Він полягав у тому, що вивчення довкілля обумовлювалося його корисністю, тобто у першу чергу досліджувалися об’єкти, які мали для людини важливе господарське значення. Саме таким чином обґрунтовував інтерес школи до місцевого матеріалу фундатор краєзнавчої справи у Росії В.Зуєв. Він особисто брав участь у багатьох наукових експедиціях, у тому числі і по території України. У своєму творі „Подорожні записки від Санкт-Петербурга до Херсона у 1781 та 1782 рр.” він описав залізні руди на Криворіжжі, соляні озера на Полтавщині, склав карту Дніпровського лиману. В.Зуєв став автором першого російського підручника із природознавства „Начертание естественной истории” (1786 р.) у якому виступав з ідеєю вивчення природних багатств рідного краю [530, с. 36-37].

Узагальнюючи зазначимо, що українськими педагогами краєзнавство розглядалося як важлива складова принципу народності, який сприяв збереженню цілісного характеру освіти. Знайомство з рідним краєм розумілося не лише однобічно, з точки зору утилітарно-практичних потреб, а мало забезпечувати поєднання виробничих і духовних знань, виховувати дитину шляхом її взаємодії із природним та людським середовищем. Саме у такий спосіб гарантувався гармонійний розвиток особистості.

На початку XX ст. у методологічні засади шкільного краєзнавства було внесено новий зміст. Пов’язувалося це з ідеєю „локалізації” педагогіки, висунутою російським вченим Є.А.Звягінцевим [224]. Вона передбачала, що основою вивчення усіх предметів ставало найближче оточення, завдяки якому школа мала позбутися механічної передачі знань дітям. Вважалося, що в результаті локалізації навчального матеріалу учні самостійно будуть здатні добувати знання через власні спостереження і дослідження. У старших

класах Є.Звягінцев пропонував увести окремий курс по вивченню рідного краю, який мав би систематизувати усі знання, отримані учнями з різних предметів у процесі локалізації.

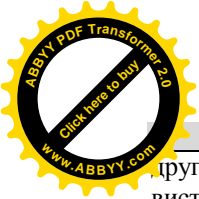
В Україні подібні ідеї підтримувала С.Русова. У своїй роботі „Дидактика” вона стверджувала, що тільки через краєзнавство діти можуть отримати справжні знання. Наприклад, істинність історії рідного краю на відміну від загальної історії полягає у тому, що в останній „збігаються часто цілком протилежні інтереси різних народів; справжня вартість кожної науки – це її абсолютна правдивість, і навчання історії має бути цілком безстороннє. Цьому може сприяти лише історія власного краю” [488, с. 261]. Вивчення природничих дисциплін на прикладах найближчого оточення, на думку вченої, „не дасть самому навчання нічого догматичного, відірваного від життя” [488, с. 264].

Узагальнюючи С.Русова стверджувала, що краєзнавство є основою усієї загальної освіти, „воно мусить бути імперативом для кожної школи, початкової та середньої” [488, с. 261].

Великого значення педагог надавала шкільним екскурсіям, вважаючи їх ознакою передової педагогіки та засобом поєднання школи і життя. Однією із перших вона впроваджує у науковий обіг термін „екскурсовий метод”, вважаючи його ознакою передової педагогіки та засобом поєднання школи і життя: „Бачити власними очима, переживати враження – ось що нова педагогіка кладе фундаментом освіти для учнів, і цим вимогам найкраще задовольняють шкільні екскурсії, розумно обставлені. Вони єднують школу із справжнім життям, завдяки корисним результатам з них виробився новий так званий „екскурсовий метод”, котрого вживають щодалі ширше для всяких наук” [488, с. 118].

На початку ХХ ст. у педагогічній теорії остаточно закріплюється термін „краєзнавство”. Відомий радянський дослідник шкільного краєзнавства П.Іванов приписує його появу історик-методисту В.Уланову та сибірському учителю-географу І.Манькову [227, с.13], хоча як ми уже зазначали в Україні цей термін використовувався ще у ХІХ ст., зокрема у працях І.Франка.

Оскільки термін „краєзнавство” спочатку існував у шкільній практиці паралельно з близькими за змістом термінами „вітчизнознавство” та „батьківщинознавство”, то перед педагогами постала потреба у розмежуванні їх предмету та територіальних меж. Так, І.Маньков пропонував використовувати одночасно і термін „батьківщинознавство” і термін „краєзнавство”, розуміючи під першим вивчення безпосереднього оточення школи, а під останнім –

другий концентр краю – повіт або губернію. [370, с. 52]. В.Уланов виступав прихильником іншого підходу, вважаючи усе оточення, територію повіту і губернії, як зону краєзнавства [227, с.13].

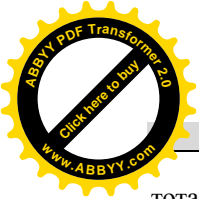
Отже, на початок ХХ ст. відбулося остаточне закріплення краєзнавства в якості обов'язкового компоненту освіти. У педагогічній думці йшов процес визначення змісту та сутності шкільного краєзнавства.

Значні зміни у теоретико-методологічних засадах шкільного краєзнавства відбулися у 20-х рр. ХХ ст. З цього часу вони починають визначатися партійно-державною політикою у сфері загальної освіти. Створювана більшовицькою владою трудова школа повинна була готувати ідейно загартованих працівників для промислових та сільськогосподарських підприємств.

Така орієнтація загальної освіти обумовила нову методологію шкільного краєзнавства. В умовах розбудови професійної трудової школи в Україні його мета та завдання були змінені. Замість вивчення природи та пам'яток рідного краю головними об'єктами шкільного краєзнавства стали сучасна трудова діяльність людей, організація роботи підприємств та природні багатства краю. Краєзнавство не перетворилося у окрему навчальну дисципліну, а розглядалося як принцип добору дидактичного матеріалу за територіальною ознакою.

На Західноукраїнських землях, зокрема у Галичині, краєзнавство також не зводилося до якоїсь окремої дисципліни, а виступало основою українознавчих предметів – історії, географії, природознавства, образотворчого мистецтва, рідної мови. Відповідно до програм навчання в нижчих класах мало починатися з найближчого довкілля дитини – рідної хати, школи, села, околиці, повіту. Таким чином програмною віссю навчання ставало рідне середовище. А в трьох останніх класах народної школи ця вісь мала охоплювати весь український народ у просторі й часі [73, с. 48]

Отже, оскільки у даний період шкільне краєзнавство набуває ознак „виробничого”, спрямованого на вивчення діючих у 1920-х рр. підприємств, то поза його предметом залишаються дослідження місцевої історії, етнографії та пам'яток довкілля. Головним виховним завданням краєзнавства вважається підготовка „борців і творців нового життя, а не колекціонерів”. Триває теоретичне обґрунтування предмету шкільного краєзнавства, пов'язане з визначенням його територіальних меж. Важливим є і те, що у цей період українські педагоги здійснюють теоретичні узагальнення щодо особливостей шкільного краєзнавства у порівнянні з іншими його напрямками (науковим, державним, громадським).

На початку 30-х рр., в умовах завершення формування тоталітарної системи, краєзнавчий рух та його пропагандисти зазнали значних репресій. Для цієї системи неприйнятним було і шкільне краєзнавство, оскільки воно зберігало традиції демократичної самодіяльності в освіті. Відомий російський географ О.Барков, намагаючись виправдати ідеологічні гоніння на краєзнавство, писав, що у ньому „поруч із хорошим були і шкідливі ухили, які відвертали сили краєзнавців на дослідження питань, не пов'язані із завданнями і потребами соціалістичного будівництва. Цими ж вадами страждало і шкільне краєзнавство. Наприклад, минуле краю вивчалось поза зв'язком із сучасністю, біологія – у відриві від завдань соціалістичного сільського господарства” [12, с. 81].

Не увінчалися успіхом і спроби у 30-40-х рр. розглядати краєзнавство як окрему науку, оскільки виникали труднощі з визначенням її об'єкта і предмета. Як пояснював старійшина досліджень шкільної краєзнавчої справи в Україні І.Прус: „Краєзнавство не можна вважати науковою дисципліною, оскільки воно не має чітко окресленого об'єкта дослідження і неспроможне дати якісно нові знання. Результати краєзнавчого вивчення, як правило, стосуються певної галузі науки. Так, метеорологічні і фенологічні спостереження є складовою частиною ботаніки, зоології, географії; археологічні і топонімічні дослідження – складовою частиною історії; фольклорні – мовознавства, літературознавства; вивчення народного прикладного мистецтва є галуззю мистецтвознавства, етнографії тощо” [478, с. 16]. О.Барков, узагальнюючі погляди науковців на краєзнавство зазначав, що „про нього висловлюються самі різні, часто протилежні думки. Одні, маючи на увазі переважно шкільне краєзнавство, розглядають його як особливий метод, або, точніше, принцип викладання, систему, що здійснюється у шкільній роботі; другі схильні бачити у краєзнавстві наукові основи; треті розуміють його як засіб залучення широких верств населення, у тому числі і школярів, до суспільно корисної роботи і тільки під цим вузькоутилітарним кутом зору розглядають значення краєзнавства” [12, с. 72]

В кінцевому результаті, із 30-х рр. шкільному краєзнавству було надано нового методологічного значення, яке полягало у всебічному сприянні підвищенню якості знань учнів з основ наук. Крім того, з цього періоду почалося перетворення краєзнавства у різновид пропаганди радянського способу життя.

Науково-педагогічні дискусії щодо місця краєзнавства у системі загальної освіти зводилися, переважно, до розуміння його як

методичного прийому. Воно впливало із дидактичного принципу пізнання „від простого до складного”, „від часткового до загального”. Педагоги вважали, що учні на основі знань про близьке і зрозуміле їм оточення набагато ефективніше сприйматимуть більш загальний і складний матеріал.

Високо оцінював методичну роль краєзнавства В.Сухомлинський. Він вважав, що з одного боку, взаємодія з найближчим оточенням формує у дітей духовні начала, виховує у них почуття гордості за свою Батьківщину, за працю своїх батьків. Говорячи про вплив природного середовища на розвиток школярів він підкреслював: „Тонке відчуття краси природи, захоплення нею – джерело радості буття і розуміння цінності життя, якщо це джерело мізерне, не може бути й мови про повноцінний всебічний розвиток” [523, с. 179].

З іншого боку, видатний педагог вважав, що найближче оточення є основою розумової діяльності. В.Сухомлинський писав: „чим більше абстрактних істин, узагальнень потрібно засвоїти на уроці, чим більш напруженою є розумова праця, тим частіше учень повинен звертатися до першоджерел знань – до природи, тим яскравішими повинні бути у його свідомості образи і картини оточуючого світу” [527, с. 111].

Прийняття у 1958 р. закону „Про зміцнення зв’язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР” спричинило зміни у концептуальній суті загальної освіти. Розпочався перехід від „школи навчання” з її авторитаризмом, формалізмом знань – до активного навчання, „живих знань”, які здобувалися в результаті спільної праці педагогів і школярів. Методологічною основою усієї загальної освіти, в тому числі і шкільного краєзнавства, стає ідея встановлення зв’язку знань і умінь з практикою життя найближчого оточення.

Свідченням того, що краєзнавству знову відводилася особливо значуща роль у навчально-виховному процесі, стало відновлення його на засадах загальнопедагогічного принципу, тобто такого, що поширювався на всі сфери життєдіяльності школи. Відомий радянський дослідник краєзнавства П.Іванов з цього приводу зазначав, що краєзнавчий принцип передбачав систематичне раціональне застосування матеріалів докільця у „навчальній, позакласній, виховній та суспільно корисній роботі школи” [227, с. 19].

Краєзнавчий принцип означав обов’язкове поєднання теоретичного матеріалу з виробничою та суспільною практикою рідного краю. Його використання під час навчання географії у школі

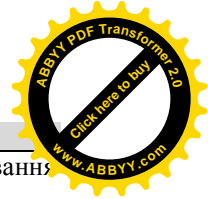
науковий співробітник Інституту загальної та політехнічної освіти АПН РРФСР І.Матрусов пояснював таким чином: „на прикладах знайомих фактів, які стосуються оточуючої природи і господарства, учні практично, наочно ознайомлюються з найважливішими географічними поняттями. У цьому випадку має місце краєзнавчий принцип у викладанні географії. Розвиток географічного краєзнавства у школі дає можливість успішно застосовувати важливий засіб підвищення якості географічних знань і умінь учнів – краєзнавчий принцип у викладанні географії” [285, с. 10].

Ще один відомий методист-географ К.Строев вважав, що краєзнавчий принцип дозволяє будувати шкільні курси повністю, або частково на краєзнавчій основі. Зокрема, говорячи про фізичну географію він зазначав, що це „перший систематичний курс географії у школі. Він, по суті, цілком будується на краєзнавчій основі. На початку курсу у таких темах, як „Зображення землі на глобусі і картах”, „Літосфера” і „Гідросфера” дається матеріал, який спирається на безпосереднє спостереження і практичні роботи учнів на місцевості та у найближчому оточенні школи” [521, с. 101].

Автори навчального посібника „Історичне краєзнавство” В.Ашурков, Д.Кацюба, Г.Матюшин так пояснювали особливості застосування краєзнавчого принципу у навчанні історії: „Шкільне краєзнавство із методичного прийому, перетворилося у загальнопедагогічний принцип суть якого полягає у встановленні зв’язку шкільного курсу історії із знаннями і навичками, набутими у результаті дослідження рідного краю. Це дає можливість учителю викладати історію на багатому конкретному матеріалі, дозволяє йому пов’язати загальноісторичні закономірності розвитку країни з особливостями розвитку рідного краю” [8, с. 4].

З другої половини 60-х років почалася розробка нової концепції змісту освіти. Основним методологічним імперативом стало визнання у якості мети загальної освіти всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Зміна методології освіти обумовила нові дидактичні установки, які пов’язували якісне поліпшення результатів навчання та розвитку особистості з активізацією пізнавальної діяльності школярів. Для творчої активізації використовувалося близьке і зрозуміле учням оточення, їх особистий досвід, переживання і спостереження дітей. Проте, головною особливістю цієї дидактичної концепції було те, що пріоритет надавався не тільки змісту освіти, а й організаційним формам і методам навчання. У зв’язку з цим краєзнавство починає

розумітися не як загальнопедагогічний принцип застосування місцевого матеріалу, а як певна форма, метод чи спосіб навчання.

Зміни у розумінні суті краєзнавчої роботи в школі знайшли своє відображення у застосуванні в методичній літературі нового терміну „краєзнавчий підхід”. На початку 70-х років його активно пропагував історик-методист О.Вагін, хоча цей термін використовувався і раніше. Зокрема, у посібнику „Краєзнавство і краєзнавчий підхід у викладанні географії” (1963 р.) йшлося про спосіб пізнання, шляхом порівняння: „в основі краєзнавчого підходу лежить порівняння, яке у викладанні географії дає бажані результати за умови, якщо із двох фактів (явищ), що порівнюються один добре відомий учням. У цьому випадку за допомогою порівняння можливо пізнати нові явища і факти при опорі на відомі” [285, с.18].

У розумінні О.Вагіна та методистів 70-х рр. „краєзнавчий підхід” представляв собою спосіб відбору пізнавального та виховного краєзнавчого матеріалу у відповідності з темою і завданнями уроку [38, с. 298].

Дослідник географічного краєзнавства А.Сафіюллін притримувався точки зору про те, що методом реалізації краєзнавчого підходу могло виступати порівняння. Говорячи про викладання географії материків у 6 класі він зазначав: „Порівняння, як метод здійснення краєзнавчого підходу, доцільно застосовувати при вивченні природних умов Африки. Так, вивчаючи клімат Африки, наприклад, можна задати учням такі запитання: яка найменша або найбільша висота сонця над горизонтом в нашій місцевості і в тропіках? Як у зв’язку з цим змінюється температура по порам року? Де в Африці найбільш високі температури у липні? Порівняйте їх з температурами липня у нашій місцевості. У якій частині Африки найбільша річна амплітуда, в якій найменша і чому? Порівняйте усі ці амплітуди з річними амплітудними коливаннями температури своєї місцевості. Подібні порівняння, спрямовані на міцне засвоєння навчального матеріалу, можуть бути використані при вивченні багатьох питань з курсу географії материків” [499, с. 42].

В умовах панування марксистсько-ленінської теорії пізнання з її постулатом про те, що правильне відображення дійсності формується шляхом руху від живого споглядання до абстрактного мислення, а від нього – до практики, методологічною основою радянської дидактики став саме такий спосіб пізнання. Тому, методом реалізації краєзнавчого підходу вважалося спостереження явищ оточуючої дійсності. На прикладах, отриманих безпосередньо із природного та суспільного життя учителя краще було ознайомити

учнів з причинно-наслідковими зв'язками і обумовленістю явищ. Отже, краєзнавчий підхід розглядався в педагогіці як одна із форм пізнання на основі наочності та власного досвіду школярів.

О.Вагін зазначав, що краєзнавчий підхід як певний метод, мав ряд переваг у пізнавальному і виховному процесі: він допомагав у конкретизації фактів; вносив у навчальний процес елемент живого споглядання; дозволяв організувати процес пізнання найбільш природнім способом – від спостереження за фактами до висновків і узагальнень; сприяв самостійній розумовій діяльності, вносив елемент пошуку; дозволяв краще поєднувати урочну і позакласну роботу, встановлювати міжпредметні та міжкурсові зв'язки; являв собою одну із форм зв'язку навчання з життям; виховував патріотизм [38, с. 298].

Велика увага приділялася вимогам до місцевого матеріалу, який наповнював зміст краєзнавчого підходу. На думку А.Сафіуліна для шкільного географічного краєзнавства обов'язковим було: „а) відбір такого матеріалу, який сприяв формуванню діалектико-матеріалістичному світогляду та комуністичних переконань; б) краєзнавчий матеріал мав бути типовим. Завдання полягає у тому, щоб при реалізації краєзнавчого підходу учні могли бачити і розуміти у місцевих фактах відображення загальних закономірностей природо-економічних явищ і процесів; в) краєзнавчий матеріал по географії повинен сприяти озброєнню учнів політехнічними знаннями, уміннями та навичками, відповідати завданням трудового виховання і професійної орієнтації школярів; г) відомості, що характеризують природо-економічні умови рідного краю повинні відповідати програмним вимогам шкільної географії; д) зміст краєзнавчого матеріалу, відповідаючи віковим особливостям та рівню загального розвитку учнів, повинен сприяти виявленню та розвитку пізнавальних інтересів школярів” [499, с 62].

Розгортання масових форм позапрограмного краєзнавства у 60-70-х рр. посилювало інтерес школярів і учителів до історичного минулого краю, який досить часто виходив за межі революційних і бойових подій радянської дійсності. Самостійні дослідження історії малої батьківщини давали можливість дітям більш об'єктивно ознайомитися з історичними фактами, відійти від їх однобічних оцінок, що не вписувалося в ідеологічні завдання, поставлені комуністичним режимом перед краєзнавством. Тому, в умовах посилення тоталітарної системи у першій половині 80-х рр., здійснюються спроби обмежити дослідницьку складову шкільного краєзнавства. Нові методологічні метаморфози були оформлені шляхом запровадження нового поняття „туристсько-краєзнавча

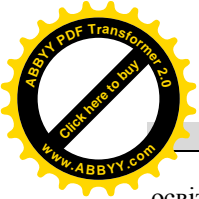
діяльність”, яке почало широко використовуватися у шкільній практиці. Цей термін мав не лише підкреслити єдність туристичної та краєзнавчої видів діяльності, а й означав, що пізнавальні завдання, які вирішувалися за допомогою краєзнавства, втрачали свій пріоритет і відходили на задній план у порівнянні із спортивно-оздоровчими. Відомий російський теоретик туристсько-краєзнавчої діяльності О.Остапеч відзначав, що „краєзнавство і туризм у сучасному їх розумінні – це фізичний розвиток, оздоровлення і пізнання оточуючої дійсності, формування цінних духовних якостей особистості” [383, с. 3].

Об’єкт та завдання туристсько-краєзнавчої діяльності були визначені українським дослідником М.Костицею. Під об’єктом учений розумів „сукупність (комплекс) географічних об’єктів і явищ суспільного життя та їх взаємозв’язків на певній території (урочище, село, район, місто, область)”. Основні завдання туристсько-краєзнавчої діяльності в школі полягали у наступному: „1) допомогти школі у навчанні та вихованні; 2) виховувати в дітей почуття патріотизму та інтернаціоналізму; 3) прищеплювати любов до праці, виявляти і всебічно вивчати індивідуальні особливості характеру учнів та їхні нахили, допомагати їм у свідомому виборі майбутньої професії; 4) виховувати міцний, дружний дитячий колектив, встановлювати і зміцнювати зв’язки між дітьми різних шкіл, міст, сіл, національностей і країн; 5) оздоровлювати дітей, зміцнювати їх фізично і морально; 6) поповнювати зібраними у походах і на екскурсіях матеріалами існуючі або створювати нові шкільні краєзнавчі музеї, кабінети, краєзнавчі кутки; 7) підвищувати кваліфікацію вчителів географії, вдосконалювати навички їх науково-дослідної та іншої суспільно корисної роботи” [277, с. 9].

Досвід використання шкільного краєзнавства, накопичений на кінець 80-х рр. ХХ ст. давав підстави розглядати його як суттєве педагогічне явище, здатне вирішувати найважливіші завдання освіти. Проте, якісна переоцінка його теоретико-методологічних засад в межах існуючої на той час ідеології була неможлива.

Реальні зміни у підходах до шкільного краєзнавства відбулися після здобуття Україною незалежності. З 1991 р. на основі критичного аналізу вітчизняної педагогічної спадщини, узагальнення та творчого освоєння новітніх досягнень світової думки почалася розробка концептуальних засад національної освіти та виховання.

Програма розвитку народної освіти на перехідний період (1991-1995 рр.) передбачала, що зміст освіти повніше відображатиме регіональні особливості, історичні, культурні традиції українського народу [651, арк. 20].

Ключовим завданням у реформуванні стала розробка нової освітньої політики, за допомогою якої можна було б привести зміст освіти до сучасних потреб суспільства. В грудні 1992 р. відбувся перший Всеукраїнський з'їзд педагогічних працівників України, який схвалив концептуальні засади реформування української освіти, реалізовані в державній програмі „Освіта. Україна ХХІ століття”. У цьому документі були закладені стратегічні напрямки перебудови освіти в Українській державі: відродження і розбудова національної системи освіти, формування освіченої, творчої особистості [82].

Ці ідеї остаточно були закріплені у Законі України „Про загальну середню освіту”, у якому зазначалося: „Сучасна загальна освіта України спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях..., на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави” [219, с. 104].

Отже, методологією загальної освіти в незалежній Україні проголошувався відхід від культу основ знань, догматів певної ідеології, та перебудова її на засадах особистісно-орієнтованого навчання, гуманістичних цінностей, розкриття взаємозв'язку людини зі світом та найближчим оточенням.

Одним із результатів переходу до національної системи освіти на вказаних методологічних засадах стало запровадження краєзнавчої освіти у школі. Вперше за весь час свого розвитку краєзнавство набуло статусу шкільного предмету і перетворилося у самостійний елемент формування наукових знань, практичних навичок та вмінь, ціннісних орієнтацій.

Аналіз теоретичних засад сучасного шкільного краєзнавства дає підстави виділити чотири основні його функції: дидактичну, наукову, діяльнісну, соціалізуючу.

Дидактична функція краєзнавства сприяє підвищенню ефективності навчального процесу, успішному опануванню нових знань. Через свої організаційні форми (екскурсії, прогулянки та ін.) воно урізноманітнює процес навчання. Крім того, краєзнавство сприяє полікультурній освіті підростаючого покоління, оскільки учні отримують можливість порівняти загальні та відмінні риси у традиціях, культурних та ідеологічних цінностях різних територій.

Друга функція шкільного краєзнавства – наукова. Воно закладає фундамент для розуміння таких наук як географія, історія і т.д. Краєзнавча робота дає можливість поєднати між собою різні науки та теоретичні знання отримані у результаті всебічного вивчення

певної території. Як окремий напрям комплексного пізнання перетворення певної території, краєзнавство набуває самостійного наукового значення, маючи свій предмет та методи дослідження. Ознайомлення з ними школярів сприяє залученню їх до наукової діяльності.

Третя функція шкільного краєзнавства – діяльнісна, оскільки воно включає в себе різні її види: пізнавально-перетворюючу, комунікативну, ціннісно-орієнтаційну.

Пізнавально-перетворююча діяльність спрямована на вивчення рідного краю, узагальнення його результатів, збереження та поліпшення оточення.

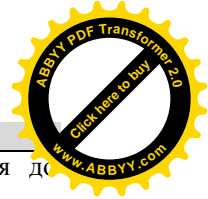
Комунікативна діяльність передбачає, перш за все, поширення краєзнавчих знань. Популяризація досягнень школи по вивченню оточення відбувається шляхом їх належного оформлення та експонування для громадськості.

Завдяки ціннісно-орієнтаційній діяльності відбувається формування власного досвіду на основі ознайомлення з природним та соціальним оточенням. На думку М.Костриці та В.Обозного вона має бути „підпорядкована завданням відродження духовності і національної свідомості, формуванню високої громадянськості” [278, с. 8].

Особливого значення у сучасних умовах набуває соціалізуюча функція шкільного краєзнавства, пов’язана з розвитком особистості в умовах залучення її до системи соціальних і культурних зв’язків і відносин. Саме через краєзнавство відбувається поєднання і взаємодія освітнього простору із соціальним оточенням.

Окремої уваги потребує тезаурус спеціальної термінології шкільного краєзнавства. Він є досить широким, що пояснюється різноманітністю дослідницьких стратегій і завдань, які ставилися перед краєзнавством відповідно до рівня науково-методичної свідомості певної історичної доби. Визначитися з термінологією необхідно, як з метою подальшого чіткого її використання, так і для з’ясування сутності понять. Для цього нами було проаналізовано позиції різних авторів.

Методисти 40-50-х рр. не окреслювали чітко суттєві ознаки шкільного краєзнавства, лише вказували на його службову, другорядну роль, заперечуючи будь-яку самодіяльність і творчість у вивченні рідного краю. Так, О.Барков вбачав у краєзнавстві засіб навчання: „учительство оцінило краєзнавчий напрямок у шкільній роботі як могутній засіб боротьби із формалізмом у навчанні. Воно бачить у ньому засіб розвитку творчого мислення і практичних

завичок, виховання почуття патріотизму, свідомого ставлення до оточуючої дійсності” [12, с. 79].

Інший методист-краєзнавець О.Ставровський вважав головною ознакою краєзнавства його повне підпорядкування шкільним програмам: „Шкільне краєзнавство повинно підпорядковуватися змісту навчальних курсів. У навчально-виховному процесі воно має специфічне значення – не самодостатнє, а службове – як один із важливих засобів підвищення ефективності виховання і навчання” [519, с. 38].

Починаючи із 60-х рр. означився новий підхід у визначенні краєзнавства. Головною його ознакою методисти почали вважати освітньо-пізнавальний аспект, пов’язаний із вивченням різних проблем рідного краю. Дослідник географічного краєзнавства І.Матрусов вважав, що шкільне краєзнавство це „вивчення силами учнів під керівництвом учителів (головним чином у позаурочний час) природи, населення, господарства, історії та культури найближчого оточення, свого району, місцевості” [285, с. 9].

К.Строев сутність шкільного краєзнавства вбачав у „всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою певної території свого краю по різних джерелах і головним чином на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача” [521, с. 6].

П.Іванов розумів під шкільним краєзнавством систематичне і всебічне пізнання учнями рідного краю у процесі навчальної, позаурочної та позашкільної роботи у відповідності із завданнями школи по вихованню учнів [227, с. 6].

Радянський методист-історик Н.Дайрі вважав, що „шкільне історичне краєзнавство може бути визначене як вивчення учнями далекого і недавнього минулого та сучасного певної території, яке здійснюється під керівництвом учителя з освітньою та виховною метою [335, с. 202].

Автори посібника для студентів історичних факультетів педагогічних інститутів „Історичне краєзнавство” В.Ашурков, Д.Коцюба, Г.Матюшин розуміли під краєзнавством „всебічне вивчення якоїсь певної території. Причому об’єктами вивчення є: соціально-економічний, політичний і культурний розвиток села, міста, району, області, а також їх природні дані...” [8, с. 3].

Таке однобічне визначення краєзнавства було обумовлене недостатньою розробкою проблеми в науці та пануючими в суспільстві ідеологічними стереотипами. Ці стереотипи знаходили своє втілення в тому, що значна частина педагогів 60-80-х рр. до свого визначення уводила ще й ідеологічні посилки, у яких вказувалося на

знесок краєзнавства у справу комунізму. Так, А.Сафіуллін трактуючи шкільне краєзнавство як „всестороннє вивчення учнями під керівництвом учителя природних, соціально-економічних та історичних умов рідного краю (мікрорайону школи, села, району, міста, області)”, стверджував, що „воно розглядається як одне із найважливіших педагогічних засобів зв’язку навчання і виховання з життям, працею, практикою комуністичного будівництва” [499, с. 3].

По-іншому підходив до розуміння шкільного краєзнавства І.Прус, визначаючи його як багатогранну діяльність – освітньо-пізнавальну, пошуково-дослідну, суспільно корисну. Автор дає таку характеристику цим видам діяльності:

„Освітньо-пізнавальна робота організується вчителями-предметниками і виконується всіма учнями в процесі вивчення основ наук.

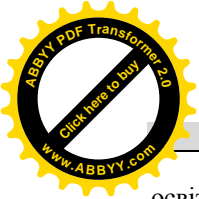
Пошуково-дослідна діяльність здійснюється переважно членами краєзнавчих об’єднань під керівництвом учителів, місцевих краєзнавців, учених. Це – діяльність юних геологів, археологів, етнографів, географів, фенологів.

Суспільно корисна праця – це різнобічна діяльність учнів в інтересах суспільства, насамперед виробнича праця. Крім того, це – турбота про стан школи, участь у громадській роботі, тимурівському русі, збереження та охорона природи, впорядкування населених пунктів, різні види шефства школярів тощо” [478, с. 22].

Традиційним для радянської історіографії був поділ краєзнавства за змістом: історичне, літературне, етнографічне, географічне, біологічне; та за формами організації: державне, суспільне і шкільне. До державного краєзнавства належали дослідження здійснювані краєзнавчими музеями, науково-дослідними закладами, місцевими органами влади. Суспільне краєзнавство знаходило свою реалізацію у діяльності місцевих аматорів, суспільних організацій, товариств охорони природи та пам’яток культури. У шкільному краєзнавстві вивченням рідного краю займалися учні під керівництвом учителя [358, с. 5]

У 60-х рр. завдяки П.Іванову було введено новий термін „педагогічне краєзнавство”, під яким розумівся педагогічний процес конкретного регіону. З цього приводу науковець зазначав: „Настав час поставити питання про педагогічне краєзнавство. Педагогічне краєзнавство повинно включати в себе вивчення історії школи (мається на увазі наукове керівництво по створенню історії місцевої школи) і вивчення місцевих умов, які здійснюють свій вплив на виховання дітей” [227, с. 24].

Традиція визначати краєзнавство через характеристику його освітньо-пізнавальних та діяльнісних властивостей збереглася і в педагогічній думці незалежної України. Наприклад, М.Костриця та В.Обозний вбачали суть краєзнавчо-туристичної роботи в школі у тому, „щоб відшукати, обґрунтувати і розкрити (обов’язково у взаємозв’язках і взаємозалежностях) всю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати таким чином комплексну генетичну картину життя цієї території у природно-історичному і соціально-економічному відношеннях [278, с. 6].

В „Українському педагогічному словнику” під шкільним краєзнавством розуміється „освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста, села тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною, практичною метою” [58, с. 179].

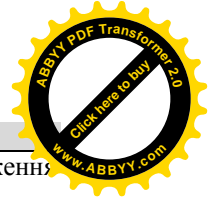
Широкий опис даного педагогічного феномену, у якому головна увага звертається на соціальну значимість краєзнавства, запропонована українським вченим В.Обозним: „краєзнавство – це унікальне суспільне явище, в основі якого знаходиться безперервний процес пізнання і передачі знань про рідну землю і життя на ній, що здійснюється від одного покоління до наступного. Виходячи з цього, краєзнавча освіта – це організовано-упорядковане опанування індивідами регіонально-культурної спадщини з метою забезпечення свого соціокультурного життя” [371, с. 27].

В цілому, аналіз педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що визначення терміну „шкільне краєзнавство” зводяться до дескриптивного опису його функцій та аспектів і, в той же час, не вказуються видові ознаки цього феномену у педагогічній науці.

На нашу думку, шкільне краєзнавство це вид педагогічної системи, що має сукупність взаємопов’язаних елементів та володіє рядом функцій і формує особистості учнів на основі діяльності по вивченню та перетворенню території на якій вони проживають.

Базовим поняттям для шкільного краєзнавства залишається поняття „край”. У визначеннях краєзнавства радянської доби межі рідного краю чітко не окреслювалися.

В.Обозний вважає, що під цим терміном необхідно розуміти територію, назва якої „зафіксувалася документально і зберігалася у народній пам’яті, що свідчить про стійкість історичної самосвідомості населення. Землі, які на протязі тривалого часу постійно входили до складу краю, стали ядром формування його території і відповідної

матеріальної і духовної культури, головним чинником збереження крайової свідомості населення” [371, с. 26].

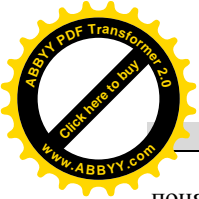
Дослідники історичного краєзнавства В.Горбик та П.Скрипник розглядають поняття „край”, як певну територію, що підлягає комплексному вивченню. Визначення територіальних меж краю на їх думку пов’язується із такими аспектами: 1) фізико-географічним; 2) економічним; 3) політичним; 4) етнічним. Найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний, як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району [59, с.10].

У шкільному краєзнавстві поняття „край” пов’язується, у першу чергу, із означення певного простору, у межах якого відбувається життєдіяльність школярів. Здебільшого він співпадає із адміністративним поділом держави і, як зазначається в „Українському педагогічному словнику”, охоплює територію області, району, міста, села.

Саме таке просторове розуміння поняття „край” застосовував у власній авторській програмі шкільного курсу „Рідний край” для 5 класу доктор педагогічних наук, професор В.Корнеєв. Наприклад, у темі „Географія, положення та історія рідного краю” він пропонував вивчати: „Географічне положення своєї місцевості, району, області. Історія рідного краю: літопис села, міста, району, області. Ознайомлення із спогадами старожилів; історичні події на території своєї місцевості, району, області” [262, с. 6].

Ми погоджуємося з думкою російського методиста Ю.Князева про те, що територіальний рівень шкільного краєзнавства залежить від: а) пізнавальної, освітньо-виховної та наукової значущості теми; б) від ступеня поширення подій і явищ в межах того чи іншого ареалу; в) від наявності джерел, достатніх для повноти вивчення обраної теми [249, с. 133]. Таким чином, краєзнавство базується на концентричному принципі, відповідно до якого учні отримують поступову інформацію про свій населений пункт, район, область.

Автор російських підручників з географії і краєзнавства М.Ніконова дає пояснення таким концептам як „рідний край” і „своя місцевість”. Під першим вона розуміла територію адміністративної області, яка вивчається відповідно до навчальної програми, а також під час походів і екскурсій та шляхом знайомства з краєзнавчою літературою. „Своя місцевість” трактувалася вченою як околиця школи у радіусі 7-8 км, що охоплювала територію адміністративного району, селища міського типу, малого міста, міського району, частини сільської ради [358, с. 6].

Іншу точку зору мав А.Сафіуллін, який надавав поняттю „рідний край” концентричного змісту: для молодших школярів це безпосереднє їх оточення, вулиця, на якій вони живуть, рідне село, місто, рідні ліси, поля і луки; для старшокласників – своя область [498, с. 40].

На нашу думку термін „край” найбільш доцільно розуміти як територію, що має адміністративну приналежність (область, район), а „своя місцевість” – це територія де учень проживає і безпосередньо взаємодіє із навколишнім середовищем.

У своєму дослідженні ми використовуємо охарактеризовану термінологію, а також уводимо і такі поняття як „довкілля” та „найближче оточення”, під якими розуміємо місцевість навколо школи, доступну для безпосереднього спостереження і використання під час навчання та у ході позакласної роботи.

Для з’ясування сутності краєзнавчих дескрипторів слід враховувати і точку зору естонського педагога Х.Паламетс, який звертав увагу на семантичні відмінності між поняттями „краєзнавчий матеріал” і „місцевий матеріал”. Експлікацію їм він давав наступним чином: „Ці поняття близькі, але повністю не співпадають. Визначальною ознакою краєзнавчого є місце походження матеріалу, а для місцевого – місцезнаходження цього матеріалу. Так, наприклад, у Ленінграді на набережній ріки Нева знаходяться два сфінкси. Для учнів Ленінграду, які вивчають історію стародавнього світу, вони є відмінним місцевим матеріалом. Але ніяк не можна вважати, що ці сфінкси є краєзнавчим матеріалом тому, що вони виготовлені у Єгипті у XV ст. до н.е. і відображають релігійні уявлення єгипетського рабовласницького суспільства” [391, с. 84].

Ми вважаємо, що більшість із розглянутих понять мають конвенціональний характер і є синонімами до поняття „краєзнавство”. Крім того, нами використовуються такі дескриптори як краєзнавча робота і краєзнавча діяльність, що відображають форму взаємодії школярів із оточенням, змістом якої є його цілеспрямоване вивчення, або перетворення. На нашу думку семантичні відмінності між вказаними поняттями полягають у наступному: краєзнавча робота є обов’язковою і передбачена нормативно-правовими документами про школу, а краєзнавча діяльність – будь яка діяльність учнів спрямована на вивчення або перетворення оточення.

Крім того, як уже зазначалося, шкільне краєзнавство розглядається нами як педагогічна система. Системний підхід, як методологія дослідження об’єктів буття, починає активно застосовуватися з другої половини минулого століття. Радянський

дослідник А.Аверьянов зазначав: „весь учений світ, всі розглядають свою область діяльності як систему і аналізують її системними методами. Можна говорити уже про системний стиль мислення другої половини ХХ століття” [1, с. 39]. Ще один відомий філософ О.Фурман у роботі „Матеріалістична діалектика” (1969 р.) взагалі зауважував, що системність є не лише атрибутом матерії, а й формою її існування [555, с. 10].

У науковій думці система почала визначатися як сукупність, множина елементів, які знаходяться у певних взаємовідносинах і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність і єдність [1, с. 43].

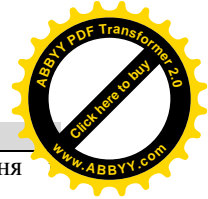
Поняття „педагогічна система” було уведено в 70-ті рр. ХХ ст. Наприклад, Н.Кузьміна розглядала його як „множину взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, які підпорядковувалися цілям виховання, освіти і навчання підростаючого покоління та дорослих людей” [304, с. 10].

Структура системи загальної освіти включає в себе такі взаємозалежні процесуальні сторони: навчальну, позанавчальну та позашкільну діяльності. Оскільки починаючи з 1920-х рр. краєзнавство залучається до всіх аспектів цілісного педагогічного процесу, то це дає підстави розглядати його з одного боку як самостійну педагогічну систему, а з іншого – як утворюючий компонент загальної системи шкільної освіти.

Про шкільне краєзнавство як педагогічну систему почали говорити на початку 50-х рр. ХХ ст. Так, О.Ставровський у своїй праці „Краєзнавча робота у школі” (1954 р.) одним із суттєвих недоліків у розгортанні шкільного краєзнавства вважав те, що „воно не має своєї певної системи і не увійшло до системи навчально-виховної роботи кожного учителя і кожної школи у цілому” [519, с. 36].

Цю ж думку підтримував у 60-ті рр. український методист М.Лисенко, вказуючи, що краєзнавчий матеріал, який лише епізодично, без системи, додається до програмного, не дає бажаного навчального ефекту. Він інколи лише відволікає увагу учнів від основних питань програмного матеріалу [311, с. 23].

А.Сафіуллін зазначав, що „системний підхід, поруч з розкриттям педагогічної ефективності шкільного краєзнавства, дозволяє встановити закономірні зв'язки між його елементами, визначити організаційну структуру та методи його проведення” [499, с. 9]. Крім того, згаданий автор слушно зауважує, що краєзнавство, як система у навчально-виховній роботі обумовлюється і

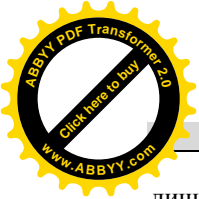
підпорядковується загальним цілям та завданням виховання освіти [499, с. 10].

Особливість системного підходу полягає в тому, що він одночасно є і методологічною базою вивчення шкільного краєзнавства як об'єкта пізнання, і вченням про принципи та способи його удосконалення. Автори учительського посібника „Методика історико-краєзнавчої роботи у школі” ефективність краєзнавчої діяльності безпосередньо пов'язували з її системною організацією. До неї вони включали: систематичне використання краєзнавчого матеріалу на уроках та у позаурочній роботі; відсутність сезонності; наступність у краєзнавчій діяльності учнів від класу до класу як за її змістом, так і за формами і методами; масовість, тобто участь усього педагогічного колективу і усіх учнів; перспективне планування краєзнавчої роботи у масштабі школи, по класам і предметам [334, с. 114].

А.Сафіуллін, підтримуючи цю думку, стверджував: „організація шкільної краєзнавчої роботи передбачає налагодження педагогічно доцільних взаємозв'язків (зовнішніх, внутрішніх, функціональних) між її компонентами – навчальними і позакласними, окремими напрямками (природознавчим, географічним, історичним, літературним, етнографічним і ін.); формами і методами пошуково-дослідницької та суспільно корисної діяльності учнів. Наші багаторічні спостереження дають підстави констатувати, що у школах, де в організації краєзнавчої роботи ці зовнішні і внутрішні зв'язки не поєднуються, а відповідно, здійснюються по випадковій тематиці, вона втрачає своє освітньо-виховне значення” [498, с. 42].

На те, що системність є одним із принципів удосконалення краєзнавчої роботи вказував і П.Іванов. Він підкреслював важливість того, щоб „краєзнавство носило системний характер та не було представлено набором розрізаних відомостей, які повідомлялися на уроках і в ході заходів позакласної роботи, та не пов'язувалися між собою, не мали об'єднуючої науково та педагогічно обґрунтованої мети. Краєзнавство повинно носити системний, плановий характер” [227, с. 7].

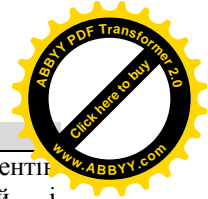
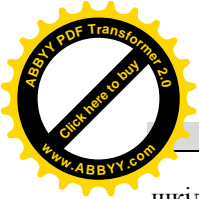
Відомий російський дослідник О.Остапєць вважав шкільне краєзнавство складовою туристсько-краєзнавчої системи. На його думку краєзнавство і туризм „органічно поєднані, утворюють цілісну єдність. Важливо, щоб виховання у походах, екскурсіях і мандрівках служило продовженням тієї роботи, яка велася із класом, піонерським загonom на протязі навчального року і представляло собою її якісно новий етап, який би сприяв закріпленню раніше отриманих знань, умінь і навичок” [383, с. 55].

Слід також враховувати, що краєзнавство є підсистемою не лише освітньої, а й наукової системи. Зокрема, історичне краєзнавство – галузь історії, географічне – галузь географії, літературне – галузь літератури. Кожна із цих частин краєзнавства – відносно самостійна наукова дисципліна, і водночас кожна з них є галуззю певної науки. Дослідники шкільного краєзнавства в незалежній Україні М.Костриця та В.Обозний звертають увагу на те, що вивчення та удосконалення шкільного краєзнавства повинно відбуватися не лише у педагогічному, а і у науковому напрямку. У цьому зв'язку вчені зазначають: „Краєзнавство поширюється на дидактику, теорію виховання і пронизує своїми різноманітними функціями весь багатогранний навчально-виховний процес. Звідси зрозуміло: краєзнавство не може бути поза розвитком усієї системи наук і, безсумнівно, має своєрідно відображувати єдність цієї системи” [278, с. 7].

Як будь яка система, шкільне краєзнавство складається із взаємопов'язаних компонентів. Наприклад, А.Сафіуллін виокремлює та характеризує функціональні компоненти: „характерною особливістю краєзнавства, як і всіх інших педагогічних систем (підсистем), є координація і субординація таких функціональних компонентів, як навчальний (включає активну пошуково-дослідницьку діяльність учнів у процесі навчальної та позакласної краєзнавчої роботи, передбачає озброєння їх пізнавальним досвідом, уміннями та навичками самостійної роботи); виховний (необхідна умова удосконалення інтелектуальних, моральних, трудових якостей та естетичних смаків); розвивальний (удосконалення пізнавальних інтересів, творчих сил і здібностей учнів, формування почуття відповідального ставлення до оточуючого природного і соціального середовища); результативний (відображає перш за все ступінь діяльнісного ставлення учнів до оточуючої дійсності, їх освіченість та вихованість, тобто позитивні зміни у інтелектуальному та фізичному стані школярів)” [498, с. 42].

У іншій своїй роботі А.Сафіуллін виокремлює компоненти системи шкільного краєзнавства за напрямками: „шкільне краєзнавство як система у навчально-виховній системі проводиться в плані географічного, історичного, літературного, природознавчого краєзнавства та в інших напрямках. Усі ці напрями, представляють собою частини цілого, являючи собою основні структурні елементи загальношкільного краєзнавства, тісно пов'язані між собою як за своїм змістом, так і за формою організації та методами проведення” [499, с. 9].

На нашу думку, до системоутворюючих компонентів шкільного краєзнавства які забезпечують організований і цілеспрямований вплив на розвиток особистості школярів слід відносити: цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний та результативний.

Цільовий компонент визначається освітньою політикою держави стосовно використання краєзнавства у навчально-виховній діяльності школи. Він включає закономірності та принципи краєзнавчої роботи школи.

Змістовий компонент відображений у шкільних програмах і державних стандартах загальної освіти, у яких встановлені та структуровані найважливіші факти та явища, що вивчаються у процесі краєзнавчої роботи.

Організаційно-діяльнісний компонент забезпечує функціонування системи і включає види, форми, методи, засоби краєзнавчої діяльності.

У педагогічній літературі і шкільній практиці краєзнавчу діяльність поділяють на три напрями: навчальна, позанавчальна, позашкільна.

До організаційно-діялісного компоненту системи шкільного краєзнавства входять навчальна та позанавчальна, які і проаналізовані у нашому дослідженні. Навчальна краєзнавча діяльність розвивалася до середини 60-х рр. в межах урочної системи. Після запровадження факультативних занять, які були продовженням навчального процесу за межами уроку, цей напрям організаційно-діялісного компоненту трактується нами як урочний та позаурочний.

Позанавчальна краєзнавча діяльність до середини 60-х рр. визначалася нами як позакласна, а з 60-х рр. і до сучасності – як позапрограмна. Така термінологія використовується відповідно до положень методичної думки зазначених періодів.

Результативний компонент формалізований у моделі випускника школи, який завдяки краєзнавчій діяльності оволодів певними знаннями, вміннями, ціннісними орієнтаціями.

Функціонування зазначених компонентів залежить від їх взаємозв'язку та взаємодоповнення. Оскільки система шкільного краєзнавства має синкретичний характер, то зміни в одному з елементів обов'язково призводять до перетворень у інших.

На думку В.Обозного така залежність компонентів визначає краєзнавство як поліфункціональну систему вищого порядку. Учений відзначає, що відсутність у системі краєзнавчої освіти „умов для здійснення базових її функцій об'єктивно ставить питання про

необхідність її реформування. Таким чином, на тенденції розвитку краєзнавчої педосвіти як системи впливає як дія зовнішніх факторів інших культурних систем, так і закономірності її внутрішньої будови” [372, с. 91].

Крім того, вивчення системи шкільного краєзнавства дозволяє говорити про її стійкий розвиток. Під ним розуміється перехід від одного стану до іншого, більш досконалого, рух від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого [1, с. 67].

Отже, шкільне краєзнавство як система характеризується: наявністю компонентів; їх взаємовідносинами і взаємодоповненням; зв'язком із загальним освітньо-науковим середовищем, як більш широкими системами; розвитком, тобто переходом від одного стану до іншого.

1.2. Історіографічний аналіз проблеми дослідження

Проведення історіографічного аналізу шкільного краєзнавства дозволяє охарактеризувати науково-методичні роботи, у яких розглядаються у тій чи іншій мірі проблеми досліджуваного феномену. Поруч з аналізом теоретико-методологічних засад шкільного краєзнавства, історіографічний огляд виступає важливою умовою належної науковості дослідження.

Починаючи із перших повоєнних років краєзнавство знову стає об'єктом науково-педагогічних досліджень. Причиною цього було те, що найближче оточення повернулося до сфери освітньо-виховної діяльності школи.

Активізація шкільного краєзнавства у повоєнні роки була пов'язана, у першу чергу, із позакласною діяльністю учнів. Її розгортання потребувало науково-методичного обґрунтування, що обумовило появу досліджень у цьому напрямі. У 1951 р. вийшла праця О. Ставровського „Позакласна краєзнавча робота”, у якій розглянуто різні форми організації краєзнавчої діяльності учнів: гуртки, екскурсії, шкільні музеї та ін. Особливе значення педагог надавав гурткам, вважаючи, що лише завдяки їм можливе систематичне та поглиблене вивчення рідного краю під керівництвом учителя [518, с. 102].

Найважливішою причиною недоліків у краєзнавчій роботі школи О.Ставровський вважав не розробленість її педагогічних принципів і методики. Тому цим питанням він приділив значну увагу у своїй наступній праці „Краєзнавча робота у школі”. Основним принципом краєзнавства він вважав його підпорядкованість навчально-виховним завданням школи. „У відповідності із цим принципом краєзнавча робота з

учнями має проходити в органічній єдності із навчально-виховною роботою по кожному предмету і полегшувати дітям свідоме розуміння і міцне засвоєння знань, допомагати політехнічній підготовці та всебічному розвитку школярів” [519, с. 38]

Головна увага у повоєнний період в Україні була зосереджена на пропаганді досвіду краєзнавчої роботи учителів. З цією метою у 1950 р. під редакторством О.Діброви (у 60-х рр. редактором став М.Откаленко) почалося видання регулярного методичного збірника „Краєзнавство у школі”. До середини 60-х рр. було здійснено вісім випусків цього збірника. У кожному з них вміщувалися статті та методичні поради з актуальних питань організації та проведення краєзнавчої роботи у школі. Орієнтований він був у першу чергу на учителів географії і як свідчать документи мав відображати „досягнення краєзнавчої роботи в окремих школах, використання краєзнавчого матеріалу при вивченні окремих тем з географії в різних класах, проведення географічних екскурсій, ролі краєзнавства в підготовці учнів до трудової діяльності” [595, арк. 257].

Важливою особливістю цього збірника було те, що до його змісту входили статті присвячені характеристиці окремих областей. Подавалася інформація про рельєф, різноманітні корисні копалини, клімат; робився аналіз водних ресурсів, типів ґрунтів, рослинності і тваринного світу, населення та господарства. Це давало можливість учителям ознайомитися із необхідним матеріалом для вивчення тем присвячених своїй області у шкільному курсі географії.

Подібні збірники видавалися протягом 50-60-х рр. і з ініціативи Республіканської та обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій. Так, з 1954 по 1962 рік Республіканська дитяча екскурсійно-туристська станція здійснила випуск п'яти збірників. Перший із них мав назву „З досвіду краєзнавчої роботи у школі” і включав публікації присвячені ролі місцевого матеріалу у навчальному процесі. Наприклад, учитель географії Р.Острук у своїй статті „Використання місцевого краєзнавчого матеріалу на уроках географії” відзначав, що „досвід викладання географії в середній школі показує, що використання на уроках географії місцевого краєзнавчого матеріалу має велике значення. Вивчаючи географічні об'єкти свого району, учні краще розуміють і глибше засвоюють також географію всієї Батьківщини” [216, с. 6].

У подальшому збірник змінює свою назву та зміст, щоб привести їх у відповідність до профілю діяльності дитячих екскурсійно-туристських станцій. Тому з другого випуску (1957 р.) він виходить під назвою „З досвіду екскурсійно-туристської та

краєзнавчої роботи в школі” і надає перевагу публікаціям про позанавчальну краєзнавчу діяльність школи. Активну участь у підготовці та випуску збірників брав завуч Республіканської екскурсійно-туристської станції А.Піщанський. Він зазначав, що запропоновані статті „будуть корисні вчителям і піонервожатим для організації екскурсійно-туристської і краєзнавчої роботи з учнями” [212, с. 9].

Прикладом подібних видань, що створювалися на рівні обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій може служити збірник, виданий у Чернігові під назвою „З досвіду краєзнавчої роботи в школах та позашкільних установах Чернігівської області” (1957 р.) [215]. Він містив шість публікацій присвячених практичним здобуткам освітян у розгортанні позанавчальної краєзнавчої роботи, а також пропонував учителям деякі інструктивно-довідкові матеріали про організацію туристських та краєзнавчих заходів.

Збірники з узагальненням педагогічного досвіду краєзнавчої роботи почали випускатися у 50-х рр. і обласними інститутами удосконалення учителів. Такий збірник був підготовлений у Харкові у 1952 р. і складався із дев’яти статей, переважна більшість яких стосувалася краєзнавчих екскурсій [217].

Доцільність такого роду видань пояснювалася тим, що спеціальної літератури присвяченої рідному краю було обмаль, вона виходила незначними тиражами і не задовольняла попит усіх шкіл. Висвітлення досвіду колег давало можливість учителям ознайомитися із багатогранністю і різнобічністю краєзнавчої діяльності. Завдяки виданню республіканських та обласних збірників учителі отримували значну методичну допомогу у розгортанні краєзнавчої роботи в школі.

У 50-ті рр. інтенсифікувався процес підготовки дисертаційних досліджень з проблем шкільного краєзнавства. Однією з перших стала робота М.Рябко „Краєзнавство у радянській школі”, захищена у Київському держаному університеті у 1954 р. Автор ставив своїм завданням узагальнити досвід вчителів, дати визначення краєзнавству, розкрити його зміст та методику [491, с. 3].

Кінець 50-х – середина 60-х рр. характеризується значним зростанням методичної літератури для вчителів. Це було пов’язане з тим, що шкільне краєзнавство починає поділятися на окремі види в залежності від галузі наукових знань та навчальних предметів (історичне, географічне, літературне та ін.). Відповідно до цих видів розробляються методичні посібники для учителів.

У 1960 році виходить робота історика-методиста М.Милонова „Вивчення історії області у середній школі”. В ній автор дав

характеристику місцевих джерел та проаналізував методика їх використання, виходячи із власного досвіду та досвіду учителів Рязанської області. При цьому М.Милонов зосередив свою увагу на історико-краєзнавчій роботі лише 8-10 класів. Як пояснював сам автор „найбільша увага в курсі історії у старших класах приділяється використанню краєзнавчого матеріалу при вивченні питань економічного розвитку, становища народних мас, класової боротьби. В курсі історії 10 та 11 класу розглядається переважно позакласна краєзнавча робота по вивченню історії соціалістичного будівництва в нашій країні” [339, с. 80].

В Україні справжньою енциклопедією шкільного історичного краєзнавства для учителів стала робота М.Лисенка „Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР”. У ній автор звертає увагу на те, що використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії зумовлюється важливими політичними, виховними і навчальними мотивами, воно допоможе вчителям краще розв'язувати покладені на них навчально-виховні завдання. Запровадження місцевих матеріалів до шкільного курсу історії на думку М.Лисенка має підпорядковуватися двом основним принципам: 1) краєзнавство не має самостійного значення, воно лише доповнює і конкретизує загальний курс історії; 2) основою його використання повинна бути плановість і системність, яка зможе зробити цей захід педагогічно обґрунтованим, цілеспрямованим і досить ефективним [311, с. 24]. Узагальнювати передовий досвід використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії у школі М.Лисенко розпочав у 50-х рр.: 1-3 розділи його роботи були написані у 1957 р., 4-5 – у 1958 р., а остаточне видання посібника відбулося у 1961 р. [595, арк. 215].

У 1961 році вийшов методичний посібник „Краєзнавство і краєзнавчий підхід у викладанні географії” за редакцією І.Матрусова. У ньому шкільне краєзнавство автори розглядають як різнобічне вивчення певної місцевості у якому беруть участь учителі літератури, історії, біології і географії. Але „завдяки синтезуючій, комплексній особливості географічної науки викладачі географії часто виступають організаторами, керівниками шкільного краєзнавства” [285, с. 9]. У посібнику визначалося два основних напрямки географічного краєзнавства: 1) обов'язкова географо-краєзнавча робота спрямована на виконання вимог шкільної програми; 2) позакласне краєзнавство.

У 1965 році були надруковані роботи російського педагога М.Янко та його українського колеги Є.Пасічника з тотожною назвою – „Літературне краєзнавство у школі”. У них автори узагальнювали досвід використання місцевого матеріалу при вивченні літератури у

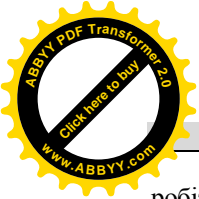
школі, обґрунтовували доцільність його застосування під час урочної форми навчання, розкривали методику проведення літературних походів і екскурсій, збирання фольклору, зустрічей з письменниками та інше.

Російський автор вважав, що на уроках літератури зміст краєзнавства має повністю підпорядковуватися шкільним програмам та виконувати виключно другорядну роль: „Використання краєзнавчого матеріалу на уроках літератури усіяко обумовлюється спрямованістю і змістом програм. Місцеві приклади і факти відбираються відповідно до програми, яка встановлює порядок і послідовність їх повідомлення. Не можна забувати про програму і при вирішенні питання про кількість літературно-краєзнавчих знань, які повідомляються учням на черговому занятті літературою. Перевантажувати уроки краєзнавчим матеріалом недопустимо, оскільки при вивченні літератури він грає лише допоміжну роль” [683, с. 29].

Крім того, М.Янко пропонував до списку книг для позакласного читання додати лише найбільш ідейно-художні твори декількох місцевих письменників, „витративши на їх обговорення один-два уроки із визначених програмою восьми годин на бесіди по позакласному читанню” [683, с. 44].

Деяко по-іншому розглядав цю проблему Є.Пасічник. Він вважав, що в практиці української школи використання краєзнавчого матеріалу на уроках літератури обумовлювалося, в основному, трьома факторами: „змістом матеріалу, що засвоюється учнями на уроці, дидактичними завданнями уроку, місцевими можливостями” [393, с. 120]. Головну увагу дослідник звертав на позакласне вивчення літератури краю, оскільки вважав, що на уроках „краєзнавча робота не може бути основною, її обмежують рамки програми. Більшого розмаху вона набирає в різних формах позакласних занять – тут і індивідуальні доручення, і гуртки та різні масові заходи” [393, с. 17]. Узагальнивши досвід українських шкіл Є.Пасічник пропонував учителям практичні поради щодо організації шкільних музеїв, літературних вечорів, походів, альбомів.

Прикладом методичного посібника для організації позакласної роботи служить робота під назвою „Краєзнавство” (1961 р.). Її автори М.Ніколаєв та Є.Ішкова знайомили учителів із діяльністю гуртка природничо-географічного спрямування. Вони визначили та запропонували методику роботи дев'яти секцій цього гуртка: 1) геологічної, 2) геоморфологічної, 3) кліматичної, 4) гідрологічної, 5) ґрунтознавчої, 6) геоботанічної, 7) зоогеографічної, 8) фізико-географічної, 9) економіко-географічної [357, с. 3].

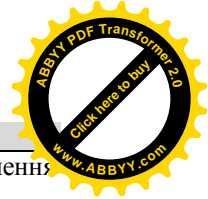
Особливістю даного етапу була поява значимих учительських робіт, які розглядали проблеми краєзнавства. Передусім, вагомою є спадщина В.Сухомлинського, який у багатьох своїх роботах доводив необхідність поєднання навчання з пізнанням найближчого оточення. У своїй праці „Зовнішнє середовище – визначальний фактор духовного життя школярів” він писав: „Від багатства стосунків з навколишнім світом, насамперед від характеру праці і суспільного життя, залежить розвиток природжених задатків як передумов індивідуальних нахилів особистості, розвитку її здібностей, талантів” [523, с. 233].

Джерелами позитивного емоційного впливу на дитину видатний педагог вважав подорожі по рідному краю, екскурсії, зустрічі з відомими людьми, спостереження за явищами природи. А найважливіші шляхи і способи розумового розвитку В.Сухомлинський вбачав у взаємодії дітей з довкіллям через продуктивну працю, дослідження, самостійне вивчення життєвих явищ [523, с. 92].

Учитель історії із Черкащини Т.Скрипач у своїй роботі „Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії (матеріали області, міста, району, села)” розглядав краєзнавчий матеріал не лише як засіб вивчення фактів, а і вважав, що він „дає можливість учням краще зрозуміти і свідомо засвоїти історичні поняття, терміни, узагальнення, причинно-наслідкові зв'язки, соціальні схеми і ін.” [510, с.3]

Методику позакласного історичного краєзнавства у 60-ті рр. розробляв учитель Орданівської середньої школи Полтавської області В.Петренко. У своєму посібнику „Історико-краєзнавча позакласна робота в школі” він проаналізував різні форми такої роботи: вечори на історичні теми, тематичні конференції, зустрічі з відомими людьми, вікторини, екскурсії, подорожі по рідному краю, діяльність шкільного історико-краєзнавчого музею. Крім того, як зазначав автор, у його виданні „чималу увагу приділено опису історичних місць Полтавщини, сподіваючись, що цей опис стане в пригоді краєзнавцям, які вивчатимуть нашу неосягну Батьківщину” [396, с. 6].

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. розпочинається випуск навчальної краєзнавчої літератури для школи. Були видані шкільні підручники збудовані на основі краєзнавчого принципу. Найбільше це стосувалося підручника для 7 класу „Фізична географія СРСР”, автором якого був К.Строев [522]. У цьому виданні були спеціальні завдання з вивчення рідного краю, які передбачали роботу як на уроках, так і в позаурочний час. Це були переважно спостереження за природними об'єктами, явищами і процесами з елементами дослідного характеру. Підручник закінчувався темою „Своя область”, де було

зміщено короткі відомості про послідовність краєзнавчого вивчення своєї області [301, с. 17].

Ефективне використання краєзнавства у навчальному процесі школи потребувало готових дидактичних матеріалів про свою область, район, населений пункт, які б учителі могли одразу застосовувати при викладанні шкільних предметів. Їх підготовку і видання взяли на себе обласні інститути удосконалення кваліфікації вчителів.

Так, розроблений у Чернігові обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів посібник „Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-му класі” (1962 р.) був добре систематизований, містив ілюстрації, схеми, список додаткової літератури. Його автори, завідувач кабінетом історії Чернігівського інституту удосконалення кваліфікації учителів Ю.Сімонов та науковий працівник Чернігівського історичного музею М.Яцура, склали матеріали у відповідності з програмою, в ньому підбрані місцеві приклади до багатьох уроків курсу історії СРСР і УРСР у восьмирічній школі. Посібник охоплював місцевий матеріал з первіснообщинного ладу до ХХ ст. (7 клас) [44, с.4].

Дисертаційні дослідження, проведені у кінці 50-х – середині 60-х рр., переважно аналізували можливості краєзнавства у забезпеченні зв'язку навчання з життям. Наприклад, метою дисертаційного дослідження І.Безкоровайного було „виявити і обґрунтувати позитивну роль шкільного краєзнавства в процесі засвоєння і застосування знань, виявити ступінь його впливу на загальний і політехнічний розвиток учнів” [16, с. 4].

Інший напрям дисертаційних досліджень був пов'язаний з роллю краєзнавства у вихованні школярів. Н.Рубановою аналізувалися умови, при яких шкільне краєзнавство найбільш повно проявляє свої виховні можливості і сприяє тісному зв'язку школи з життям [485, с 5]. Український дослідник І.Прус розкривав найважливіші питання методики патріотичного виховання піонерів на краєзнавчому матеріалі [477, с. 4].

Значно розширилася тематика та обсяг краєзнавчої літератури у 60-80 рр. У роботах методистів краєзнавство розглядалося не лише як засіб оволодіння знаннями чи формування світогляду, а і як спосіб впливати на психічні процеси у дітей, зокрема, розвиток пізнавальних інтересів, здібностей, талантів. Український дослідник В.Демиденко у своїй праці „Психологічні основи засвоєння історії учнями” (1970 р.) зазначав: „одним з важливих засобів піднесення інтересу до історії є використання краєзнавчого матеріалу”. Найбільш ефективними

заходами у цьому плані педагог вважав вивчення історії підприємств, шефів, участь у археологічних експедиціях, вивчення історії своєї школи [81, с. 88].

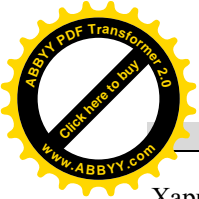
Краєзнавча робота починає розглядатися методистами як система з певним комплексом елементів. А.Сафіуллін у своєму посібнику „Географічне краєзнавство у загальноосвітній школі” до цих елементів відносив завдання, принципи організації, зміст краєзнавчої роботи, форми і методи її проведення, планування і керівництво нею [499, с. 10].

Все більше методисти вдаються не до аспектного, а до комплексного аналізу шкільного краєзнавства. Так, І.Прус у роботі „Краєзнавча робота в школі” розглянув науково-педагогічні основи шкільного краєзнавства, зміст, форми і методи вивчення найближчого оточення. Автор вважав краєзнавчі об’єкти першоджерелами знань про соціальну дійсність та природне середовище і, відповідно до напрямків дослідження, поділяв їх на такі групи: адміністративно-політичні (населений пункт, область, район, а також державні, партійні органи, громадські організації), економічні (завод, колгосп, радгосп, шахта, транспортний вузол), історичні (пам’ятки, меморіали, заповідники), культурно-мистецькі (навчальні заклади, бібліотеки, театри, музеї, пам’ятки культури), природні (ліс, луки, гори, річки і водоймища та ін.). Важливим джерелом знань, на думку І.Пруса є і краєзнавча література: науково-популярна, довідники, путівники, статистичні збірники, місцева преса [478, с. 23].

Важливою особливістю цього етапу є і те, що розглядаються не лише методичні та виховні аспекти шкільного краєзнавства, а і його роль у формуванні в учнів наукового світогляду. У колективній монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, відповідальним редактором якої був відомий історик П.Тронецько, автори відзначали, що широке використання історико-краєзнавчої роботи у школі є одним із важливих засобів формування в учнів наукового світогляду, більш конкретного, творчого зв’язку теоретичних знань з практикою перебудови соціально-економічного і духовного життя суспільства [236, с. 121].

Опрацювання значного досвіду краєзнавчої роботи спричинило появу великої кількості методичних посібників для вчителів. Вони були досить розгалуженими як за своїм предметним змістом (історія, література, географія), так і за напрямками діяльності (навчальне, позанавчальне).

У 1972 р. вийшли методичні рекомендації „Літературна Харківщина”. У цьому виданні були визначені завдання та форми краєзнавчої роботи з літератури у школі [312].

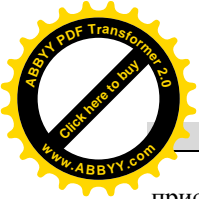
Серед форм організації літературного краєзнавства називалися наступні: 1) вивчення учнями творчості письменника-земляка; 2) літературно-краєзнавча екскурсія; 3) літературно-туристський похід; 4) переписка з особами, які знали письменника або мають про нього якусь інформацію; 5) літературознавче дослідження.

Із 70-х рр. краєзнавство стає невід’ємною складовою посібників з методики викладання історії у школі. У 1972 р. виходить робота О.Вагіна „Методика навчання історії у школі”, у якій автор окремий розділ присвятив використанню краєзнавчого матеріалу у курсі історії, а також охарактеризував його застосування у ході позакласної та екскурсійної діяльності. Педагог вважав, що залучення краєзнавчого матеріалу не повинно бути самоціллю, а має сприяти вирішенню загальних завдань навчання історії: розкриттю на місцевому матеріалі загальних рис та закономірностей розвитку країни, демонстрації ролі та участі населення рідного краю у важливих подіях, усвідомленню зв’язків регіону з життям держави, вихованню патріотизму. На його думку краєзнавчий матеріал найбільш доцільно використовувати у якості додаткового під час вивчення тем програми, і лише в окремих випадках він може бути змістом самостійного уроку [38, с. 296].

Посібник для вчителів „Методика навчання історії у середній школі” за редакцією Н.Дайрі відводив краєзнавству окремий параграф у розділі „Позаурочна робота по історії”. Як найбільш доцільна розглядалася така позаурочна краєзнавча робота: історія місцевих партійної, комсомольської та піонерської організацій; знайомство з фактами господарського розвитку краю у минулому і сучасному; дослідження історії школи; вивчення пам’яток історії і культури; археологія краю; комплексне дослідження краю [335, с. 202-205].

У 1982 р. вийшло фундаментальне видання для учителів „Методика історико-краєзнавчої роботи у школі”, авторами якого були провідні методисти М.Борисов, П.Іванов, В.Дранішніков, Д.Кацюба. Головним принципом історичного краєзнавства вони вважали вивчення історії рідного краю у обов’язковому взаємозв’язку з історією всієї країни [334, с. 3]. Структурно посібник будувався за традиційною схемою: спочатку давався аналіз історико-краєзнавчих джерел, а потім пропонувалися форми, методи і прийоми їх застосування на уроках та у позакласній роботі.

Детальному аналізу місцевих об'єктів та джерел був присвячений посібник для вчителів „Краєзнавство”, за редакцією А.Даринського. Під об'єктами краєзнавства автори розуміли природу, населення і економіку, історію та мистецтво краю [291].

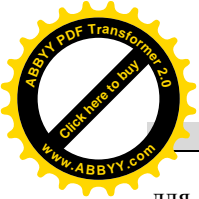
Зростає увага і до краєзнавчої роботи у молодших класах. Роз'яснення учителям щодо форм, методів, змісту та організації туристсько-краєзнавчої роботи у 1-3 класах були викладені у посібнику „Краєзнавча робота в початкових класах. З досвіду роботи” [293].

У 80-х рр. краєзнавство розглядається як складова туристсько-краєзнавчої діяльності. Розкриттю її сутності присвятив свою працю „Педагогіка туристсько-краєзнавчої роботи в школі” О.Остапеч. Це явище він трактував як спільну діяльність педагогічного та учнівського колективів, спрямовану на вирішення комплексу освітніх та оздоровчих завдань, які реалізуються у природному середовищі у формах прогулянок, походів, зльотів, таборів. Крім того, О.Остапеч вважав, що „туристсько-краєзнавча діяльність вводить підрастаюче покоління у соціальне середовище (макросередовище), знайомить з нею, чим значно прискорює процес виховання” [384, с. 28].

Український дослідник М.Костиця у посібнику для учителів „Туристсько-краєзнавча робота у школі” визначив та охарактеризував форми і методи цієї роботи. Найпоширенішими формами він вважав гурток, секцію, клуб, товариство, а до методів туристсько-краєзнавчої роботи вчений відносив: літературний, картографічний, статистичний, візуальний (спостереження), дослідницький, анкетний, метод бесід, фотографування та кінознімання [277, с. 10].

Цілий ряд посібників для вчителів були присвячені організації позапрограмного краєзнавства у школі. У 1965 р. у Москві було видано роботу підготовлену тамбовськими педагогами Б.Заруцьким, О.Следниковим, І.Солдатниковим „Олімпіади по краєзнавству. Із досвіду роботи”. Автори розглядали олімпіаду як певний семінар на якому узагальнювався і розповсюджувався передовий педагогічний досвід кращої організації вивчення рідного краю, збору і оформлення краєзнавчого матеріалу для використання його у навчально-виховному процесі, створення краєзнавчих куточків і музеїв, роботи краєзнавчих гуртків, проведення краєзнавчо-туристичних походів [376, с. 6].

Вони знайомили учителів із змістом, завданням, методикою проведення краєзнавчо-географічних олімпіад. Автори вважали, що в основу відбору тематики для олімпіад необхідно класти наступні принципи:

1.Доступність тем, питань, як за їх змістом так і по методам для учнів різних класів у відповідності до їх навчальної підготовки, рівня розвитку, інтересів, стану навчальної і позакласної роботи по вивченню рідного краю.

2.Чітка спрямованість на більш міцне і глибоке засвоєння основ наук, на свідоме застосування знань, умінь та навичок у житті та суспільно корисній роботі.

3.При підборі тем головна увага повинна приділятися генералізації фактичного матеріалу, а також підготовці питань, що розкривають причинні зв'язки, взаємозв'язки між явищами і об'єктами природи і господарства. Характер питань повинен націлювати учнів на оволодіння певними навичками [376, с. 20].

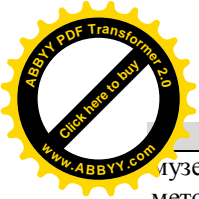
Для урізноманітнення краєзнавчої роботи шкіл Вінницький обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів підготував методичну розробку „Матеріали для шкільних краєзнавчих вікторин”. У брошурі відзначалося, що „краєзнавчі вікторини прищеплюють учням інтерес до самостійної роботи над книгою, розвивають допитливість, збагачують знання з історії і географії, виховують любов до рідного краю, дають ряд практичних умінь і навичок” [330, с. 4].

Для того, щоб допомогти учителям систематизувати та організувати практичні заняття з краєзнавства у 70-х рр. з'являється такий вид методичної літератури як практикуми. Український педагог М.Костриця у своєму практикумі приділив увагу методиці проведення досліджень фізико- та економіко-географічних об'єктів найближчого оточення [272].

Методичні поради щодо організації позакласної туристсько-краєзнавчої роботи містилися у колективній праці „Туристсько-краєзнавчі гуртки у школі” (1988 р.). У ній детально розглядалися планування та зміст діяльності географічних, історичних, археологічних та літературних гуртків [539].

У 70-х роках, у зв'язку із розгортанням всесоюзних краєзнавчих маршів і експедицій, обласні дитячі екскурсійні станції почали випуск методичної літератури спрямованої на організацію участі шкіл у цих заходах. Наприклад, Київською міською дитячою екскурсійно-туристською станцією у 1971 р. було видано методичні поради „Туристсько-краєзнавча робота в школі як засіб виконання завдань всесоюзного маршру п'онерських загонів „Завжди напоготові” [540]. У ній були надані рекомендації по збиранню матеріалів про рідний край, поради до проведення екскурсій та шкільних зльотів.

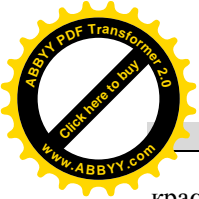
Методичні основи створення і діяльності шкільного краєзнавчого музею були визначені у книзі Д.Коцюби „Шкільний

музей”, а в Україні колективом авторів був виданий навчально-методичний посібник „Шкільні музеї” (1991 р.). У ньому давалася найновіша інформація з науково-методичних та практичних питань основних напрямів діяльності шкільних музеїв – комплектування фондів, експозиційної, освітньо-масової роботи. Авторський колектив, аналізуючи досвід роботи краєзнавчого розділу шкільних музеїв, відзначав, що „він мав на меті на конкретному місцевому матеріалі знайомити учнів з історією і природою краю, його громадським життям, основами промислового і сільськогосподарського виробництва, прищеплювати дітям почуття патріотизму, виробляти навички пошукової роботи” [673, с. 6].

У кінці 60-х рр. з’являється новий вид краєзнавчої літератури – навчальні посібники для студентів. Як навчальний предмет, шкільне краєзнавство почало викладатися на природничих та історичних факультетах педагогічних інститутів. У 1969 році виходить навчальний посібник для студентів під назвою „Історичне краєзнавство”, створений колективом авторів за загальною редакцією завідуючого кафедри методики викладання історії Московського обласного педагогічного інституту ім. Н.К.Крупської професора М.Милонова. Основна частина цього посібника присвячувалася характеристиці археологічних, етнографічних, топонімічних, писемних джерел по історії краю, та методиці їх використання у шкільному курсі історії, переважно у процесі навчальної діяльності. У посібнику був відсутній розділ, присвячений позакласній краєзнавчій роботі з історії.

Більш вдалим у цьому плані став посібник для студентів історичних факультетів педагогічних інститутів „Історичне краєзнавство”, за редакцією Г.Матюшина (перше видання відбулося у 1975, друге – у 1980 р.). У ньому поруч із характеристикою трьох груп джерел історичного краєзнавства – речових, писемних та усних, було розкрито особливості використання цих джерел в урочній, факультативній та позакласній роботі. Автори підкреслювали, що „значення історичного краєзнавства у процесі навчання історії велике і багатогранне. Краєзнавство допомагає наблизити шкільне навчання до вузівського, до проблемного розуміння матеріалу, до самостійної дослідницької роботи. Разом з тим, історичне краєзнавство виховує у школярів любов до рідного краю, гордість за його минуле і сучасне. Поруч із освітньо-виховними завданнями шкільне краєзнавство вирішує і завдання суспільно корисного характеру. Воно сприяє розвитку в учнів навичок суспільної діяльності” [8, с. 3].

Отже, головною ознакою посібників з історичного краєзнавства був детальний аналіз джерел, оскільки їх застосування вважалося найважливішою умовою науково-методичної роботи із шкільного краєзнавства.

К.Строев у своєму навчальному посібнику „Краєзнавство” для студентів природничо-географічних факультетів педагогічних інститутів стверджував, що шкільне краєзнавство необхідно розуміти як географічне, оскільки „у краєзнавстві, як і в географії, предметом вивчення є місцевість, територія” [521, с. 6].

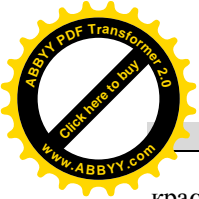
Посібник мав дві частини: у першій розглядалися історія, форми, методи і прийоми краєзнавчої роботи у курсах шкільної географії; друга – містила завдання по краєзнавчому практикуму.

У 1977 р. виходить навчальний посібник П.Іванова „Основи шкільного краєзнавства” у якій автором проаналізовано усі аспекти краєзнавчої роботи у школі: вивчення доквілля у навчальних предметах, екскурсійно-туристичну діяльність, науково-краєзнавчі товариства, позакласні заходи (вечори, олімпіади, конференції, зльоти, виставки), шкільні музеї, краєзнавство в системі виховання [227].

У 80-х рр. з’являється практико-орієнтовані навчальні посібники для студентів. Прикладом може служити „Практикум по географічному краєзнавству” М.Ніконової. Як вказувала автор „предметом практикуму є не краєзнавство взагалі, а шкільне географічне краєзнавство” [358, с. 3].

У практикум було включено чотири теми з таким приблизним розподілом навчальних годин: 1. Зміст, форми і педагогічне значення шкільного краєзнавства – 4 години. 2. Організація краєзнавчого вивчення своєї місцевості – 8 годин. 3. Краєзнавча робота у школі: а) навчальна – 18 годин; б) позакласна (позапрограмова) – 8 годин. 4. Краєзнавча робота позашкільних закладів – 2 години [358, с. 4]. Кожна тема складалася із теоретичного матеріалу, завдань для студентів, списку рекомендованої літератури.

Серед публікацій, які давали конкретний краєзнавчий матеріал для учителів та учнів і були одними із найбільш доступних, слід виділити двадцятишеститомну „Історія міст і сіл Української РСР”, видання якої тривало протягом 1967-1974 рр. Це фундаментальна історико-краєзнавча праця, створена багатотисячним авторським колективом. У ній вперше на основі величезної кількості архівних даних та інших джерел висвітлювалося політичне, економічне та культурне життя 1340 міст та 8319 селищ і сіл за всю історію їх існування.

Значно зросла кількість публікацій присвячених шкільному краєзнавству і на сторінках науково-педагогічних періодичних видань. Одним із активних дописувачів журналу „Викладання історії в школі” був викладач Московського обласного педагогічного інституту ім. Н.Крупської Ю.Князев. Питанням краєзнавства він присвятив цілий ряд статей, вважаючи його важливим засобом поліпшення історичної освіти. У таких публікаціях як „Краєзнавчий матеріал та підвищення ефективності навчання” [247], „Застосування краєзнавства у навчальній роботі” [248], „Сутність і педагогічна значимість шкільного краєзнавства” [249] він, спираючись на досвід шкіл, продемонстрував можливості застосування краєзнавчого матеріалу з навчально-виховною, пізнавальною та науковою метою.

Велика кількість статей присвячених шкільному краєзнавству була опублікована протягом 60-80-х рр. XX ст. у журналі „Радянська школа”. Переважно у них йшлося про взаємодію з найближчим оточенням при навчанні історії, географії [13; 260; 320; 403; 496; 503; 531], у виховній роботі школи [328; 406].

У 70-х рр. було поновлено видання краєзнавчих збірників у яких педагоги ділилися власним досвідом вивчення рідного краю. Так, за редакцією завідуючого відділом методики географії НДІП УРСР М.Откаленка вийшла збірка статей українських педагогів „Географія і краєзнавство у школі” у якій розглядалися можливості використання об’єктів рідного краю у ході навчальної, позакласної та позашкільної роботи з географії.

У 1975 р. вийшов збірник статей педагогів ”Позакласна робота з історії (Краєзнавство)” за редакцією Д.Кацюби. В ньому був відображений досвід краєзнавчої роботи у загальноосвітніх школах. Дописувачі викладали власне бачення проведення історико-краєзнавчих екскурсій, створення шкільних музеїв та інше. Головну увагу у збірнику надавалося статтям, присвяченим формуванню в учнів умінь та навичок пошуково-дослідницької роботи на основі краєзнавчого матеріалу [45, с. 3].

У дисертаційних дослідження 60-80-х рр. головна увага зосереджувалася на розгляді краєзнавства як засобу певної діяльності, або на його позаурочних та позакласних аспектах. Зокрема, Г.Грیشина розробляла систему застосування краєзнавства в навчанні, яка мала сприяти формуванню пізнавальної і творчої діяльності школярів [61, с. 3]. В.Лящук досліджувала ефективні методи і прийоми використання краєзнавства для підвищення якості навчально-виховної роботи під час вивчення літератури в школах Білорусії [318, с. 3]. Р.Муніров у своїй дисертації виявляв дидактичні можливості та умови використання

краєзнавчого матеріалу у пошуково-пізнавальній діяльності учнів [351, с. 2]. А.Хоптяр розкривав педагогічні можливості краєзнавчої діяльності та її роль у розвитку пізнавальних здібностей [561, с. 10]. Д.Кащоба, досліджуючи позаурочну історико-краєзнавчу роботу у 7-10 класах, розглядав такі аспекти: методику історико-краєзнавчих експедицій та створення історико-краєзнавчого музею, використання дослідницького методу, науково-методичні засади краєзнавчих посібників [241, с. 6]. Г.Бородай розкривала виховні можливості позакласної роботи підлітків по вивченню природи рідного краю для формування їх пізнавальної активності [25, с.8].

У період незалежної України важливим історіографічним доробком шкільного краєзнавства стали праці В.Обозного. У 2001 році вийшла його монографія „Краєзнавча підготовка вчителя (теоретичні і організаційно-практичні аспекти)”. У ній був здійснений глибокий теоретичний аналіз краєзнавчої педосвіти, що на думку самого автора „дало змогу пов’язати у організаційно цілісну систему результати роздібнено-вузькоспеціалізованих досліджень такого багатомірного регіонального суспільного феномену, яким є краєзнавча освіта” [372, с. 237].

Значний інтерес спостерігається у останні роки до історіографічного вивчення шкільного краєзнавства. М.Кострицею було охарактеризовано праці таких українських дослідників рідного краю XIX ст. як П.Єсиментовського, А.Скальковського, П.Кеппена, Д.Журавського. Велику увагу приділив учений вивченню фактологічних матеріалів, здобутих Комісією по опису губерній Київського навчального округу (створена у 1850 р.) [274; 275; 276]. О.Корнеєв проаналізував краєзнавчий компонент у шкільних підручниках з географії А.Івановського, О.Калитовського, В.Кістяковського, П.Постоєва, С.Рудницького, С.Русової, А.Сиротенка, Ф.Федюченка [263; 265; 266; 267].

Триває розробка нових методичних посібників для учителів. У ході проведення Всеукраїнського конкурсу на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики у 1995 р. було визначено декілька найбільш вдалих робіт. Для організаторів краєзнавчих музеїв закладів освіти створені посібники В.Нестеренко „Методичні поради по підготовці текстово-анотаційного матеріалу музейної експозиції” та Т.Косенко „Музей природи в школі”. Серед методик проведення занять краєзнавчих гуртків заслуговує на увагу розробка „Чернігів, оспіваний у віках” за програмою „Юний екскурсовод” (Е.Ткаченко, Чернігівський обласний центр дитячо-юнацького туризму). Основні методичні положення найпростіших польових робіт представлені у

рекомендації „Польова робота краєзнавця” (В.О.Сульдін, Одеський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді) [125, арк. 5].

Недоліком методичних видань такого роду є те, що вони здебільшого містять у собі розгорнутий звіт про власну роботу або пропонують нагромадження фактів місцевого характеру.

Якщо говорити про методичні посібники з історичного краєзнавства, то цілком можна погодитися із оцінкою ситуації, даною українським науковцем В.Мисаном: „Мусимо констатувати, що методика-викладання історичного краєзнавства в навчально-методичній літературі поки що не знайшла належного місця. В першому в Україні за часів незалежності посібнику „Методика навчання історії в школі” О.Пометун та Г.Фреймана не відшукаємо жодного абзацу про особливості змісту та методики викладання історичного краєзнавства в сучасній школі. Ф.Левітас та О.Салата в посібнику „Методика викладання історії” лише поодинокими реченнями згадують краєзнавчу роботу в школі в розділі „Позакласна робота з історії” [343, с. 77].

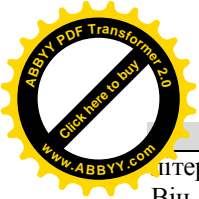
Дещо ліпша картина спостерігається у географічному краєзнавстві. За авторством О.Корнеєва у 2007 р. видано „Методику шкільного географічного краєзнавства”. Структурно книга поділяється на дві частини: перша розглядає розвиток географічного краєзнавства, друга – його зміст і методику у школі. Автором окреслено такі завдання географічного краєзнавства: 1) вивчення географії рідного краю; 2) виявлення природних багатств; 3) аналіз зібраних матеріалів; 4) опис, фотографування, замальовування; 5) охорона природних багатств; 6) пропаганда патріотизму і знань про свій край [264, с. 8].

Для учителів початкової школи запорізькими педагогами було видано методичний посібник „Експерсії в природу в початковій школі”. На основі досвіду роботи загальноосвітньої школи № 5 м. Запоріжжя подавалися теоретичні та практичні матеріали щодо розробки уроків та уроків-експерсій у 1-4 класах. Велика увага надавалася питанням охорони природи у зв’язку з вирішенням завдань регіонального курсу „Екологія рідного краю” [207, с. 6].

Після проголошення незалежності виходять підручники із шкільних курсів, у яких місцевий матеріал був значним складовим їх змісту. Зокрема, особливу роль у розвитку краєзнавства відіграв підручник А.Сиротенка, в якому автор подав характеристику кожної області, історичні і географічні відомості про рідний край кожного регіону нашої держави [263, с. 38].

Проте, ідея створення шкільних підручників, зокрема з історії рідного краю, не є однотайною серед науковців. Проти такої

літератури виступив, зокрема, відомий український історик Ю.Мицик. Він вважав написання історії областей небезпечною справою, пояснюючи, що тоді не слід дивуватися, якщо через 50 років кожна область буде мати не лише свою історію, а й свою армію. Місцеву історію він розглядав лише як додаток до основного курсу історії України [56, с. 11].

Після здобуття незалежності України виникла потреба у вітчизняних навчальних посібниках для студентів. У 1994 р. виходить посібник М.Крачила „Краєзнавство і туризм”, який призначався для студентів географічних факультетів університетів і природничо-географічних факультетів педагогічних інститутів. У ньому описувалася історія розвитку краєзнавства, методи використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії та у ході факультативних занять, розглядалася методика організації туристських походів та шкільних музеїв. Основними формами туристично-краєзнавчої роботи з учнями визначалися прогулянки, екскурсії, подорожі та походи, естафети, зльоти, експедиції [301, с. 26].

У 1995 р. вийшов подібний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів „Шкільна краєзнавчо-туристична робота”, авторами якого були М.Костриця та В.Обозний.

Особливістю навчальної літератури починаючи з 90-х рр. було те, що в ній краєзнавчій діяльності надавалася нова роль – засобу для усвідомлення учнями своєї національно-культурної приналежності. М.Костриця та В.Обозний з цього приводу вказували: „краєзнавчо-туристичну діяльність можна розглядати як об’єктивну потребу суспільства пов’язувати навчально-виховний процес з актуальними питаннями соціально-економічного будівництва, культурно-духовного відродження народу України, з підготовкою учнів до суспільно корисної роботи і трудової діяльності” [278, с. 7].

Ще однією характерною ознакою сучасних навчальних посібників є різноманітність їх структурної побудови. Наприклад, посібник С.Шевченко „Історичне краєзнавство” подається у вигляді лекцій, у яких викладено теоретичний матеріал про найважливіші джерела історії рідного краю і методику їх пошуку, розповідається про навички роботи з окремими джерелами [668, с. 3].

З’являються навчальні посібники для студентів за новими напрямками краєзнавчої роботи. У 2001 р. за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя видано навчальний посібник Г.Самойленка „Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне”. Даний курс мав сприяти „відродженню духовної та матеріальної культури нашої Вітчизни,

правдивої історії” [495, с. 3]. До культурно-мистецького краєзнавства автор включав такі види діяльності людини: громадська думка, освіта, наука, мистецтво, книговидання та періодика [495, с. 11].

Навчальна література із шкільного краєзнавства для студентів дає можливість, по-перше, оцінити методологічні та методичні орієнтири, яких дотримувалися автори у той чи інший історичний період, по-друге, вона свідчить про стан конкретних наукових здобутків у вивченні найближчого оточення.

У 90-х – на початку 2000-х років на сторінках періодичних видань педагогами продовжується розробка змісту, джерельної бази, форм, методів і прийомів краєзнавчої роботи з учнями; аналізуються міжпредметні зв'язки та виховні можливості краєзнавства. Значна кількість публікацій друкується у журналах „Історія в школі”, „Історія в школах України”, „Географія”. Авторами їх переважно були учителі загальноосвітніх закладів, які ділилися своїм практичним досвідом по різних напрямкам краєзнавчої роботи. Зокрема, це Ж.Гаврилюк з Києва [49], О.Дзюба з Миколаївщини [200], О.Довганик з Львова,[201], Р.Засядьков з Кіровоградщини [222], Л.Ковальова з Дніпропетровщини [252], М.Стойкова з Одещини [520], А.Харченко, І.Харченко з Донеччини [558], М.Ходос з Київщини [560] та інші.

Зростає у цей період кількість публікацій не лише методичного змісту, а й пов'язаних з аспектами генези шкільного краєзнавства. Так, М.Костриця у декількох номерах журналу „Географія та основи економіки в школі” розглянув становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства [274; 275; 276]. В.Мисан виклав своє бачення стану та перспектив історичного краєзнавства у загальноосвітніх закладах [343]. М.Соловей здійснив спробу періодизації еволюції шкільного краєзнавства у ХХ ст.[515]. Значення краєзнавства на різних етапах суспільного розвитку розглядалося у статті О.Тімець [533].

Важливою складовою краєзнавчої історіографії є і місцеві періодичні видання. Їх безсумнівною перевагою слід вважати те, що надруковані у них матеріали про найближче оточення подаються у опрацьованому вигляді та стануть доступними для засвоєння і використання не лише учителями, а і дітьми.

У період незалежної Української держави проводяться науково-методичні семінари з питань шкільного краєзнавства. Вони завершуються виданням матеріалів з доповідями учасників, у яких розкриваються різні аспекти взаємодії школярів із найближчим оточенням. Наприклад, матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару „Громадянське виховання особистості засобами

дитячо-юнацького туризму і краєзнавства в умовах розвитку Української держави” (2001 р.) містили такі розділи: „Шкільний та позашкільний туризм: проблеми та перспективи”, „Туризм – супутник географії: теорія і практика”, „Організація і форми дитячо-юнацької туристської діяльності”, „Медико-біологічні функції туристсько-краєзнавчої роботи” [68].

Вагомий внесок в узагальнення досвіду шкільної краєзнавчої роботи роблять педагогічні вузи. На базі багатьох з них проводяться щорічні краєзнавчі конференції, які супроводжуються випуском спеціальних наукових збірників, де авторами статей є учителі, методисти, науковці.

Так, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди щорічно організовує конференцію „Краєзнавство і учитель”. Оскільки конференція проходить на базі історичного факультету, то публікації у науковому збірнику містять здебільшого історико-педагогічну інформацію [223].

Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Г.Сковороди проводить щорічні конференції пов’язані з проблемами розвитку спортивно-оздоровчого туризму і краєзнавства в закладах освіти. Спеціальні збірники „Гуманітарного вісника” цього навчального закладу, присвячені конференції, складаються із трьох розділів: „Сучасний стан та перспективи розвитку спортивного та оздоровчого туризму в закладах освіти”, „Рекреаційні та медико-біологічні аспекти туризму і краєзнавства”, „Економічні та психологічні аспекти туризму і краєзнавства” [72].

Подібні видання сприяють аналізу та розвитку змісту, форм, методів шкільного краєзнавства, дають можливість педагогам обмінятися своїми здобутками та ідеями.

Суттєво допомагають учителям зорієнтуватися у краєзнавчій літературі бібліографічні видання. Певним взірцем такого довідника є науково-допоміжний покажчик „Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики” [235]. Він подає список літератури, що виходила з 20-х по 90-ті рр. ХХ ст.

Подібні видання допомагають у первинному накопиченні інформації по краєзнавству. Поділ літератури за тематичними розділами і періодами, алфавітними списками авторів, дає можливість учителю швидко і легко підібрати необхідні матеріали.

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. було захищено цілий ряд дисертацій по різним аспектам шкільного краєзнавства. За науковою проблематикою вони поділяються на дослідження присвячені: краєзнавчій роботі у процесі вивчення шкільних предметів

В.Бенедюк [15], І.Волинець [47]); реалізації виховних завдань та формуванню самосвідомості засобами краєзнавства (Т.Бондаренко [24], Г.Гуменюк [74], О.Кошопал [280]); історико-педагогічним аспектам шкільного краєзнавства (М.Соловей [514], Н.Рудницька [486]).

Разом з тим, науково-методична література не відображає багатьох питань, від вирішення яких залежить якість використання краєзнавчого матеріалу у навчально-виховних цілях сучасної школи. У тому числі до цього часу не була предметом спеціального дослідження проблема розвитку системи шкільного краєзнавства в Україні.

1.3. Періодизація розвитку шкільного краєзнавства

Періодизація розвитку краєзнавства, тобто встановлення його часової диференціації з характерними особливостями та тенденціями, дає можливість систематизувати розвиток цього педагогічного феномену.

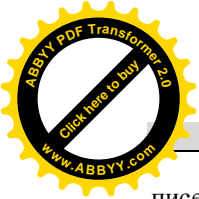
Становище краєзнавства у системі загальної освіти обумовлювалося закономірностями розвитку суспільства, соціально-політичними умовами та провідними науково-педагогічними концепціями, що склалися у певний час. Саме за цими критеріями і виокремлювалися хронологічні проміжки розвитку шкільного краєзнавства.

Нами використовувалося таке розуміння термінів „період” та „етап”: період – проміжок часу, що охоплює завершений процес; етап – відрізок часу, що охоплює стадію процесу. Отже, періоди розглядаються як першооснова, а етапи – як складові частини періодів.

У процесі еволюції шкільного краєзнавства в Україні доцільно виокремити два періоди, кожний із яких мав свої етапи.

Перший період розвитку шкільного краєзнавства характеризується епізодичним, позасистемним використанням об’єктів довкілля у навчанні і вихованні молоді. Він розпочався з найдавніших часів, коли дитина від старшого покоління отримувала уявлення про світ, що її оточував, основні принципи і правила поведінки у ньому. Саме це складало першооснову навчання підростаючого покоління.

З появою державності на території наших земель, зокрема у період Київської Русі, освіта молоді базувалася на міфологічно-релігійних уявленнях та аграрному укладі побуту. Із найближчого оточення та природних явищ, календарних циклів, релігійних свят і обрядів діти переймали необхідний виробничий, громадський і сімейний досвід.

Поява літописання в українських землях сприяла фіксації у писемній формі описів рідного краю, оповідань про героїчні подвиги людей, що жили на цій землі. Отже, зачатки краєзнавства у системі підготовки молоді до майбутнього життя на території України існували з найдавніших часів.

Як відзначає сучасна дослідниця О.Тімець викладання у братських школах у XVI-XVII ст. будувалося на вивченні історичних, етнографічних та географічних особливостей рідного краю. „З метою засвоєння учнями елементів природничих знань, проводилися спостереження за погодними умовами, сезонними змінами в природі. Усе це поєднувалося з дослідженням навколишнього середовища” [533, с. 57].

З XVIII ст., завдяки діяльності Г.Сковороди, починається новий етап у розвитку цього періоду, пов'язаний з науковим обґрунтуванням педагогічного значення найближчого оточення у навчанні дітей. У XIX ст. через творчий доробок І.Франка в українській історіографії затверджується поняття „краєзнавство”.

На початок XX ст. було визначено три основні методичні підходи до застосування краєзнавства у загальній освіті. Відповідно до першого – під ним розуміли частину географії, а саме географію своєї місцевості. У ході вивчення цього курсу діти повинні були отримувати знання про свою малу батьківщину.

Представники іншого напрямку розглядали краєзнавство, як допоміжний самостійний предмет, що мав бути підготовчим для подальшого систематичного вивчення географії та історії.

До третього напрямку відносилися педагоги, які вважали краєзнавство самостійним методом навчання, який можна було застосовувати при викладанні різних шкільних предметів.

Таким чином, від найдавніших часів і до початку XX ст. тривав перший період у розвитку шкільного краєзнавства. Він поділявся на два етапи:

- перший, від найдавніших часів і до кінця XVIII ст., у ході якого йшов процес накопичення досвіду взаємодії школи і найближчого оточення;

- другий, XIX – початок XX ст., пов'язаний із початком розробки науково-методичних засад шкільного краєзнавства. На цьому етапі формувалася характерна особливість шкільного краєзнавства України – його взаємозв'язок із принципами народності освіти.

З 20-х рр. XX ст. починається новий період буття шкільного краєзнавства: воно залучається до всіх аспектів педагогічного процесу, що дає підстави розглядати його з одного боку як самостійну

педагогічну систему, а з іншого – як утворюючий компонент загальної системи шкільної освіти. Хронологічно цей період охоплює проміжок часу з 1920-х рр. – по сьогоднішня.

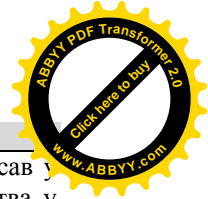
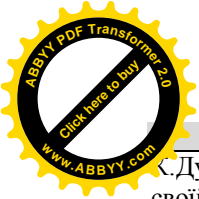
Перший етап цього періоду пов'язаний із становленням трудової школи в Україні протягом 1920-х рр. Навчання у ній тривало 7 років і організовувалося за новими комплексними програмами, основу яких, особливо на першому концентрі (1-4 клас) складало краєзнавство. Була ліквідована предметна система навчання, а зміст навчального матеріалу виводився із комплексу „Життя дитини та оточуючого середовища”. Більша частина тижневих навчальних годин відводилася трьома блоками цього комплексу – „Природа, Праця, Суспільство”. Таким чином, краєзнавство визначало собою основний зміст навчально-виховної роботи школи.

Характерною рисою шкільної краєзнавчої роботи стає орієнтація на політехнічну підготовку учнів, на вивчення економіки і господарства краю, у той час як історія, фольклор, традиції малої батьківщини залишалися за межами досліджень. Один із педагогів-практиків 20-х рр. Т.Гарбуз писав: „Словом, школа повинна знати усю розмаїтість життя робітника та селянина. Все це є ніщо інше, як краєзнавство, але краєзнавство уже з вищим змістом: у ньому переважають елементи природничо-виробничі, а не етнографічно-археологічні та географічні як це було раніше в роботі наших вчених краєзнавців і краєзнавчих організацій” [52, с. 47].

Починає чітко проявлятися ідеологічна мета шкільного краєзнавства – воно мало орієнтувати дітей на активне сприяння соціалістичному будівництву на місцях. Професор К.Дубняк з цього приводу вказував, що „радянське краєзнавство є не тільки вивчення краю, щоб його знати, а й дослідження краю, щоб його перероблювати за останніми вимогами світової науки” [205, с. 4].

В позанавчальній діяльності шкільне краєзнавство реалізовувалося через гурткову роботу. Рівень суспільної значимості гуртків був досить вагомим, як регіональні наукові осередки вони заносилися до центральних статистичних видань. Наприклад, у довіднику „Краєзнавчі заклади СРСР” (1925 р.) згадувався Нікопольський краєзнавчий гурток при 6-й трудовій школі, який був створений у 1924 році, нараховував 87 членів і очолювався Г.Шапошниковим [292, с. 59].

З'являється велика кількість праць педагогів, присвячених шкільному краєзнавству, у яких тривало обговорення його змісту, значення і місця у системі освіти. Багато публікацій присвятили цим питанням представники української педагогічної науки П.Волобуєв,

К.Дубняк, П.Мостовий, Л.Миловидов, П.Постоев та інші. Як писав у своїй статті професор Є.Кагаров, стосовно шкільного краєзнавства у методичній літературі на той час панував дуалізм: одні вважали, що треба ввести у програму другого ступеня особливий предмет – краєзнавство. Інші стверджували, що краєзнавство не є окремий самостійний предмет вивчення, це є загальний керівний принцип навчання і виховання на місцевому матеріалі [238, с. 159]. На практиці, перевага була надана використанню краєзнавства як принципу навчання, спрямованого на аналіз сучасності. Найближче оточення ставало основою для розуміння природних, соціально-економічних, культурних явищ.

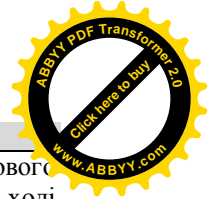
Отже, протягом цього етапу розвитку шкільного краєзнавства, який охоплював 20-ті рр. ХХ ст., воно набуває найбільшого розмаху, оскільки стає обов'язковим та основним елементом шкільної практики в Україні. Краєзнавство не було зведено до рівня окремого предмету, а розумілося, переважно, як принцип навчання, що передбачав систематичне звернення до місцевого матеріалу у навчально-виховній роботі школи. Воно спрямовувалося передусім на вивчення трудових процесів і виробничих об'єктів.

Але вже на початку 30-х рр. ХХ ст., краєзнавство, як сукупність знань про суспільні процеси та соціальні проблеми місцевого значення, які загострювалися з кожним роком, перестало задовольняти існуючий режим. Крім того, сама система освіти, яка базувалася на місцевому дидактичному матеріалі, бригадно-лабораторних формах роботи, дослідницьких та трудових методах була визнана недосконалою. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 року „Про початкову і середню школу” було відновлено „школу навчання” з приматом знань над засобами їх оволодіння, відбулося повернення до традиційної предметно-урочної системи освіти.

У черговій Постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 року „Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі” допускалося включення у навчальний процес лише елементів краєзнавства, які тільки ілюстрували навчальний курс і допомагали конкретизації понять. Таким чином, краєзнавство позбувалося статусу за яким воно визначало основний зміст навчання.

Вузькокласовий, схематичний підхід до використання краєзнавства у загальній освіті прирік його на становище другорядного, епізодичного явища навчально-виховного процесу школи.

Негативні наслідки для краєзнавства в Україні посилювалися тими обставинами, що з одного боку воно було перетворено у окремий

запрям сталінського терору проти інтелігенції та її наукового потенціалу, а з іншого масове вимирання сільського населення у ході колективізації призвело до знищення місцевих традицій та їх носіїв.

Уніфікація шкільної освіти, припинення вільного обговорення цілого ряду теоретичних проблем радянської школи з політичних мотивів, привели до згортання наукового інтересу до педагогічного значення краєзнавства. Зменшується і кількість краєзнавчих гуртків у школах. Таким чином, на кінець 30-х рр. навчальна та позанавчальна краєзнавча робота у школі фактично була зведена нанівець.

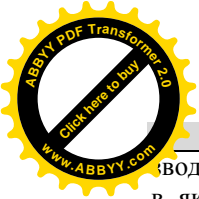
Дещо активізувалася вона у роки Великої Вітчизняної війни, в основному через необхідність посилення політико-виховного впливу на молодь, яка була певний час на окупованій території, а також задля допомоги армії краєзнавчими засобами (збір лікарських рослин тощо). Саме на це була спрямована постанова РНК СРСР від 21 червня 1944 року „Про заходи покращення якості навчання у школі”, відповідно до якої розширювалися можливості краєзнавства у школі: заохочувалося створення краєзнавчих гуртків; почався збір матеріалів про учасників бойових дій, партизан і підпільників; облаштовувалися краєзнавчі куточки та кімнати бойової і трудової слави. Усе більшого значення набували екскурсії по рідному краю.

Пожавлення краєзнавчої діяльності спостерігалось не лише у позакласній, а й у навчальній роботі школи. У ній краєзнавство починає використовуватися у якості методичного прийому.

Проте, хоча у повоєнний час і була визнана цінність краєзнавства як елемента навчально-виховної діяльності школи, його дослідницька спрямованість суворо обмежувалася існуючою ідеологією. Основна увага була зосереджена на збиранні матеріалів, пов'язаних із героїкою у період громадянської та Вітчизняної воєн, на увічненні пам'яті полеглих, на вивченні досягнень партійного, державного і господарського будівництва у радянський час. Як відзначав директор Потоцької середньої школи, Жмеринського району, Вінницької області О.Іванишин, „шкільне краєзнавство повинно давати учням уявлення в першу чергу про сьогоднішній, радянський день їх краю, про героїчні сторінки захисту нашої Батьківщини від ворогів, про розвиток і розцвіт соціалістичного господарства і культури країни” [216, с. 31].

Таким чином, з початку 30-х і до другої половини 50-х рр. домінували тенденції щодо регламентування та стандартизації освітньої сфери, була відновлена предметно-урочна система навчання, посилювався ідеологічний тиск на навчально-виховний процес у загальноосвітніх закладах. За цих умов краєзнавча робота в школі

зводилася лише до залучення елементів довкілля у навчальний процес в якості додаткового засобу оволодіння знаннями, а у позакласній роботі – спрямовувалася на виховання дітей відповідно до існуючої ідеології.

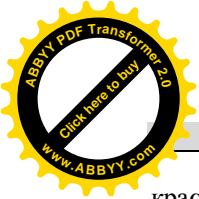
Нові якісні зміни у становищі краєзнавства в системі загальної освіти почалися з кінця 50-х рр., а саме, після прийняття у грудні 1958 р. „Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. Згідно з ідеями, закладеними в цьому документі, заперечувався суто академічний статус школи, спрямований виключно на здобуття знань підростаючим поколінням. Наголошувалося на необхідності поєднання навчання з оточуючим життям.

Запровадження закону про зв'язок навчання з життям змінувало зміст освіти, а відповідно і значення краєзнавчої роботи. Оскільки головна увага надавалася не науковим знанням, а вивченню виробництва, то починається активне дослідження найближчих промислових та сільськогосподарських підприємств; знайомством із організацією технологічних і механічних процесів на них; встановленням їх місця в народному господарстві, житті регіону, республіки, країни. На краєзнавчому принципі все більше будується навчальний процес у загальноосвітній школі. Це сприяє самостійному засвоєнню учнями навчального матеріалу, набуттю умінь дослідницького характеру, підготовці до практичної діяльності, розширенню загальноосвітніх знань.

Крім того, відчутного корегування набуває і дидактична концепція загальної освіти – пріоритетом стає не те чому навчати учнів, а те як їх навчати. У педагогіці відновлюється всебічне і глибоке вивчення дитини та способів розвитку її самостійності та ініціативи. У цьому зв'язку краєзнавство, з його багатофункціональністю та можливістю застосування як у навчальній так і в позанавчальній роботі школи, ставало найбільш доступним та ефективним способом гармонійного розвитку підростаючого покоління.

Якщо раніше вивчення свого краю здійснювалося переважно в гуртках, котрі охоплювали невелику кількість учнів, то після прийняття закону ця робота урізноманітнюється, набирає нових форм, стає масовою. Особливо популярними стали походи, експедиції та екскурсії по рідному краю. Усе це дає підстави констатувати, що краєзнавчою роботою, у тому чи іншому обсязі, охоплюються практично усі учні загальноосвітніх шкіл. У педагогічній теорії відновлюється процес нагромадження та узагальнення позитивного досвіду краєзнавчої діяльності.

Отже, з кінця 50-х рр. до другої половини 60-х рр. краєзнавство знову почало визначати основний зміст навчально-виховної роботи школи та перетворилося у загальнопедагогічний принцип.

З другої половини 60-х рр. починається останній етап у розвитку шкільного краєзнавства, пов'язаний із радянською системою освіти. Він тривав до кінця 80-х рр. і не дивлячись на окремі реформи (наприклад 1984 і 1988 років) залишався внутрішньо цілісним стосовно мети та тенденцій взаємодії школи і найближчого оточення.

Найбільш суттєвою ознакою цього періоду в історії радянського шкільництва був задекларований партійним і державним керівництвом перехід до загальної середньої освіти. Краєзнавство зберігає становище не тільки складової, а й обов'язкової частини початково-виховного процесу, найважливішого засобу поєднання навчання і виховання з життям. Розширилася навчальна база краєзнавства за рахунок його включення до шкільних програм з історії та у факультативні курси. Почалася поглиблена „спеціалізація” краєзнавства відповідно до шкільних предметів – історії, літератури, географії і т.д.

Але одночасно матеріали докільля перестають бути основою системи знань, їх використання переорієнтовується на вирішення завдань активізації діяльності учнів та виховання підростаючого покоління. Педагогічна наука розглядала пізнавальну активність, як одну із якостей особистості, що проявляється у спрямованості та стійкості пізнавальних інтересів, прагненні до ефективного оволодіння знаннями і способами діяльності, в мобілізації вольових зусиль на досягнення навчально-пізнавальних цілей [665, с. 48].

Основними краєзнавчими факторами активізації навчально-виховної роботи вважалися: а) зміст краєзнавчого матеріалу, як джерело збудження пізнавального інтересу учнів, що сприяє усвідомленому розумінню причинно-наслідкових зв'язків у природних і соціальних явищах і процесах; б) практична реалізація зв'язку навчання і виховання з життям; в) створення проблемної ситуації, пов'язаної з вирішенням навчально-практичних завдань; г) організація спостережень за природними і соціально-економічними явищами рідного краю і використання здобутих учнями знань у навчальній та виховній роботі; д) організація навчальних та позапрограмних екскурсій, походів по рідному краю, тематичних вечорів, зустрічей, олімпіад, конференцій та інших робіт краєзнавчого змісту; е) система групових та індивідуальних пошуково-дослідницьких завдань; є) організація суспільно-корисної

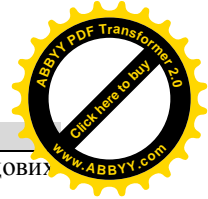
діяльності учнів та залучення їх до агітаційно-пропагандистської роботи краєзнавчого змісту [499, с. 17-18].

Отже, ідея активізації реалізовувалася через участь у трудових процесах на користь рідного краю, екскурсій на підприємства, пізнавальну діяльність по вивченню місцевих явищ природи, історії, культури. У навчальному процесі школи краєзнавство використовується у якості методичного підходу. Краєзнавство стало важливим елементом усіх напрямів виховання дітей: ідейно-політичного, морального, трудового, естетичного, фізичного.

Зростає підпорядкування краєзнавства пануючій комуністичній ідеології. При визначенні принципів краєзнавчої роботи її ідейно-політична спрямованість обов'язково ставилася на перше місце. Так, І.Прус зазначав: „Діяльність юних краєзнавців підпорядковується завданням формування в них комуністичного світогляду, ідейної переконаності, любові до праці, високих морально-вольових якостей, готовності відстоювати завоювання соціалізму, боротися з проявами буржуазної ідеології, викривати і спростовувати ворожі наклепи на СРСР і братні соціалістичні країни” [478, с.23].

Посилення ідеологічного тиску знайшло своє відображення і в обмеженні ролі краєзнавства у позакласному житті школи. Починаючи із 60-х рр. концепція цього напрямку виховної роботи передбачала її підпорядкування партійним постановам, а вирішальний вплив на формування особистості підлітка мали здійснювати не об'єднання учнів за їх інтересами (гуртки, клуби, товариства), а піонерські та комсомольські організації. Під їх керівництвом відбувалися масові краєзнавчі заходи, зокрема Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцям бойової і трудової слави радянського народу. Відповідно до „Положення” про проведення основними його формами були: туристські походи і експедиції, відвідування місцевих та всесоюзних історико-екскурсійних об'єктів туристської експедиції „Моя Батьківщина – СРСР”, пов'язаних із життям і діяльністю В.Леніна, його соратників, революційними подіями, боротьбою партійного і комсомольського підпілля, бойовими діями військових підрозділів, партизанських загонів у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, трудовими звершеннями радянського народу [203, с. 117].

Для практичного керівництва походом при ЦК ВЛКСМ був створений Центральний штаб. Подібні штаби створювалися при ЦК ЛКСМ союзних республік, обкомах, міськкомах, райкомах, комітетах комсомолу навчальних закладів. Вони забезпечували масову участь молоді у цих заходах і сприяли виконанню завдань по вихованню

підростаючого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях [203, с. 121].

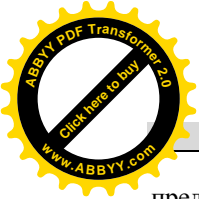
На початку 80-х рр. у методичній літературі краєзнавство починає розглядатися як частина туристсько-краєзнавчої діяльності. Таке поєднання свідчило про спробу підпорядкування шкільного краєзнавства оздоровчим цілям. Даючи характеристику туристсько-краєзнавчій діяльності М.Костриця писав, що вона „допомагає кожному школяреві зміцнювати волю, навчитись переборювати труднощі, з'ясувати, де і як краще прикласти свої знання, енергію, сили, сприяє інтелектуальному розвитку, естетичному, фізичному, економічному вихованню, свідомому вибору майбутньої професії” [277, с. 4].

У другій половині 80-х рр. значно пом'якшився ідеологічний вплив на всю систему освіти, відбувалися процеси лібералізації та демократизації, що створило більш сприятливі соціально-політичні та культурно-просвітницькі умови для розвитку шкільного краєзнавства.

Таким чином, з другої половини 60-х рр. до кінця 80-х рр. краєзнавство залишалося важливим елементом діяльності школи. Але воно втрачає статус першооснови загальної освіти, і його функції зводилися до вирішення завдань виховання підростаючого покоління та активізації навчального процесу. Тим не менше, у повоєнний час шкільне краєзнавство пройшло шлях від спорадичного залучення матеріалів довкілля у навчально-виховний процес до цілеспрямованої та систематичної навчальної і позакласної діяльності.

На початку 1990-х рр. процес реформування суспільства призвів до якісних змін у шкільній освіті. Починається активне інтегрування елементів української народної педагогіки у начально-виховну систему. Зокрема, у „Програмі розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995 рр.)” вказувалося, що „зміст освіти повніше відображатиме регіональні особливості, історичні, культурні традиції українського народу” [651, арк. 20].

Повернення до ідей народної педагогіки обумовлювалося розумінням освіти як саморозвитку людини через її взаємодію з природним і культурним середовищем. Провідну роль починають відігравати принципи природовідповідності та культуровідповідності. Під першим розумілося врахування розвитку всього живого з метою реалізації освітньої функції удосконалення фізичних якостей людини та розвитку її соціально значущих природних задатків; під другим – забезпечення адекватності освіти регіональній культурі з метою забезпечення органічного взаємозв'язку місцевої і загальноукраїнської культури [372, с. 125].

У сучасній школі краєзнавство виступає і у якості самостійних предметів, які не лише дають теоретичні та фактичні знання учням про їх „малу батьківщину”, але й формують національну самосвідомість на основі розвитку почуття любові до рідної землі. Здебільшого краєзнавчі предмети входять до складу варіативної частини шкільного навчального плану.

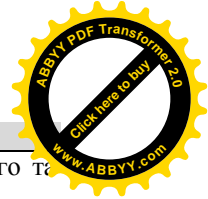
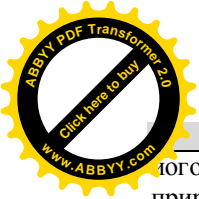
З 1992 по 2005 навчальний рік обов’язковим до викладання у 5 класі став курс „Рідний край”. З часу відновлення предметного викладання в українській школі (30-ті рр. ХХ ст.) це був перший шкільний курс збудований винятково на краєзнавчій основі. У прийнятому у 2004 р. Державному стандарті базової та повної середньої освіти (освітня галузь „Суспільствознавство”) серед визначених структурних компонентів, (усього вісім), історія рідного краю була винесена на перше місце.

Отже, в умовах державної незалежності України була запроваджена краєзнавча освіта школярів завдяки якій відбувається актуалізація регіональних етнокультурних компонентів навчально-виховного процесу, їх гармонійне поєднання із загальнодержавними, цілеспрямована соціалізація індивіда.

На межі тисячоліть роль краєзнавчої складової системи освіти зростає і у зв’язку з глобалізаційними тенденціями. Під впливом експансії світових релігій та виробничих технологій відбувається універсалізація певних досягнень людської культури, у тому числі і освіти. Як зазначає доктор педагогічних наук, професор А.Сбруєва даний феномен „являє собою процес реформаційних перетворень національних освітніх систем, що мають наслідком їх конвергенцію у цілому ряді параметрів (цінності освіти, цілі, стратегії реалізації освітніх реформ, зміст освіти, способи та критерії оцінки якості знань)” [501, с. 95].

Глобалізація ініціювала розрив, який поступово переростає у протистояння, між духовними і матеріальними цінностями. Наслідки цього явища проявляються у зниженні культурно-духовного рівня суспільства. Як і в період індустріалізації у ХІХ ст., так і на нинішньому етапі постіндустріального розвитку суспільства, краєзнавство протистоїть духовній кризі цивілізацій. Воно виступає фактором стійкого та цілісного розвитку освіти, забезпечуючи поєднання її технологічних і духовних начал, полікультурне виховання дітей.

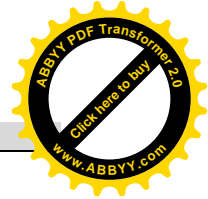
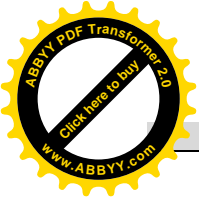
Крім того, краєзнавство сприяє зміні усталеної антропоцентричної методології моделі освіти. Це означає, зокрема, відмову від домінування ресурсного підходу до довкілля та розгляд

лого як взаємопов'язаних компонентів господарського, духовного та природного життя населення.

Підтвердженням значення краєзнавства на сучасному етапі стало прийняття у червні 2002 року Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року”. Цим документом передбачалася активізація наукової діяльності, популяризація краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості, у тому числі і колективів загальноосвітніх закладів, до національної культурної спадщини, розробка регіональних програм краєзнавчої роботи.

В умовах оновлення шкільної освіти відбувається розширення змісту краєзнавства, воно набуло рис дійсно синтетичного вчення про живу природу, абіотичні фактори, людське суспільство. Воно сприяє поєднанню школи з життям, виступає засобом соціального виховання. Отже, шкільне краєзнавство пройшло шлях від спорадичних спроб залучення місцевих матеріалів у навчально-виховний процес – до цілеспрямованої та системної краєзнавчої освіти.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УМОВАХ КОНТРРЕФОРМИ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ (30 – 50 рр.)

2.1. Мета та зміст шкільного краєзнавства після відновлення предметного викладання у школі

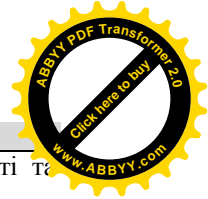
Розмах краєзнавчої роботи залежав від її відповідності освітній парадигмі, яка панувала на тому чи іншому етапі розвитку суспільства. Відновлення роботи школи в Україні після нацистської окупації відбувалося на основі партійних постанов 1930-х рр. про загальну освіту, які суворо регламентували усе навчально-виховне життя та запроваджували предметно-урочне викладання.

Програми шкільних предметів були орієнтовані на визначення систематизованих знань, обов'язкових для засвоєння. Про це йшлося у Постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. „Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі”. Цей документ ставив завдання так переробити програми початкової і середньої школи, щоб вони забезпечували „справжнє, міцне та систематичне засвоєння дітьми основ наук, знання фактів і навичок правильної мови, письма, математичних вправ та ін.” [409, с. 58].

Передбачалося уведення до програм елементів краєзнавства, але виключно з метою ілюстрації та конкретизації навчального матеріалу лише по окремим темам: „Визнати необхідним в навчальних програмах з суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії ввести найважливіші знання, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також елементи краєзнавства СРСР (природні особливості, промисловість, сільське господарство, соціально-економічний розвиток і т. д.)” [409, с. 59].

Особлива роль відводилася краєзнавству у забезпеченні основ політехнічної освіти, а саме: з'ясуванню основних понять про електрику та про її застосування у механічній та хімічній промисловості, усвідомленню основ агрономії і ін. [409, с. 59].

Робота українських шкіл відновлювалася у міру визволення території нашої держави від німецько-нацистських загарбників. У лютому 1943 р. було видано постанову українського уряду „Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів”. З вересня 1944 р. загальноосвітні заклади почали свою діяльність на переважній більшості українських земель. До школи приймали дітей із 7-річного віку (а не з 8-річного, як було до

ого), знову вводилася 5-бальна система оцінювання успішності та обов'язкові випускні екзамени.

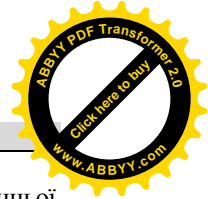
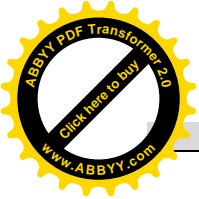
З 1949 року відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти, яка повинна була забезпечити засвоєння учнями основ наукових знань. Тому, ключовим аспектом роботи шкіл у другій половині 40-х – 50-х рр. став поточний, індивідуальний, систематично продовжуваний облік знань учнів. Наприкінці чверті учитель повинен був скласти характеристику успішності кожного школяра із свого предмету. Таким чином, ігнорувалася природа і бажання дитини як об'єкта навчально-виховного процесу, а вся увага у дидактиці була зосереджена на змісті навчання, на тому що мають вивчати учні.

В умовах формування освітнього середовища спрямованого на збільшення обсягу знань, завдання краєзнавчої роботи в школі полягало у сприянні більш глибокому засвоєнню основ наук. Це завдання мало реалізовуватися починаючи з молодших класів. Провідне місце належало краєзнавству у спеціальному курсі „Природознавства”, який дозволяв систематизувати процес набуття знань про природу, закладав основи розуміння її явищ.

У програмі цього курсу початкової школи підкреслювалося, що найбільш ефективним способом отримання знань про природу є поєднання спостережень з читанням текстів про неї: „Конкретні уявлення про предмети і явища природи, забезпечуючи свідоме читання статей природознавчого змісту і збагачуючи мову учнів, сприяють і розвиткові логічного мислення дітей. Тільки при таких умовах знання дітей про навколишню природу будуть справді життєвими, чіткими, конкретними” [450, с. 138]. У пояснювальній записці до цього курсу зазначалося, що безпосереднє ознайомлення учнів середньої школи з предметами і явищами навколишньої природи повинно здійснюватися протягом усіх чотирьох років, починаючи із першого класу [450, с. 138].

Поділ тем програми здійснювався за навчальними чвертями і включав таку краєзнавчу діяльність: ведення календаря природи, екскурсії, спостереження, предметні уроки і практичні заняття. При цьому спостереження і екскурсії складали основу проведення предметних уроків. У програмі вказувалося, що ця форма занять „будується на матеріалах екскурсій на теми: „Овочеві рослини”, „Бур'яни городу”, „Гілки плодкових дерев і кушів” тощо” [450, с. 144].

Для прикладу розглянемо зміст програми для 1 і 2 класу у зв'язку з читанням природознавчих і географічних статей:

1 клас

Перша чверть: Тема „Осінь”. Експерсії в природу ранньої осені і під час листопаду; предметні уроки – листя, гілки дерев. Календар погоди.

Друга і третя чверті: Тема „Зима”. Експерсія в природу; предметний урок – зимові гілки дерев. Календар природи.

Четверта чверть: Тема „Весна”. Дві експерсії в ліс (парк), дві експерсії до ріки під час льодоходу і розливу, урок про перелітних птахів; предметні уроки – вирощування цибулі в ящиках і горщиках, насіння квіткових і овочевих рослин, ранні квіткові рослини. Календар природи. Практичні роботи на пришкільній ділянці.

2 клас

Перша чверть: Збирання і облік урожаю на пришкільній ділянці. Тема „Город”. Експерсія на город з метою вивчення овочевих рослин і бур’янів городу; предметні уроки – овочеві рослини і бур’яни городу. Календар природи.

Друга чверть: Тема „Ліс”. Експерсія до лісу; урок про тварин, що є у місцевих лісах; урок про користь, охорону і насадження лісу. Календар природи.

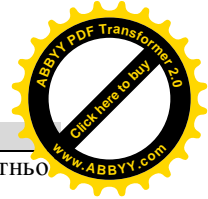
Третя чверть: Тема „Життя людей в містах і сільській місцевості”. Експерсії.

Четверта чверть: Тема „Сад”. Експерсія до саду для ознайомлення з плодовими деревами і кущами. Календар природи [450, с. 150-152].

Отже, у програмі з „Природознавства” був закладений принцип, який передбачав, що формування початкових знань про природу уже з перших років навчання мало відбуватися на основі поєднання теоретичного матеріалу з активним вивченням рідного краю.

Використання об’єктів оточення з метою поглиблення навчального матеріалу передбачалося і в програмах інших шкільних курсів початкової школи. Так, у пояснювальній записці до програми з історії вказувалося, що „абсолютно необхідно вивчати місцевий історичний матеріал, ознайомлення з яким робить заняття з історії більш змістовним, цікавим і зрозумілим” [450, с. 150-151]. Пояснювальна записка до програми з географії розглядала вивчення рідного краю, як передумову засвоєння більш глибоких знань та формування практичних умінь: „ознайомлення з місцевою природою, з господарською діяльністю місцевого населення, з місцевими новобудовами підготовляє учнів до

розуміння географії усього Радянського Союзу, до майбутньої практичної діяльності” [450, с. 169].

Значну роль відігравав краєзнавчий матеріал програм у ході перебудови системи освіти в західноукраїнських землях. Як відзначалося у „Річному звіті Львівського обласного відділу народної освіти за 1944-1945 навчальний рік” для учнів 2-4 класів були розроблені перехідні програми з основних предметів. Відносно добре засвоювалися знання з природознавства, тому що „матеріал як 3 так і 4 класів без труднощів можна було унаочнити” [564, арк. 14].

Отже, краєзнавчий матеріал у програмах початкової школи, давав можливість через безпосереднє ознайомлення із найближчим оточенням, формувати у дітей цілісне уявлення про світ. У той же час, аналіз програм по основним предметам початкової школи дозволяє зробити висновок про те, що відомості про рідний край розглядалися лише як засіб конкретизації, ілюстрації, а не як самостійний об’єкт пізнання.

Після реформ 30-х рр. ХХ ст. краєзнавство у шкільних програмах середньої школи було представлено лише окремими локальними темами. Слід зазначити, що програми другої половини 40-х – 50-х рр. мали спрощену будову і склалися із пояснювальної записки та основної частини. У пояснювальній записці розкривалися значення, мета та структура викладання предмету, а основна частина пропонувала навчальний матеріал розподілений за темами (класами), із зазначенням кількості годин на їх вивчення. Зміст навчального матеріалу тем викладався у вигляді простих називних речень, які перераховували найважливіші теоретичні і фактичні знання.

Перехід до загальної 7-річної освіти обумовив не лише зміни у структурі школи, але й вплинув на зміст навчання. Відбувався перегляд програм середньої школи з метою посилення політехнізації предметів, що викладалися. Для цього збільшувалась кількість практичних занять, робіт на пришкільних навчально-дослідних ділянках, виробничих екскурсій. Отже, можна констатувати, що характерною особливістю даного етапу була тенденція до поступового зростання обсягу краєзнавчого матеріалу у шкільних програмах. Ця тенденція була загальною і стосувалася як природничо-географічних, фізико-математичних, так і суспільних предметів.

Наприклад, якщо на вивчення теми „Місцеві органи державної влади” у курсі „Конституція СРСР і УРСР” (7 клас) програма 1946 р. відводила одну годину, то програма 1955 р. – уже дві [434, с. 11]. В останній більш детально виписувалися рекомендації по використанню об’єктів оточення та наголошувалося, що засвоювати навчальний

матеріал діти повинні на прикладі „найближчої до школи місцевої Ради”. Для цього доцільно було „організувати бесіду учнів з депутатом Ради, з головою або членом постійної комісії”. На другому уроці учитель мав ознайомити дітей з „конкретною роботою хоч би одного відділу виконавчого комітету Ради (наприклад, відділу народної освіти)” [449, с. 12-13].

Повоєнні шкільні програми з історії були складені за „лінійним” принципом. У 4 класі діти вивчали пропедевтичний курс історії СРСР, протягом шести років (5-10 класи) – курс загальної історії від найдавніших часів і до сучасності, у 8-10 класах (паралельно з курсом загальної історії) викладався самостійний курс історії СРСР.

Програми з історії були надзвичайно заідеологізовані, головною метою історичних курсів проголошувалося марксистське розуміння розвитку людського суспільства. Усе, що безпосередньо не сприяло досягненню окресленої мети вважалося зайвим. Навіть матеріал підручників, якщо він не відповідав програмі, розглядався як необов’язковий для вивчення учнями. [446, с. 12]. Тому краєзнавство не згадувалося в шкільній програмі з історії другої половини 40-х рр.

У програмах з історії 50-х рр. краєзнавство уже вводить до їх змісту у якості складової позакласного навчання. Так, у пояснювальній записці зверталася увага учителів на необхідність доповнювати класні заняття „розгорнутою позакласною роботою, форми якої можуть бути різноманітними (відвідування музеїв, ознайомлення з історичними і документальними фільмами, заняття в краєзнавчих та історичних гуртках і т. ін.)” [447, с. 16].

У програмі не було заплановано самостійних тем чи уроків з історії рідного краю, проте допускалося використання краєзнавчих матеріалів як додаткових, за умов, якщо вони не перевантажуватимуть урок та сприятимуть поглибленню знань учнів. Приклади з історії рідного краю мали слугувати доповненням особливо у тих темах, де необхідно було підтвердити здобутки у розбудові радянської держави. Програма зобов’язувала учителів показати учням „на конкретних фактах вирішальні успіхи соціалізму в СРСР, найглибші зміни, що сталися в економіці та класовому складі суспільства”. При вивченні історії Великої Вітчизняної війни „вчитель повинен схарактеризувати нечувані в світовій історії подвиги радянських воїнів і трудівників тилу” [448, с. 15-16].

Таким чином, у шкільних програмах із суспільних предметів (історія, Конституція СРСР та УРСР) зростала увага до краєзнавчого компоненту та збільшувався його обсяг. Проте, була відсутня цілісна система знань про рідний край, ігнорувалися регіональні особливості

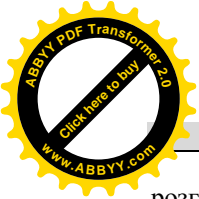
розвитку історії, а краєзнавчий матеріал розглядався лише як допоміжний для кращого розуміння загальних явищ і закономірностей.

Змінювалося становище краєзнавства і у шкільних програмах з природно-географічних предметів. Повоєнна програма з географії, на відміну від програми 30-х рр., у темі „Українська РСР” не містила самостійного уроку з вивчення своєї області [444, с. 30-31]. Проте, потреба вдосконалення загальної географічної освіти вимагала зміни програм з цього предмету. В кінці 40-х рр. Міністерство освіти розробило нові навчальні плани і програми, які давали можливість реально застосовувати предметні методи викладання географії. З цією метою до програм були включені обов’язкові практичні заняття, екскурсії, спостереження, різні види краєзнавчої роботи [333, с. 16].

Такі зміни в програмах шкільної географії відповідали потребам зростаючих вимог до одержання географічної освіти та змушували учителів планувати взаємодію з об’єктами довкілля у ході навчання. У „Звіті про роботу шкіл і відділу народної освіти Одеської області за 1948-1949 навчальний рік” відзначалося, що „за планом вчителі систематично проводять екскурсії учнів у поле, на берег річки і на берег моря”. У середній школі № 37 м. Одеси протягом року з учнями 5-го класу було проведено сім екскурсій згідно програми [569, арк. 153].

З переходом до обов’язкової семирічної освіти навчальний матеріал у шкільній програмі з географії розподілявся таким чином: у 5 класі вивчалися основи загальної фізичної географії; програма 6-го класу містила фізико-географічний огляд частин світу і основні відомості про найважливіші зарубіжні країни; у 7-му класі здійснювався загальний фізико-географічний огляд СРСР і огляд СРСР по районам; у 8-му класі діти ознайомлювалися з економічною географією СРСР; у 9-му – з економічною географією зарубіжних країн [414, с. 5-6].

Вивчення загальної географії, фізичної та економічної географії СРСР не могло здійснюватися без краєзнавства. Тому у пояснювальній записці до програми для середньої школи наголошувалося на особливій ролі у навчальному процесі фактів і явищ, характерних для адміністративного району: „викладання географії в усіх класах повинно по можливості спиратися на вивчення фактів і явищ з життя свого району – це особливо стосується курсу фізичної географії в 5 класі. У курсі 7 і 8 класів географічний район або область, де знаходиться школа, слід вивчати значно докладніше, ніж інші райони” [414, с. 5].

Краєзнавча робота у шкільних програмах із географії розглядалася як один із засобів протидії формалізації знань: „Організація екскурсій у природу, в музей, на виробництво, організація спостережень і практичних робіт – усе це дає змогу наблизити учнів до безпосереднього сприймання природи, життя й господарської діяльності людей і уникнути формалізму в географічних знаннях учнів” [414, с. 5].

Програма передбачала, що завдяки краєзнавству вивчення географії не перетвориться на механічне заучування школярами формальних визначень, термінів. Наприклад, опрацювання теми „План і карта” (5 клас) мало починатися з ознайомлення учнів з принципами зображення місцевості на рисунку і завершуватися практичною роботою у дворі школи і в полі, де в умовах найближчого оточення закріплювалися теоретичні знання. Географічні поняття по таким темам як „Поверхня суші”, „Вода на Землі” створювалися на основі конкретних уявлень, що їх учні набували під час екскурсій [445, с. 4].

В курсі географії СРСР у 7 класі при проведенні фізико-географічної характеристики різних територій краєзнавчий матеріал виступав засобом конкретизації знань. Вивчення своєї області у цьому курсі сприяло усвідомленню учнями загальних фізико-географічних закономірностей, які необхідні були їм для розуміння питань господарського використання природних багатств.

Значне місце посідав краєзнавчий компонент у темі „Українська РСР” програми (8 клас). Вивчення рельєфу, клімату, рік, населення, господарства України було неможливе без ознайомлення учнів з рідним краєм. Ця тема передбачала детальне дослідження окремих регіонів і населених пунктів: „Крим – здравниця СРСР. Міста: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Львів, Одеса – місто-герой, Сімферополь, Севастополь – місто-герой” [445, с. 39].

Завершувалося вивчення географії Української РСР темою „Своя область”. У пояснювальній записці до програми вказувалося, що ця тема мала давати учням загальні знання про свою область, а межі географічного краєзнавства у школі пов’язувалися з адміністративними кордонами області: „При проходженні теми „Своя область” використовується місцевий географічний матеріал, вивчений у зв’язку з різними темами, і дається коротка характеристика своєї області” [445, с. 7]. Вивчення географічних об’єктів своєї області мало на меті сприяти кращому розумінню і глибшому засвоєнню географії усієї країни.

Курс біології у другій половині 40-х – 50-х рр. включав у себе такі навчальні предмети: ботаніка, зоологія, анатомія і фізіологія

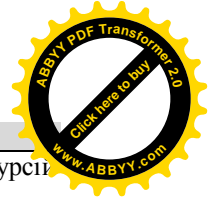
подіни, основи дарвінізму. Як відзначалося у документах Міністерства народної освіти цей предмет у школах України викладався за певною схемою, яка включала такі ланки: а) урок; б) практичне заняття на навчально-дослідній ділянці, фермах і полях колгоспів і радгоспів; в) виробничі екскурсії, а також екскурсії по вивченню живої природи; г) заняття в гуртках юних натуралістів; д) суспільно-корисна праця в сільськогосподарському виробництві [581, арк. 40].

Значний вплив на краєзнавче спрямування даного курсу мали рішення державних і партійних органів щодо поліпшення трудового виховання і політехнічної підготовки учнів. Вони визначали завдання, які ставилися програмою перед навчальними предметами та тісно пов'язували їх вирішення із найближчим оточенням. Курс біології повинен був „дати учням міцні систематичні знання основ біологічної науки і на цій базі ознайомити їх з сільськогосподарським виробництвом; прищепити учням деякі уміння і навички сільськогосподарської праці за допомогою організації практичної роботи в лабораторних умовах на шкільній навчально-дослідній ділянці, в колгоспі, радгоспі, МТС і тим самим підготувати їх до майбутньої практичної діяльності” [452, с. 12].

Виробничо-краєзнавче спрямування курсу біології проявлялося уже в першій темі з ботаніки „Рослини у природі і в сільському господарстві” (5 клас). У її зміст входили питання: „Різноманітність місцевих рослин: дерева, кущі, трав'янисті рослини. Однорічні, дворічні і багаторічні рослини. Органи рослини: корінь, стебло, листя, квітка. Плоди й насіння”. Завершувалося вивчення теми екскурсією на город або в сад чи в природу, у її ході велося спостереження за рослинами, збирання матеріалів і їх обробка у школі [452, с. 12].

Посилення політехнічного спрямування загальної освіти сприяло зростанню кількості навчальних екскурсій, практичних робіт. Завдяки їм не тільки велося спостереження за рослинним і тваринним світом рідного краю, але й висвітлювалися питання механізації трудомістких робіт по вирощуванню сільськогосподарських культур і збиранню врожаю на полях колгоспів і радгоспів. Для цього у темі „Насіння, сімба. Проростання насіння” (5 клас) передбачалася екскурсія по ознайомленню з зерноочисними і сортувальними машинами та сівалкою [452, с. 29].

Розкриваючи значення екскурсій, практичних занять, роботи на навчально-дослідних ділянках, посильної участі учнів у виробничій роботі в колгоспах, радгоспах або приміських господарствах, програма

заголошувала: „наведений мінімум практичних робіт і екскурсій повинен бути виконаний” [451, с. 17].

Ще більшого значення набула практична частина програм з біології після виходу наказу Міністерства освіти УРСР про організацію суспільно-корисної праці учнів. На його виконання школи почали планувати роботу по сільськогосподарському практикуму. Так, школи Херсонської області у 1955-1956 навчальному році передбачили проведення таких робіт на весняно-літній період. У планах зазначалися види суспільно-корисної праці, місце роботи, які класи працюватимуть, календарні строки проведення робіт, відповідальних за неї учителів [591, арк. 105].

Виконання практикуму по сільському господарству вимагалось як від сільських так і від міських шкіл. Наприклад, у середній школі № 6 м. Сімферополя практичні заняття проводилися в с. Лугове (3 км від міста). Із 18 годин – протягом 7 вивчався теоретичний матеріал, а 11 годин – учні виконували роботи у сільському господарстві. В інших школах діти виїжджали 1-2 рази в колгоспи і радгоспи [585, арк. 143].

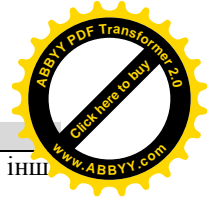
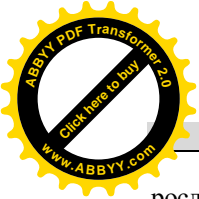
Програмою передбачалося ознайомлення учнів із прикладами високої культури господарювання у рослинництві та тваринництві. Так, тема „Культурні рослини і їх вирощування” містила питання „Досягнення передовиків сільського господарства (на місцевих прикладах)” [452, с. 29].

Ще одним важливим фактором, який посилював значення краєзнавства, було те, що в даний період курс біології був збудований на основі мічурінського вчення про єдність організму і умов життя. Це потребувало всебічного вивчення місцевих рослин і тварин, оскільки дозволяло дослідити життя організмів у природних умовах.

У програмі передбачалося, що основи знань з біології учні отримуватимуть на таких краєзнавчих засадах: через дослідження умов життя місцевих рослин і тварин, керування їх розвитком, вивчення успіхів місцевих передовиків у виведенні або поліпшенні сортів культурних рослин і порід сільськогосподарських тварин.

Ефективність мічурінської біології мала підтверджуватися у ході практичної роботи на пришкольніх ділянках. Тому, наприклад для учнів 5-го класу, були підбрані такі теми навчальних дослідів:

1. Сівба крупним і дрібним насінням (горох, боби або інші рослини).
2. Вплив строків сівби, посадок на врожай.
3. Вплив удобрення на врожай (овочеві культури).
4. Вплив підживлення на врожай (овочеві культури).

5. Вплив поливання на врожай (капуста, огірки та інші рослини).

6. Вплив проріджування на врожай коренеплодів [452, с. 32].

Як свідчили документи Харківського обласного відділу народної освіти, уведення нових програм і підручників у 50-х рр. „значно поліпшували стан викладання природознавства і якість знань учнів з біологічних дисциплін” [573, арк. 24].

Таким чином, засвоєння учнями систематичних знань біологічної науки відбувалося на основі практичних робіт, краєзнавчих екскурсій і спостережень за життям організмів у природних умовах свого регіону. Завдяки їм встановлювався характер пристосованості живих організмів до умов життя. Значна роль краєзнавства у засвоєнні знань з основ біології була обумовлена побудовою шкільної програми на мічурінському вченні та ідеях політехнічної підготовки молоді. Краєзнавство виступало засобом унаочнення знань.

Політехнізація загальної освіти призвела до того, що з 1954 р. Міністерство освіти УРСР запровадило у школах обов’язкове виробниче навчання. Передбачалося запровадження модернізованих навчальних планів і програм, згідно з якими у 1-4 класах вводилися уроки праці, у 5-7 – практичні заняття в майстернях і на навчально-дослідних ділянках, у 8-10 класах – різні трудові практикуми. Розгортання виробничого навчання здійснювалося на краєзнавчій основі, оскільки учні 8-10-х класів поруч із засвоєнням основ наук проходили виробничу практику та отримували навички професії в залежності від місця свого проживання. Так, всі сільські школи були зорієнтовані на колгоспи і радгоспи, а міські – на промислові підприємства свого населеного пункту.

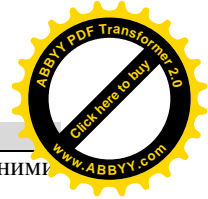
У програмах фізико-математичних шкільних предметів на цьому етапі краєзнавство сприяло поєднанню теорії з практикою, чим забезпечувалося краще усвідомлення та міцність знань. Програма з математики пропонувала такі можливості використання об’єктів довкілля по класам:

У 5 класі – розв’язання задач на обчислення площ земельних ділянок, поверхонь і об’ємів різних сільськогосподарських споруд.

У 6 класі – виконати ряд вправ на місцевості, а саме: визначення на око відстаней і розмірів фігур з наступною перевіркою безпосереднім і посереднім вимірюванням.

У 7 класі – практичні вимірювання і обчислення найпростіших форм земельних ділянок, знімання планів ділянок, обчислення процентів виконання господарських планів колгоспу чи підшефного

підприємства, ефективність різних способів догляду за дослідними ділянками у школі тощо.

У 8 класі – зв'язок із сільським господарством при вимірюванні площ земельних ділянок і зніманні планів.

У 9-10 класі – визначення відстаней з допомогою кутоміра, виконання різних вимірювань при знаходженні поверхонь і об'ємів тіл тощо [453, с. 4-5].

Програма з фізики особливого значення для засвоєння знань надавала екскурсіям підкреслюючи, що „технічне застосування фізики не буде достатньо зрозумілим, якщо учні не ознайомляться на екскурсіях з машинами, апаратами, різними установками, спорудами тощо” [454, с. 4].

Екскурсії кожний учитель мав планувати самостійно в залежності від місцевих умов. Програмою вказувалися такі можливі об'єкти вивчення: фабрично-заводські підприємства, електростанція, залізничне депо, трамвайне депо, порт, МТС, всі види механізованих і електрифікованих сільськогосподарських робіт, млин, метеорологічна станція, радіовузол, електроосвітлювальна і опалювальна система будинків тощо [454, с. 5].

Відповідно до об'єктивного закону педагогіки, який передбачає відповідність навчання і освіти рівневі продуктивних сил і виробничих відносин, науково-технічному, соціальному, культурному і духовному прогресу суспільства [51, с. 157], доцільно визначити основні закономірності і принципи побудови змісту шкільного краєзнавства у 40-х – 50-х рр. ХХ ст.

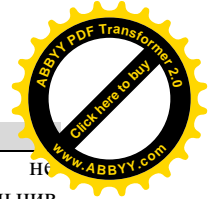
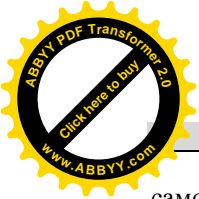
Отже, розгортання краєзнавчої роботи відбувалося у відповідності з такими закономірностями процесу навчання:

1. Процес навчання був зумовлений потребами суспільства у підвищенні якості знань учнів та поліпшенні їх політехнічної підготовки. Саме це визначало спрямування змісту краєзнавства у школі.

2. Процес навчання залежав від матеріальної бази шкіл та кваліфікованих кадрів. Для ефективної краєзнавчої діяльності потрібні були навчально-дослідні ділянки, учителі, які могли б на належному рівні проводити екскурсії, спостереження, практичні роботи.

3. Процес навчання обумовлювався місцем знаходження школи. Масштаби краєзнавчої роботи залежали від наявності природних та історичних об'єктів, виробничих та сільськогосподарських підприємств.

У шкільних програмах краєзнавство виконувало не самостійну, а службову роль і базувалося на принципах, які узагальнив О.Ставрський:

1. Підпорядкування краєзнавчої роботи завданням комуністичного виховання і навчання учнів, завданням їх всебічного розвитку, загальної і політехнічної освіти.

2. Ідейно-політичне спрямування краєзнавчої роботи.

3. Реалізація у краєзнавчій роботі зв'язку навчання і виховання з оточуючим життям, як один із засобів поєднання теорії з практикою, що розкривало найважливішу специфічну особливість шкільного краєзнавства – його дієвий, дослідницький і суспільно-корисний характер.

4. Взаємозв'язок змісту позакласної краєзнавчої роботи з класною навчально-виховною роботою.

5. Різноманітність форм і методів роботи, які використовуються учителем під час керівництва краєзнавчими заняттями, широке застосування специфічних для краєзнавства і доступних учням самостійних найпростіших досліджень.

6. Відповідність змісту і методів шкільної краєзнавчої роботи рівню розвитку і підготовки учнів.

7. Самодіяльність учнів та колективізм у процесі краєзнавчої роботи [519, с. 57].

Отже, у період другої половини 40-х – 50-х рр. програми шкільних предметів були орієнтовані на визначення систематизованих знань, обов'язкових для засвоєння та на забезпечення політехнічної підготовки підростаючого покоління. Цим визначався зміст та обсяг краєзнавчого компоненту у програмах.

2.2. Застосування краєзнавства як методичного прийому у навчальному процесі

Організаційно-діяльнісний компонент системи краєзнавчої роботи розуміється та аналізується нами відповідно з визначенням, запропонованим В.Галузинським та М.Євтухом до терміну „організація навчання у школі”. Провідні українські науковці розглядають організацію навчання „як встановлення тих видів і форм, завдяки яким відбувається стабілізація і впорядкування всієї навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів та об'єктів навчально-виховного процесу і в якому виявляються закономірності і принципи навчання, застосовуються його методи та прийоми” [51, с. 186].

У 40-50-х рр. навчальний процес в українській школі будувався на методах готової подачі знань, які не враховували

особливостей учнів, знеособлювали та стандартизували співпрацю педагогів та дітей. Основне навантаження щодо пояснення явищ і фактів, їх узагальнення та формулювання висновків, знову покладалося на учителів. У школи повернулася лекційно-урочна система з викладом нового матеріалу учителем і наступним переказом його дітьми.

Педагогічною думкою краєзнавство розглядалося у якості методичного прийому, який мав сприяти свідомому засвоєнню знань, передбачених програмою. Саме у цьому полягала основна дидактична цінність краєзнавства. Про це свідчили звіти відділів народної освіти у яких предметом постійного аналізу була методика проведення екскурсій та практичних занять, використання об'єктів довкілля у ході навчання шкільним предметам.

Наприклад, з метою поліпшення викладання історії рідного краю, у 1955-1956 навчальному році для учителів Херсонської області інститут удосконалення учителів провів семінар з питань краєзнавчої роботи у школі, а також виготовив розробки щодо використання місцевого матеріалу на уроках історії [591, арк. 133].

Для вчителів історії 5-10 класів Чернівецької області читалися лекції по використанню місцевого краєзнавчого матеріалу. Крім того, було узагальнено та поширено досвід краєзнавчої роботи учителя школи № 1 м. Чернівців К.Рушковського [592, арк. 178].

Питання історичного краєзнавства розглядалися у ході „Педагогічних читань”, що були вперше проведені в серпні 1953 р. в м. Одесі. Друге таке зібрання учителів історії відбулося 1957 року у м. Дніпропетровську. В ньому взяло участь понад 700 чоловік, було прочитано і обмірковано 24 доповіді. Вчителі А.Кучма (Лозоватська середня школа, Дніпропетровська область), Л.Любарова (середня школа № 7 м. Херсон), М.Рабінський (середня школа № 2 м. Богуслав, Київська область), розповіли про досвід використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії, вміння пов'язати його з викладом загальних положень про закономірності історичного процесу [354, с. 74].

Навчальна діяльність української школи у 40-х – 50-х рр. будувалася на основі пояснювально-ілюстративного виду та класно-урочної форми, а основними методами вважалися словесні, наочні і практичні. Краєзнавство, як методичний прийом застосовувався у кожній із трьох зазначених груп методів.

Словесні методи були найпоширенішими, але їх домінування не сприяло розвитку активності та самостійності школярів, їх творчого мислення. Провідна роль відводилась розповіді-поясненню учителя.

Педагог з м. Києва М.Дегтярюк пропонував колегам увести історико-краєзнавчий матеріал до своєї розповіді наступним чином: „спочатку учитель знайомить учнів з конкретною історичною подією, а потім вже наводить приклади з місцевого матеріалу. Після цього він знов переходить до пояснення історичних подій, які мають загальнодержавне значення. Факти з місцевого історичного матеріалу, які використовуються на уроках, збагачують уявлення учнів про минуле життя людей, їх побут, культуру. Але використовувати багато місцевого матеріалу не слід. Учитель зробить помилку, побудувавши свій урок тільки на матеріалі свого краю. Слід пам'ятати, що краєзнавчий матеріал – це тільки допоміжний матеріал, а в основі уроку повинні бути програмні матеріали” [79, с.11]. Отже, київський педагог наводив традиційну для тих років думку, що у розповіді-поясненні учителя краєзнавчому матеріалу відводилася лише другорядна, допоміжна роль.

Краєзнавчий матеріал у розповіді учителя історії мав ще і суворо відповідати ідеологічним настановам партійних документів. У зв'язку з цим, як відзначав педагог із Станіславської (з 1962 р. Івано-Франківська) області Г.Січкач: „На жаль, позитивний досвід роботи вчителів історії шкіл Київської, Харківської, Дніпропетровської, Сталінської й інших областей в справі використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії не завжди можна відповідно використати в школах нашої області. Цьому заважає специфіка історичного розвитку західноукраїнських областей, які до 1939 року були по-насильницькому відмежовані від Радянської України і знаходилися під важким соціальним і національним гнітом іноземних держав” [507, с. 9].

Під час вивчення окремих соціально-політичних явищ учителі історії намагалися доповнювати свою розповідь спілкуваннями із земляками-учасниками подій, яких запрошували на уроки. Такий методичний прийом значно покращував засвоєння навчального матеріалу. У середній школі № 73 м. Горлівки при проходженні теми „Грудневе збройне повстання 1905 р.”, у 1948-1949 навчальному році була організована зустріч учнів з учасниками збройного повстання в Горлівці, вивчені місця боїв [570, арк. 139].

Спілкування з односельцями допомагало учителям більш об'єктивно розкривати найбільш заідеологізовані сторінки української історії. Учитель із Черкащини Т.Скрипач під час вивчення теми „Боротьба за соціалістичну перебудову сільського господарства” (10 клас) спочатку надавав загальну інформацію з цього питання, а потім „розповідав дітям, що у їх рідному селі Сунки, Смілянського

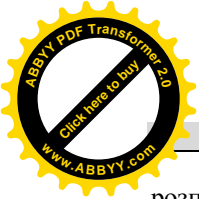
району колгосп був організований в 1929-1930 роках. Першим головою був В.Луценко (зараз працює в Москві). Другим головою колгоспу був І.Герасименко”. Завершував свою розповідь Т.Скрипач повідомленням, що в с. Сунках є багато учасників організації колгоспу, і учні можуть безпосередньо з їх розповідей ознайомитися з цими подіями [510, с. 14].

Пошук матеріалів про рідний край, їх систематизація, підготовка розповідей, бесід, лекцій не лише допомагали учителям досконало оволодіти словесними методами навчання, але і були одним із шляхів саморозвитку та самореалізації педагогів. Вищезгаданий учитель Т.Скрипач демонстрував приклад мовної майстерності, досягнути якої йому вдалося за рахунок краєзнавчої складової у розповіді-поясненні. До теми „Україна у XVIII ст.” (9 клас) він включив цікаву для дітей інформацію про повстання гайдамаків у рідному краї: „В 1768 р. загін повстанців в 300 чоловік на чолі з Максимом Залізнякам оволодів містом Смілою. Події „Коліївщини” зв’язані з іншими містами Черкаської області, зокрема з Уманню. Сам Максим Залізнякам родом із села Медведівки Чигиринського району. Місцем початку повстання став Мотронівський монастир. Іван Гонта – другий керівник повстання гайдамаків – був уманським сотником. Його володіння знаходилися в селі Росішки, недалеко від Умані. Прочитавши слова Т.Шевченка з поеми „Гайдамаки”:

Горить Сміла, Смілянщина
Кров’ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси...

вказую, що це відповідає історичній дійсності, тому що головні події відбувалися на території Черкаської області” [510, с. 8].

Багато варіантів залучення цікавого краєзнавчого матеріалу до своїх розповідей пропонував учителям Вінничини директор Полоцької середньої школи, Жмеринського району, Вінницької області О.Іванишин. На уроці історії у 8 класі при вивченні теми „Східні слов’яни та їх перші політичні об’єднання” він повідомляв, що „в с. Юрківцях, Ситковецького району, на глибині двох метрів у валах виявлено зерно пшениці, жита та гороху. У тому ж самому шарі ґрунту знайдені фрагменти посуду слов’янської доби. Ці та інші знахідки показують, що східнослов’янські племена ще до утворення Київської Русі мали досить складне господарство, в якому головну роль відігравало землеробство та скотарство”. Завдяки цьому краєзнавчому матеріалу відбувалося формування в учнів важливих висновків, зокрема щодо рівня розвитку східнослов’янських племен.

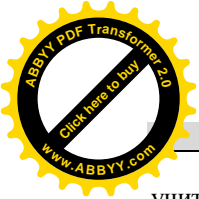

Під час вивчення теми „Велике князівство Литовське” учитель розповідав, що „Вінниччина з 1362 р. входила до складу Литви. У другій половині XIV ст. Побужжя було „подароване” князем Коріатовичам. Ці князі на лівому березі ріки збудували дерев’яний замок – своєрідний адміністративний центр і укриття, куди збиралось навколишнє населення під час татарських наскоків. Цей замок і дав початок місту Вінниці. Учитель уточнював, що назва походить від річки Віннички, що впадає в Буг”. [216, с. 34-35].

Приклад володіння яскравою, емоційною мовою О.Іванишин демонстрував у ході вивчення теми 8 класу „Приєднання України до російської держави”. Учитель вказував, що Правобережна Україна залишалася під владою Польщі і українське населення продовжувало боротьбу за свою незалежність. Він розповідав про те, що „в 1654 р. в м. Буші, Чернівецького району, відбулася знаменита „оборона Буші”. Захищаючи місто від 60-тисячного шляхетського війська, населення проявило надзвичайну мужність. Коли поляки вдерлися в місто, жителі підпалили свої будинки і стали умертвляти один одного, щоб не попасти в неволю. Жінки кидали дітей в колодязі і слідом за ними кидались туди самі. Дружина вбитого сотника Зависного сіла на бочку з порохом, підпалаила її і злетіла в повітря. 70 жінок поляки затопили в печерах”. Далі О.Іванишин рекомендував дітям для читання п’єсу М.Старицького „Облога Буші” [216, с. 38].

Учитель Лозоватської середньої школи, Криворізького району, Дніпропетровської області А.Кучма включав у свою розповідь топонімічні назви рідного краю і пояснював як вони допомагають зрозуміти минуле: „В Гайдамацькій Балці є печери з виходами, підземними ходами до р. Саксагані. Там було сховище від татарських орд і польських конфедератів. Сховище називалось „Гайдамацька конюшня”. Це є підтвердженням того, що в наших краях діяли гайдамаки, які під керівництвом свого ватажка Гната Голого боролися проти польських панів” [211, с. 36]. Таким чином, учителі історії, не дивлячись на жорсткі ідеологічні обмеження, використовували краєзнавчий матеріал у словесних методах навчання для демонстрації прикладів мужності, боротьби за волю, соціальну і національну незалежність своїх земляків. Завдяки цьому не лише збагачувалися знання дітей про минуле, але й формувалося почуття гордості за свою національну приналежність.

У курсі географії до розповіді-пояснення учителя місцевий матеріал часто уводився у якості порівняння, яке полегшувало засвоєння природних особливостей різних територій земної кулі.

У 7 класі опрацьовуючи тему „Огляд СРСР по районах” учитель географії з Гайсинської середньої школи № 4, Вінницької області Р.Острук порівнював природу інших районів із своїм. Вивчаючи Чорноземний простір Центру Європейської частини СРСР, він вказував учням, що клімат там більш континентальний, ніж у Гайсині, опадів випадає менше, лісів значно менше. Розповідь по наступним темам будував таким чином: „Тему „Клімат СРСР” також пов’язую з основними кліматичними показниками для Гайсина: середньою температурою січня, липня, середньою річною, з кількістю опадів; нагадую учням, які вітри переважають в районі весною і влітку, які восени та взимку. Всі ці дані учні записують у свої зошити.

В темі „Українська РСР”, подаючи матеріал про рельєф нашої республіки, я знову повертаюсь до особливостей поверхні району і зазначаю, що в Гайсині і деяких селах району є виходи кристалічних порід Азово-Подільського щита. Розповідаю учням, що коли в м. Гайсині в 1940 р. біля будинку міської лазні почали свердлити артезіанський колодязь, то, просвердливши 7 м пухких порід, натрапили на тверді, кам’яні породи (граніт) завтовшки понад 50 м.

Проробляючи тему „Господарство УРСР”, коротко спиняюсь на сільському господарстві нашого району, де провідними культурами є озима пшениця і цукрові буряки. Відзначаю, що промислові підприємства Гайсина головним чином зв’язані з переробкою сільськогосподарської сировини (цукровий, спиртовий, плодоконсервний заводи, державний млин, маслозавод і ін.).

У 8 класі теж використовую краєзнавчий матеріал. Так, наприклад, проробляючи тему „Харчова промисловість”, зазначаю, що в Гайсині розташовані підприємства харчової промисловості, які працюють на місцевій сировині, і перелічую ці підприємства. Вказую навіть, що Гайсинський цукровий завод вже в 1949 р. дав продукції на 14,5% більше, ніж у 1940 р., а спиртозавод збільшив проти 1945 р. випуск продукції на 187%” [216, с. 8-9].

Такий же прийом порівняння за допомогою краєзнавчого матеріалу застосовував і учитель історії Юрків із середньої школи № 34 м. Львова. Розповідаючи про Москву XVII ст. він порівнював її архітектуру з будівлями того ж століття у рідному місті [564, арк. 52 зв.].

Краєзнавство відіграло ключову роль у реалізації наочних методів навчання. Саме завдяки їм відбувалося чуттєве сприйняття дійсності, що служило основою знання. Краєзнавчі об’єкти використовувалися на уроках у якості ілюстрацій. Засобами ілюстрування виступали живі рослини, гербарії, колекції комах, кості

шарин, карти та інші предмети пов'язані з рідним краєм. Ілюстративний метод переважно застосовувався у викладанні природничо-географічних предметів. Наприклад, у Бобрицькій середній школі Львівської області на уроках дарвінізму під час вивчення тем „Мінливість і спадковість”, „Творча роль штучного добору” учителі демонстрували сотні рослин, вирощених на шкільній ділянці і в теплиці [587, арк. 190].

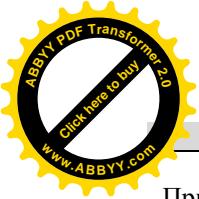
Здебільшого використання ілюстративного методу передбачалося у поєднанні з іншою діяльністю школярів. Вчителька біології Доборез, Кременської середньої школи № 2, Ворошиловградської області провела шість екскурсій у природу і на сільськогосподарську виставку. Зібраний матеріал учні обробили виготовивши колекції і гербарії для використання на уроках. В 9-му класі учні після екскурсії в ліс на тему „Пристосування організмів до умов існування” написали письмову роботу. Кожний учень взяв одну рослину і на її прикладі розробив цю тему. До кожної письмової роботи були додані живі зразки [575, арк. 182].

Директор Потоцької середньої школи, Жмеринського району, Вінницької області О.Іванишин вважав, що важливим ілюстративним матеріалом на уроках історії є карта. Наприклад, у 8 класі учитель обов'язково повинен показувати на карті області місця, де знайдено рештки трипільських, скіфських, слов'янських городищ, де відбувалися антифеодальні повстання у XVI ст., місця боїв під час визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького [216, с. 33].

Ілюстративний краєзнавчий матеріал мав допомагати учителю яскравіше викласти і донести свою думку. Для цього учитель історії Звенигородської школи, Львівської області Ю.Міщерук вже з перших уроків ілюстрував виклад програмного матеріалу місцевими знахідками. Вивчаючи тему „Життя первісних людей” він роздавав кожному учню крем'яні скребки, ножики, сокири; вироби з кістки – наконечники стріл, шила. Усі ці джерела були зібрані учнями школи під час археологічних розкопок на території району і зберігалися у музеї школи [587, арк. 217-218].

Учитель Любецької середньої школи, Чернігівської області М.Єременко на уроці історії у 8 класі при вивченні теми „Культура Київської Русі” демонстрував знайдені на території свого населеного пункту буси з сердолику і скла, скляні жіночі браслети та інші предмети XII-XIII ст. Вони служили доказом високорозвинутого ремісничого виробництва в Київській Русі [215, с. 27].

Для більш ефективного засвоєння знань про ґрунти у курсі „Природознавства” школи м. Харкова практикували виготовлення наочних посібників для 4-х класів. У школі № 116 на основі екскурсій до яру було зроблено макет чергування шарів землі [169, арк. 61].

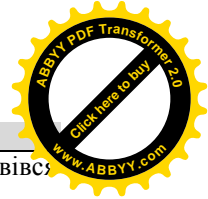
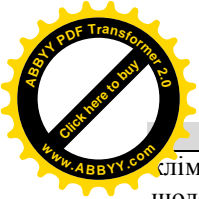
Під час застосування іншого наочного методу – демонстрації, краєзнавчий матеріал відіграв роль не лише доповнення до розповіді учителя, а виступав самостійним носієм знань. Здебільшого демонстрація об’єктів відбувалася у їх природному середовищі, тому досить часто цей метод використовувався учителями географії.

Учитель географії Ізюмської середньої школи № 1, Харківської області П.Таран ділився своїм досвідом застосування методу демонстрації під час вивчення теми „Підземні води”: „Після кількох теоретичних уроків ми переходимо до краєзнавчої роботи. Так, наприклад, ми розпитали місцеве населення про смак води в різних колодязях околиць нашого міста. Виявилось, що смак її різний. Зібрали зразки цієї води. У географічному кабінеті з’явився ряд пляшок з різною на колір і смак водою. На уроці з учнями з’ясовували, що смак і колір води залежить від кількості та якості розчинених у ній солей та мінералів, що якість води залежить від тих водопроникних шарів землі, які залягають поверх води. Тому колодязі копають люди не скрізь, а там, де вода найкраща для пиття. Ми організували екскурсію до великих джерел з досить корисною водою” [217, с. 21].

Учителька Коломацької середньої школи, Харківської області А.Пономарьова вивчаючи тему „Текучі води” у 5 класі вимірювала з дітьми глибину, течію річки Коломак, ріст річної долини. Учні знайшли зсуви, карстову печеру і дуже давнє селище – початок села Коломак [573, арк. 108].

При вивченні теми „Ґрунт” школами м. Павлограда, Дніпропетровської області проводилось спостереження у природі за складом ґрунтів. Учні ознайомились на конкретних прикладах з тим, як людина впливає на природу, використовуючи силу вітру, води, добуває корисні копалини, використовує мінеральні добрива з метою підвищення врожайності [90, арк. 23]. По таким темам з географії для 5 класу як „Вода на землі”, „Окозамірна зйомка”, „Погода і клімат” в школах проводились практичні роботи, екскурсії і спостереження, що дало можливість краще засвоїти окремі теми. Так, по темі „Вода на землі” проводились екскурсії на річку Вовчу. По темі „Окозамірна зйомка” проводилось практичне заняття по зйомці плану шкільного подвір’я, парку ім. „Першого травня”, з нанесенням на план умовними знаками будівель, дерев, дороги та інших предметів. По темі „Погода і

клімат” в школах проводились спостереження за погодою і вівся щоденний облік температури [90, арк. 45].

Наведені приклади свідчать, що діти отримувати різнобічну інформацію від демонстрації об'єктів завдяки спостереженням, практичним роботам, усним розповідям. У такий спосіб розширилися пізнавальні можливості дітей, краще сприймалися абстрактні загальні знання. Не дивно, що у „Річному звіті Київського міського відділу народної освіти за 1949-1950 навчальний рік” констатувалося: використання краєзнавства зробило курс фізичної географії для учнів більш конкретним і наочним [572, арк. 143].

Учителі арифметики використовували краєзнавчі об'єкти для кращого розуміння дітьми математичних дій, різноманітних випадків їх застосування. Так, у вимірюванні площ фігур прямокутної форми за основу бралися розміри шкільної ділянки чи саду. При вивченні кубічних мір учням давалися вправи на знаходження об'єму комори, льоху, овочеховища [573, арк. 35]. У такий спосіб розвивалися самостійність та творче мислення дітей.

Невід'ємною частиною процесу навчання у школі у 40-50-х рр. було проведення уроків-екскурсій. На той час екскурсія розглядалася педагогами як один із методів викладання шкільних предметів. У „Звіті про роботу шкіл Закарпатської області за 1948-1949 навчальний рік” зазначалося, що „основними методами викладання біології в школі є лекція, бесіда, лабораторні роботи та екскурсії”. Підкреслювалося, що до екскурсій необхідно заздалегідь готуватися учителям та учням і проводити їх на належному науковому рівні, „не перетворюючи у звичайні прогулянки” [568, арк. 127].

„Метод екскурсій” визнавався як один із найбільш дієвих і при проведенні уроків географії. Його значимість та ефективність неодноразово підкреслювалася на педагогічних нарадах. Наприклад, при підготовці до 1947-1948 навчального року Житомирський обласний відділ народної освіти провів обговорення найважливіших питань, серед яких і про „Організацію краєзнавчої роботи в школі та використання місцевого матеріалу на уроках географії”. Як суттєвий недолік відзначалося, що „вчителі мало проводять географічних екскурсій з метою закріплення географічного матеріалу, в результаті чого учні не можуть розрізнити ґрунтів, рослин і тварин своєї місцевості, корисних копалин, пояснити створення рельєфу тощо” [567, арк. 125].

За своїм змістом навчальні краєзнавчі екскурсії поділялися на оглядові, тематичні і комплексні. Оглядові екскурсії часто використовувалися при викладанні фізики. Прикладом може служити

застосування цього методу учителем Первомайської середньої школи № 1, Миколаївської області І.Мислинським. З учнями 10-го класу протягом 1955-1956 навчального року ним було проведено п'ять екскурсій, спрямованих на ознайомлення з технологією виробничих процесів. В їх основу було покладено спостереження за виготовленням двигуна внутрішнього згорання на Первомайському машинобудівному заводі. Екскурсії були проведені у другому півріччі і поєднувалися з повторенням матеріалу з фізики за 8-9 класи. При цьому учні ознайомилися не лише з технологією виробництва, а й з передовиками праці, їх внеском у підвищення продуктивності праці [588, арк. 62].

Екскурсії школярів м. Харкова на промислові підприємства дозволили ознайомитися їм з роботою простих механізмів, електричною дугою Петрова, електролізом, гідравлічним пресом, трансформацією струму і т.д. [176, арк. 22].

Вчителі шкіл м. Кривого Рога в широкому масштабі проводили екскурсії учнів на міські підприємства (завод „Коксохім”, Металургійний завод, електростанція, авторемзавод, завод бурових станків, компресорні станції та ін.). На екскурсіях учні наочно ознайомлювалися з тими технічними об'єктами, про які на уроках вони отримували лише схематичні уявлення [93, арк. 31].

Досить часто оглядові екскурсії практикувалися учителями історії, особливо за тих обставин, якщо населений пункт де знаходилась школа, був багатий на пам'ятки суспільного життя. Так, протягом 1953-1954 навчального року оглядові екскурсії були проведені з учнями середньої школи № 52 м. Харкова, у ході яких діти ознайомилися з історичними об'єктами рідного міста [176, арк. 22].

Тематичні екскурсії були передбачені у програмах з географії та біології, і відповідно найбільше застосовувалися саме при викладанні цих предметів. Наприклад, школами Донеччини протягом 1948-1949 навчального року у ході вивчення біології проводилися екскурсії в сад, ліс, колгоспи, радгоспи, до музею краєзнавства по темам: „Різноманітність і пристосованість до середовища в органічному світі”, „Риби Азовського моря”, „Будова птахів у зв'язку з зовнішнім оточенням”. В колгоспах учні ознайомлювалися з місцевими культурними рослинами, сільськогосподарськими знаряддями, видами добрив [570, арк. 133].

Кращими вчителями біології Миколаївської області екскурсії чітко планувалися і оформлялися у вигляді альбомів, колекцій, монтажів, які були представлені на обласній педагогічній виставці. Ці екскурсії учителі використовували не лише для кращого засвоєння окремих тем, а і для залучення учнів до трудових процесів. Так, похід

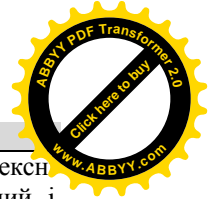
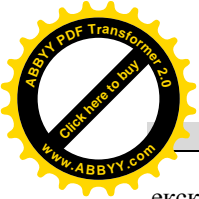
до колгоспного саду супроводжувався знищенням його шкідників, відвідування тваринницьких ферм поєднувалося прибиранням приміщень, складанням харчового раціону для тварин [588, арк. 71].

Для того, щоб поєднати викладання курсу ботаніки з дійсністю значна частина вчителів м. Києва, з 1951-1952 навчального року, почали організовувати екскурсії до районних сільськогосподарських виставок. На них учні ознайомлювалися з досягненням кожної галузі сільського господарства: садівництвом, городництвом, полеводством, тваринництвом та ін. Матеріали цих виставок учителі висвітлювали на уроках ботаніки, зоології та основ дарвінізму [577, арк. 175].

Учитель географії Ізюмської середньої школи № 1, Харківської області П.Таран до кожної теми з географії планував екскурсію, за допомогою якої конкретизував навчальний матеріал. Так, підчас вивчення розділу „Ландшафтні зони і людина”, після пояснювального уроку про ландшафт і його змінюваність, учитель разом з дітьми в порядку екскурсії „оглядали ландшафт у природі, досліджували його особливості, довідувалися від людей про те, який він був раніше, які зміни відбулися протягом останніх років тощо” [217, с. 22].

Тематичні екскурсії використовувалися і в початковій школі де вивчення статей про природу і географію поєднувалося із спостереженнями довкілля. Учителі міста Цюрупинська, Херсонської області перед читанням статті „Ліс” провели екскурсії до місцевого соснового лісу, де діти ознайомилися з різними породами дерев, встановили різницю між деревом і кущем, взнали про значення лісу [591, арк. 37].

У 40-50-х рр. з’являється ще один вид екскурсії – комплексні. Їх проведення давало можливість більш ефективно використовувати навчальний час і краще вивчати об’єкт екскурсії. Це було особливо актуальним в умовах коли планувалося дуже багато екскурсій на рік. Передбачалося, що з одним класом вирушали вчителі з різних предметів і кожний з них звертав увагу учнів на ті питання, які він вивчав за програмою. У середній школі № 52 м. Дніпропетровська, з учнями 9-х класів, була проведена така екскурсія на завод ім. Петровського, з метою ознайомлення з доменним і мартенівським процесом, із засобами обробки металів та дією механізмів, що використовувалися у цих процесах. До цієї екскурсії готували учнів вчителі фізики, хімії та математики. Зібрані матеріали були використані для виготовлення наочних посібників і для складання задач з цих предметів [583, арк. 82].

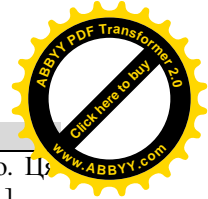
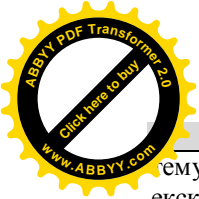
Як вважали педагоги з Одеси А. Драголі і П. Чича „комплексні екскурсії перевірені на практиці багатьма вчителями як кращий і економічний метод проведення такої роботи” [211, с. 17].

Уроки-екскурсії давали можливість отримувати синтетичне знання. На звичайних уроках об’єкти пізнавалися дітьми ізольовано, без урахування їх співіснування у реальному житті. В ході екскурсії діти спостерігали усі предмети і явища у їх природному середовищі. Наприклад, проведені екскурсії з учнями середньої школи № 2 м. Лисичанська до місцевого кар’єру з видобування будівельного каміння дали можливість ознайомитися із характером утворення і залягання цього матеріалу, засобами транспортування та значенням у господарстві району і області [580, арк. 44].

При вивченні історії комплексні знання учні отримували при відвідуванні краєзнавчого музею. Як відзначав автор методичних посібників з краєзнавства М. Мілонов „головна перевага наочних посібників, представлених у музеї полягає в тому, що вони подані не ізольовано, а в комплексі з іншими джерелами і виступають засобами розкриття змісту тієї чи іншої теми з історії даного краю у зв’язку з історією СРСР” [339, с. 77].

Ще одна перевага уроку-екскурсії полягала в тому, що під час її проведення забезпечувалася предметність і наочність навчання. Учитель фізики Яранської школи Вінницької області С. Серговський спланував екскурсії таким чином, щоб у процесі проходження програмного матеріалу діти ознайомилися з виробництвом на прикладі місцевого цукрового заводу. Учні 6-го класу у ході двох екскурсій побачили як використовуються прості механізми і закони гідростатики, а учні 9-го класу у ході чотирьох екскурсій – роботу дифузії, теплових машин [578, арк. 56].

При методично правильній організації зорове сприйняття поєднується з моторними і слуховими, що значно посилювало сприйняття навчального матеріалу. Так, у ході вивчення тем з географії „Форми поверхні суші” та „Вода на землі” учитель В. Різниченко провів екскурсію з учнями 5 класу до річки Лопань. Серед річки учитель показав дітям обмілину та пояснив процес її утворення, з’ясував поняття острова, півострова. Як констатував педагог „Наслідки нашої роботи були великі. Учні в природі обізналися з різними формами земної поверхні, самі склали план струмка, зробили гіпсометричний план яру, провели окомірне знімання, ознайомились з утворенням ярів та методами боротьби з ними, побачили, як утворюються джерела, струмки, зібрали колекції порід, з яких складається яр на Павлівці, зробили альбом малюнків на

тему „Форми земної поверхні”, бачили острів, півострови тощо. Ця екскурсія мала велике навчальне і виховне значення” [217, с. 40-41].

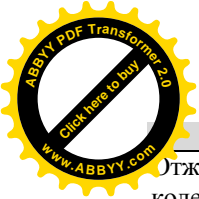
Суттєве значення мала і емоційна сторона екскурсій. Саме завдяки яскравим емоціям знання набували особливого відтінку, відбувалося повноцінне засвоєння і відтворення інформації.

З метою формування стійкого емоційно-пізнавального інтересу до предмету, проводив свої екскурсії учитель історії Любецької середньої школи на Чернігівщині М.Єременко. Враховуючи, що Любеч був одним із старовинних міст України, після вивчення теми „Початок феодального роздроблення древньоруської держави” він здійснив з учнями 8 класу похід на Замокву гору – місце Любецького з’їзду князів 1097 року. З гори розгорталася панорама битви 1016 року між Ярославом Мудрим і Святополком. Учням було показано, де стояли новгородські воїни Ярослава, де знаходились війська Святополка і його союзників – печенігів. Повертаючись з екскурсії, восьмикласники зайшли на Любецький дитинець (Кремль). Було показано учням, де обиралось місце для будівництва дитинця, де стояли стіни Кремля, склади з продовольством на випадок облоги, будівлі багатих [217, с. 28]. Екскурсія викликала в учнів сильні емоційні переживання і надовго залишилася у пам’яті.

Активно обговорювалася педагогічною спільнотою і методика проведення уроків-екскурсій. Частина вчителів вважала, що спочатку необхідно пройти матеріал програми, а проведення екскурсій на підприємства відкласти на кінець року, на той час, що залишиться. Проти цього були одеські педагоги А.Драголі і П.Чича, зазначаючи, що „екскурсія на завод мусить відбутися зразу ж після того, як матеріал вивчили в класі” [211, с. 18].

У деяких школах організаційно-методичній підготовці навчальних екскурсій приділялася велика увага, що значно поліпшувало педагогічну ефективність цього заходу. Такою була практика роботи середньої школи № 131 м. Харкова. Тут були розроблені плани проведення екскурсій по всіх класах (з 1 по 10) [170, арк. 8]. Це давало можливість ознайомлювати учнів з об’єктами рідного краю з урахуванням вимог програми, вікових особливостей дітей, не допускалося дублювання екскурсій по різних класах, учителі мали змогу домовитися про спільні комплексні екскурсії.

Велику увагу приділяли вчителі опрацюванню екскурсійного матеріалу. Так, учні шкіл № 6, № 15, № 16, № 27 м. Херсона після екскурсій на завод склотари, до ливарного цеху заводу ім. Петровського, в цех вулканізації каучуку виготовили макети заводського устаткування, схеми, таблиці, колекції [591, арк. 114].

Отже, виробництво, природні та історичні об'єкти, екскурсії, гербарії, колекції, місцеві карти та інше виступали засобами отримання як краєзнавчих, так і загальнонаукових знань.

Школа 40-х – 50-х рр. велику увагу надавала не лише озброєнню учнів міцними знаннями основ наук, але і навчала як їх використовувати в реальному житті. Для цього застосовувалися практичні методи, які включали навчальну працю, практичні роботи, проведення дослідів і інше.

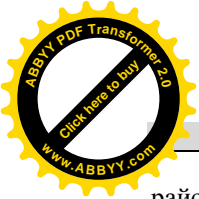
Уже з 4 класу, у процесі викладання „Природознавства” учні залучалися до практичних робіт на пришкільних ділянках. Трудові операції на них знайомили учнів із життям рослин і їх розвитком в умовах рідного краю, навчали проводити найпростіші досліди. Кращі вчителі, такі як О.Бараній із Тересв'янської семирічної школи Закарпатської області, перетворювали шкільні угіддя у зразково-дослідні, за всіма вимогами біологічної науки [568, арк. 70].

Не дивлячись на повоєнні труднощі, учителя біології намагалися усіляко забезпечити поєднання теоретичних знань учнів з життєвою практикою. Вчитель середньої школи № 10 м. Кривого Рогу Д.Трейтак домігся виділення для навчального закладу території під дослідну ділянку, на якій учні почали розводити зернові, плодово-ягідні, овочеві, технічні і бобові рослини. Крім того, педагог домовився з керівництвом заводу „Комуніст” про проведення практичних занять у теплицях цього підприємства [93, арк. 40].

У Миколаївській області протягом 1945 р. навчально-дослідні ділянки з'явилися у 133 школах і займали площу 401 га. Вони були засіяні зерновими та городніми культурами. Робота на них дала можливість не лише закріпити знання, а й отримати високий урожай і завдяки цьому надати допомогу учням і організувати гарячі сніданки [566, арк. 7].

Господарська діяльність дітей на пришкільних ділянках не обмежувалася лише вирощуванням городніх і зернових культур. У Закарпатській області на 1949 рік свої угіддя мали 740 шкіл, при цьому в 17-ти було заведено пасіки, а при 396-ти школах засаджено фруктові сади [568, арк. 129].

Здебільшого практичні методи не несли нової інформації, а служили для її закріплення та формування умінь застосовувати знання. У середній школі № 30 м. Харкова протягом 1947-1948 навчального року були проведені практичні заняття з географії для закріплення знань і формування умінь окомірної зйомки. Визначалася швидкість і напрямок течії річки Харків, вимірювалася висота пагорба на Журавльовському обриві [180, арк. 45].

Учитель середньої школи с. Гаврилівки, Барвінківського району, Харківської області К.Лобода після вивчення на уроці в 5 класі теми „Робота текучих вод на рівнині” закріпив теоретичний матеріал на місцевості. Головним об’єктом дослідження стало провалля, для вивчення якого учні були поділені на чотири групи, кожна з яких отримала певне завдання: перша – нанести план провалля; друга – виміряти його (довжину, глибину, ширину); третя – виявити, з яких порід складаються схили, і взяти зразки порід; четверта – дослідити, куди ділася така велика маса порід, які винесло водою. Заняття завершилося підсумковими запитаннями: 1) Якої шкоди завдають текучі води нашій місцевості? 2) Яка приблизно площа родючих земель зіпсована проваллями? 3) Яких заходів можна тут вжити для боротьби з ярами? Як констатував учитель „учні зробили висновки і, крім того, відмітили, що їхній колгосп погано бореться з ярами. Діти відчули і свою провину в тому, що провалля і яри не були засаджені лісом” [211, с. 30].

Учитель географії з Гайсинської середньої школи № 4, Вінницької області Р.Острук ділився своїм досвідом використання практичних робіт на місцевості: „У 5 класі під час проходження теми „План і карта” учні визначають сторони світу за сонцем і компасом на місцевості біля школи. Одночасно вони визначають, в якому напрямі від школи знаходяться їх квартири, а також села Мар’янівка, Куна, Карбівка, в якому напрямі йдуть дороги на Умань, на Вінницю тощо. Окомірне знімання я обов’язково проводжу на вулицях біля школи. Для цих занять кожен учень виготовляє собі все необхідне – планшет, візирну лінійку, гостро заточений олівець. Такі заняття підготовляють учнів до читання навчальної топографічної карти [216, с. 6]. При ознайомленні з темою „Яри і боротьба з ними” проводжу екскурсію до Білоусового яру, і учні безпосередньо бачать, завдяки яким заходам був припинений його ріст (насадження дерев, створення перегород) [216, с. 7].

Вчителька географії середньої школи № 5 м. Дергачі, Харківської області Л.Кириченко вивчаючи тему для 5 класу „Окомірне знімання” провела практичну роботу таким чином: клас (36 учнів) вона поділила на шість бригад і призначила в кожній з них відповідального. „Бригади комплектувала так, щоб в них були і сильніші і слабші учні. Потім пояснила їм, де будуть вихідні позиції на ділянці, як стежити за стрілкою компаса тощо. Практичний урок провела так, що кожний учень виконав усі види окомірного знімання, а саме: орієнтував планшет, візував, вимірював відстані, наносив їх на папір. Потім учні та вчитель перевірили, з якою точністю був

зроблений план географічного майданчика, вимірявши дві його сторони кроками і в сантиметрах (на плані)”. Як відзначила Л.Кириченко „цей урок як для учнів, так і для мене дав дуже багато. Учні не тільки добре закріпили знання з теми, а й набули практичних навичок, потрібних їм у житті” [217, с. 43].

З метою повторення матеріалу з ботаніки школи м. Павлограда, Дніпропетровської області проводили роботи на пришкільних ділянках такого змісту: посадка рослин; вирощування різноманітних рослин на колекційних ділянках, нових технічних культур, кукурудзи і картоплі з метою отримання високого урожаю [90, арк. 47].

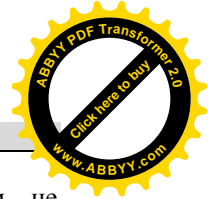
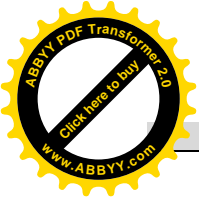
У ході вивчення зоології поширеною практикою стало обстеження об'єктів сільського господарства на зараженість їх комахами-шкідниками рослин. У 1949-1950 навчальному році така робота проводилася Куп'янською середньою школою № 4, Харківської області [573, арк. 100].

Обов'язковим як для сільських так і для міських шкіл було виконання у курсі біології практикуму по сільському господарству. Прикладом того, як він здійснювався може служити робота Зуйської середньої школи із Криму. Для більшої ефективності 9-ті класи були поділені на групи по 14-15 чоловік. Уся практична робота проходила на молочнотоварній фермі колгоспу імені Ворошилова. Спочатку учні у ході екскурсії ознайомилися із обладнанням та водопостачанням. Були зроблені замальовки, які у подальшому використовувалися у якості наочних посібників. Після екскурсії учні брали участь у догляді та годуванні тварин, які були за ними закріплені. Із 30 годин, відведених програмою, 18 – проходили на фермі. Перевірка знань, що проводилася після практикуму виявила, що учні добре засвоїли матеріал і продовжили працювати на фермі у позаурочний час [585, арк. 142].

Отже, систематичне використання краєзнавства сприяло поєднанню усіх методів навчання у єдине ціле та поліпшенню побудови уроків. Завдяки краєзнавству учні отримували різні варіанти для творчої діяльності по засвоєнню знань, а вчителі – можливість відійти від шаблонних схем у проведенні уроків.

Проте, не дивлячись на визнання дидактичної цінності краєзнавства у початковому процесі, йому не надавалося самостійного значення, воно мало пояснювати та уточнювати загальні наукові положення.

2.3. Форми позакласної краєзнавчої роботи

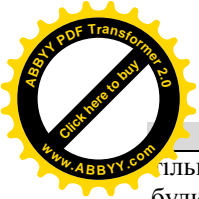
Класні заняття, обмежені нормами шкільних програм, не давали можливості учням та учителям проводити краєзнавчу роботу на основі власних інтересів та самодіяльності. Набагато більші перспективи розкривалися перед шкільним краєзнавством у процесі позакласної роботи.

Методистами 40-50-х рр. форми організації краєзнавчої справи у школі поділялися на індивідуальні, групові і масові. Зокрема, О.Ставровський зазначав, що „в діяльності піонерської і комсомольської шкільних організацій розповсюдження отримали різнобічні форми індивідуальної, гурткової і масової краєзнавчої роботи учнів” [519, с. 12].

Індивідуальна позакласна робота проводилася з конкретними школярами з метою розвитку їх здібностей. Ця форма передбачала читання краєзнавчої літератури, роботу в архівах, підготовку доповідей, опис пам'яток, виконання пізнавальних завдань, виготовлення навчальних посібників. Діти збирали та узагальнювали матеріал за окремими дослідницькими напрямками. Так, учні 8-10 класів Острозької середньої школи № 1, Рівненської області, вивчаючи під керівництвом учителя О.Зав'ялова історію рідного міста, виконували такі індивідуальні завдання: один досліджував історію культури, другий становище селян, третій – революційні події, четвертий – боротьбу з німецько-нацистськими окупантами і т. д. Після завершення роботи діти оформляли свої матеріали у замітки, статті, діаграми. Потім увесь зібраний матеріал був зведений в один, остаточно оброблений і оформлений у вигляді великого альбому „Історія м. Острога” [211, с. 19].

У деяких школах масштаби індивідуальної краєзнавчої роботи були досить значними. Учні Ізюмської середньої школи № 5, Харківської області протягом 1949-1950 навчального року виконали біля 350 окремих краєзнавчих завдань. Було зібрано 670 експонатів, які поповнили географічний кабінет школи. В історико-краєзнавчому гуртку Першотравневої школи, Зміївського району, Харківської області працювало 50 учнів. Ними було підготовлено і прочитано 25 доповідей на теми з історії рідного краю [573, арк. 158].

Ефективність індивідуальної краєзнавчої роботи визначалася позитивними змінами у поведінці, знаннях, ставленні до природи. В Орданівській середній школі, Полтавської області бралися на облік усі справи, виконані членами краєзнавчого гуртка. Для цього заводилася спеціальна „Картка члена гуртка” у якій записували зміст і дату зробленого учнем, його оцінку. Стати гуртківцем-відмінником міг

льшки той, хто виконував усі завдання на „5”. Квитки членів гуртка були двох ступенів: квиток першого ступеня вручався всім членам гуртка, другого – відмінникам гурткової роботи. Відмінники-гуртківці отримували переважне право участі в екскурсіях, подорожах, нагороджувалися книгами і т. д. [396, с. 10-11].

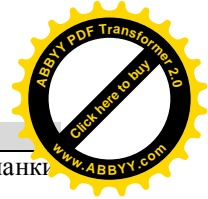
Найбільш поширеною формою індивідуальної краєзнавчої роботи було виконання завдань, що давалися вчителями у зв'язку з вивченням програмного матеріалу. Вчителі географії широко практикували організацію спостережень учнів за погодою рідного краю, вчителі біології – організацію фенологічних спостережень, дослідів на пришкольній і присадибних ділянках, збір гербаріїв і колекцій, виготовлення наочних посібників і так далі. Вчителі літератури доручали школярам знайти матеріали про письменників-земляків, твори, які відображали природу, життя краю. Вчителі історії давали завдання зібрати відомості про історичні події у регіоні. Здебільшого індивідуальні форми краєзнавства мали разовий епізодичний характер.

Групова позакласна робота з краєзнавства поєднувала дітей одного або різного віку за спільними інтересами. Вона сприяла розвитку почуття колективізму, формувала в учнів комунікативну культуру, готовність до взаємодопомоги. Найбільш поширеною і популярною формою краєзнавчої роботи у 40-50-х рр. був гурток. Перевагою цієї форми було те, що вона передбачала проведення систематичних занять.

Гуртки у школах почали виникати вже в перші повоєнні роки. Наприклад, в м. Ізюмі, Харківської області на 1951-1952 навчальний рік в школах діяло 72 різних гуртка, які охоплювали більше 500 учнів. Із них краєзнавчими було 3, у них працював 91 учень [189, арк. 64]. У цілому по Україні на 1952 р. нараховувалося 5750 краєзнавчих гуртків, які об'єднували 149219 учнів [576, арк. 147].

Кількість учнів, що брали участь у краєзнавчих гуртках зростала з кожним роком. Наприклад, у Велико-Писарівському районі, Сумської області у 1955-1956 навчальному році працювало 3 історико-краєзнавчі гуртки, до яких входило 68 учнів [155, арк. 82]. У 1959-1960 навчальному році в школах району налічувалося уже 7 краєзнавчих гуртків, вони об'єднували 489 учнів [156, арк. 38].

За своєю структурою гуртки поділялися на ланки або секції, переважно за напрямками шкільних предметів: географія, історія, література, природознавство і т.д. Наприклад, краєзнавчий гурток семирічної школи № 27 м. Харкова створений у 1946-1947 навчальному році був поділений на чотири ланки – геологічну,

сторичну, природничу, метеорологічну. При поділі на ланки враховувались бажання учнів [217, с. 62].

Деякі школи проявляли особливу зацікавленість у позакласній краєзнавчій роботі, фактично перетворюючи її на обов'язкову для всіх учнів. Відповідно до вікових груп створювалися краєзнавчі гуртки, зміст роботи яких визначався не інтересами учнів, а адміністрацією школи. Саме так була поставлена позакласна краєзнавча робота у Балтській середній школі № 4, Одеської області. Кожна вікова група у гуртку виконувала роботу визначену школою. Гуртки поділялися на секції, залежно від конкретних завдань. Наприклад: гурток з учнів 5 класу займався вивченням рослинності свого району. Зокрема, перша секція досліджувала дерева, кущові та напівкущові рослини, друга – дикоростучі трав'яні рослини.

Програма занять цього гуртка складалася так, щоб підготувати учнів до вивчення рослинності району, особливостей місцевих культурних та дикоростучих рослин, їх розмноження, зміни людиною природи цих рослин у бажаному напрямі. Для цього були проведені екскурсії і походи по вивченню рослин лісу, боліт, водойм. Інший гурток краєзнавців цієї школи складався з учнів 6-7 класів, і вивчав тваринний світ свого району. Програмою занять передбачалося поєднання теоретичних знань шкільної програми із зоології з практичною роботою в сільському господарстві. Гурток поділявся на шість секцій: 1) вивчення шкідливих і корисних комах, 2) вивчення риб та земноводних, 3) вивчення диких птахів, 4) вивчення свійських птахів та голубів, 5) вивчення шкідливих та корисних ссавців, 6) вивчення свійських тварин [211, с. 70].

Гурток краєзнавців, що об'єднував учнів 8-9 класів займався вивченням природних умов району. Він мав такі секції: топографів, геологів, гідрологів, метеорологів [211, с. 72].

Нарешті останній, четвертий краєзнавчий гурток цієї школи об'єднував учнів 8-9 і частково 10-х класів. Основне завдання гуртка полягало у дослідженні господарства, культури, історії свого району. Щоб мати можливість більш глибоко вивчити ці питання, учні були розподілені за окремими секціями: вивчення промисловості і транспорту району; сільського господарства; культури; історії [211, с. 73].

Для керівництва всією краєзнавчою роботою в школі була створена рада краєзнавців, що складалася з 15 чоловік – учителів і кращих учнів-краєзнавців. Завдання ради полягало у плануванні і організації роботи, наданні допомоги окремим гурткам і секціям у виконанні того чи іншого завдання, відбору колекцій, гербаріїв, схем,

рисуноків, карт, щоденників та інших експонатів для музею. Для оформлення фотоальбомів екскурсій і походів при школі була виділена спеціальна група юних фотографів [211, с. 74].

Як бачимо із наведених джерел, зміст роботи краєзнавчих гуртків будувався на основі шкільних програм. У гуртках поглиблено вивчалися найбільш складні і важливі теми. Створений на початку 1949-1950 навчального року географічний гурток Красноградської середньої школи, Харківської області налічував 35 учнів з різних класів – від 5 до 8 включно. Свою роботу гурток розпочав із дослідження геології місцевості. Був складений план вивчення околиць міста. Перша екскурсія для ознайомлення з геологічною будовою околиць була організована і проведена до Бородинського яру. Готуючись до екскурсії, учні відвідали краєзнавчий музей, де дістали відомості стосовно геологічної будови району. Напередодні екскурсій з учнями було проведено теоретичне заняття про будову яру, про утворення джерел, які виходять на поверхню. У ході екскурсій діти виконували завдання: зібрати гірські породи, провести спостереження за джерелами, скласти план яру тощо.

У плані своєї роботи географічний гурток передбачив триденний похід по рідному краю. Його вирішили провести під час літніх канікул. Мета походу була визначена так: а) ознайомитися з природою навколишньої місцевості: з ґрунтами, рослинністю та долиною річки Берестової; б) відвідати передовий колгосп Красноградського району – „Вільна праця”; в) познайомитися з Героями Соціалістичної Праці та іншими передовиками сільського господарства [217, с. 69-70].

Геологічна ланка краєзнавчого гуртка семирічної школи № 27 м. Харкова також детально з'ясовувала геологію рідного краю. Діти працювали на березі річки Лопань, де було добре видно, як залягають гірські породи, з яких складалася рівнина. Члени геологічної ланки відібрали пісок, глину, камінці, виміряли товщину шарів. Був досліджений розріз рівнини в різних районах річки та в Карповському яру. На фанері наклеїли шари пісків і глини в такому порядку, в якому вони залягали по схилах яру: 1 – ґрунт; 2 – підґрунтя; 3 – пісок сірий; 4 – пісок жовтий; 5 – пісок білий; 6 – пісок білий крупнозернистий; 7 – глина жовта; 8 – глина зелена. Окрема бригада краєзнавців, що писала історію Харкова, збрала кілька планів міста, складених у різні часи, фотографії дореволюційного Харкова, довідники по місту та іншу літературу про виникнення та історію розвитку свого міста [217, с. 65].

Завдяки такій роботі у гуртках діти ставали активними помічниками учителя у підготовці наочного обладнання до уроків.

значний внесок у створення наочних засобів навчання зробив краєзнавчий гурток Хотинської середньої школи № 5, Чернівецької області. Його членами були зібрані різні природничо-географічні колекції (грунтів, корисних копалин, рослин) та історичні експонати (зокрема, знаряддя виробництва кам'яного віку) [574, арк. 71].

У діяльності краєзнавчих гуртків поглиблено вивчалися питання, які не отримали детального розкриття на уроках. Учні історичного гуртка Острозької середньої школи № 1, Рівненської області, працюючи у краєзнавчому музеї, підготували спеціальний альбом до 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ньому було зібрано матеріал про визвольну боротьбу 1648-1654 рр. на території району. Розповідь про ці події починалася з 1636 р. коли відбулася відома „Острозька трагедія” – помста останньої княжни Анни-Алоїзи Острозької повсталим жителям міста. Детально описувалося, як 12 грудня 1648 р. через Луцьку браму у місто в'їхав Богдан Хмельницький і видав відомий „Острозький універсал”. Альбом було ілюстровано фотографіями картин Луцької брами та інших пам'яток [211, с. 20].

Краєзнавчі гуртки Богданівської середньої школи, Кам'янецької, Заднішівської, Супранівської семирічних шкіл Підволочиського району, Тернопільської області докладно опрацювали матеріали, зв'язані з історичною битвою під Збаражем (Тернопільська область), де полки Богдана Хмельницького штурмували ворожі укріплення – фортецю, руїни якої ще збереглися [211, с. 59].

Велику краєзнавчу роботу проводили гуртки юних натуралістів. На Донеччині в кінці 40-х рр. вони були створені по школах усіх районів. Гуртківці доглядали за сільськогосподарськими тваринами в колгоспах і радгоспах, займалися посадкою декоративних і плодкових дерев, проводили роботу по снігозатриманню [570, арк. 132].

Гурток юннатів школи № 114 м. Харкова (керівник М.Коломієць) провів екскурсії в природу, в біологічний музей. Діти засадили 16 дослідних ділянок на яких проводилися спостереження за фазами розвитку та росту рослин, використовувалися агротехнічні заходи по догляду за рослинами, вирощувалися квіти для озеленення школи [183, арк. 91].

Позитивною особливістю гурткової форми краєзнавчої роботи було те, що вона будувалася не на основі епізодичного інтересу, а на основі пізнавальних прагнень школярів. Підтвердженням цього є те, що краєзнавчі гуртки продовжували функціонувати і під час канікул.

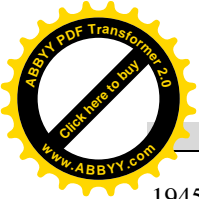
Для цього відділи освіти проводили відповідну організаційно-методичну роботу. Так, Житомирський обласний відділ народної освіти надіслав у всі райони вказівку провести у 4 чверті 1947-1948 навчального року одноденний семінар учителів-географів з такою тематикою: „Літні форми роботи краєзнавчих гуртків” [567, арк. 124].

З метою закріплення знань, отриманих на уроках, у період канікул краєзнавчими гуртками проводилися походи учнів по рідному краю. Туристсько-краєзнавчим гуртком середньої школи № 4 м. Рені, Одеської області під керівництвом учителя фізики Д.Какараїзе було проведено похід на самостійно зробленій яхті „Чайка” по озеру Кагул. Маршрут охоплював усі населені пункти, що знаходилися навколо озера. Діти побували в селах Киржані, Лиманській, Отулі, Нагірному, Орлівці, Вехиті, відвідали колгоспи, МТС, радгоспи, а також місця роботи вугільної розвідки і ознайомилися з процесом буріння. Були зібрані гербарії, вивчено дно озера Кагул і складено його карту, добуто для колекції всі породи риб озера і описано їх, добуто птахів і зроблені їх чучела, велися у поході щоденники і метеорологічні спостереження [211, с. 51].

Навесні 1950 року був створений краєзнавчий гурток у середній школі м. Підволочиська, Тернопільської області. Влітку того ж року учасники гуртка вирушили в похід з метою вивчити історичні місця своєї області. Похід пройшов організовано, учасники принесли багато цікавих матеріалів для школи. А в піонерській кімнаті незабаром учні школи побачили обладнаний куточок, який мав назву „Перший краєзнавчий похід”. В ньому було багато фотографій з докладним текстом під ними, щоденники з описами вражень учасників походу, оформлений альбом, невеличка колекція зібраних матеріалів [211, с. 59].

У діяльності гуртків вивчення рідного краю спрямовувалося переважно на доповнення загальних знань, передбачених навчальною програмою. До планів роботи гуртків включалися або найбільш складні питання шкільної програми, або ті, що недостатньо розкривалися на уроках.

Але, разом з тим, позакласна гурткова робота давала можливість дітям та учителям розглядати рідний край, як самостійний об’єкт дослідження. Наприклад, багато гуртків у різних регіонах України починають вивчати історію своїх населених пунктів. Так, протягом ряду років члени краєзнавчого гуртка Ковалівської середньої школи, Полтавського району під керівництвом Н.Ніколаєнка збирали матеріал з історії свого села, колгоспу, школи [590, арк. 251].

У більшості шкіл м. Харкова були створені історичні гуртки і в 1945-1946 навчальному році. Уже перші учнівські дослідження та доповіді по ним стосувалися краєзнавчої тематики, наприклад: „Старий та новий Харків” [185, арк. 90].

Цікава робота з учнями проводилася у краєзнавчому гуртку Велико-Писарівської середньої школи, Сумської області. Під керівництвом учителя П.Сапухіна школярі склали словники місцевих географічних назв селищ і, користуючись друкованими та іншими джерелами, розкривали зміст топонімів [339, с. 74].

У середній школі № 153 м. Києва історичний гурток був ініціатором проведення у 1950 р. конференції на тему „Мій рідний Київ” [572, арк. 153].

Отже, джерела свідчать, що завдяки краєзнавству вивчалися події власної української історії. Юні краєзнавці розгортали пошуково-дослідницьку роботу, налагоджували зв'язки з ученими-істориками і археологами, місцевими краєзнавцями, створювали й поповнювали шкільні краєзнавчі музеї.

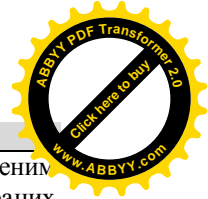
Важливою педагогічною особливістю позакласної краєзнавчої роботи було те, що вона дозволяла враховувати та задовольняти індивідуальні інтереси багатьох школярів. Тому, досвід найбільш вдалої діяльності гуртків починає активно вивчатися і поширюватися серед учителів. Наприклад, Житомирським обласним інститутом удосконалення учителів у 1956 р. було видано дві брошури про діяльність гуртків „Юний краєзнавець” Слободищенської семирічної школи, Бердичівського району (керівник Г.Богун) та історичного – Курнедської школи, Червоноармійського району (керівник В.Надводнюк) [584, арк. 106].

Вивчення рідного краю не обмежувалося лише індивідуальними та груповими формами. Поступово усе більше проявляється тенденція до планомірної позакласної краєзнавчої роботи, яка охоплювала значну кількість учнів школи.

Масові форми організації позаурочної краєзнавчої роботи школярів отримали широке розповсюдження в практиці українських шкіл з кінця 40-х рр. ХХ ст. В документах Міністерства освіти УРСР відзначалося, що „у проведенні масових туристсько-краєзнавчих заходів застосовуються такі форми роботи: походи, естафети, експедиції, зльоти” [617, арк. 110].

Український дослідник краєзнавства М.Крачило дав таке визначення указаним формам краєзнавчої роботи: „Основна відмінність походу від екскурсії полягає в тому, що в поході проводяться спостереження різноманітних об'єктів, явищ і процесів,

які зустрічаються на маршруті, за наперед складеним насиченим планом, тоді як екскурсія передбачає вивчення точно відібраних об'єктів, явищ і процесів за спеціальною програмою.

Естафета – передбачає вивчення певного району, області, краю чи всієї країни не однією групою, а кількома, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну. Завчасно трасу подорожі поділяють на ділянки. Пройшовши свою ділянку і виконавши поставлені перед нею завдання, група передає естафету наступній і т. д. На районному чи обласному зльоті всі матеріали естафети узагальнюються і підбиваються підсумки.

Експедиції – найскладніша форма туристично-краєзнавчої роботи, що передбачає проведення певних наукових досліджень. У шкільних краєзнавчих експедиціях беруть участь безліч дітей. Організуючи й проводячи шкільні краєзнавчі експедиції, вчитель повинен ставити собі за мету насамперед прищеплення учням навичок найпростіших наукових досліджень та залучення їх до суспільно корисної праці.

Зльоти мають на меті обмін досвідом і підбивання підсумків туристично-краєзнавчої роботи” [301, с. 27-28].

Краєзнавчі форми роботи включалися як у плани загальношкільних заходів (підготовка і проведення вечорів, учнівські конференції, літні походи і т. д.), так і в плани піонерських загонів (екскурсії до підприємств і колгоспів, краєзнавчих музеїв, зустрічі з відомими людьми краю).

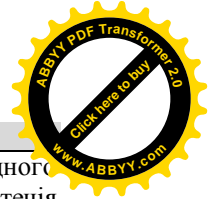
З кожним роком зростала кількість учнів, що брали участь у походах та екскурсіях по рідному краю. Якщо у 1951 р. цими заходами було охоплено 2 млн. школярів, то у 1952 р. – 2,5 млн. [576, арк. 130].

Екскурсійна діяльність шкіл будувалася з урахуванням специфіки власного регіону, наявності важливих краєзнавчих об'єктів. Наприклад, усі семирічні школи Бериславського району, Херсонської області протягом 1952-1953 навчального року відвідали заповідник „Асканія Нова”, що знаходився на території їх рідної області. Із рослинним та тваринним світом степової зони України ознайомилося 2500 учнів [578, арк. 72].

Учні шкіл Волинської області організували похід в село Колодязне, де побували в музеї української поетеси Лесі Українки. Під час походу юні краєзнавці записали багато народних пісень [576, арк. 148].

Вчитель ботаніки і основ дарвінізму середньої школи № 10 м. Кривого Рога Д.Трейтак у період літніх канікул 1954 р. планував провести в ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією

багатоденний туристичний похід з метою вивчення природи рідного краю по маршруту: Жовті води – Боголюбівка – Річка Жовта – течія Інгульця до м. Кривий Ріг [93, арк. 40].

Удосконалювалася методика проведення екскурсій. Сумською обласною дитячою екскурсійно-туристською станцією у 1957 р. були розроблені методичні листи для шкіл „Екскурсія в радгосп”, які містили завдання по географії та історії. Відповідно до цих методичних листів географія радгоспу мала досліджуватися за таким планом: 1. Дати визначення географічного становища радгоспу, його координат. Загальна площа. Протяжність землеволодінь із Півдня на Північ, із Заходу на Схід. 2. Які населені пункти розташовані навколо радгоспу та відстань до них. 3. Сполучення радгоспу з іншими господарствами. 4. Скласти картосхему розташування радгоспу [116, арк. 7].

Були розроблені і інструктивні матеріали про організацію туристсько-краєзнавчих походів. У них передбачалося, що брати участь у цих заходах можуть здорові учні 4-10 класів. Вони з'єднувалися у піонерські дружини, ланки, окремі класи, а також зведені групи учнів з однорідним складом. Бажаним було, щоб зведені групи комплектувались не більш як з двох суміжних класів (5-6, 7-8 і т. д.).

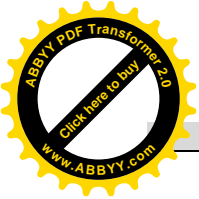
В багатоденному поході в туристській групі може бути не більше 15 учнів. У тому випадку, коли в багатоденний похід направляється піонерська дружина або клас, учасники його розподілялися на туристські групи. Керівник походу та його помічник призначалися директором школи. Керівники багатоденних походів (понад 5 днів) затверджувалися районними (міськими) відділами народної освіти у погодженні з відповідним комітетом ЛКСМУ [215, с. 27].

Кожний похід повинен був проводитися за планом, який включав такі пункти:

1. Мета походу.
2. Маршрут: точний шлях руху, його характеристика, протяжність, місця зупинок, засоби пересування на окремих ділянках.
3. Графік руху в поході.
4. План політико-виховної роботи, краєзнавчої, суспільно корисної та фізкультурно-оздоровчої роботи в поході, опрацьований з урахуванням наявних в учасників походу знань, їх інтересів, а також завдань учителів, піонерської та комсомольської організацій школи.

До плану додавалися:

- а) карта (схема) маршруту походу;

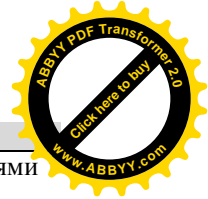

- б) список учасників походу з переліком обов'язків кожного;
- в) короткий опис об'єктів, з якими буде ознайомлено школярів на маршруті;
- г) список необхідного похідного туристського і спеціального спорядження та продуктів харчування;
- д) прибутково-видатковий кошторис [215, с. 56].

Поруч із походами, екскурсіями і експедиціями значного розвитку набували і інші масові форми шкільного краєзнавства. На думку О.Ставровського до них належали: 1) естафетні, зоряні і зустрічні походи, організовані школами, дитячими будинками, піонерськими таборами, будинками і палацами піонерів, дитячими екскурсійно-туристськими станціями; 2) шкільні туристсько-краєзнавчі табори для старших школярів; 3) зльоти, збори і конференції юних мандрівників-краєзнавців; 4) організація краєзнавчих виставок, куточків і шкільних краєзнавчих музеїв; 5) видання рукописних краєзнавчих журналів, бюлетенів, монографій; 6) проведення різних суспільно корисних робіт, підпорядкованих навчально-виховним цілям і посильних для учнів (збір насіння і роботи по озелененню, обстеження ярів, джерел, річок т. п.); 7) підготовка і проведення конкурсів, олімпіад, заочних подорожей і краєзнавчих літературно-художніх, географічних, фізико-технічних, хімічних, агробіологічних, історичних і інших вечорів [518, с.18].

Протягом 50-х рр. ХХ ст. досить поширеною краєзнавчою позаурочною формою були, так звані, зіркові естафетні походи. Вони проводилися по радіальним маршрутам із районного, обласного, республіканського центру до периферії, або навпаки – від окраїн адміністративних одиниць до столиці. Їх метою було об'єднання якомога більшої кількості школярів для різнобічного вивчення рідного краю. Наприклад, у V Обласному зірковому поході школярів Кримської області у 1955-1956 навчальному році взяло участь близько 3500 учнів. Захід проходив у два етапи, в результаті діти зібрали дуже цінні матеріали по історії, біології, геології, працювали у колгоспах, радгоспах і на підприємствах. Особливо цікаві матеріали по геології були зібрані учнями середньої школи № 14 м. Сімферополя, по біології учнями середньої школи № 6 м. Ялти, по історії учнями середньої школи № 1 м. Алушти [585, арк. 232].

Важливе значення для здійснення політехнічної підготовки учнів мали зустрічні походи. Їх зміст полягав у тому, що комсомольські організації і піонерські дружини міських шкіл під керівництвом директора, класних керівників і старших піонервожатих

зстановлювали постійний зв'язок з комсомольськими організаціями піонерськими дружинами сільських шкіл.

З метою поліпшення краєзнавчої роботи у школах обласними відділами освіти почали проводитися естафети, які з кожним роком набували усе більшого масштабу. Наприклад, з 20 по 30 червня 1956 р. пройшла Третя краєзнавчо-туристська естафета шкіл Миколаївської області. Її особливістю стало те, що в ній прийняли участь усі школи і приблизно 25 тис. учнів. У попередній (1954 р.) було задіяно лише 70 шкіл і 2 тис. дітей [588, арк. 114].

У деяких школах уся позакласна робота мала краєзнавче спрямування. Наприклад, у середній школі № 45 м. Києва досліджувалася історія рідного міста. До цієї роботи були залучені усі педагоги та учні. Вони зібрали великий матеріал про древні пам'ятки, героїчну боротьбу українського народу за свою соціальну і національну незалежність, історію київських промислових підприємств і культурних закладів [578, арк. 61].

Із середини 50-х рр. краєзнавча робота в республіці була підпорядкована підготовці до 40-річчя жовтневої революції 1917 р. у Москві. Вона отримала назву „По етапам великого шляху”. Учнями шкіл під керівництвом учителів писалися історії своїх сіл, міст, вулиць, шкіл, підприємств. За даними Міністерства освіти УРСР змістовну роботу у цьому напрямку розгорнули школи Львівської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Одеської, Дрогобицької областей [593, арк. 110].

У зв'язку з розгортанням краєзнавчої роботи, йшов процес нагромадження джерел про свій регіон. Потреба у їх фіксації, зберіганні та використанні обумовила масовий характер створення шкільних краєзнавчих музеїв. Протягом 50-х рр. XX ст. кількість шкільних музеїв значно зросла і досягла 7,5 тисяч, більшість із них були краєзнавчими [673, с. 9]. Через нестачу наочних посібників шкільні музеї активно використовувалися у навчальному процесі, їх експонати слугували у якості ілюстрованого матеріалу.

Організація і робота шкільних краєзнавчих музеїв розглядалися на методичних об'єднаннях учителів. У 1952 р. районними методичними об'єднаннями Вінницької області обговорювалося питання „Краєзнавча робота і організація краєзнавчого музею в школі” [579, арк. 34]. У деяких школах розвиток музейної справи досяг значного наукового та методичного рівня. Так, у Первомайській середній школі, Зміївського району, Харківської області під керівництвом учителя Я.Красюка тривалий час велася історико-краєзнавча робота в результаті якої було створено музей. На

лого базі Харківський обласний інститут удосконалення учителів проводив курсові і семінарські заходи. Музей підтримував зв'язок з інститутом історії і археології Академії наук УРСР, отримав право брати участь у археологічних розкопках. Видавництво „Радянська школа” підготувало до випуску роботу Я.Красюка „Історичний музей у школі” [581, арк. 56].

Одразу ж після відновлення роботи шкіл, учні стали активними учасниками різних суспільно корисних робіт, пов'язаних із облаштуванням рідного краю. Одним із постійних заходів до якого діти залучалися щорічно було озеленення населених пунктів, насадження полезахисних смуг, допомога сільськогосподарським підприємствам у зборі урожаю. Наприклад, учні старших класів всіх шкіл м. Павлограда, Дніпропетровської області протягом 1950-1951 навчального року приймали участь в зборі урожаю кукурудзи, в лісонасадженні полезахисних смуг в колгоспах, садили дерева і кущі, знищували шкідників сільського господарства на колгоспних полях. Окремими школами були досягнуті такі результати:

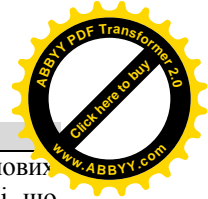
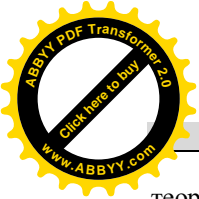
- середня школа № 1 збрала урожай кукурудзи на площі 78 га, посадили дерева на полезахисних смугах площею 5,8 га;
- середня школа № 2 збрала урожай кукурудзи на площі 185 га, посадили 300 дерев;
- середня школа № 8 збрала урожай кукурудзи на площі 30 га.

Учень 4 класу початкової школи № 5 М.Доля за вирощування і гарний догляд за ягнятами в колгоспах отримав безкоштовну путівку до республіканського табору юннатів на один місяць [90, арк. 59].

Таким чином, протягом 40-50-х рр. у школах України починає складатися певна система позакласної краєзнавчої роботи. Форми організації позакласного краєзнавства були досить різноманітні і сприяли вихованню учнів, розширювали коло їх інтересів, збагачували новими знаннями, уміннями, яскравими враженнями. Усе це вчителі намагалися використовувати як основу для підвищення якості знань учнів з навчальних предметів, поглиблення політехнічної підготовки школярів.

2.4. Роль краєзнавства у засвоєнні учнями навчального матеріалу

В умовах панування концепції загальної освіти, орієнтованої на передачу підростаючому поколінню якомога більшого обсягу наукових знань, ефективність краєзнавчої роботи визначалася тим, наскільки вона сприяла поєднанню та засвоєнню різних частин навчального матеріалу.

Шкільні знання пов'язували не з відкриттям нових теоретичних ідей, а з пізнання того, що вже було здобуто в науці і, що потрібно було зрозуміти та навчитися застосовувати дітям.

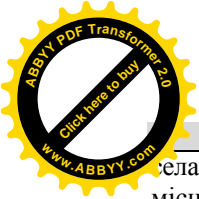
Починаючи із молодших класів через краєзнавство відбувалося пояснення на уроці програмного матеріалу. Основою цього був емпіричний досвід дітей та дидактичний принцип засвоєння знань „від простого до складного”. Викладання курсу „Природознавства” базувалося на індивідуальних спостереженнях учнів за природою, рослинним і тваринним світом рідного краю. Це було вихідним моментом для того, щоб вивчати фактичний матеріал та встановлювати зв'язок між різними життєвими явищами. Саме так будували свою роботу учителі м. Харкова у 1945-1946 навчальному році [185, арк. 37].

На думку учительки географії середньої школи № 78 м. Дніпропетровська К.Равич діти повинні були „зрозуміти, побачити і відчуті на собі” зміст навчального матеріалу. Знання на основі живого споглядання вона формувала в учнів шляхом екскурсій починаючи з 5-го класу [211, с. 26].

На емпіричний досвід дітей при поясненні навчального матеріалу спирався і учитель Колодіженської семирічної школи, Дзержинського району, Житомирської області Ярош. Він „постійно і уміло використовував різноманітні унаочнення, зв'язані з практикою життя свого села та району” [567, арк. 82].

Краєзнавство сприяло і тому, що йшов процес постійного поповнення знань. Наприклад, учні 5-7 класів середньої школи № 5 м. Дергачі, Харківської області під керівництвом вчительки географії Л.Кириченко провели під час літніх канікул екскурсію за маршрутом Дергачі – Пересічне – „Березовські мінеральні води”. В результаті цього походу учні побачили в природі будову річкової долини, навчилися визначати правий і лівий береги річки, її течію, глибину та ширину. Діти з'ясували, як утворюються яри, зібрали колекції порід, з яких складається рівнина, колекції тваринного світу річки, гербарії лісових і польових рослин. Учні дізналися, як будується став, ознайомилися з мінеральними джерелами, спробували їх воду на смак. Вони побачили природу свого району, зрозуміли як людина перетворює її, насаджуючи ліси, закріплюючи піски і яри, як відродився район у повоєнний час [217, с. 49].

У свідомість дітей вводилися елементи краєзнавчих знань. Учитель Лозоватської середньої школи, Криворізького району, Дніпропетровської області А.Кучма як ілюстрацію переселенської політики використовував історію виникнення рідного для школярів

рела Лозоватка. Він інформував дітей про те, що „у 1765 р. ця місцевість указом Новоросійської губернської канцелярії заселили люди з-під Глухова, Чернігівської губернії. На мальовничих високих і скелястих берегах р. Інгулець вони побудували глинобитні, криті соломою хати. Всього їх було 100 чоловік, з них 40 чоловіків і 60 жінок. Серед перших поселенців старожили називають запорозьких козаків Осадчого, Півторацького, Троценка” [211, с. 38].

На заняттях краєзнавчого гуртка середньої школи № 78 м. Дніпропетровська учні готували та виступали з доповідями на теми: історія Кодацької фортеці, історія парку ім. Шевченка, Катеринослав 20-х років XIX ст. та перебування в ньому О.Пушкіна, минуле заводу ім. Петровського. На цих виступах учні вчаться готувати доповіді і виступати з історико-краєзнавчими повідомленнями, складати описи пам'яток тощо [211, с. 25]. Такі знання краєзнавчого характеру допомагали об'єктивному осмисленню минулого, діалектичному сприйняттю закономірностей історичного процесу. Учні формували уміння готувати доповіді і виступати з історико-краєзнавчими повідомленнями, складати описи пам'яток.

Краєзнавчий матеріал, завдяки своїй конкретності та зрозумілості для дітей, сприяв не тільки розвитку чуттєвого сприйняття речей і явищ реального світу, а й формуванню продуктивного абстрактного мислення. Наприклад, визначення та засвоєння важливих географічних понять відбувалося на основі спостережень у найближчому оточенні. Досвід роботи багатьох педагогів засвідчував, що ці поняття стають найбільш зрозумілими для дітей у реальній дійсності.

Учитель географії середньої школи № 1 м. Сімферополя М.Міллер проводив з учнями 5-7 класів екскурсії на р. Славянку з метою усвідомлення понять „струмок”, „річка”, „джерело”, „притока”, „гирло”, „русло”, „долина” та ін. Знання учнів з географії, підкріплені безпосереднім сприйняттям об'єктів довкілля, відрізнялися глибиною, міцністю і усвідомленістю. На екзамені з географії в цій школі із 35 учнів на „4” і „5” відповіли 33, на „3” – 2 [585, арк. 171].

Учителька географії середньої школи № 78 м. Дніпропетровська К.Равич поняття „гирло”, „притока”, „острів”, „півострів”, „заплава”, „тераса” вивчала, виводячи дітей на Ігреньський півострів, розташований у тому місці де р. Самара зливається з Дніпром [21, с. 24].

Головним недоліком у визначенні та засвоєнні понять при викладанні ботаніки, вважалася робота виключно у класі за підручником, без використання навчально-дослідної ділянки на якій

розкривалися функції рослин в умовах їх проживання. Саме на це звертало увагу учителів керівництво Велико-Писарівського районного відділу освіти, Сумської області [155, арк. 58]. Хід пізнання від близького, того що оточувало учнів в повсякденному житті – до загального, робило теоретичні положення підручника набагато зрозумілишими для учнів.

Використання краєзнавства допомагало з'ясувати та засвоювати найголовніше у навчальному матеріалі. Наприклад, краєзнавчі екскурсії у курсі географії давали можливість дітям зрозуміти усю систему природних умов, ознайомлювали з рельєфом місцевості, ґрунтами та характером рослинності. Це давало змогу швидше освоїти значення ландшафтних елементів. Як відзначав учитель середньої школи с. Гаврилівка, Барвінківського району, Харківської області К.Лобода, у ході екскурсій закріплювався теоретичний матеріал, що був вивчений на уроках по різним розділам програми та усвідомлювалося найбільш суттєве: „Учні вчилися спостерігати об'єкти і явища в природі. Вони звернули увагу на зсуви, на стрімкість схилів у верхів'ї провалля і на пологість їх внизу. У дітей проявились елементи дослідницької роботи. На основі фактичного матеріалу учні вчаться робити певні висновки, тлумачити явища. Нарешті, діти побачили, що рельєф постійно змінюється, що на земну поверхню впливає багато зовнішніх факторів, впливає й людина. Розуміння явищ природи, їх взаємозв'язку і зумовленості формує у дітей матеріалістичний світогляд” [211, с. 31].

Успішне засвоєння учнями 5 класу знань з географії К.Лобода пов'язував з проведеними екскурсіями. Він зазначав: „Безумовно, часу і енергії ці екскурсії зайняли багато, зате вони дали глибокі знання учням. Серед 92 учнів 5 класів нестигаючих не було. У дітей проявився великий інтерес до географії” [211, с. 29].

Багато провідних учителів України досягали високих результатів своєї праці, проводячи краєзнавчу роботу з дітьми. Так, заслужений вчитель УРСР К.Шевченко із семирічної школи № 7 м. Луцька свідчила, що має повну успішність серед своїх учнів молодших класів, завдяки щоденному використанню на уроках прикладів із життя рідної області та школи [571, арк. 31].

Навчальний матеріал з ботаніки, зоології, основ дарвінізму передбачав ознайомлення з рослинами і тваринами в їх звичному середовищі: у природі, сільському господарстві, на дослідних ділянках. За інформацією Велико-Писарівського районного відділу освіти Сумської області, завдяки такому ознайомленню учні 5-х класів могли легко визначити назву сільськогосподарських рослин, знали

основні органи рослин, їх будову і особливості розмноження, терміни способи сівби зернових і технічних рослин, засвоїли квадратно-гніздовий посів кукурудзи [155, арк. 58].

Експерсії з учнями 7-х класів шкіл Вовчанського району, Харківської області, проведені на тваринницькі ферми протягом 1948-1949 навчального року, дозволили ознайомити дітей з різними видами худоби, птахів та процесами за їх доглядом. На основі цього школярі усвідомлювали методику виведення нових і удосконалення існуючих порід, розроблену академіком М.Івановим [195, арк. 18].

Доповнювала та уточнювала найважливіший навчальний матеріал позакласна краєзнавча робота. Так, гурток учнів 5 класу Балтської середньої школи № 4, Одеської області, вивчав не лише рослинність, а й її значення в господарстві району, природне та штучне поновлення лісів, насаджень їх та охорону, пожезахисні лісові насаджень. Досліджуючи рослинність, учні звертали увагу на те, як її кормові якості впливали на розвиток тваринництва.

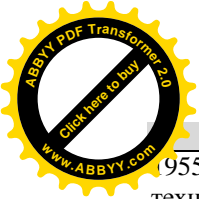
Під час експерсій та походів учні ознайомилися з рослинністю боліт та водойм, завдяки чому вони почали краще розуміти потребу в освоєнні заболочених земель, раціональному використанні водойм. Краєзнавча робота допомогла дітям міцно запам'ятати правильні назви дерев, дати коротку характеристику їх господарського значення [211, с. 71].

Отже, краєзнавчий матеріал у шкільному курсі біології сприяв отриманню учнями глибоких і систематичних знань основ мічуринської біології, практичних навичок сільськогосподарської праці, інформації про досягнення місцевих господарств.

В старших класах середньої школи об'єкти довкілля також застосовувалися досить широко, допомагаючи учням краще розібратися у матеріалах теми. Виробничі експерсії у цих класах давали можливість ознайомити учнів з науковими принципами сучасного виробництва в процесі викладання таких предметів як фізика і хімія. Наприклад, якісному засвоєнню навчального матеріалу з хімії у 1950-1951 навчальному році учнями Голубовської середньої школи № 4 Кадіївського району, Ворошиловградської області сприяло проведення, під керівництвом учительки Глущенко, експерсій на Алмазнянський металургійний, Кадіївський коксохімічний, Верхоянський содовий заводи [575, арк. 186].

Велике значення для свідомого засвоєння знань учнів та політехнічної підготовки мало не лише спостереження за процесами виробництва, а й спілкування із працівниками підприємств. Як зазначалося у „Річному звіті про роботу шкіл Миколаївської області за

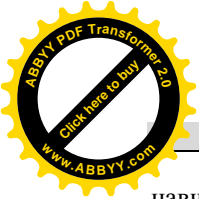

1955-1956 навчальний рік” із їх бесід і пояснень щодо окремих технологічних процесів „учні мали змогу впевнитися у тому, що сучасний робітник повинен мати глибокі теоретичні знання, без яких неможливо управляти складною технікою. Учні переконувалися в необхідності і цінності теоретичних знань, які вони отримували у школі” [588, арк. 63].

Експерсії та походи на підприємства міста, у колгоспи навчали учнів проводити комплексне дослідження установ, яке включало: історію створення, обсяг виробництва, характер виробничих зв'язків, ріст продуктивності праці. Так працювали члени секції по вивченню сільського господарства краєзнавчого гуртка Балтської середньої школи № 1, Одеської області. Вони організовували експерсії до передових колгоспів, де збирали матеріали з їх історії і докладно вивчали певну галузь господарства, наприклад, тваринницьку ферму, птахоферму. Перед виходом на експерсію учням пояснювалося, на що потрібно звернути увагу. Зокрема: „розміри, освітлення приміщення, температуру в ньому, породи худоби, її продуктивність; догляд за худобою, чистоту приміщення, вентиляцію, чистоту тварин; часи годівлі, види і норми кормів; як побудовані годівниці, поїлки; корови-рекордистки по удою; прізвиське доярки; правила доїння та середній удій молока на фермі; догляд за молодняком. Приблизно за такою схемою вивчалися і птахоферми” [211, с. 73].

Отже, експерсії на підприємства забезпечували доступне пояснення виробничих процесів, пов'язували теоретичний матеріал із його наочно-чуттєвим сприйняттям. Учні не лише ходили на експерсії, але і під керівництвом учителя обробляли побачені та записані ними факти, перевіряли їх на практичних заняттях (слідкували за погодою, за зміною висоти сонця над горизонтом протягом кожного місяця і т.д.). Учні Ново-Іванівської школи, Коломацького району, Харківської області під керівництвом учителя О.Аліферова у ході вивчення теми „Рослинно-грунтові зони СРСР” збрали колекцію ґрунтів, провели їх аналіз та склали карту розміщення у своєму районі [573, арк. 109].

Учитель географії Ізюмської середньої школи № 1, Харківської області П.Таран зазначав, що „в 5 класі дуже важкою є тема „Окомірне знімання”, але, пов'язавши її з краєзнавством, я домігся доброго засвоєння її учнями”. Спочатку тему вивчили теоретично в класі, а потім вийшли на подвір'я і провели практичну роботу на окомірне знімання. Додому кожний учень дістав завдання: скласти план своєї садиби. Виконання цього завдання учитель перевіряв після уроків у присутності тих, хто виконував цю роботу [217, с. 18].

Завдяки краєзнавству відбувалося осмислення та узагальнення навчального матеріалу. Учителі географії Донеччини відзначали, що для них „кращим шляхом при вивченні і доброму засвоєнні матеріалу, як в курсі 5-х класів так і в інших класах” стало вивчення рідного краю, близького і доступного учням. Приводячи приклади з оточуючої природи, вчителі домоглися того, що учні „самостійно можуть робити висновки і узагальнення” [570, арк. 143].

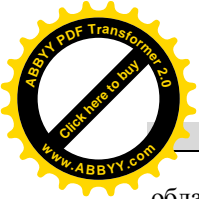
Приклади із найближчого оточення про зв'язки і відносини між окремими групами явищ і об'єктів мали формувати в учнів матеріалістичний світогляд. Наприклад, велику роботу серед учнів по питанням науково-матеріалістичного виховання проводила протягом 1945-1946 навчального року Вовчанська середня школа ім. М.Горького, Харківської області. На уроках природознавства, географії, історії вивчався матеріал, який прищеплював дітям матеріалістичне розуміння того чи іншого явища в природі [194, арк. 36 зв.].

Завдяки краєзнавству узагальнення навчального матеріалу набувало практичного спрямування – учні не лише встановлювали істотні властивості, що поєднували окремі об'єкти, але й власноруч виробляли з цих об'єктів наочні засоби навчання. У результаті літнього походу, проведеного Першотравневою школою Зміївського району, Кочетівською школою Чугуївського району, Харківської області у 1950 р. були складені гербарії рослин [573, арк. 97].

У Первомайській, Овідіопольській середніх школах Одеської області під час екскурсій учні збирали колекції різних порід, комах, рослин і цей матеріал потім використовувався на уроках. Завдяки цьому діти легко засвоювали програмний матеріал [569, арк. 153].

Учитель П.Таран, середньої школи № 5 м. Ізюму, обладнав географічний кабінет до якого разом з учнями зібрав колекції, що характеризували природу району і господарську діяльність населення. Як відзначалося у „Річному звіті Харківського обласного відділу народної освіти за 1949-1950 навчальний рік” „цей кабінет перетворився на постійно діючу краєзнавчу виставку в районному масштабі” [573, арк. 108].

Шляхом активної практичної діяльності учнів відбувалося і закріплення отриманих знань. З цією метою організовувалася самостійна робота школярів у живому куточку, на пришкільній ділянці, в колгоспі. Учні набували практичних навичок, у них виховувалося уміння самостійно вирішувати поставлені завдання, ініціативність, активний підхід до взаємодії з природою.

Учні 9 класу Семенівської середньої школи № 1, Полтавської області протягом 1955-1956 навчального року під керівництвом учителя біології О.Авраменко вирощували на колгоспному полі гібриди насіння кукурудзи. Тут вони набули ряд політехнічних умінь і навичок, а саме: обробляти ґрунт, сіяти насіння квадратно-гніздовим способом, робити схрещування, спостерігати за ростом і розвитком рослин, вести точний облік урожаю. Як відзначалося у „Звіті шкіл Полтавської області” „але ще кращим є те, що учні уміють із практично-проблемного робити висновки і навіть нескладні теоретичні узагальнення” [590, арк. 152].

Учителька Орджонікідзевської середньої школи Одеської області В.Океєнко проводила практикум по тваринництву з учнями 9-х класів на фермі місцевого колгоспу. Учні переконалися у тому, що догляд і утримання тварин є вирішальним фактором у підвищенні їх продуктивності [589, арк. 163].

Знання про сільськогосподарські рослини закріплювалися дослідженнями на пришкільних ділянках, фронтальними і практичними роботами по темах програми, в результаті чого учні набували практичних умінь (підготовка ґрунтів до посіву, внесення місцевих та мінеральних добрив, сівба насіння, висадка розсади, пікірування, вегетативне розмноження, садіння дерев). Уроки проводилися часто на живих об'єктах, що дозволяло учням бачити організм в єдності з умовами життя, ознайомитися з результатами застосування агротехніки. Такі уроки проводилися частіше усього восени з учнями 5, 6 і 9 класів [576, арк. 122].

У „Річному звіті Харківського обласного відділу народної освіти за 1949-1950 навчальний рік” вказувалося, що організація при школах дослідних ділянок і поєднання навчання з практичною роботою учнів у колгоспному виробництві та на пришкільних ділянках „поступово викорчовує з практики викладання корні мертвого формалізму і наближає вивчення біології до життя, до громадсько-корисної роботи. Ряд викладачів біології (Прасолова – Андріївська семирічна школа, Великобурлуцького району; Марчишина – Високопільська середня школа, Коломацького району; Федоров – Гетьманівська семирічна школа, Шевченківського району та ін.) поруч з озброєнням учнів міцними знаннями з природознавства, привчали їх вирощувати високі урожаї сільськогосподарських культур і показувати колгоспникам приклад того, як людина при допомозі науки впливає на природу” [573, арк. 24].

Робота на пришкільній ділянці і в колгоспі, знайомство з досягненнями передовиків, передбачені у курсі біології, давали учням

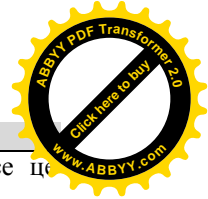
глибокі знання про методи управління рослинними і тваринними організмами, про можливості змін у природі на користь людини. На цьому наголошувалося у „Звіті про роботу шкіл Полтавської області за 1955-1956 навчальний рік”: „Аналізуючи знання учнів, які активно включаються в дослідну роботу на шкільних ділянках, можна зробити висновок, що там де така робота проводиться, учні мають насправді міцні знання про життя рослин, про керування їх ростом і розвитком” [590, арк. 162].

Конкретні факти краєзнавчої роботи свідчили про розширення світогляду та інтересу учнів, про прояв їх схильностей до певних галузей наук, оволодіння практичними уміньми. Так, члени краєзнавчого гуртка при Первомайській середній школі № 17, Миколаївської області під керівництвом учителя С.Шугая збудували шкільну метеостанцію, яка щодня давала прогноз погоди не лише для міста, а й колгоспникам району [588, арк. 113].

Краєзнавчий гурток 8-10 класів Острозької середньої школи № 1 ім. М.Островського, Рівненської області регулярно проводив екскурсії і походи по вивченню рідного краю. Під керівництвом учителя О.Зав'ялова діти набували навичок проведення археологічних досліджень при вивченні дюни поблизу р. Герині. Ось як описував педагог роботу гуртківців: „Ми накреслили схематичний план дюни, виміряли її розміри та зробили рисунок. План дюни розбили на ділянки, кожен учасник експедиції ретельно оглянув свою ділянку від підніжжя дюни до її вершини. Кожна цікава знахідка викликала велику радість. Місця знахідок відмічали на карті. За день ми зібрали велику кількість крем'яних скребачок, проколок, сколів, відщепів, кілька добре оброблених стріл, куски керамічних виробів з хвилястими орнаментами і т. п. Всі експонати пакували в коробочки і робили відмітку, де саме вони знайдені.

Зібраний в полі матеріал ми в школі розсортували, вибрали найкращі зразки і прикріпили до фанерних щитів, зробивши відповідні написи під ними. Поруч показали план дюни” [211, с. 22].

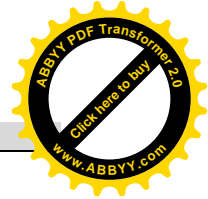
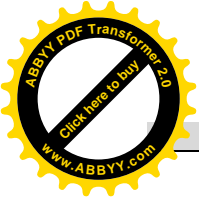
Учителька географії середньої школи № 78 м. Дніпропетровська К.Равич пояснювала, яким чином участь у краєзнавчому гуртку допомагала дітям у визначенні майбутньої професії: „У зв'язку з політехнізацією шкільного навчання перед краєзнавчими гуртками, як і перед школою взагалі, гостро стало питання про необхідність прищеплення учням практичних навичок та подання допомоги у виборі професії. Краєзнавчий гурток має невичерпні можливості для цього, бо краєзнавця цікавить і історія, і географія, і економіка, і природа. Праця в гуртку, відвідування заводів,

радгоспів, колгоспів, знайомство з навколишнім життям – все це формує у дітей потяг до певної професії” [211, с. 25].

Велике значення для підготовки учнів мали і тривалі туристично-краєзнавчі походи. Як відзначав учитель середньої школи № 4 м. Рені, Одеської області Д.Какараїзе, після проведеного 8-денного походу по озеру Кагул всі члени гуртка почали добре вчитися. Робота в поході „прищепила їм почуття відповідальності, зробила їх більш серйозними. Ніяка бесіда, ніяка наука не виховує учня так добре, як туристський похід. А коли цей похід пов’язати з пройденим теоретичним матеріалом в класі, то стане зрозуміло, що такий учень підніметься на голову вище не тільки в теоретичних питаннях, він буде підкований практично, не боїтиметься мозолів на руках, не важко буде йому пройти пішки або проплисти по воді 100-200 км, він буде здоровий, сміливий і завжди готовий захистити свою Батьківщину від ворога” [211, с. 52].

Таким чином, як свідчать джерела, краєзнавство відіграло значну роль у засвоєнні учнями знань з основ наук, у їх політехнічній та практичній підготовці. Провідні учителі України пов’язували високі результати своєї праці із краєзнавчою роботою з дітьми.

РОЗДІЛ 3. РОЗГОРТАННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕРІОД ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ „ЗВ’ЯЗКУ ШКОЛИ З ЖИТТЯМ” (КІНЕЦЬ 50-х – СЕРЕДИНА 60-х рр.)

3.1. Нормативно-правова база шкільного краєзнавства

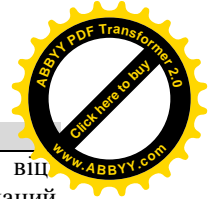
В умовах монополії держави на систему освіти її нормативно-правові документи визначали увесь комплекс діяльності школи. Безпосередньо від них залежали мета, зміст та організація навчально-виховного процесу закладів освіти, у тому числі і напрямок та обсяг краєзнавчої роботи учнів.

У досліджуваній період керівництво держави взяло курс на зміцнення економічної могутності СРСР у тому числі і завдяки удосконаленню продуктивності праці. Було прийнято ряд нормативно-правових документів, які орієнтували загальноосвітні заклади на підготовку майбутніх учасників виробництва. Вони були визначальними і для змісту та педагогічного спрямування краєзнавчої роботи.

Найбільш важливим нормативно-правовим документом став прийнятий у 1958 р. закон „Про зміцнення зв’язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (грудень 1958 р.) та відповідний Закон Верховної Ради УРСР. Згідно з цими документами в Україні запроваджувалася восьмирічна школа, замість загальнообов’язкової – семирічної. Передбачалося, що навчально-виховна робота у ній будуватиметься на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно-корисної праці. В законі вказувалося, що „у процесі навчально-виховної роботи школа повинна знайомити учнів з різноманітними видами праці у суспільстві, допомагати школярам виявити свої здібності та обрати майбутню професію” [218, с. 229].

Перехід до 8-річної школи, яка повинна давати учням міцні основи загальноосвітніх і політехнічних знань, виховувати в школярів любов до праці і готовність до суспільно-корисної діяльності, мав розпочатися з 1959-1960 начального року. За три роки усі школи зобов’язані були перейти до загальнообов’язкового 8-річного навчання дітей віком від 7 до 15-16 років, забезпечивши їм неповну середню освіту.

Повна середня освіта молоді, починаючи з 15-16-річного віку, здійснювалася за цим законом на основі поєднання навчання з

продуктивною працею. У такий спосіб вся молодь у цьому віці залучалася до суспільно-корисної праці [218, с. 230]. Отже, даний закон був спрямований на посилення політехнічного змісту освіти у 8-річній школі та професійної підготовки у старшій школі.

Обласні управління освіти зобов'язані були перебудувати систему народної освіти на місцях так, щоб вона сприяла підвищенню знань учнів з основ наук, вихованню у молоді прагнення бути корисним суспільству, активній участі підростаючого покоління у виробництві матеріальних цінностей. Таким чином, відбувалося, хоча і часткове, повернення до ідеї співвідношення освіти до потреб особистості та її адаптації до життя. Проте, поєднання навчання з життям підпорядковувалося соціально-економічним процесам суспільства.

Термін „зв'язок школи з життям” педагогічною думкою трактувався з різних точок зору. Передбачалося, що це має бути зв'язок „з широкою практикою комуністичного будівництва”, „з життям країни в цілому”. Але оскільки такі формулювання носили загальний характер, то для практичної роботи шкіл найбільш прийнятним і доступним для реалізації було визначення, яке встановлювало зв'язок навчання „з життям місцевого краю” і „життям самих учнів, їх життєвим досвідом”. В процесі розробки дидактичних основ цієї концепції були визначені критерії відбору життєвого матеріалу, який повинен був: конкретизувати основні положення науки, підводити учнів до висновків і узагальнень, носити виховний характер [382, с. 88-89].

Отже, поставлене перед загальною освітою завдання зміцнення зв'язку школи з життям, посилило увагу педагогічної думки до можливостей краєзнавства у поєднанні теорії і практики у навчальному процесі.

Відповідно до прийнятого закону з 1959-1960 навчального року 1-6 класи всіх шкіл переходили на нові програми. У них уже були зафіксовані дидактичні основи „зв'язку школи з життям”, реалізація яких передбачала взаємодію із довкіллям.

У програмах початкової школи краєзнавчий матеріал будувався на принципах сезонних змін у природі. Відбувалося зростання обсягу та складності краєзнавчого матеріалу у кожному класі. У 4 класі до програми курсу „Природознавства” запроваджувалася тема „Наша місцевість”, спрямована на вивчення рідного села, району, спілкування з передовиками праці.

Нова програма з історії 1959 року передбачала значні зміни у структурі викладання історичних курсів: у 5-6 класах вивчалася історія

стародавнього світу та середніх віків, у 7-8 класах – історія СРСР УРСР з короткими відомостями з історії зарубіжних країн в новий і новітній час, а також Конституція СРСР. У 9-11 класах викладався поглиблений курс історії СРСР [426, с. 6].

Значні зміни відбулися і по відношенню до краєзнавства – у новій програмі було заявлено: „необхідно не залишати поза увагою вивчення історії рідного краю” [426, с. 25]. При цьому передбачалося всебічне використання краєзнавства – у навчальній, виховній і позакласній роботі учнів.

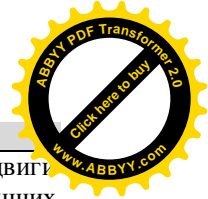
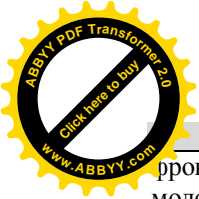
Пояснювальна записка програми звертала увагу на те, що на уроках матеріал про рідний край мав сприяти формуванню переконань про постійний прогресивний розвиток радянського суспільства: „Одним з найкращих засобів глибокого розкриття історії українського народу є широке залучення конкретного місцевого матеріалу, зокрема яскравих фактів про героїчне минуле рідного краю, про боротьбу трудящих за перемогу Радянської влади в краї, про успіхи трудящих рідного колгоспу, заводу, міста, села, району, області в боротьбі за виконання рішень XXI з’їзду КПРС, за побудову комуністичного суспільства” [426, с. 19].

У основній частині програми самостійних краєзнавчих тем або уроків не передбачалося. Але у той же час планувалося вивчення матеріалу, який був краєзнавчим для окремих регіонів України і мав велике значення для історії усього СРСР. Наприклад, у темі № 8 для 7 класу „Розклад кріпосництва в Росії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)” окремих розділ присвячувався Кримській війні 1853-1855 рр. До нього входили такі питання: „Причини Кримської війни. Героїчна оборона Севастополя. П.Нахімов. Відсталість самодержавно-кріпосницької Росії – основна причина її поразки у війні. Наслідки Кримської війни” [426, с. 40].

Значне збільшення обсягу краєзнавчого матеріалу було пов’язане також із включенням до програм 7-8 класу питань з історії УРСР. У вищезгаданій темі № 8 програми для 7 класу, містився розділ „Західноукраїнські землі під гнітом Австрійської імперії”. Він передбачав такий зміст історичної інформації про цей регіон: „Колоніальна політика Австрійської монархії в західноукраїнських землях. Визвольна боротьба в Галичині та Буковині. Л.Кобилиця” [426, с. 40].

Виховний потенціал краєзнавства програма з історії пропонувала реалізовувати шляхом вивчення прикладів героїчної діяльності земляків: „Велике виховне значення має яскравий показ на конкретних прикладах героїчної участі у війні радянської молоді як на

фронті, так і у ворожому тилу. Слід розповісти учням про подвиги молодогвардійців, членів „Партизанської іскри” та багатьох інших молодих патріотів [426, с. 47]. Крім того, програма передбачала, що місцевий матеріал мав служити ідеологічним цілям, виступаючи засобом порівняння відсталого минулого на користь величі сучасного: „Співставлення дореволюційного минулого краю з сучасними досягненнями розкриє на конкретному, близькому учням матеріалі велич ідей комуністичної партії, перетворених в життя” [426, с. 25].

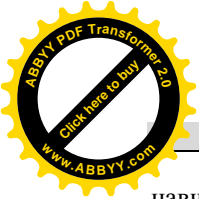
Більш детально ніж раніше, у новій програмі з історії викладався зміст позаурочної краєзнавчої роботи. У пояснювальній записці основна увага зверталася на суспільно-корисну історико-краєзнавчу роботу до якої відносилася організація шкільного музею, екскурсії на промислові підприємства та в колгоспи, участь у археологічних розкопках, охорона історичних пам'яток, догляд за могилами воїнів [426, с. 25].

Таким чином особливістю нової шкільної програми з історії для восьмирічної школи було включення у її зміст краєзнавчого матеріалу. Цей документ орієнтував учителів на вивчення історії рідного краю як у навчальній так і у позаурочній роботі.

З 1962-1963 навчального року у випускних класах середніх шкіл вводився новий курс „Суспільствознавство”. У його програмі вказувалося, що при викладанні повинен використовуватися матеріал із життя краю, області, де розміщена школа. Навчання мало поєднуватися „з трудовим і суспільно-політичним життям того підприємства, на якому здійснюється виробниче навчання учнів. Корисно давати завдання учням познайомитися з діяльністю бригад комуністичної праці, народних дружин, активу місцевих Рад та ін.” [418, с. 6].

Прийняття „Закону про зв'язок школи з життям” суттєво змінило зміст програми з географії. Вона починає будуватися на краєзнавчому принципі, який передбачав взаємозв'язок навчального матеріалу із знаннями та уміннями набутими в результаті краєзнавчої діяльності. У програмі була прийнята така послідовність розміщення географічних курсів по класам: у 5 класі вивчався початковий курс фізичної географії; у 6 класі – фізична географія частин світу; у 7 класі – фізична географія СРСР; у 8 класі – економічна географія зарубіжних країн; у 9 класі – економічна географія СРСР [470, с. 4].

У курсі фізичної географії 5 класу програма змушувала учителя починати вивчення тем „по можливості з безпосередніх спостережень на місцевості і значну частину уваги приділяти практичним роботам у класі та на місцевості” [470, с. 4].

У наступних класах краєзнавство сприяло оволодінню навчальним географічним матеріалом на більш якісному рівні. Так, в умовах концепції посилення зв'язку школи з життям та політехнічною підготовкою учнів, вивчення фізичної географії СРСР у 7 класі спрямовувалося на ознайомлення з рядом закономірностей, необхідних для розуміння господарського використання природного середовища (клімату, річок, ґрунтів, корисних копалин і т.д.).

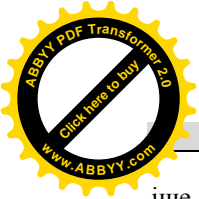
В курсі географії СРСР програмою передбачалося поглиблене і всебічне ознайомлення з елементами природи, оволодіння учнями новими теоретичними знаннями по географії: наприклад, про погоду і місцевий клімат – на основі знань про загальну циркуляцію атмосфери; про ландшафт – на основі поняття про ґрунти.

Курс фізичної географії 7 класу поділявся на три частини: „1) загальний огляд СРСР, який знайомить учнів з природою, населенням СРСР, політичною картою СРСР, народним господарством СРСР; 2) огляд СРСР за великими фізико-географічними областями; 3) своя область” [470, с. 8].

При цьому програма звертала увагу на логічне поєднання частин курсу на основі краєзнавчого принципу: „В загальному огляді необхідно встановлення зв'язку змісту тем огляду з місцевим краєзнавчим матеріалом. Краєзнавчий матеріал, отриманий учнями під час вивчення окремих розділів, узагальнюється у темі „Своя область” [470, с. 8].

Таким чином, краєзнавство розглядалося і як самостійна частина у вивченні вітчизняної географії і як принцип поєднання навчального матеріалу. Надання краєзнавству статусу окремої частини вітчизняної географії, привело до збільшення у програмі обсягу годин на комплексну характеристику своєї області (4 години, 2 із них – на практичні роботи). Зміст теми включав як фізико-географічне, так і економіко-географічне вивчення рідного краю і складався із таких питань: „Характеристика природних умов та природних багатств. Населення. Головні види господарчої діяльності населення. Своє місто (село)” [470, с. 43].

Характеристика своєї області складалася на основі даних спостережень за погодою, краєзнавчого матеріалу про поверхню, корисні копалини, води і ґрунти, а також через роботу з різними географічними картами. Передбачена програмою екскурсія до даної теми носила економіко-географічне спрямування і проводилася „на сільськогосподарське виробництво (радгосп, колгосп) або місцеве промислове підприємство” з метою ознайомлення з господарською діяльністю місцевого населення [470, с. 43].

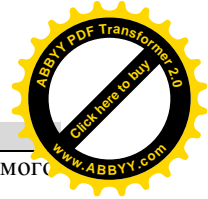
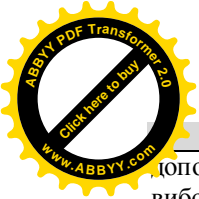
Наявність обов'язкових екскурсій та практичних занять було ще одним проявом того, що шкільні програми з географії будувалися на основі краєзнавчого принципу. Протягом навчання у 5 класі передбачалося проведення двох екскурсій, у ході яких збиралися дані про характер місцевих форм поверхні, про гірські породи, водойми, рослинність, тваринний світ, про використання окремих елементів природи у господарстві; шляхом систематичних спостережень накопичувалися факти про погоду та її елементи.

Для проведення навчальних екскурсій із п'ятикласниками намічався порівняно невеликий маршрут з необхідними природними об'єктами в околицях школи (в селі), а в міській школі – у найближчій приміській зоні. Відстань екскурсійного маршруту не повинна була перевищувати один кілометр [285, с.16].

У 6-у класі вводилася комплексна екскурсія у природу для вивчення рельєфу, вод і рослинності своєї місцевості. У 7-у – рекомендувалась восени одна екскурсія на місцеву річку або озеро, а навесні у зв'язку з вивченням теми „Своя область”, як уже зазначалося, – відвідання місцевого сільськогосподарського або промислового підприємства для ознайомлення з господарською діяльністю населення свого краю. У 9 класі, де вивчалась економічна географія СРСР, планувалась осіння екскурсія на провідне промислове підприємство свого міста, села чи району, а навесні – на сільськогосподарське підприємство [301, с. 16].

Передбачені у програмі практичні роботи включали вивчення рельєфу своєї місцевості шляхом вимірювання висоти пагорба за допомогою нівеліра та способом горизонталей; креслення поперечного профілю русла ріки, визначення швидкості її течії і добового стоку; спостереження за погодою, визначення загальних закономірностей у її зміні із року в рік, формулювання на цій основі висновків про особливості клімату своєї місцевості, тощо [470, с. 43].

Велику увагу відведено у програмі характеристиці позакласної краєзнавчої роботи, яка мала доповнювати і поглиблювати навчальну. Передбачалося, що її головним змістом мало бути активне вивчення учнями місцевої природи, проведення заходів по її перетворенню та господарському використанню, вивчення різних видів трудової діяльності населення своєї області. Особливого значення надавалося у програмі походам по рідному краю під час канікул, у ході яких учні повинні були виконувати „ряд завдань місцевих організацій по з'ясуванню, наприклад, причин забруднення місцевих рік і водойм, по знаходженню будівельних матеріалів, організації гідрологічних постів і т.д.” Передбачалося, що участь у таких конкретних справах

допоможе учням виявити свої задатки і підготуватися до свідомого вибору майбутньої професії [674, с. 12].

Зміни у змісті програми з географії змушували учителів більше уваги приділяти практичним роботам учнів на географічних майданчиках, під час проведення екскурсій, туристських походів і ін. Як констатувалося у документах Міністерства освіти УРСР „якщо в попередні роки ці роботи велись переважно гуртківцями, то зараз вони стали складовою частиною викладання географії” [598, арк. 111].

Таким чином, шкільні програми з географії кінця 50-х – середини 60-х рр. будувалися на краєзнавчому принципі, а тема „Своя область” становила самостійну частину вітчизняної географії.

У 1959-1966 рр. провідною метою шкільної біологічної освіти стало формування теоретичних знань і умінь їх застосовувати у практичній діяльності з подальшою організацією виробничого навчання. Змінено структуру програми з біології та назви курсів: на вивчення „Ботаніки” відводилося 1,5 роки (5-6 клас), „Зоології” – 1,5 роки (6-7 клас), у 8 класі вивчалася „Анатомія, фізіологія і гігієна людини”, у 9 класі – „Загальна біологія”. Курс „Загальна біологія” було диференційовано в залежності від умов розташування школи – для сільських і міських [331, с. 9].

У навчальні програми з біології було включено такий краєзнавчий матеріал:

- 1) вивчення місцевих дикоростучих і культурних рослин, диких та сільськогосподарських тварин, комах-шкідників, ґрунтів на угіддях найближчих господарств;
- 2) аналіз досвіду місцевих новаторів сільського господарства;
- 3) знайомство з успіхами механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва та принципів його організації.

Програма орієнтувала учителів на проведення уроків біології безпосередньо в природі, де учні бачили живий об’єкт разом з умовами його життя, що вважалося важливим фактором для формування їх наукового світогляду.

У курсі дарвінізму зберігався пріоритет і особлива увага до мічуринських прийомів підвищення врожайності культурних рослин і продуктивності тварин. При проходженні цього курсу учні мали ознайомитися з методами роботи І.Мічуріна та виконати їх на місцевих об’єктах. Діти на практиці проводили штучне запилення квіток плодових дерев, щеплення (під кору, в розщеп і т.д.), вибраковуку дичок [610, арк. 70].

Краєзнавчий матеріал у програмах з фізики та хімії знаходив своє відображення у безпосередньому вивченні технічних процесів

підприємств; визначенні їх місця, ролі і значення в господарстві краю; ознайомленні з раціоналізацією виробництва і винаходами працівників; вивченні перспектив розвитку підприємств [233, с. 20].

Отже, зміст шкільних програм передбачав „життєвість” знань, творчу роботу учнів в ході їх отримання і застосуванні у суспільно-корисній роботі. Використання елементів краєзнавства з одного боку повинно було привести до розуміння питань програми, а з іншого – сприяти поглибленню та усвідомленню учнями місцевих природних та суспільних явищ.

Побудова шкільних програм та включення до їх змісту краєзнавчого компоненту відбувалося у відповідності з такими закономірностями процесу навчання:

1. Потребами суспільства у розвитку економіки та забезпеченню її високоосвіченими, професійно підготовленими учасниками виробництва.

2. Зв'язком навчання і виховання з діяльністю, залученням дітей до різних видів діяльності, у першу чергу до виробничої.

Особливістю даного періоду було те, що краєзнавство набуває статусу основної, докорінної вимоги у побудові навчального процесу і розглядається як один із його вихідних принципів. Таке становище краєзнавства передбачало наявність обов'язкових краєзнавчих тем та видів діяльності у шкільних програмах.

Разом з тим, аналіз шкільних програм даного періоду дозволяє зробити висновок про те, що краєзнавчий матеріал був представлений у них дискретно, у вигляді окремих, мало пов'язаних між собою питань. Це позбавляло можливості сформувати цілісне уявлення в учнів про свій край. Домінувала однобічність краєзнавчого матеріалу у програмах – переважно він стосувався природних та соціально-економічних характеристик регіону, тоді як культура, етнографічне, народознавче спрямування представлені не були.

3.2. Застосування краєзнавчого принципу у навчальному процесі

У кінці 50-х – першій половині 60-х рр. навчання у школі продовжувало будуватися на основі пояснювально-ілюстративного виду та класно-урочної форми. В таких організаційних умовах краєзнавство, як загальнопедагогічний принцип, виступало одним із регуляторів навчального процесу.

Матеріали джерел свідчать, що у практиці школи краєзнавчий принцип реалізовувався наступним чином: вчителі пов'язували матеріал підручника „з сучасним повсякденним життям нашого

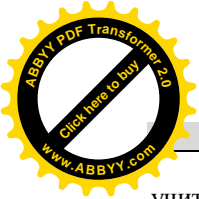
зароду, знайомлять з місцевим матеріалом, працею людей свого села міста, району, з розвитком народного господарства, чим прищеплюють любов до рідного краю, до Батьківщини. Вчителі організують зустріч з представниками виробництва, викликають у дітей любов до праці, бажання краще вчитися” [605, арк. 38].

Поєднання навчального матеріалу з оточуючою дійсністю найбільш характерним було для початкової школи, заняття у якій фактично будувалося на краєзнавчій основі. У багатьох темах вивчалися питання, пов’язані із спостереженнями і практичними роботами учнів у рідній місцевості. Наприклад, тема „Природні зони” курсу „Природознавства”, яка давала учням поняття про зв’язок рослинності і ґрунтів з кліматом, про взаємозв’язок тваринного світу з кліматом і рослинністю, вивчалася у Мало-Козирщанській школі Дніпропетровської області конкретно на природних умовах степової зони, в якій знаходився населений пункт. Весною було проведено екскурсію в природу, на якій учні ознайомилися з поверхнею своєї місцевості, птахами рідного краю, зібрали колекції рослин для виготовлення гербарію з ботаніки, лікарські рослини [98, арк. 15].

Викладання основ наук у 1-4 класах шкіл Вовчанського району, Харківської області відбувалося шляхом поєднання читання статей з конкретними уявленнями дітей. Для цього проводилися систематичні спостереження за погодою, природою, екскурсії в парк, на пришкольну навчально-дослідну ділянку по темі „Город” і т.д. [196, арк. 23].

Учителі Ново-Троїцької початкової школи, Комишеваського району, Запорізької області К.Онищенко та Н.Стрижак у1961-1962 навчальному році провели екскурсії на тваринницьку ферму колгоспу, в сад, на город, до тракторного парку, до Копанівського сирзаводу, до колгоспної кузні, слюсарної майстерні. Після цього були написані творчі роботи у яких „діти висловлювали свою глибоку любов до рідного села, до своєї школи”. [605, арк. 38].

Заняття у молодших класах будувалися так, щоб учні на місцевому матеріалі вчилися орієнтуватися, виконувати зйомку плану в околицях школи, засвоювали умовні топографічні знаки реального оточення, вивчали план своєї місцевості. Здійснюючи цю роботу, учні бачили не абстрактні умовні позначення, а знайомі орієнтири і добре зрозумілі масштаби відстаней. Проробляючи у 4 класі тему: „План і карта”, вчителька Феодосійської середньої школи №2 Ю.Сахчинська познайомила учнів з планами і картою м. Феодосії та дала завдання скласти план вулиці, на якій знаходиться школа [603, арк. 18].

При вивченні теми „План і карта” у курсі „Природознавства” учителі всіх шкіл Криничанського району, Дніпропетровської області провели екскурсії по вивченню околиць своєї школи, навчали складати план своєї місцевості, користуючись компасом; правильно визначати розташування вулиць, будинків, пам’ятників та ін. [96, арк. 23]. В результаті таких занять учні усвідомлювали основу будь-якої карти і легко орієнтувалися по ній.

Краєзнавчий принцип передбачав, що процес навчання уже з початкової школи мав будуватися на основі життєвого досвіду дітей. Прикладом того, як програмний матеріал поєднувався із знайомими для учнів реаліями може служити робота Тристенської восьмирічної школи, Волинської області. У ході вивчення мір довжини, діти виміряли відстань від хутора Поруб, де вони жили, до школи і склали задачу про пройдений ними шлях за рік, чотири роки, враховуючи, що кількість навчальних днів дорівнює 205. Обчисливши задачу учень М. встановив, що він за 4 роки пройде 3280 кілометрів. Порівнявши цю відстань по карті СРСР діти виявили, що вона приблизно дорівнює відстані від м. Луцька до м. Караганди. Ця задача викликала у дітей жвавий інтерес і кожен з них відміряв і обрахував відстань, яку проходить щоденно від школи до дому за день, тиждень, місяць, рік [598, арк. 37].

Вчителька початкових класів восьмирічної школи № 4 м. Луцька О.Міцюль використовувала спостереження учнів під час екскурсій для проведення уроку по темі „Квіти”. Діти мали запам’ятати назву двох квіток і розповісти про їх зовнішній вигляд. Цей урок показав, що коли на уроці вивчається щось близьке дітям, конкретне, те, що вони бачать перед своїми очима, їм легко розповідати, мова учнів впевнена, зв’язана, правильна. [598, арк. 32].

Оточуюча дійсність знаходила своє відображення і в змісті уроків середньої школи. Завдяки краєзнавчому принципу відбувалося поєднання навчання з життям без зниження рівня теоретичної підготовки дітей. Запорукою цьому був органічний зв’язок між програмним матеріалом, який вивчався на уроці, та науковими досягненнями, втіленими у житті рідного краю. У процесі вивчення фізики значне місце відводилося висвітленню технічних можливостей виробництва, прикладам механізації та електрифікації сільського господарства. Таку роботу вчителі розпочинали проводити ще з 6 класу. Вона допомагала формуванню в учнів правильного розуміння зв’язків між фізичними законами та їх використанням. Наприклад, процес вивчення механічної енергії в 7 класах вчитель фізики Пільнянської восьмирічної школи, Вовчанського району, Харківської

області М.Довгопол будував так, щоб надати йому політехнічного характеру і зв'язати із сільським господарством. Для цього була проведена екскурсія на колгоспну електростанцію, що дало можливість наочно ознайомити учнів з перетворенням механічної енергії в електричну [197, арк. 32].

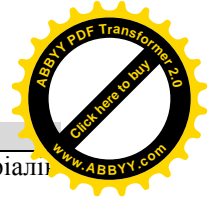
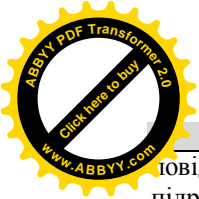
Учителі фізики шкіл Криничанського району, Дніпропетровської області закріплювали теоретичний матеріал практично, проводячи екскурсії до колгоспів, радгоспів, машино-тракторних станцій, та підприємств. При опрацюванні теми для 6-го класу „Тиск”, всі учні ходили на екскурсію в колгосп і тракторні бригади. Учні 7-го класу при вивченні теми „Двигун внутрішнього згорання” відвідали колгоспи та МТС. Найбільшого успіху у поєднанні теоретичного і практичного матеріалу при вивченні фізики досягли такі учителі: Перепелиця (Кархутірська середня школа), Максименко (Криничанська середня школа) [95, арк. 51].

Краєзнавчий принцип дозволяв поєднати теоретичні знання із навколишнім життям і шляхом передбачення погоди для місцевого сільського господарства. Практичну допомогу рідному колгоспу надавали учні Мирутинської середньої школи Шепетівського району та Зінківської середньої школи Ярмолинецького району, Хмельницької області. Під керівництвом вчителів географії вони розробили цілий комплекс агрозаходів по підготовці ґрунтів для одержання високих врожаїв. Ці школи налагодили регулярне ведення спостережень за погодою, її обліку, і на цій основі займалися прогнозуванням погоди в найвідповідальніші періоди сільськогосподарських робіт [612, арк. 52].

Під керівництвом учителя географії Печанівської середньої школи, Житомирської області Т.Тетерського учні поєднували метеорологічні спостереження з фенологічними. З цією метою виготовлялися спеціальні таблиці для кожної пори року, на яких позначалися середні дати найбільш характерних явищ природи, хід середніх температур, висоту полуденного Сонця і записувалися настання найбільш характерних явищ природи в поточному році [299, с. 6]. У такий спосіб викладання будувалося не на словесних схемах, а на спостереженні справжньої дійсності відповідно до життєвих потреб.

Необхідною умовою правильної реалізації краєзнавчого принципу було уміле поєднання місцевого матеріалу із темами програми. Найбільш органічно таке поєднання відбувалося за умов самостійної роботи учнів, як це робилося у Військовій середній школі, Солонянського району, Дніпропетровської області. Учні одержали завдання підбирати матеріал на певну тему суспільного життя з

повідомлень по місцевому радіо та газетам і додавати їх до матеріалів підручника з історії. [89, арк. 84].

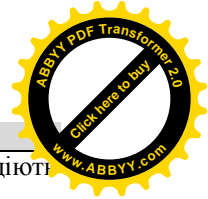
Чим більш доступний і зрозумілий краєзнавчий матеріал використовувався учителем, тим більш ефективним було засвоєння учнями загальної теми. Вчителька Луганської школи, Артемівського району, Донецької області А.Томашевська суспільствознавчу тему „Організація виробництва” вивчала з учнями на матеріалах колгоспу „Жовтень”, внаслідок чого учні добре засвоїли складні економічні поняття [609, арк. 46].

За свідченням Одеського обласного відділу народної освіти „використовуючи краєзнавчий принцип навчання, кращі вчителі досягають найефективніших наслідків у процесі формування географічних понять і уявлень. Наприклад: вивчення теми „Клімат” в усіх класах найуспішніше проводиться там, де ведуться систематичні спостереження за погодою у своїй місцевості” [614, арк. 106].

Краєзнавчий матеріал використовувався на різних етапах вивчення навчальної теми. Учителька історії Волохівської восьмирічної школи, Вовчанського району, Харківської області Л.Шатохіна у 8 класі перед вивченням теми „Колективізація сільського господарства” пропонувала учням зібрати матеріал про створення колгоспу в їх рідному селі [197, арк. 39].

Український дослідник літературного краєзнавства Є.Пасічник вважав, що місцевий матеріал може не лише передувати темі, або вводитися у вступну бесіду, а й бути складовою пояснення нового матеріалу. Вивчаючи біографію письменника учитель, залучивши графічний і словесний матеріал, може характеризувати: а) яким був край у часи перебування тут письменника; б) життя письменника в даному краї (його інтереси, характер, зміст і мотиви суспільно-політичної роботи, ставлення письменника до людей тощо); в) враження письменника від перебування в цій місцевості (оспівування краю в його художніх творах, згадки в листах, у щоденнику); г) художнє осмислення письменником життя рідного краю; д) вшанування пам'яті письменника земляками, його популярність у народі; є) здійснення земляками заповітних мрій письменника [393, с. 123].

Нерідко вивчення теми або розділу програми закінчувалося краєзнавчою екскурсією. Вчитель фізики Загір'янської восьмирічної школи Тернопільської області П.Щепанюк проводив екскурсію з метою повторення теми „Сполучені посудини”. Екскурсія була організована на механізовану тваринницьку ферму місцевого колгоспу, де учні детально познайомилися з будовою і принципом дії

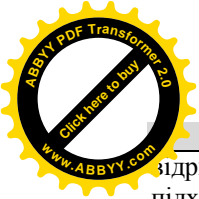
місцевого водопроводу, вимірним склом та автопілками, що діють на основі закону сполучення посудин [602, арк. 87].

Краєзнавчий принцип допомагав будувати навчання на основі дидактичного правила від одиничного – до загального, коли на місцевому, знайомому учням матеріалі розкривалися загальні наукові положення. Історик-методист М.Лисенко вказував на те, що внаслідок залучення легких для засвоєння фактів місцевої історії учні краще зможуть зрозуміти складні події великих масштабів і загальні закономірності їх розвитку. „Це цілком відповідає загальним дидактичним принципам. Адже відомо, що за принципами доступності, систематичності і послідовності навчання, завданням учителя є поступовий перехід від простого до складного, від близького до далекого, щоб навчити учнів перемагати труднощі” [311, с. 20].

У своїй роботі „Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР” М.Лисенко пропонував орієнтовний поурочний план використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії СРСР з найдавніших часів до кінця XVII ст. в школах м. Києва і Київської області. Відповідно до плану краєзнавчий матеріал був представлений у 34 уроках з 50. Учений підбирав лише ті події і факти, які давали можливість ґрунтовніше і на конкретному матеріалі опрацювати основні загальнодержавні історичні закономірності [311, с. 68].

Щоб довести можливість реалізації краєзнавчого принципу на уроках історії в інших регіонах України М.Лисенко пропонував подібний план для шкіл Херсонської області. Як зазначав вчений: „місцевий краєзнавчий матеріал за цим планом має вивчатись на 33 уроках з 66, причому на багатьох з них йдеться про факти і події місцевого характеру, на висвітлення яких учитель має затратити на уроці не більше 5-6 хв., а в деяких випадках – 10-12 хв. І тільки один урок № 18 „Південна Україна в кінці XVIII ст. Заснування м. Херсона та Херсонської губернії” будується повністю на місцевому історичному матеріалі. Таким чином, з усього піврічного курсу на місцевий матеріал буде витрачено в цілому не більше 4-5 навчальних годин, що становить 7-8% навчального часу” [311, с. 73].

У той же час М.Лисенко вказував на те, що краєзнавчий матеріал у курсі історії не має самостійного значення. Він зазначав: „помилку зробить той учитель, який, надто захопившись місцевою історією, відхилиться від основних завдань курсу і перетворить історію свого краю в домінуючий у загальному курсі процес. У такому випадку на вивчення місцевого матеріалу витрачається багато часу, а історія рідного міста, села, району і т. д. в тій чи іншій мірі

відривається від курсу вітчизняної історії в цілому. Такий хибний підхід до справи призводить до глибоких методологічних збочень і до порушень основних засад методики викладання історії” [311, с. 22].

Цієї ж точки зору притримувався і автор посібника для вчителів „Історико-краєзнавча позакласна робота в школі” В.Петренко. Більш того, він вважав, що матеріали з історії краю, які використовувалися у якості ілюстрації, учні можуть і не запам’ятовувати, а учитель не повинен проводити опитування по ним. Загалом, методику застосування краєзнавства на уроках історії він зводив до таких вимог: 1) вчитель повинен правильно визначати обсяг краєзнавчих даних, які він планує використати на уроці; 2) краєзнавчому матеріалу відводити допоміжну роль, роль ілюстрації на уроці; 3) метод подачі матеріалу повинен бути таким: спершу виклад програмової теми, потім – подача краєзнавчих фактів з аналізом. Висновки роботи на базі загальних і місцевих матеріалів; 4) краще зовсім не використовувати місцевих фактів, ніж використовувати малозначні і нецікаві; 5) не опитувати учнів по матеріалах, які введені в розповідь як ілюстрація з місцевої історії [396, с. 122].

Краєзнавчий принцип передбачав, що з року в рік мав розширяться матеріал про рідний край. Послідовне вивчення географії свого регіону завершувалося темою „Своя область”.

Один із можливих варіантів проведення уроків географії у 8 класі за темою „Своя область” пропонував відомий учитель-краєзнавець завуч середньої школи №4 м. Вінниці П.Бурдейний. Із 4 годин відведених на цю тему програмою, дві учитель опрацьовував у класі, а решту – на практичному занятті та екскурсії. Уроки педагог будував за наступним сценарієм:

Перший урок

Природні умови та природні багатства Вінницької області

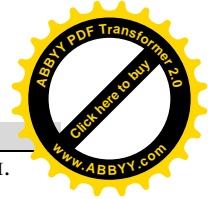
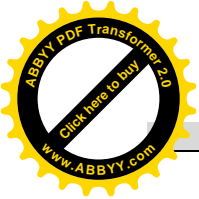
Мета уроку. Ознайомити учнів з природними умовами та природними багатствами своєї області, на прикладах показати, як використовуються її багатства в народному господарстві.

Хід уроку. Після перевірки виконання домашнього завдання та опитування учнів учитель оголошує тему уроку і записує її на дошці.

Новий матеріал учитель подає методом розповіді, бесіди, широкого використання ілюстративного матеріалу.

Закріплення уроку проводжу по таких питаннях, використовуючи карту.

- 1) З якими областями межує Вінниччина?
- 2) Назвати і показати височини нашої області.

3) Назвати і показати головні родовища корисних копалин.

4) Які річки течуть у нашій області?

5) Які гідроелектростанції споруджено на р. Південний Буг?

Завдання додому. У підручнику К.Строєва „Фізична географія СРСР” вивчити матеріал на стор. 194-195 до абзацу „Населення вашої області...”. У зошиті обчислити площу живого перерізу р. Південний Буг.

Другий урок

Населення, його господарська діяльність. Своє місто.

Мета уроку. Ознайомити учнів з населенням своєї області, головними рисами господарства, показати зростання його за семирічним планом, розповісти про своє місто – Вінницю.

Опитую учнів по таких питаннях:

1) Визначити географічне положення та розповісти про будову поверхні Вінниччини.

2) Розповісти про корисні копалини області та показати головні родовища їх на карті.

3) Показати річки області та розповісти про їх господарське значення.

4) Якими рисами характеризується клімат області?

5) Охарактеризувати рослинність та тваринний світ нашої області.

Хід уроку. Новий матеріал учитель, як і на попередньому, подається методом розповіді, бесіди, широкого використання ілюстративного матеріалу.

На завершення уроку вчитель для закріплення ставить класові кілька запитань і завдань:

1) Яка кількість та густина населення нашої області?

2) Чим зайняте сільське населення?

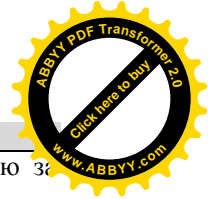
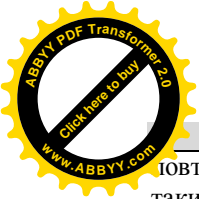
3) Які види промисловості є в нашій області?

4) Розповісти про благоустрій міста Вінниці.

5) Назвати найголовніші підприємства Вінниці.

Після закріплення матеріалу, викладеного на уроці, пропоную учням розглянути через епідіаскоп кілька фотокарток – видів рідного міста” [297, с. 58-73].

Реалізація краєзнавчого принципу потребувала поєднання різних методів і прийомів роботи. В одних умовах опрацювання програмних тем відбувалося через безпосереднє вивчення краю, в інших – шляхом розповіді, бесіди, читання про свій регіон. Саме таким чином викладали свої предмети учителі Голубівської середньої школи, Дніпропетровської області. Так, вчителька біології М.Данильченко при

повторенні курсу ботаніки у 6-у класі провела в лісі екскурсію з таким планом:

1. Вивчити які рослини утворюють яруси в лісі.
2. Визначити густоту лісу.
3. Зібрати колекцію грибів, мохів, лишайників.
4. Розглянути склад лісової підстилки, товщину і вологість її.

Вчителька географії Л.Кумпан застосовувала прийом „Мандрування” по місцевості, при якому учні детально й образно описували природні умови шляху „Мандрівки”.

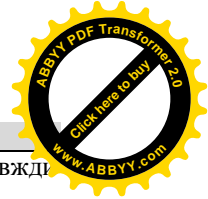
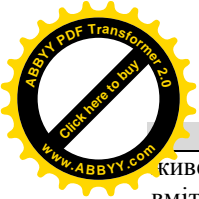
Вчителі мови й літератури проводили написання творчих робіт із спостережень під час екскурсій та про трудові успіхи земляків: Д.Чуба, Ф.Олійника, О.Сітковського та ін. На уроках іноземної мови учні вчилися вести розмову на побутову тему „Наше село”, „Пори року”.

При вивченні історії до тем уроків було зібрано матеріал про виконання планів у рідному районі і радгоспі, названо передовиків виробництва, Героїв Соціалістичної праці, показано економічні і культурні перетворення в районі і нашому селі [98, арк. 194-195].

Подібним чином діяли і учителі інших регіонів України. Вчителька географії 7-Б класу Дмитрівської середньої школи, Чернігівської області Білоус під час проведення практичного уроку на тему „Вивчення ґрунтового розрізу своєї місцевості та заходів по підвищенню родючості ґрунтів колгоспу” використовувала карту ґрунтів місцевого колгоспу ім. Держинського та учнівські колекції зразків ґрунтів. Було встановлено їх структуру, процент перегною в них. Підсумкова частина уроку була проведена на шкільному географічному майданчику біля ґрунтових монолітів місцевого колгоспу і зразків з його шарів. Такий урок викликав у учнів зацікавленість, а застосування різноманітних методів роботи на ньому і продумане унаочнення забезпечили свідоме і глибоке вивчення матеріалу [607, арк. 104].

Учитель географії Олексієво-Дружківської середньої школи, Донецької області М.Янко вивчаючи з учнями 5 класу матеріал про використання річок у господарській діяльності, обов’язково знайомив їх з каналом рідного краю Сіверський Донець – Донбас, вказуючи на його розміри, географію і значення для народного господарства. Розповідаючи в 7 класі про моря СРСР, підкреслював господарське значення Азовського моря, знайомив з його природними умовами.

Показуючи вугільні басейни Європи в 6 класі, особливу увагу звертав на Донецький басейн, виділяючи його як „басейн, де ми

ківемо, і який ми, звичайно, повинні особливо добре знати і завжди вміти знайти на всякій карті” [298, с. 43].

Розкриваючи боротьбу українського народу проти соціального гноблення у XVIII ст. вчитель середньої школи № 4 м. Ромни, Сумської області Заєць розповідав учням про участь жителів сіл Засулля, Бобрика, Смілого, у виступах селян під проводом Семена Гаркуші. У 8-му класі розглядаючи події 1905 року в Україні вчитель знайомив дітей із демонстрацією і страйком залізничників м. Ромни 1-17 жовтня [146, арк. 54].

Значний педагогічний результат мала підготовка учнями краєзнавчих повідомлень та ознайомлення з ними своїх однокласників на уроках. В Буцацькій середній школі Тернопільської області (вчитель географії А.Путько) при вивченні теми „Сільське господарство СРСР” учні 9-х класів на основі вивчення економіки колгоспів Буцацького району писали реферати. Так, учень 9 класу Євген Чорний написав реферат на тему: „Географія землеробства колгоспу ім. Щорса с. Бобулинці”. В цьому рефераті учень описав історію колгоспу, його розташування, природні умови, їх значення в розвитку землеробства, проаналізував наявність угідь, їх використання, показував зернові, технічні і городні культури, їх врожайність, механізацію в колгоспі, розвиток землеробства в семиріччі. Наведено ряд діаграм та графіків, що свідчать про безупинний ріст економіки колгоспу [602, арк. 123].

У Менській середній школі Чернігівської області на уроці української літератури у 8 класі під час вивчення біографії Олекси Десняка з інформацією виступив учень, який побував на батьківщині письменника в с. Бондарівці Сосницького району на Чернігівщині. Школяр переказав товаришам розповідь батька письменника. В результаті цього перед учнями поставали дитинство письменника, зелені береги Десни і Ложі, роки його навчання в с. Макошине, прагнення здобути вищу освіту і т. п. Учні відчули той смуток, який звучав у розповіді батька про героїчну смерть сина [214, с. 5].

Застосування краєзнавчого принципу у викладанні шкільних курсів знайшло своє втілення і у виконанні вправ та завдань, які сприяли поліпшенню якості знань та формували необхідні уміння. Завдяки цим завданням краєзнавчого змісту відбувалося поєднання навчального матеріалу з оточуючим середовищем. У середній школі № 85 м. Харкова практикувалися завдання з написання творів за матеріалами рідної природи. Наприклад, учні 9-го класу під час вивчення роману П.Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні”, взявши за основу слова автора „Надворі весна вповні...”, повинні були

записати твір описового характеру „Весна”. Як відзначалося у звіті школи за 1960-1961 навчальний рік „учні у своїх роботах подали чудові приклади спостереження за природою, за тими змінами, які відбуваються в ній з приходом весни, розповідали про свої почуття радості і захоплення. Такі твори виховували в учнів естетичні смаки: любов до природи рідного краю, вміння розуміти прекрасне” [186, арк. 29].

Учні Верхньодніпровської школи, Дніпропетровської області писали твори на теми про рідну природу: „Глибока осінь”, „Зимові розваги”, „Наш Дніпро”, „Біля дверей школи”. Така діяльність сприяла тому, що діти навчалися застосовувати у своїй мові художні засоби: епітети, порівняння, метафори, слова-синоніми [91, арк. 42].

Подібні творчі завдання приносили велику користь, оскільки вчили дітей уважно придивлятися до всього, що їх оточує, спостерігати, мислити, відтворювати побачене за допомогою слова. Цікаву роботу проводили у школі № 92 м. Одеси. Учні 6-х класів писали твори на тему „Речі, що оточують нас”. Учні, говорячи про ту чи іншу річ, розкривали характер її виробництва, розповідали про людей-трудівників, яких вони знали у цій галузі, пояснювали яке значення в житті людей мають ці речі [614, арк. 47].

Як відзначалося у „Звіті про роботу шкіл за 1960-1961 навчальний рік” Міністерства освіти УРСР значна частина уроку відводилася учителями української мови і літератури на виконання практичних творчих вправ: „вибіркових, зорових, вільних диктантів і творів на теми із власного досвіду, оточення, опис трудових процесів. Наприклад, у школах Одеської, Київської, Полтавської, Запорізької та інших областей учні писали твори на краєзнавчі теми „Збір урожаю”, „День роботи на заводі”, „Наша вулиця”, „Поїздка за місто” та ін.” [603, арк. 20].

Широко практикувалося розв’язання завдань з виробничим змістом на уроках математики, фізики, хімії. В Річанській середній школі, Білопільського району, Сумської області вчителі фізики розв’язували з учнями задачі пов’язані з роботою учнівської виробничої бригади, наприклад: „Скільки дизельного палива потрібно трактору „Білорусь” потужністю 40 к. с. на 6 годин роботи, якщо він витрачає 210 кілограм на кожну кінську силу протягом години?”.

Учителі математики Буринської середньої школи, Сумської області до кожного розділу програми добирали задачі, пов’язані з профільною підготовкою старшокласників. Так П.Пересадько в 10 класі, де проводилися навчання за профілем „тваринники”, при повторенні теми „Призма” задавала учням таку задачу: „Солому

вклали в скирту, що має вигляд чотирикутної призми з пірамідальною вершиною. Обчислити вагу цієї соломи (питома вага 0,06), якщо висота всієї скирти 7,5 м, висота призми 4,8 м, а основа призми є паралелограм зі сторонами: 9,2 м; 7,5 м” [134, арк. 15].

Учитель математики Добрянської середньої школи, Вільшанського району, Кіровоградської області В.Корж підбираючи дані з роботи місцевих колгоспів складав задачі на визначення вологості зерна, відсоток засміченості, середньої жирності молока, середнього урожаю, середнього виробітку тракториста, площу ділянок посіву, витрат палива, живої ваги тварин і т.д. [606, арк. 58].

Подібні задачі мали велике навчально-виховне значення, оскільки були важливим засобом проти формалізації знань учнів. Вони дозволяли вивчати математичні дії, закони природи, і в той же час, розкривали для дітей практичний сенс їх знань і умінь.

Уже з перших уроків краєзнавчий матеріал змушував дітей бачити навколо себе потребу у реалізації математичних, фізичних, географічних та інших знань. Наприклад, на уроках арифметики у Губинихській середній школі, Дніпропетровської області розв’язувалися задачі такого змісту:

- 1) Яка площа шкільного спортивного майданчика?
- 2) Побудова діаграми весняного посіву різних культур в І бригаді колгоспу „Червоний партизан”: соняшника – 175 га, ячменю – 280 га, ярої пшениці – 125 га, гороху – 80 га [98, арк. 85].

Завдяки краєзнавству наводилися приклади життєвих ситуацій, які потребували обрахунків, вимірювань та інше. Вчитель математики Лохівської середньої школи Мукачівського району, Закарпатської області В.Гомонай, при вивченні поверхонь та об’ємів просторових тіл з учнями обчислював задачі на визначення кількості черепиці, необхідної для покриття будинків де проживали діти, кубатури дров на шкільному подвір’ї, об’ємів силосних траншей і ваги копиць сіна та соломи в колгоспі [599, арк. 48].

Опрацювання програмного матеріалу з геометрії учнями 6-7 класів Рибальської восьмирічної школи, Охтирського району, Сумської області було пов’язано з розв’язанням задач практичного змісту на об’єктах будівництва. Учні 6-го класу навчилися провішувати прямі лінії та будувати кути і вимірювати їх. Учні 7-го класу здобули уміння обчислювати площі земельних ділянок різної форми [129, арк. 61].

Використовуючи краєзнавчий матеріал учитель географії восьмирічної школи № 8 м. Ромни, Сумської області М.Лашкул поступово ускладнював завдання по роботі учнів з картами різного

місту. У 5-у класі учні склали за картами опис окремих фізико-географічних об'єктів (низини, ріки) і опис елементів природи окремих територій (рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу і т.д.). У 7-у класі учні давали комплексний опис природи територій, користуючись при цьому прийомами накладання карт. У 8-у класі ця робота ще більше ускладнювалася – учні склали географічний опис територій, де поряд з фізико-географічною характеристикою давався опис і деяких економіко-географічних об'єктів (залізниць, міст, галузей народного господарства) [148, арк. 42].

У програмах багатьох шкільних предметів були передбачені обов'язкові навчальні екскурсії по дослідженню місцевих об'єктів. Учителька географії Шабівської середньої школи, Лиманського району, Одеської області, Гриценко, викладаючи тему „Моря СРСР”, використовувала безпосередню близькість школи до моря. Для вивчення фізико-географічних особливостей Чорного моря, вона організувала екскурсію. Учні практично ознайомились з приладами океанологів, простежили, як вивчають глибину моря, солоність води, напрями внутрішніх течій, рослинність моря тощо. Для з'ясування промислового значення Чорного моря, була проведена екскурсія в порт. Учні спостерігали за різними видами робіт, зустрілись з рибалками і дізналися з якої площі морського дзеркала вони виловлюють рибу. Був зроблений розрахунок прибутку з одного квадратного кілометра чорноморського дзеркала [212, с. 5-6].

Для розвитку усної іноземної мови учителі проводили уроки-екскурсії до підприємств і в колгоспи, де у відповідному оточенні відбувалося спілкування на виробничу тематику [597, арк. 46].

Екскурсії в природу як засіб поглиблення літературних знань учнів групувалися в залежності від об'єктів дослідження так: а) екскурсії до тих місць, природа яких відображена у творах літератури і мистецтва; б) екскурсії з метою вивчення явищ, картин природи, аналогічних тим, що змальовані в літературних творах [393, с. 37].

Перший тип екскурсій мав обмежені можливості й рідше зустрічався у практиці. Щодо екскурсій другого типу, то вони могли проводитися у кожній школі, оскільки пейзажі високохудожнього твору були результатом широкого узагальнення письменником явищ дійсності, тонкого проникнення у суть природи [393, с. 39].

Ефективність навчальних екскурсій залежала від належної підготовки до них. З великою відповідальністю до цієї справи ставилися у школі № 6 м. Шостки, Сумської області. Педагоги домовлялися з керівниками об'єктів про час проведення екскурсій, екскурсоводів та основні питання, які мали бути з'ясовані

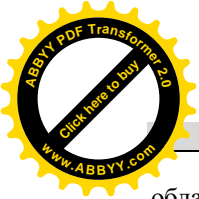
непосередньо на об'єкті. Протягом 1958-1959 навчального року 9 класи школи відвідали Шосткинський маслозавод, пожежне депо, газосховище, пункт швидкої допомоги, Шосткинський промкомбінат, молочно-товарну ферму колгоспу імені 40 років КП України [142, арк. 162].

Учитель географії Олексієво-Дружківської середньої школи, Донецької області М.Янко використовував і такі форми краєзнавчої роботи як географічні прогулянки в природу. Він вважав, що вони потрібні для початкового загального ознайомлення з географічними об'єктами або явищами природи. Як пояснював учитель „між географічною прогулянкою і географічною екскурсією існує різниця. Якщо географічні прогулянки являють собою поєднання відпочинку учнів тільки із загальним знайомством з навколишньою місцевістю – географічними об'єктами, що розташовані на ній, або явищами, що на ній відбуваються, то географічні екскурсії є обов'язковими для всіх учнів як продовження вивчення теоретичного матеріалу в природних умовах шляхом спостереження географічних об'єктів і явищ і набування учнями практичних умінь і навичок” [298, с. 44].

При організації і проведенні екскурсії корисною була співпраця учителів різних предметів. В Смілівській середній школі Сумської області предметна комісія фізиків і математиків за рішенням педагогічної ради вивчала місцеві виробництва в розрізі своїх предметів. Математики вивчали економіку свого району, фізики – технологічні процеси на підприємствах [601, арк. 78].

Цікаву ініціативу виявили учителі Сумщини В.Лазарко (Сумська середня школа № 19), О.Кукотенко (Чупахівська середня школа Охтирського району), Л.Комісар, В.Комісар (Куянівська середня школа Білопільського району) та багато інших, які шляхом самоосвіти набули цінні трудові навички і при допомозі спеціалістів вивчали підприємства, на базі яких здійснювалося виробниче навчання. Вони усвідомили технологічні процеси цих підприємств та особливості професій, які опановувалися учнями. Це дало можливість учителям забезпечити діловий зв'язок викладання математики з виробничим навчанням, використовувати виробничий матеріал на уроках і в позакласній роботі, розкривати математичні основи сучасного виробництва [601, арк. 79].

В залежності від виробничого оточення та за умов обов'язкового поєднання теоретичного матеріалу з практикою проводили навчальні екскурсії учителі фізики. Наприклад, у час екскурсії на акумуляторний завод, вчителя шкіл Луганська знайомлять учнів з практичним застосуванням електролізу у виробництві [604, арк. 35].

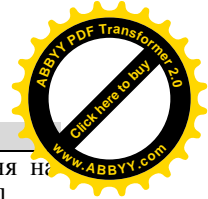
Учитель Прилуцької середньої школи № 2, Чернігівської області В.Лапшук провів ряд лабораторно-практичних робіт з оптики, властивостей твердого тіла, електрики, зміни агрегатного стану речовини, пов'язаних з роботою в'язальниць в цехах панчішної фабрики [607, арк. 83].

Вивчення місцевих промислових підприємств давало наочний матеріал для розкриття наукових принципів виробництва, застосування речовин в народному господарстві. Вчителька хімії з Донеччини В.Андрега екскурсію на цементний завод проводила для того, щоб учні з'ясували такі питання: „Яка сировина використовується у виробництві цементу? Які наукові принципи лежать в основі цього виробництва? Значення вапна в промисловості” [609, арк. 66].

Знайомство з підприємствами давало можливість учням зрозуміти значення місцевих природних ресурсів. Вчитель хімії Надвірнянської середньої школи Івано-Франківської області В.Ісепенко визначав з учнями кислотність ґрунтів рідного радгоспу та розраховували потребу вапна, глибину залягань карбонатів у ґрунті, проводив якісний аналіз мінеральних добрив. Педагог знайомив учнів з природними багатствами своєї області та розвитком місцевої хімічної промисловості. Все це сприяло глибокому засвоєнню учнями програмового матеріалу і вмінню застосовувати знання на практиці [610, арк. 65].

На прикладі рідного краю розкривалися загальні чинники, які зумовлювали розміщення і розвиток виробництва. В середніх школах Вовчанського району, Харківської області учителі при вивченні ботаніки в 5-6 класах ознайомили учнів з досягненнями сільського господарства свого району і колгоспу. Це дало змогу дітям краще усвідомити загальні перспективи розвитку сільського господарства у масштабах країни [196, арк. 63].

Вчителі під час екскурсії всіляко намагалися організувати самостійну роботу учнів. Діти не лише оглядали і слухали пояснення, а й самі активно включалися в дослідження об'єкту і виконували окремі види праці. Учні 5-го класу Роменської восьмирічної школи № 8, Сумської області протягом 1962-1963 навчального року на уроках географії провели такі екскурсії: 1) Спостереження лінії видимого горизонту. 2) Ознайомлення з формами поверхні своєї місцевості. 3) Визначення напрямку течії ріки, її лівого і правого берега. 4) Знімання плану шляху. 5) Визначення швидкості течії ріки. 6) Способи спостереження за погодою (метеостанція). Під час цих екскурсій були виконані такі роботи: 1) Вимірювання відстаней на місцевості, визначення середньої довжини свого кроку. 2) Вправи на визначення напрямів і відстані на різних картах. 3) Вимірювання

дівеліром висоти горба. 4) Опис деяких об'єктів. 5) Визначення на картах точок за їх географічною широтою і довготою [148, арк. 42].

Учитель географії Чемерської середньої школи, Чернігівської області Я.Метейко значну увагу приділяв підготовці екскурсії, виокремлюючи у ній такі етапи:

1) Вибір об'єкта екскурсії і докладне ознайомлення з ним самого вчителя.

2) Складання плану екскурсії.

3) Настанова учням про їх завдання в екскурсії.

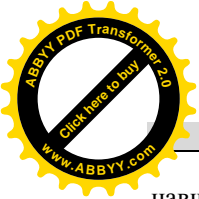
Я.Метейко пропонував перелік тем екскурсій виробничого характеру, які подавав у вигляді таблиці (таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

**Перелік тем екскурсій та завдань до них
(розробник Я.Метейко)**

З чим ознайомитися	На що звернути увагу
Історія колгоспу	Записати основні відомості з історії колгоспу: час виникнення, організаторів, кількість землі в колгоспі, число колгоспників та колгоспних дворів
Землеробство	Посівна площа кожної культури; провідна культура в колгоспі; урожайність кожної культури, прибутковість і господарська доцільність окремих культур; кількість всіх земельних угідь
Тваринництво	Кількість ферм і на кожній з них худоби; продуктивність тваринництва
Механізація сільськогосподарського виробництва	Які машини і скільки їх; як обслуговуються окремі ділянки колгоспного виробництва
Колгоспники і механізатори	Передовики колгоспного виробництва
Форми організації праці в колгоспі	Керівництво колгоспом; планування роботи по колгоспу, бригаді, ланці; облік виконаної роботи; оплата праці
Ріст матеріального і культурного добробуту колгоспників	Спеціалісти сільського господарства; система виробничого навчання колгоспних кадрів; підвищення загальної культури колгоспників; натуральні і грошові видачі колгоспникам
Виробничі зв'язки колгоспу	Збут продукції; одержання промислових виробів

[298, с. 74]

Краєзнавчий принцип передбачав обов'язкову наявність навчальних практичних робіт на об'єктах рідного краю. Особливо значну роль вони відігравали у шкільному курсі біології. Завдяки цим роботам діти мали ознайомитися з типами ґрунтів свого колгоспу, району, їх агробіологічними особливостями; методами та агротехнічними прийомами передовиків сільськогосподарського виробництва у колгоспі, районі, області. З'ясувалася необхідність запровадження певних агротехнічних заходів з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Практичні заняття з біології здебільшого проводилися на пришкільних навчальних ділянках.

Прикладом організації практичних занять на пришкільній ділянці може служити робота Старо-Іванівської восьмирічної школи, Охтирського району, Сумської області. Пришкільна ділянка мала площу 0,50 га. На ній учні вирощували кукурудзу, соняшник, картоплю, помідори, огірки, цукрові буряки, бобові та інші культури. Закладена ділянка плодкових дерев на площі 0,01 га. Роботи проводилися восени і весною (перша і четверта чверті) за рахунок годин суспільно-корисної праці. Учні формували уміння і навички у вирощуванні культур, обробітку ґрунту, проводили досліди та спостереження за рослинами. Для покращення ефективності використання пришкільної ділянки з травня 1960 р. була призначена їй завідувача [129, арк. 10].

У ході практичних занять закріплювалися знання про: 1) багатогранність організмів і їх пристосування до умов середовища. Рослинний і тваринний світ рідного краю; 2) походження видів шляхом природного відбору; 3) приклади боротьби за існування живих організмів; 4) управління спадковістю організмів.

На пришкільних навчально-дослідних ділянках широко практикувалися досліди по підвищенню урожаю кращих для місцевих умов сортів культур. Учні Тросницької і Макарівської восьмирічних шкіл Закарпатської області декілька років підряд добивалися на своїх ділянках вищого врожаю, ніж колгоспники на загальноколгоспному масиві. В Тросницькій школі учні, досліджуючи врожайність кукурудзи в 1959 р., використали на своїй ділянці осетинську зубовидну кукурудзу, яка при однакових умовах росту і розвитку з місцевою зубовидною, дала врожай більший приблизно на 5 центнерів у переводі на 1 га. Її вже в 1960 р. висівали в місцевому колгоспі [599, арк. 49].

Використовуючи знання, набуті при вивченні теми „Теорія стадійного розвитку рослин”, учні Василівської середньої школи № 1

Запорізької області проводили посіви кукурудзи яровізованим насінням, завдяки чому домоглися дружніх, швидких сходів [605, арк. 118].

На краєзнавчому матеріалі будувалися і практичні заняття з географії. Так, учитель географії Великоолександрівської середньої школи № 1, Херсонської області С.Кравець на проведення практичних робіт з розділу „Клімат” (7 клас) витрачав дві години. На уроці, який передував практичній роботі він пропонував учням пригадати, що вони пам’ятають про погоду в різні пори року і скласти усний опис клімату своєї місцевості. Це було потрібно для того, щоб звернути увагу дітей на окремі важливі моменти, краще підготувати їх до проведення практичної роботи. Для більш цілеспрямованої роботи учні мали з’ясувати такі питання плану:

1. Географічне положення Великої Олександрівки.
2. Температури січня і липня. Річна амплітуда температур.
3. Переважаючі вітри та їх вплив на кількість опадів у нашій місцевості.
4. Річний розподіл опадів.
5. Характеристика пір року [299, с. 6].

По завершенню практичних робіт учні склали діаграму кількості опадів під урожай 1960 і 1961 років.

Здійснення краєзнавчого принципу передбачало не лише епізодичне використання задач побудованих на основі даних із найближчого оточення, а й постійне нагромадження місцевого матеріалу, його систематизацію і опрацювання. Така робота мала завершуватися виготовленням і застосуванням на уроках наочних посібників. Цінність цих дидактичних засобів зростала, якщо вони виготовлялися самими учнями. Позитивним прикладом у цьому плані може служити Мало-Козирщанська середня школа, Дніпропетровської області, у якій учнями 5-6 класів було виготовлено роздатковий матеріал у вигляді гербарію та вологих препаратів по всім темам ботаніки [98, арк. 14].

Вчителька Старосинявської середньої школи, Летичівського району, Хмельницької області Ф.Безпечна провела екскурсії на Понінківський паперовий комбінат, Старосинявський цукровий, Полонський фарфоровий заводи. Результати екскурсій були оформлені на стендах, виготовлено колекції, зроблено описи технологічних процесів цих виробництв [612, арк. 42].

У восьмирічній школі м. Ромни, Сумської області на уроках іноземної мови розвиток усного спілкування проводився, здебільшого, по предметам, малюнкам, картинам рідного краю. Багато з них виготовили самі учні, що викликало великий інтерес для бесіди по ним. Всі учні могли поставити запитання до предметів та малюнків. Наприклад, до малюнку „Наша вулиця, місто” учні ставлять такі

запитання: „Що ти бачиш на малюнку? – Бачиш ти автобус, зелені великі дерева, легкові автомашини, годинник, прапори, гарні будинки і т.д.” [147, арк. 30].

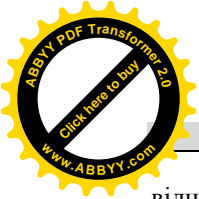
Вивчення, опрацювання краєзнавчої інформації і на основі цього виготовлення дидактичних матеріалів вважалося обов'язковою умовою викладання природничо-географічних предметів. Учитель мав організувати навколо виконання цієї справи учнів, особливо старшокласників. Якщо така робота не велася, то це розцінювалося як суттєва методична помилка педагогічного колективу. Так, у матеріалах Солонянського відділу народної освіти, Дніпропетровської області зазначалося, що „недоліком у роботі вчителів району при проведенні екскурсій за програмою є те, що матеріал екскурсій не оформляється альбомами і колекціями” [89, арк. 67].

Наочний місцевий матеріал зосереджували у краєзнавчих куточках, а якщо його кількість була досить значною, то створювалися і краєзнавчі кабінети. Краєзнавчі кутки були створені у багатьох школах Кіровоградської області. Кращі з них знаходилися в середніх школах № 14, № 3, м. Кіровограда; середніх школах № 2; № 13 м. Олександрії, у Маловисківській середній школі № 3, Могильненській середній школі Гайворонського району. Тут експонувалися зібрані учнями матеріали – фотографії, схеми, малюнки, де відображалися успіхи й досягнення свого міста, села, підприємства, колгоспу, радгоспу [606, арк. 124].

У Ямпільській середній школі, Вінницької області був створений краєзнавчий кабінет, який поновлювався експонатами, виготовленими самими учнями. Це географічні карти району, план Ямполя, карта ґрунтів району, радгоспу, гербарії рослинності та колекції корисних копалин району. Учителі та учні приймали участь у написанні історії м. Ямполя. Всі матеріали краєзнавчого кабінету з успіхом використовувалися для унаочнення уроків географії, історії та інших предметів [635, арк. 3].

Так, вчитель Ульянич (Сарненська середня школа № 1), розкриваючи особливості реформи 1861 р. на Україні, використав карту земель села Костянтинівка, датовану 1900 р., на якій показано, що майже всі орні землі і угіддя належать поміщику Колесницькому [600, арк. 97].

Краєзнавчий матеріал у Киселівській школі, Кіцманського району, Чернівецької області широко використовується на уроках історії. Вивчаючи тему про ранніх слов'ян у 8 класі, учитель історії провів урок у шкільному музеї. Зібрані тут експонати, що належать до II-IV ст., давали уяву про життя, побут і культуру ранніх слов'ян.

При вивченні теми „Виникнення і розвиток феодальних відносин, Київська Русь” (8 клас) експонати використовувалися учителем для переконання учнів у єдності слов’янських племен. Учитель підкреслював, що територія, на якій проживали учні (Буковина), у IX-XI ст. входила до складу Київської Русі, що населення цього краю жило одним життям з усім древньоруським населенням, мало одну мову, одну культуру. На уроці зазначалося, що на всіх слов’янських поселеннях траплялися однотипні знахідки. Основна їх маса – це уламки кераміки. Учитель показував із шкільного музею уламки посуду з глини, які учні знайшли в Тернопільській, Дрогобицькій, Хмельницькій областях. Це свідчило про спорідненість східнослов’янської культури [212, с. 90].

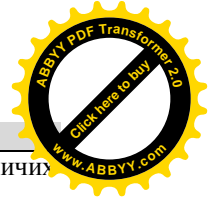
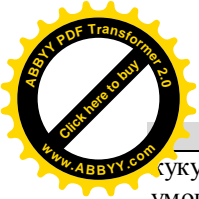
Учитель історії Заліщицької середньої школи, Тернопільської області О.Тур при вивченні теми „Головні завдання 7-річного плану розвитку народного господарства СРСР” пов’язував її розкриття з місцевим матеріалом, з працею жителів Тернопільщини і Заліщицького району. При цьому на уроці було використано наочність „Тернопільська область і Заліщицький район в 7-річчі” та фотомонтаж „Семирічка Тернопільщини”. Завдяки застосуванню цього матеріалу учні мали краще зрозуміти державні завдання в економічному змаганні із США [602, арк. 135].

Отже, основними засобами вивчення рідного краю, як і на попередньому етапі розвитку системи шкільного краєзнавства залишалися предмети, моделі, карти, гербарії та ін.

Реалізація краєзнавчого принципу передбачала правильну організацію суспільно-корисної праці, яка поєднувала виробничі процеси з отриманими на уроках знаннями. Позитивним, у цьому плані, був досвід вчительки хімії Крупо-Границької середньої школи, Луцького району, Волинської області Р.Дорош. Її учні проводили підживлення рослин, застосовували хімічні заходи боротьби з бур’янами, шкідниками поля, саду, городу. В школі було закладено дослід „Вплив міндобрив на врожай капусти” [598, арк. 83].

Вивчаючи тему „Насіння і сівба” вчителі біології Кіровоградської області П.Васильчук (Зибківська середня школа, Онуфріївського району), Р.Березовська (м. Олександрія, середня школа № 4), Т.Завідна (м. Кіровоград середня школа № 31), провели уроки у лабораторіях підшефних колгоспів, де ознайомили учнів з сортами зернових і технічних культур, визначали господарську придатність насіння, процент його схожості. Для закріплення цієї теми провели екскурсію на поля колгоспу, де прийняли участь в посіві насіння

сукурудзи. Після ознайомлення з насінням і сівбою у виробничих умовах, заклали дослід на шкільній ділянці [606, арк. 102].

Таким чином, суспільно-корисна праця та дослідницька робота була пов'язана з темами, найбільш актуальними для свого краю. Вчителька географії Ф.Пархоменко з Дніпропетровщини з метою допомоги рідному колгоспу разом з учнями дослідила і склала карту ґрунтів по окремих полях, що дало змогу місцевому агрономові краще планувати сівозміни [89, арк. 107].

У процесі вивчення біології більшість вчителів Закарпатської області виконували таку суспільно-корисну роботу: 1) збір насіння дерев і кущів, багаторічних трав; 2) шефство над молодняком сільськогосподарських тварин; 3) озеленення міст і сіл та ін. [600, арк. 85].

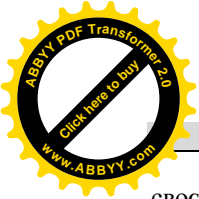
Практичну направленість мало і викладання хімії. Вчителька Сурсько-Михайлівської школи, Солонянського району, Дніпропетровської області Д.Захарова навчила учнів готувати розчини добрив для підживлення рослин і отрутохімікатів для боротьби з шкідниками, очищати і пом'якшувати воду, обчислювати потрібну кількість добрив на певну площу поля [89, арк. 75].

Отже, краєзнавчий принцип передбачав систематичний зв'язок між вивченням будь-якого шкільного курсу і оточуючою суспільно-господарською дійсністю.

3.3. Зміни у формах організації та змісті позакласної краєзнавчої діяльності

Нові завдання, поставлені перед загальною освітою після прийняття Закону „про зв'язок школи з життям”, обумовили зміни у змісті позакласної краєзнавчої роботи. У першу чергу необхідно було залучити учнів до праці з метою розвитку економіки свого краю. Тому, основна увага зверталась на трудову і професійну спрямованість позакласної краєзнавчої роботи. На перше місце ставилися питання практичного, народногосподарського значення: ознайомлення з промисловістю і сільським господарством краю, пошук корисних копалин, проведення фенологічних спостережень і так далі.

Проводячи роботу по вивченню економіки Клеванського району, члени географічного гуртка Клеванської середньої школи № 2, під керівництвом вчителя Р.Метельського опрацювали і виготовили „Атлас сільського господарства Клеванського району”, який складався з 12 добре оформлених карт з основних галузей сільського господарства району [600, арк. 89].

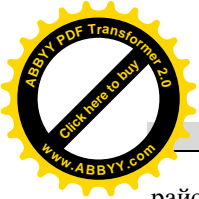

Посилення інтересу до виробничих питань краю знаходило своє втілення у вивченні історії місцевих підприємств та колгоспів. Членами секції економічної географії краєзнавчого гуртка середньої школи № 10 м. Стрия, Львівської області досліджувалися виробничі процеси усіх промислових підприємств міста. Була складена програма яка мала полегшити збір інформації. В неї входили такі пункти: 1) назва підприємства; 2) місце розташування; 3) час і причини виникнення; 4) значення підприємства; 5) база підприємства в дорадянський час; 6) види продукції його в дорадянський час; 7) які цехи працюють тепер? 8) якими машинами устатковані цехи, звідки вони? 9) у скільки змін працюють цехи, які? 10) яку сировину одержує і звідки? 11) енергетична база підприємства; 12) яку продукцію виробляє? Відгуки споживачів продукції; 13) куди і скільки відправляє продукції? 14) скільки робітників (по професії) та інженерно-технічних працівників? 15) звідки (в основному) прибули робітники? 16) кращі люди виробництва, їх показники; 17) раціоналізаторські пропозиції і їх економічний ефект; 18) валова продукція: по місяцях року і за попередні роки; 19) недоліки підприємства; 20) перспективи розвитку підприємства [299, с. 41].

Створювалися не лише історико-економічні описи підприємств, а й літописи населених пунктів. Така робота вимагала від учнів систематичного і постійного дослідження життя краю у всіх його сферах – економічному, політичному, культурному. Діти змушені були слідкувати за краєзнавчою літературою, періодичними виданнями, спілкуватися з відомими людьми. Саме так діяв історико-краєзнавчий гурток Павлоградської восьмирічної школи № 10, Дніпропетровської області, який об'єднував 17 учнів 7-х класів [88, арк. 60].

Зміст краєзнавчих досліджень рідних міст і сіл відображав їх історію, зростання, зміни в архітектурі, житті населення, економіці, побуті, сільському господарстві і промисловості. Зразково була поставлена така робота у середній школі № 45 м. Києва [354, с. 79].

Різноманітна позакласна краєзнавча робота дозволяла поєднувати школу з життям і одночасно розвивати творчі здібності учнів з урахуванням їх індивідуальних особливостей, формувати прагнення постійно працювати. Цікаві для дітей форми такої роботи знайшла вчителька хімії Іванківської середньої школи, Бориспільського району, Київської області Н.Ткаченко. За її ініціативою Азербайджанська академія Наук, Ростовський-на-Дону хімічний завод надіслали учням для випробування в умовах Київщини нові мінеральні добрива, а саме еліксир родючості – нафтову ростову речовину академіка Дж. Гусейнова та полімікродобрива [611, арк. 70].

В гуртку юннатів Ясинської середньої школи, Рахівського району, Закарпатської області велася дослідницька робота по випробуванню та виведенню сортів кукурудзи, яка могла б дозрівати і давати врожай в гірських умовах [599, арк. 78].

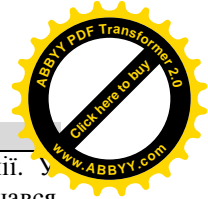
Добре поставлена була дослідницька робота у Фурсянській середній школі, Київської області. Діти виконували завдання сортодільниці Білоцерківського району по вивченню дев'яти сортів картоплі. Кращі з них – „Городянка”, „Передовик”, „Сіянець-36” розмножувалися учнями для того, щоб передати у місцевий колгосп [611, арк. 76].

Позакласна краєзнавча робота зводилася не лише до розширення світогляду школярів і поглиблення знань про економіку краю, а й готувала їх до певних професій. Знайомство з професіями відбувалося у ході спілкування із представниками різних галузей промисловості, участю у виробничих процесах. Наприклад, у школах Вовчанського району, Харківської області у дні свят практикувалися регулярні зустрічі з випускниками шкіл – передовиками сільського господарства, які продовжили жити у рідних населених пунктах і працювали у місцевих колгоспах [196, арк. 63].

Вчитель Гошанської середньої школи на Рівненщині Котович проводив цікаву роботу з учнями в агрохімічному гуртку. На заняттях гуртка учні знайомилися з хімізацією сільського господарства, вивчали склад ґрунту, мінеральні добрива, хімічні засоби захисту врожаю від шкідників, хвороб та бур'янів. Така ж робота велася в Устецькій, Тучинській, Корецькій середніх школах № 1 і ін. [600, арк. 75].

Усе більше цікавив педагогів і значний виховний потенціал краєзнавства. Про позитивні зміни у ставленні членів гуртка до рідної літератури та свого краю після відвідин садиби І.Карпенка-Карого на хуторі Надія, йшлося у статті педагога із Кіровоградщини Я.Козулі: „Творчі роботи дев'ятикласників, жвава, цікава бесіда на уроці, присвячена вивченню життєвого і творчого шляху І.Карпенка-Карого, особливий інтерес до творів драматурга, що його можна було спостерігати того року серед учнів, переконливо доводили, що екскурсії по місцях, пов'язаних з життям і творчістю письменника, не лише підносять інтерес до літератури, поглиблюють, розширюють знання школярів, але й є одним з найефективніших засобів морального, естетичного виховання, виховання любові до рідного краю і його видатних людей” [254, с. 51].

Позакласна краєзнавча робота мала яскраво виражене ідеологічне спрямування: посилена увага надавалася заходам по

шануванню революційних подій та перемог Радянської армії. У середній школі № 19 м. Рівне (директор Д.Винокур) вивчався партизанський рух в області. Учні підтримували тісний зв'язок з колишніми учасниками подій, створили у школі музей партизанської слави.

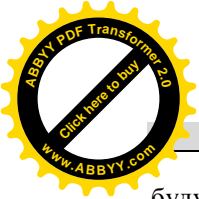
В багатьох школах Рівненської області працювали загони червоних слідопитів, які відшукували могили загиблих у ході війни. Добре ця робота була поставлена у середніх школах № 10, № 2 м. Рівне, Смодівській середній школі, Млинівського району [100, арк. 138].

Школи № 1, № 2, № 4 м. Конотопа, Сумської області шефствували над історико-революційними пам'ятниками, берегли та доглядали могили воїнів. Проводилися зустрічі з ветеранами, героями, видатними людьми, бригадами комуністичної праці, передовиками виробництва [136, арк. 11].

Відділ освіти Івано-Франківської області відзначав, що „велику роботу у справі формування комуністичного світогляду учнів у системі позакласної роботи відіграє історико-краєзнавчий музей Надвірнянської середньої школи № 2 Богородчанського району. В ньому зібрані надзвичайно цікаві матеріали про життя та діяльність найвидатніших людей Прикарпаття, які віддали своє життя у боротьбі за встановлення Радянської влади в рідному краї, про соціалістичні перетворення на Івано-Франківщині, трудові подвиги радянських людей в комуністичному будівництві” [610, арк. 86].

Учні збирали й вели облік та опис експонатів, виконували дослідницькі завдання, встановлювали зв'язки і листувалися з музеями, архівами, науковцями. Оформлення матеріалів, зібраних краєзнавчими гуртками, здійснювалося із застосуванням нових технічних засобів. Так, члени географічного гуртка Солотвинської середньої школи, Богородчанського району, Івано-Франківської області під керівництвом вчителя В.Дрогобицького зняли 250-метровий вузькоплівковий кінофільм про рідний край „Гори кличуть” [610, арк. 80].

З кінця 50-х рр. розпочалися суттєві зміни у формах організації позакласної краєзнавчої роботи, які дозволили залучити до неї практично усіх учнів шкіл. У лютому 1959 року вийшов наказ міністра освіти УРСР І.Білодіда згідно з яким краєзнавчі гуртки створювалися у кожній школі [673, с. 10]. Цей наказ сприяв збільшенню кількості гуртків. Тільки у Сумській області протягом 1959-1960 навчального року працювало 550 гуртків юних туристів-краєзнавців, які охоплювали 9100 учнів [601, арк. 229].

Крім того, діяльність краєзнавчих гуртків почала будувалася на основі системності та розвитку. Остаточно утвердилася в життя тенденція, пов'язана з переходом до більш складних організаційних форм. Так, спеціальні гуртки переростали у комплексні, а ті у свою чергу – у краєзнавчі товариства. На цю тенденцію вказував О.Ставровський, зазначаючи, що „оскільки краєзнавство являється всебічним розвитком рідного краю, в практиці шкіл спостерігається природний процес переростання спеціальних гуртків (особливо географічних) у комплексні краєзнавчі гуртки або у шкільні краєзнавчі товариства, які поділялися на секції: історичну, натуралістів, географічну, вивчення промисловості, сільського господарства краю, усної народної творчості і т.д.” [518, с. 103].

Такі зміни характерні були для гуртка Менської середньої школи, Чернігівської області. Спочатку там був створений історико-краєзнавчий гурток, потім він став комплексним краєзнавчим гуртком і, нарешті, оформився в учнівське товариство „Юний краєзнавець” з такими секціями: історико-археологічною, охорони природи, фольклору та етнографії; географії та музейною секцією [214, с. 3].

Є.Пасічник вказував, що краєзнавче товариство складається з декількох секцій: фольклорної, етнографічної, музейної, літературної, історичної, нумізматичної, природознавчої та інших. Кожна з цих секцій є по суті окремим гуртком, який працює під керівництвом вчителя, має свої об'єкти роботи [393, с. 18].

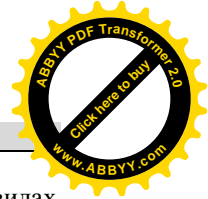
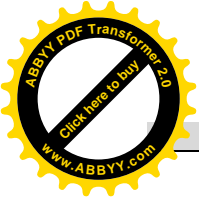
Товариство мало свої установчі документи, девіз, емблему. Встановлювалися права і обов'язки для членів шкільних краєзнавчих об'єднань. Ось які правила взаємовідносин передбачалися у краєзнавчому гуртку Орданівської середньої школи, Полтавської області:

а) Права.

1. Член гуртка має право відвідувати всі заняття гуртка (і інших секцій, але не на шкоду навчанню, при умові, якщо він добре навчається) і брати участь в усіх заходах гуртка (вечорах, конференціях, зустрічах, екскурсіях при умові, якщо він виконує всі обов'язки).

2. Гуртківець може бути обраний до керівного органу гуртка (до ради), може бути обраний як делегат на районний зліт краєзнавців.

3. Член гуртка має право користуватися шкільним краєзнавчим інвентарем (палатки, рюкзаки, фотоапарати, література).

б) Обов'язки.

1. Член гуртка зобов'язаний брати активну участь у всіх видах роботи своєї секції, не пропускати занять.
2. Мати повну успішність, зразкову поведінку.
3. Бути активним помічником класкому, брати активну участь у комсомольській або піонерській роботі.
4. Виконувати завдання керівника і ради гуртка акуратно, протягом року виготовити 2-3 роботи краєзнавчого характеру.

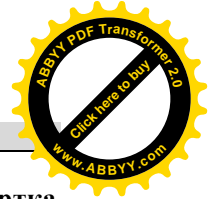
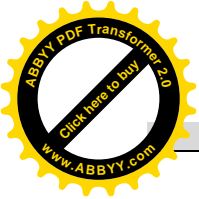
Як відзначав керівник цього гуртка В.Петренко: „Досвід показує, що введення „Прав і обов'язків гуртківця” має велике виховне значення” [396, с. 10].

Педагогічне значення комплексних краєзнавчих гуртків полягало у тому, що вони об'єднували велику кількість дітей і учителів. Це позитивно впливало на якість всієї позакласної роботи школи.

Особливу цінність мали краєзнавчі об'єднання у яких ускладнення структури здійснювалося не штучно, а в результаті поглибленої краєзнавчої роботи, як це відбувалося, наприклад, в Орданівській середній школі, Полтавської області. Краєзнавчий гурток цього навчального закладу поділявся на секції, робота кожної з них чітко планувалася. Наприклад, історико-краєзнавча секція розглядала протягом навчального року 7 тем – відповідно до кількості занять. Вивчення кожної теми тривало 4 роки, період, за який склад гуртка повністю оновлювався. Керівник гуртка В.Петренко зазначав, що така організація „зацікавлює учнів і націлює їх на поглиблене вивчення тієї чи іншої теми”. Він наводив план роботи секції у вигляді таблиці (таблиця 3.2.).

Наявність окремих секцій давала можливість вести дослідження краю більш цілеспрямовано, з урахуванням інтересів школярів і, в той же час, поєднувати їх із загальними завданнями і змістом краєзнавчої роботи.

Іноді краєзнавчі секції виникали у гуртках з окремих навчальних предметів, суттєво доповнюючи їх діяльність. Наприклад, позакласне вивчення літератури рідного краю переважно проводилося у краєзнавчих секціях літературних гуртків, оскільки, як відзначав Є.Пасічник, „чисті” літературно-краєзнавчі гуртки зустрічаються в шкільній практиці рідко”.

Таблиця 3.2.

**План роботи історичної секції краєзнавчого гуртка
Орданівської середньої школи, Полтавської області на 1958-
1959 навчальний рік**

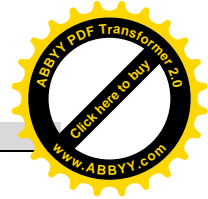
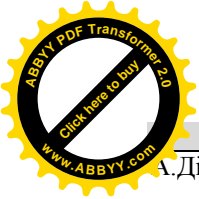
Назва загальної теми	Назва теми на цей навчальний рік	Термін виконання	
Класова боротьба на Полтавщині в XVII- XVIII ст.	Турбаївське повстання 1789 р.	6.09	Розповідь керівника
Декабристський рух	Видатні діячі руху декабристів на Полтавщині	11.10	Доповідь учня
Револьюційні події 1905-1907 рр. на Полтавщині	Повстання селян нашого села в червні 1906 р.	15.11	Бесіда з учасником повстання
Події громадянської війни на Полтавщині	Партизанський загін С.Козюри	17.01	Розповідь організатора партизанського загону
Побудова соціалізму в нашій країні	Перші колективні господарства в нашому районі	14.02	Розповідь організатора перших колгоспів
Україна у Великій Вітчизняній війні	Героїчні подвиги нашого земляка Героя Радянського Союзу І.Арандаренка	14.03	Доповідь учня
Полтавщина в роки розгорнутого будівництва комунізму	Будівництво Кременчуцької ГЕС	18.04	Доповідь учня

[396, с. 13].

С.Пасічник пропонував для ознайомлення план роботи на 1962-1963 навчальний рік краєзнавчої секції літературного гуртка Миргородської середньої школи № 3, Полтавської області (керівник Л.Шаповал). У ньому передбачалося наступне:

1.Продовжити роботу по збиранню матеріалу для „Літературної карти Полтавщини”.

2.Прослухати розвідки учнів про таких митців, які побували в Миргороді: Л.Боровиковського, О.Пчілки, А.Чехова, П.Тичини,

А. Дімарова, Ф. Колесси.

3. Поповнити новим матеріалом альманах „Миргород”.

4. Вивчати походження назв вулиць м. Миргорода (літературних та історичних).

5. Записувати з уст народу розповіді про діячів культури і літератури, що побували в Миргороді.

6. Готуватися до читань, присвячених Панасу Мирному, які відбудуться в травні 1963 року в м. Полтаві. З цією метою: а) вивчити архівні матеріали про Панаса Мирного в Миргородському краєзнавчому музеї; б) знайти старожилів у Миргороді, які знали Панаса Мирного, і записати з їх уст розповіді про письменника; в) підготувати доповідь „Миргород, у творах Панаса Мирного і сьогодні”.

7. Допомогати місцевому краєзнавчому музею.

8. Провести конкурс на кращий учнівський твір про рідний край.

9. Видати черговий номер літературного журналу „Слово”.

10. Прочитати і обговорити книгу А. Дімарова „Дол”.

11. Відвідати музей М. Гоголя в селі Сорочинцях.

12. Популяризувати серед учнів школи твори письменників-земляків.

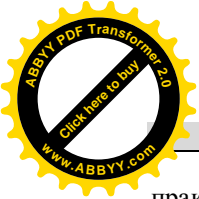
13. Організувати культпоходи в кіно з наступним їх обговоренням й писанням рецензій на кінофільми.

14. Провести літературні вечори: а) сатири й гумору; б) на антирелігійну тему; в) присвячений А. Малишку [393, с. 18].

Траплялися випадки, коли краєзнавчий гурток поділявся на секції не за науковими напрямками, а за видами діяльності. У Горбівській середній школі, Чернігівської області гурток складався з 48 учнів, які працювали у таких секціях: 1) чергової карти, 2) рефератів і доповідей, 3) картографії і наочних навчальних посібників, 4) метеорології, 5) екскурсійно-краєзнавчій, 6) географічних ігор, вікторин і вечорів. Розподіл школярів за секціями був проведений відповідно до їх бажань і здібностей [299, с. 19].

Новою специфічною масовою формою краєзнавчої роботи слід розглядати рух червоних слідопитів, започаткований у 1957 р. з ініціативи ленінградської піонерської газети „Ленінські іскри”. Незабаром він охопив усю країну. Як відзначав І. Прус, сама назва відображала зміст діяльності червоних слідопитів: „розвідка, збирання і зберігання реліквій, документів про героїчну боротьбу старших поколінь, відкриття безіменних героїв Великої Вітчизняної війни, встановлення обелісків, меморіальних дощок тощо” [478, с. 69].

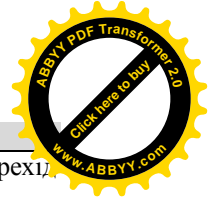

Зв'язок школи з життям передбачав і проведення літньої практики дітей, спрямованої на виконання трудових процесів на території рідного краю. Для цього при сільськогосподарських підприємствах створювалися трудові табори. Учні 8-9 класів Березовської середньої школи, Глухівського району, Сумської області проходили сільськогосподарську практику в колгоспі з 11 по 25 червня 1958 р. Обсяг виконаних робіт оцінювався у трудоднях. Як свідчили джерела „керівники колгоспів залишилися задоволені роботою учнів. Дали гарні характеристики на кожну ланку. За цей період було вироблено учнями 1372 трудодні” [152, арк. 16 зв.].

У кінці 50-х рр. було взято курс на те, щоб кожна школа, кожний клас брав участь у екскурсіях і походах по рідному краю. У 1958-1959 навчальному році до цієї справи було залучено більше 3,5 млн. школярів України [596, арк. 35]. Особливою популярності набули сезонні походи під назвами „Наш край взимку”, „Назустріч весні”, „Золота осінь”, „Здрастуй, літо”. Метою цих походів було спостереження і вивчення рідної природи. Наприклад, спостерігаючи осінь в полі, саду, городі і в лісі, учні 7-8 класів мали звертати увагу на таке: „а) які сільськогосподарські машини працюють на полях (сфотографуйте їх); б) які пошкодження зустрічаються на плодах, хто спричиняє їх? Зберіть зразки пошкоджень; в) огляньте в лісі чи в парку кору дерев, гілки, кущі, пеньки; розгорніть опале листя, мох і зберіть комах та зробіть колекцію комах-шкідників, назвіть заходи боротьби з ними. Побувавши в колгоспі, радгоспі, огляньте тваринницьке господарство та птахоферму, зустріньтеся з передовиками господарства” [120, арк. 49]. Такі походи допомагали учням глибше зрозуміти взаємозв'язки і взаємозалежність природи з діяльністю людей. Протягом 1964 року у них взяло участь близько 200 тисяч школярів [617, с. 110].

Значним стимулом для розвитку масового позаурочного краєзнавства стало проведення регулярних Всесоюзних експедицій піонерів і школярів, які пов'язувалися з певними ювілейними датами в історії СРСР. У 1956-1957 рр. була розпочата перша експедиція, присвячена 40-й річниці Жовтневої революції. Її ініціатором виступила газета „Піонерська правда” і Центральна дитяча екскурсійна станція Міністерства освіти. Головне завдання експедиції полягало у вивченні рідного краю, пошуковій роботі за вказівками місцевих рад, наукових та інших закладів і організацій.

Використання поняття „експедиція” замість традиційного „похід” означало не просто термінологічну реконструкцію, а якісну

перебудову в методиці позакласного краєзнавства. Відбувався перехід від методу спостереження до дослідницького методу.

Протягом 50-60-х рр. було проведено п'ять експедицій. Друга тривала у 1958-1960 рр. Третя, пройшла у 1961-1962 рр. і присвячувалася 40-річчю піонерської організації ім. В.Леніна. Четверта Всесоюзна експедиція охопила період 1963-1965 рр. і відбувалася під гаслом „По дорогам семирічки”.

У другій Всесоюзній експедиції піонерів і школярів, яку проводила газета „Піонерська правда”, прийняло участь 147800 школярів України. В результаті проведення естафети в Миколаївській області було створено 310 краєзнавчих куточків, в Київській – 217, Кримській – 106, Луганській – 65 [596, арк. 35].

Експедиції охоплювали значну кількість школярів і з кожним роком відбувалося зростання цієї цифри. Наприклад, тільки у Житомирській області у 1964 році було створено 573 загони, які взяли участь у туристсько-краєзнавчій експедиції „По дорогах семирічки” [616, арк. 90].

Для проведення експедицій розроблялися відповідні Положення. В них визначалися мета і завдання заходу, його учасники та керівні органи, зміст роботи експедиційних загонів, те як будуть відзначатися переможці. Прикладом такого документу може служити „Положення про туристсько-краєзнавчу експедицію піонерів і школярів Української РСР, присвячену 60-річчю КПРС”, затверджене Міністерством освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ у вересні 1962 року. У цьому документі визначалися мета, завдання, зміст, учасники, етапи та інші складові цього заходу. Мета експедиції полягала у залученні школярів до вивчення і дослідження рідного краю та до активної участі у суспільно-корисній праці. Передбачалося знайомство учасників експедиції з діяльністю краєвих ланок, бригад та підприємств, з планами розвитку району, міста, області, з виконанням завдань, щодо створення матеріально-технічної бази.

Суспільно-корисна праця полягала у посадці садів, алей дружби, у виявленні нових родовищ корисних копалин та будівельних матеріалів, у збиранні металевого брухту, в дослідженні водних ресурсів своєї місцевості, збиранні лікарських рослин тощо [402, с. 22].

Відповідні документи розроблялися і на рівні обласних управлінь освіти. Наприклад, у „Положенні про обласну туристсько-краєзнавчу експедицію піонерів і школярів Вінницької області, присвячену 40-річчю з дня присвоєння комсомольській і піонерській організації імені В.Леніна” (1964 р.) вказувалося, що туристсько-краєзнавча експедиція має на меті залучення школярів до вивчення і

дослідження рідного краю, до активної участі у суспільно-корисній праці. Учасниками експедиції могли бути піонерські та комсомольські загони шкіл. Кожен загін мав реєструватися в обласному штабі і одержував посвідчення учасника експедиції. Він очолювався командиром із числа учнів і керівником із числа вчителів або піонервожатих. Робота загону вважалася закінченою, коли учасники експедиції здадуть опрацьовані матеріали в районний штаб і складуть рапорт штабу експедиції. Після цього районні штаби здають рапорт до обласного штабу.

Туристсько-краєзнавча експедиція проводилася протягом 1963-1965 рр. в три етапи. Перший етап експедиції тривав до 22 квітня 1964 р. Під час цього етапу в школах і будинках піонерів створювалися і реєструвалися експедиційні загони. Штаби вручали завдання і маршрути заходів.

Другий етап експедиції тривав до 2 жовтня 1964 року. Під час цього етапу члени експедиційних загонів вели дослідницьку роботу по розробленим маршрутам і завданням.

Третій етап тривав до липня 1965 року. Під час цього етапу продовжувалися походи та екскурсії по рідному краю.

Походи і екскурсії оформлялися у альбоми, стенди, рукописи, журнали. Під час шкільних канікул проводилися районні і обласні туристські зльоти, краєзнавчі конференції [615, арк. 15].

Зміст експедицій передбачав збір історичних матеріалів, посадку садів, алей дружби, виявлення нових родовищ корисних копалин та будівельних матеріалів, дослідження водних ресурсів своєї місцевості, збирання лікарських рослин тощо. Учасники експедиції ознайомились із діяльністю кращих ланок, бригад та підприємств. Учні мали створювати нові і розширювати існуючі краєзнавчі музеї та куточки [130, арк. 5-6].

Для координації краєзнавчих досліджень експедиційних загонів Міністерство освіти вимагало створення республіканських, обласних та районних штабів. Їх наявність контролювалася інспекторами Міністерства освіти. Так, після перевірки стану позаурочної та позашкільної роботи з учнями у школах Бориспільського району (1965 рік) було вказано на необхідність „поглибити зміст туристсько-краєзнавчої роботи школярів району, створити районний штаб республіканської експедиції „Шляхами Великого Жовтня”, розробити конкретні експедиційні завдання” [621, арк. 39].

Штаби мали визначати маршрут походів і екскурсій, їх зміст і завдання, розподіляти учасників, реєструвати загони в районному

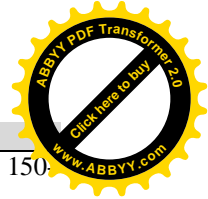

штабі експедиції. Звіт у вигляді альбомів експедиції кожна школа надсилала районному будинку піонерів, а він складав звіт за весь район і відправляв його до обласної дитячої екскурсійно-туристської станції.

Щоб збільшити ефективність і масовість краєзнавчої роботи затверджувалися планові завдання, які мали виконуватися у ході експедицій. Наприклад, „Соціалістичні зобов’язання по суспільно-корисній роботі учнівської молоді УРСР” затверджені колегією Міністерства освіти УРСР 28 березня 1958 року передбачали, що „беручи участь у походах і екскурсіях по рідному краю, юні туристи-краєзнавці зберуть і виготовлять десять тисяч наочних приладів для навчальних кабінетів та експонатів для шкільних краєзнавчих кутків і музеїв: колекції корисних копалин та мінералів, ґрунтів, ентомологічних та ботанічних колекцій, зразки виробів промислових підприємств і т.д.” [127, арк. 3].

Масові екскурсії та походи завершувалися шкільними, районними та обласними зльотами юних краєзнавців. На цих заходах увага акцентувалася на результатах роботи експедиційних загонів, шкільних краєзнавчих гуртків, клубів. Передбачалося проведення туристсько-краєзнавчих конкурсів і змагань. Кращі експедиційні загони та їх керівники нагороджувалися грамотами Міністерства освіти України, заносилися до Книги пошани піонерської організації, отримували туристичні путівки до Москви, Ленінграду, Києва, Севастополя, до республіканських дитячих таборів [615, арк. 17].

Переможці обласних туристсько-краєзнавчих експедицій здобували право представляти свій регіон на республіканських зльотах. Під час проведення таких заходів юні краєзнавці ділилися досвідом вивчення найближчого оточення та проводили туристсько-краєзнавчі змагання. Такі зібрання дослідників рідного краю організовувалися Міністерством освіти УРСР, Центральним Комітетом ЛКСМУ та Республіканською дитячою екскурсійно-туристською станцією і проходили влітку у мальовничих місцях України. Наприклад, П’ятий республіканський зліт юних туристів-краєзнавців відбувся з 5 по 9 серпня 1959 року поблизу с. Сасівка, Свалявського району, Закарпатської області. Його програма була побудована відповідно до вимог „Ступенів юного піонера”. У зльоті брали участь піонери II ступеня – учні 5-6 класів, піонери III ступеня – учні 7-8 класів і комсомольці. За право бути учасниками зльоту боролися багато команд шкіл України. Наприклад, команда Миколаївської області складалася повністю з юних краєзнавців Тернівської середньої школи, Жовтневого району [361, с. 79]. У 1964 р. зліт червоних

слідопитів проходив у Каневі на Тарасовій горі і був присвячений 150-річчю з дня народження Т.Шевченка [617, арк. 111].

Масові форми організації позаурочної краєзнавчої роботи школярів мали на меті об'єднати учнів усієї школи, району, області, республіки для вивчення рідного краю по одній або декільком темам та надавали можливість обмінватися досвідом цього вивчення. Така діяльність спрямовувалася на поліпшення ідейно-політичного виховання молоді, розширяла коло її інтересів, збагачувала новими знаннями, уміннями, яскравими враженнями і переживаннями. Усе це сприяло підвищенню якості знань з багатьох шкільних предметів, поглиблювало політехнічну підготовку дітей.

Розгортання експедиційної роботи шкіл значно збільшило обсяг краєзнавчого матеріалу, що збирався учнями. Тривало повсюдне створення краєзнавчих кутків, кабінетів, музеїв. Тільки у школах Полтавської області у 1958 р. було створено 38 краєзнавчих музеїв, 58 кабінетів, 406 краєзнавчих кутків [212, с. 6]. У Чернігівській області протягом 1961-1962 навчального року краєзнавчі музеї діяли при 60 школах (Менська, Олишівська, Малодівицька, Холминська, Припутнівська, Ніжинська середня школа № 3 та ін.), краєзнавчі куточки були в ряді міст Чернігова, Ніжина, Прилук, Менського, Ічнянського і інших районів [607, арк. 100].

У Менській середній школі, Чернігівської області створено краєзнавчий музей з такими відділами: краєзнавство і туризм, історія нашого краю, економіка району, природничий, фольклору та етнографії [214, с. 3].

Процес створення музею можемо прослідкувати на прикладі Киселівської школи, Кіцманського району, Чернівецької області. Спочатку це був краєзнавчий куток, його експонати розставлялися на одному столі. Згодом, внаслідок копіткої праці учнів, куток поповнився новими речами, і адміністрацією школи було виділено кімнату для краєзнавчого музею. Учитель цієї школи Р.Дуб так описував будову музею: „Музей складається з таких відділів: 1.Географічне положення Боровців, їх природа. 2.Далеке минуле нашого села. 3.Село за часів капіталізму. 4.Радянські Боровці.

У першому відділі на стіні висить географічна карта Боровців, де визначено навіть кожну хату, карта сівозмін колгоспу, карта туристських походів учнів за останні роки; у вітрині – зразки і моноліт ґрунту, колекції рослин; біля вітрини – макет рельєфу села, зроблений з гіпсу.

Цікаві речі є у відділі „Далеке минуле нашого села”. Учні виготовили карту слов'янських поселень на території села, історико-

географічну карту району, малюнки. У вітрині є речі, що належать до II-XIII ст.: грузила для рибальських сіток, бруски для заточування шил і голок, уламки кераміки місцевого і київського виробництва, чарки і глечики, що збереглися цілими, обмазка жител, жорна, наконечники списів, амулети, ножі й ін.

Відділ „Село за часів капіталізму” ознайомлює з тяжким минулим боровчан. На стіні – цитата з твору Василя Стефаника про причини еміграції боровецьких бідняків за океан. Над цитатою висить портрет письменника. Тут же подано історію школи. У вітрині – народна творчість: вишивки, різьба, зразки стародавнього одягу.

Досить багата в музеї нумізматична колекція, що налічує понад 70 монет різних часів і народів; зокрема є стародавні грецькі монети, монети франкської держави, датовані 1664 р., паперові гроші різних країн. У тій самій вітрині експоновані стародавні ордени і медалі.

Відділ „Радянські Боровці” ознайомлює з соціалістичними перетвореннями в селі, що сталися за Радянської влади. Тут експонуються досягнення місцевого колгоспу, фотографії передових людей колгоспного виробництва, розвиток культури й освіти в селі, фотографії кращих випускників нашої школи.

До кожного відділу музею є короткі змістовні пояснення. Біля кожного експонату наклеєна етикетка, на якій написано назву речі і її призначення. Якщо це уламок, то тут же на малюнку подано зображення речі в цілому. Ведеться інвентаризаційна книга, в якій записано, хто й коли виготовив або приніс до музею ту чи іншу річ” [212, с. 87].

Учитель звертав увагу на велике значення музею у справі розгортання краєзнавчої роботи учнів: „Треба сказати, що коли до вивчення історії села були в основному залучені лише члени краєзнавчого гуртка, то в створенні музею брали участь усі учні 4-10 класів, їм роздали письмову пам’ятку, в якій було зазначено, що і як збирати. Школярі з великою охотою збирали стародавні речі. Шкільний музей весь час поповнювався різними експонатами. Його тепер відвідують учні не тільки нашої школи, а й сусідніх шкіл. Пояснення відвідувачам дають екскурсоводи з найактивніших гуртківців” [212, с. 88].

Удосконалювалися правила за якими фіксувалися краєзнавчі пам’ятки. У музеї Орданівської середньої школи, Полтавської області експонати музею реєструвалися в „Інвентарній книзі” за таким порядком: 1) інвентарний номер; 2) дата запису; 3) назва та опис речі, яка поступила в музей; 4) кількість (якщо комплект); 5) матеріал;

6) розмір, вага; 7) стан; 8) звідки і від кого надійшла річ до музею;
9) історія речі; 10) де розміщена в музеї; 11) ціна або оцінка [396, с. 117].

Таким чином, шкільні музеї узагальнювали, систематизували та координували різні напрямки вивчення рідного краю і тим самим суттєво впливали на якість та зміст краєзнавчої роботи.

Новим явищем у позакласній краєзнавчій роботі школярів було використання активних форм: олімпіад, вікторин, конференцій. Вони дозволяли організувати активний обмін думок, сприяли формуванню умінь оцінювати дійсність та відстоювати свою точку зору. З 1963 р. почали проводитися республіканські олімпіади юних географів-краєзнавців. У Першій з них взяло участь 250.000 школярів [617, арк. 111]. Друга республіканська олімпіада юних географів-краєзнавців, що проходила у 1964-1965 навчальному році була ще більш масштабною, до неї залучилося більше ніж 500.000 учнів 5-10 класів. Готуючись до олімпіади, школярі здійснювали походи з метою вивчення рідного краю, читали географічну літературу, включались до суспільно-корисної праці [618, арк. 32].

Перед олімпіадами ставилися наступні завдання:

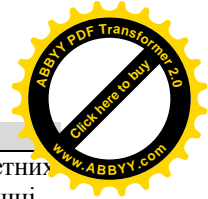
1. Підвести підсумок краєзнавчої роботи в школах.
2. Обмінятися досвідом краєзнавчої роботи.
3. Визначити кращі гуртки, куточки та музеї шкіл.
4. Виявити слабкі місця в організації і проведенні краєзнавчої роботи.
5. Допомогти у розробці конкретних заходів по охороні пам'ятників природи, історії, культури. Зібрати відомості про стан охорони природи і пам'ятників на місцях.
6. Визначити кращі школи, райони і міста в організації краєзнавчої роботи.
7. Посилити в учнів інтерес до вивчення рідного краю, прищепити любов до рідних місць [376, с. 19].

Зазвичай олімпіади проходили у три тури: перший – шкільний, другий – районний або міський, третій – обласний.

Для того, щоб залучити учнів до краєзнавчої роботи, надати їм можливість перевірити свої знання у цікавій, неформальній обстановці, почали практикуватися краєзнавчі вікторини. Вони вважалися універсальною формою позакласної роботи, оскільки могли включатися у проведення краєзнавчих вечорів, конференцій і т. д. Крім того, вікторина дозволяла охопити значну кількість учасників.

За своїм змістом краєзнавчі вікторини поділялися на три види: комплексні, предметні і тематичні. Комплексні потребували всебічних

знань рідного краю (географія, природа, історія). Зміст предметних вікторин визначався однією якоюсь галуззю краєзнавства. Тематичні – допомагали розкривати ту чи іншу конкретну тему [334, с. 156].

Ось деякі питання для географічних вікторин, що пропонував школам Вінницький обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів:

1. Скільки тисяч квадратних кілометрів становить площа Вінницької області?

2. З якими країнами Західної Європи за величиною території можна порівняти Вінницьку область?

3. Назвіть карликові держави Європи, які за величиною території і кількістю населення значно менші від нашої області.

4. Скільки кілометрів становить довжина і ширина території Вінницької області?

5. Назвіть крайній північний і крайній південний пункти нашої області.

6. Чи можна 31 грудня отримати у Вінниці телеграму, яка послана 1 січня?

7. Як знайти географічний об'єкт, розташований на тій же широті і довготі, що і наша місцевість, але на протилежній півкулі?

8. В якому напрямку тягнеться вулиця, на якій опівдні не буває тіні від будинків?

9. Назвіть найвище місце над рівнем моря в нашій області.

10. По фізичній карті України визначте, яке місто Вінниця чи Київ – розташоване вище над рівнем моря.

11. Скільки районів у нашій області? Назвіть їх.

12. Визначіть по карті, на якій географічній довготі знаходяться східна і західна точки нашої області [330, с. 5].

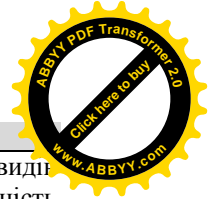
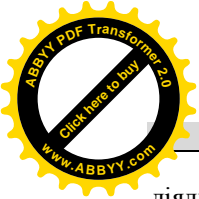
Завдяки вікторинам зростав інтерес до предмету, закріплювалися і поглиблювалися знання і уміння, отримані у процесі навчання.

Таким чином, протягом 1958-1965 рр. відбулися суттєві зміни у змісті та формах організації позакласної краєзнавчої роботи.

3.4. Оволодіння учнями різними видами діяльності у процесі взаємодії з найближчим оточенням

В умовах концепції поєднання школи з життям знання розглядалися як невід'ємна складова діяльності. Відповідно, результати навчання оцінювалися не з позицій формального оволодіння знаннями, а з точки зору того, як вони допомагали виконанню практичних завдань у процесі життєдіяльності.

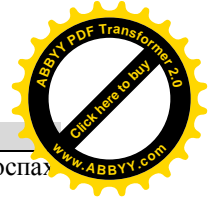

Використання знань відбувалося шляхом двох видів діяльності: репродуктивної та творчої. Репродуктивна діяльність характеризувалася тим, що знання втілювалися у життя згідно із запропонованим зразком. Вона проходила на рівні таких розумово-практичних операцій: сприйняття, засвоєння і закріплення.

Краєзнавство забезпечувало сприйняття предметів і явищ реальної дійсності. Наприклад, вивчення тем з біології для 6-7 класів про комах і гризунів поєднувалося із практичною роботою по їх знищенню. Саме так діяли у Мало-Козирщанській середній школі, Дніпропетровської області. Учні з'ясували методи боротьби із шкідниками та способи пристосування тварин до умов життя. При вивченні сільськогосподарських тварин учні ознайомились із лебединською породою корів що є в колгоспі, їх продуктивністю і роботою передової доярки колгоспу С.Яцечко – матері учениці цієї школи [98, арк. 14].

Більша продуктивність сприйняття забезпечувалася тим, що завдяки краєзнавству навчальний процес будувався по частинам, змістовим ознакам, з визначенням головного, суттєвого. Так, учні 5-7 класів Рибальської восьмирічної школи, Охтирського району, Сумської області вивчаючи ботаніку та зоологію проводили досліди по з'ясуванню впливу якості насіння на врожайність, світла на утворення органічних речовин у цукрових буряків. Велися спостереження за появою сходів різних рослин. У процесі проведення дослідів учні пересвідчилися в тому, що старанна праця по догляду за рослинами є основою високого урожаю. При вивченні теми із зоології „Утримання і догляд великої рогатої худоби”, після уроку учні відвідали тваринницьку ферму колгоспу і практично взяли участь у трудових операціях, пов'язаних з утриманням худоби. При вивченні теми в 5 класі „Обробіток ґрунту” була проведена екскурсія в поле і тракторний парк, де учні ознайомились із сільськогосподарськими машинами та методами обробітку ґрунту [129, арк. 68].

Важливим практичним завданням було формування в учнів шанобливого та відповідального сприйняття суспільно-корисної праці. Для цього проводилася багатогранна робота в учнівських краєзнавчих осередках. Система трудового виховання у краєзнавчому загоні „Супутник”, що був створений у середній школі № 9 м. Дніпропетровська, включала товариську підтримку, самообслуговування, шефську допомогу. Члени загону перевантажили кілька тонн вугілля в с. Калужиному, Дніпропетровської області для місцевої школи. Неодноразово загін працював на заготівлі кормів для

пролеферм, прополював городи та виконував інші роботи в колгоспах [214, с. 12].

Засвоєння передбачало більш глибоке проникнення у суть предметів та явищ. Ця розумова операція пов'язувалася із процесами мислення. Завдяки краєзнавству учні засвоювали необхідні уміння збирати та аналізувати джерела. Під керівництвом вчителів історії Л.Петровської (Горохівська середня школа), Г.Галицької (Ковельська середня школа № 4), А.Зоценко (Мизівська середня школа) Волинської області учні зібрали багатий місцевий матеріал (історія свого населеного пункту, колгоспу, школи) і художньо оформили в альбомах. Як відзначалося у „Звіті про роботу шкіл Волинської області за 1959-1960 навчальний рік” „вся ця робота сприяла більш свідомому засвоєнню історичних фактів, формуванню умінь аналізувати і розбирати історичний матеріал, самостійно працювати над планом, газетою, книгою тощо” [598, арк. 107].

Учні середньої школи № 9 м. Дніпропетровська засвоїли правила опрацювання археологічного матеріалу. В умовах, коли був відсутній спеціальний дозвіл на ведення розкопок, вони обмежилися збиранням того, що лежало на поверхні, що вимили дощі, води, річки і т. д. Діти встановили, що обстежувати такі місця найкраще після дощу, коли змито верхній шар піску або лесу. Під керівництвом учителів школярі складали план місцевості, робили прив'язку, розбивали ділянку на квадрати і кожний краєзнавець ретельно досліджував свою мікроділянку. Усе знайдене фіксували на карті, класифікували. Серед знахідок були: кераміка епохи неоліту, крем'яні знаряддя праці, кілька чудово виконаних крем'яних стріл тощо [214, с. 10].

У курсі географії учні завдяки краєзнавчому матеріалу засвоювали уміння встановлювати взаємозв'язок між природними та економічними явищами, між природним середовищем і господарською діяльністю населення. Наприклад, вчитель географії восьмирічної школи № 8 м. Ромни, Сумської області М.Лашкул на краєзнавчому матеріалі пропонував дітям з'ясувати: а) залежність клімату від географічної широти, близькості морів і морських течій, поверхні місцевості (5 клас); б) залежність характеру і режиму річок від поверхні, клімату (7-8 клас); в) зміну форми поверхні суші під впливом льодовиків, текучих вод, вітру (8 клас); г) розміщення певних галузей народного господарства в залежності від природних ресурсів, густоти населення, доцільності і ефективності їх використання і т.д. [148, арк. 41].

Закріплення спрямовувалося на збереження і відтворення умінь, які стали надбанням учнів. Учитель географії Печанівської

середньої школи, Житомирської області Т.Тетерський організовував спостереження за погодою таким чином, щоб його учні закріпили такі уміння: 1) користуватися метеорологічними приладами (термометрами, барометром, флюгером, опадоміром, мерзлотоміром та ін.); 2) визначати середні температури, підбивати підсумки за декаду, місяць, рік і т. д.; 3) фіксувати дані про стан погоди за формами метеопоста чи метеорологічної станції; 4) будувати графіки, складати діаграми тощо; 5) спостерігати і бачити явища природи в їх взаємозв'язках і на підставі цього робити висновки про їх значення для господарства; б) узагальнювати результати багаторічних метеорологічних спостережень з метою вивчення закономірностей і особливостей місцевої погоди і клімату [299, с. 10].

Члени географічного гуртка Бірківської середньої школи, Зіньківського району, Полтавської області збудували при школі географічний майданчик на якому за допомогою багатьох приладів учні закріплювали уміння добре орієнтуватись по компасу, місцевих предметах і небесних світилах. Кілька років гуртківці вели спостереження за погодою, робили фенологічні записи, фіксували явища природи [212, с. 6].

Розвиток творчої діяльності в учнів відбувся у процесі самостійної краєзнавчої роботи та створення нових знань про рідний край. Наприклад, загін юних краєзнавців Пригарівської семирічної школи, Козельщанського району, Полтавської області, під час походу знайшов поклади глини. У шкільній лабораторії учні зробили аналіз глини і довели, що за своїми якостями вона придатна для виготовлення цегли. На цьому місці будуватимуть цегельний завод, а правління колгоспу винесло туристському загону подяку за це відкриття.

Туристський загін м. Старо-Костянтинівки, Хмельницької області, подорожуючи по рідному краю, в районі с. Воронківці знайшов великі поклади фосфоритів. Повідомили про це сільську Раду. Після цього фосфорити використовували на колгоспних полях для підвищення родючості ґрунту [212, с. 5].

Як відзначали провідні українські науковці В.Галузинський та М.Євтух „поняття „творчість” як створення нового, оригінального, суспільно-цінного матеріального або духовного продукту до школярів застосовується лише частково” [51, с. 167]. Тому, для творчої діяльності учнів характерним було не краєзнавчі відкриття, а, здебільшого, підбір та узагальнення уже відомих матеріалів.

Досить поширеним явищем у 50-60-х рр., у якому учні сповна проявляли свою творчу діяльність, було створення літописів населених пунктів, шкіл, підприємств. Наприклад, із листопада 1963 р. краєзнавці

школи села Жванця, Хмельницької області почали складати літопис рідного населеного пункту. У ньому відображалися найважливіші події у виробництві та культурі. Оскільки даний документ був орієнтований на довготривале застосування, то записи у ньому велися розбірливим каліграфічним почерком, чорною тушшю, у загальному зошиті на одній стороні листка. Окремими листками вклеювалися ілюстрації [45, с. 56].

Учитель Киселівської школи, Кіцманського району, Чернівецької області Р.Дуб для вивчення історії свого села роздав старшокласникам самостійні завдання. Учні опрацювали місцеву і періодичну пресу за останні 10 років, матеріали Чернівецького краєзнавчого музею, підручники з історії України, Молдавії й інші матеріали. Коли всі реферати обговорили, для оформлення всього матеріалу обрали комісію з чотирьох чоловік під керівництвом учителя. Через два місяці історія була написана і надрукована на друкарській машинці. Вона складалася із таких розділів:

1. Географічне положення і природні умови.
2. З далекого минулого села.
3. Економіка і культура в другій половині XIX і на початку

XX ст.

4. Обличчя радянських людей.

Як свідчив учитель „робота по вивченню історії села збагатила знання гуртківців про рідний край, його природу, історію, культуру, побут, про людей, які своєю працею множать успіхи нашої країни. Вона прищепила учням навички самостійної творчої праці, дослідження, критичного підходу до аналізу фактів і явищ, усвідомлення їх” [212, с. 86].

У Припутенській середній школі, Ічнянського району, Чернігівської області історію рідного села вивчали члени краєзнавчого гуртка за таким планом: 1. Минуле села Припутні. 2. Життя припутенців до Великої Жовтневої соціалістичної революції. 3. Участь селян Припутнів у Великій Жовтневій соціалістичній революції та в громадянській війні. 4. Організація колгоспів у с. Припутнях. 5. Культурні перетворення в селі. 6. Участь припутенців у Великій Вітчизняній війні та в партизанській боротьбі. 7. Припутенці відбудовують своє рідне село. 8. Життя нашого села на сторінках „Деснянської правди” та районної газети „Ленінський шлях”. 9. Відображення життя селян у місцевому фольклорі. 10. Історія школи та її вихованці [215, с. 10].

У ході самостійної діяльності діти встановили, що відносно походження назви села існує дві легенди. Згідно з першою, в XVI-XVII

Століттях тут проходив козацький шлях. Над рікою Удай, „при пугі (біля шляху) зупинилися козаки на відпочинок. Звідси й пішла назва Припутні. Друга легенда розповідала, що коли козаки наближались до села, до них здалека доносився спів півнів. „Уже припутні (тобто півні) співають, – говорили козаки. – Значить, село близько. Село Припутні” [215, с. 13].

Написана учнями Орданівської середньої школи, Полтавської області „Історія села Орданівки” складалася з трьох розділів: 1) Історичний нарис. 2) Географічне положення і економіка. 3) Культура. Керував створенням цієї праці вчитель В.Петренко. Він орієнтував учнів на те, щоб у їх самостійних дослідженнях головна увага була приділена „не дореволюційним подіям, а узагальненню всього нового, передового, що є в нашому селі і про яке не завжди знають і учні, і всі жителі села – творці його історії” [396, с. 25].

У Златопільській середній школі № 1, Черкаської області була розгорнута активна діяльність по підготовці до 125-річного ювілею свого навчального закладу, який відзначався у 1962 році. У результаті самостійної роботи учнями були зібрані докладні, ілюстровані багатьма документами матеріали з історії селища та школи, починаючи з 1800 р. і до 1960-х рр. Школярі роздобули фотографії дореволюційних часів, перших років навчання в радянській школі, випусків учнів довоєнних років; свідоцтва та похвальні грамоти за 1900 і 1913 роки; документи про освіту за 125 років. Почалося розшифрування прізвищ учнів, збирання відомостей про них. [213, с. 59].

Завдяки творчій діяльності учнів були написані історії підприємств. Краєзнавці восьмирічної школи № 24 м. Дніпропетровська декілька років збирали матеріал про завод важкого паперового машинобудування. Результатом стала книга „Біографія дніпропетровського заводу імені Артема”. Вона складалася із 24 розділів і містила цікаві фотоілюстрації. Увесь текст був поділений на дві частини: „Вчора” і „Сьогодні”. Книга закінчувалася словами: ”сьогоднішній школяр стане завтра робітником. Багато випускників нашої школи уже по декілька років працюють на заводі імені Артема. Нехай вони добре знають славу історію свого заводу. Нехай вони примножують трудові традиції артемівців” [553, с. 55]. Написання нарисів про підприємства, передовиків виробництва, трудові династії, виховувало у дітей повагу до людей праці, сприяло вибору професії.

Розвивали творчу діяльність учні і в процесі збереження духовних і культурних цінностей рідного краю. Задля цього у багатьох

школах створювалися музеї історії школи. Колектив середньої школи № 50 ім. А.С.Макаренка м. Львова вважав, що музей зміцнюватиме кращі традиції, виховуватиме в учнів почуття обов'язку перед колективом, розвиватиме любов до школи. У музеї було шість відділів: 1. Життя і діяльність А.С.Макаренка. 2. Історія школи. 3. Комсомольська і піонерська робота. 4. Гуртки. 5. Суспільно корисна праця. 6. Наша гордість і честь [214, с. 67].

Творча діяльність учнів у цій школі не закінчилася створенням музею, а продовжувалася і в умовах його функціонування. Науковим керівником музею був учитель, а всю роботу здійснював штат музейних працівників-учнів, які займали посади директора, завгоспа, архіваріуса, фотопрацівників, екскурсіводів. Як відзначала учителька цієї школи Ю.Ельвова: „Тут використовується той ігровий елемент, який активізує життя дитячого колективу, про що не раз писав А.С.Макаренко” [214, с. 70].

Досить часто цінності рідного краю фіксувалися учнями у шкільних краєзнавчих альбомах. С.Пасічник відмічав, що в основу розміщення матеріалів у альбомі такого типу переважно клався географічний принцип, тобто групування відбувалося за населеними пунктами.

Альбом літературної географії міста міг мати таку структуру:

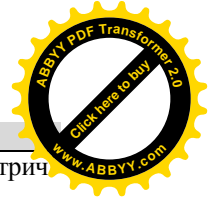
1. Вступ, у якому в загальному плані розповідалося про літературні традиції міста, про вивчення їх учнями.

2. Основна частина. Тут розкривався характер зв'язків письменників з рідним містом, демонструвалася популярність їх творчості. Матеріали в альбомі розміщувалися за історичним або історико-тематичним принципом.

3. Коротенька розповідь про те, як виготовлявся альбом, хто брав участь у його виготовленні [393, с. 85].

Значна діяльність проводилася школами по збереженню і примноженню природи рідного краю. Наприклад, ідея перетворити Закарпаття в область садів і виноградників знайшла найгарячіший відгук в багатьох школах. Зокрема у Теківській, Вільхівській, Черногोलівській учні зобов'язались виростити по 10 фруктових дерев [599, арк. 54].

Школами Рівненської області у 1964 р. було розроблено конкретні плани по озелененню міст і сіл, садиб шкіл і колгоспів, по насадженню лісів, садів, парків тощо. Добре попрацювали учні Яполотської початкової школи, Березнівського району, які заклали в своєму селі парк ім. Шевченка. Учні Соснівської середньої школи

цього ж району обсадили 15 км шосейної дороги Соснівка – Бистрич [99, арк. 53].

Охтирський відділ народної освіти, Сумської області повідомляв, що за період проведення місячника лісу і саду у 1957-1958 навчальному році учнями шкіл району було посаджено:

- фруктових дерев – 26856;
- ягідних кущів – 13968;
- декоративних дерев – 36000.

Найактивнішу участь приймали в проведенні місячника лісу і саду такі школи району: Хухрянська середня школа (фруктових дерев – 19500, ягідних кущів – 1000, декоративних дерев – 8609 штук). Силами школярів посаджено парки та взято шефство над ними в селах – Н.-Рябина, Чупахівка, Кириківка, Лантратівка [128, арк. 25].

Колектив учнів і вчителів Старо-Іванівської восьмирічної школи, цього ж району, включившись в декадник лісу і саду, провів таку роботу: розбив піонерський сад на площі 0,25 га, де було висаджено 50 фруктових дерев, на 2,5 га лісу проведено посів білої акації і посаджено 30 штук плодово-ягідних дерев [130, арк. 14].

Велику роботу учнями всіх шкіл Криничанського району, Дніпропетровської області проведено у 1957-1958 навчальному році по здійсненню 10-річного плану деревонасадження. „Діти посадили декоративних дерев – 2175, плодових – 550, кущів декоративних – 1385, плодових кущів – 500 штук, закладено 18 парків. Майже всі дерева гарно прижилися і ростуть” [95, арк. 89].

Весною 1960 р. в масовому дитячому святі „День зустрічі птахів”, прийняло участь близько 10000 учнів шкіл Сумської області, кожен з них виготовив від 2 до 3 шпаківень, синичників, годівниць. Свято проходило під закликом „Створення пташиних міст” (від 50 до 100 штучних гнізд). Такі пташині міста створили в Лебединському лісництві на 125 гнізд, в Шосткинському лісництві на 150 гнізд [601, арк. 230].

Регулярно проводився благоустрій шкільної території. Діти насаджували навколо території свого навчального закладу „зелену огорожу”. Так, Комишанська середня школа, Охтирського району, Сумської області інформувала, що у 1961 р. було посаджено „зелену огорожу” з жовтої акації та бузку довжиною 500 метрів [130, арк. 12].

Колегією Міністерства освіти УРСР почали затверджуватися зобов’язання по суспільно-корисній роботі школярів. Так, на 1957-1958 навчальний рік передбачалося, що юні краєзнавці – учні семирічних і середніх шкіл „виготовлять макети, альбоми й щоденники з описами та фотографіями пам’ятників, історико-

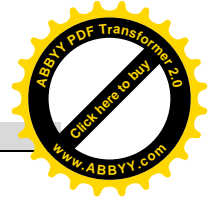
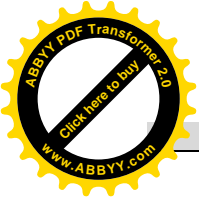
революційних місць свого краю, схеми, монтажі і діаграми досягнень рідного краю в господарському й культурному будівництві за 40 років радянської влади.

Учні шкіл допоможуть колгоспам і радгоспам у відбудові ставкового господарства, заселенні ставків, озер і річок рибою і водоплавною птицею. Кожна школа в радіусі свого розташування впорядкує всі могили і пам'ятники воїнів громадянської і Великої Вітчизняної війн, посадить біля них дерева й квіти та встановить постійний догляд за ними" [127, арк. 3].

Отже, основна увага у навчанні була зосереджена на формуванні умінь застосовувати знання про об'єкти і явища навколишнього світу під час розв'язання практичних і теоретичних завдань, трудових операцій. У такий спосіб знання становилися частиною дій. У „Звіті Харківського районного відділу народної освіти за 1958-1959 навчальний рік” відзначалося, що „як показав досвід, краще засвоєні учнями ті розділи, які широко демонструвалися та ілюструвалися на уроках, які вивчалися у тісному зв'язку з практикою. Особлива увага зверталася на знання і практичний досвід учнів, одержані під час роботи в майстернях, на уроках практикумів і виробничого навчання” [175, арк. 64].

Реалізація краєзнавчого принципу сприяла підготовці випускників до тих видів діяльності, які вони мали виконувати у наступних етапах свого життя.

РОЗДІЛ 4. ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА ПІСЛЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х – 80-ті рр.)

4.1.Зміни у нормативно-правовій базі шкільного краєзнавства

Починаючи із середини 60-х рр. перед школою було поставлене завдання вивести зміст освіти на рівень світових стандартів відповідно до потреб науково-технічного прогресу. Нормативні документи ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР в галузі освіти, прийняті у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст., хоча в цілому і означали відхід від основних положень Закону про школу 1958 р., проте зберігали і доповнювали напрямки краєзнавчої роботи. У постанові від 10 листопада 1966 р. „Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи” підтверджувалася пріоритетність виробничих знань, наголошувалося на необхідності систематичного проведення у восьмирічних та середніх школах професійної орієнтації школярів шляхом ознайомлення їх з різними галузями народного господарства та культури, підприємствами, колгоспами, радгоспами та закладами, найбільш поширеними професіями. У постанові ставилися наступні вимоги до школи: завершити у 1970 році перехід в країні до загальної середньої освіти; здійснити перехід середньої загальної школи на нові навчальні плани, програми і підручники; ввести, починаючи з 7 класу, факультативні заняття з метою поглиблення знань з природничих і гуманітарних наук, розвитку інтересів, здібностей, формування профорієнтації і вибору професії” [367, с. 93-94].

Відповідно до нового стабільного плану, що запроваджувався у школах, була передбачена тривалість початкового курсу навчання 3 роки і вивчення систематичного курсу з 4 класу. Перехід на нові навчальні програми проходив планово і мав завершитися не пізніше 1972-1973 навчального року. Вся робота по удосконаленню діяльності шкіл спрямовувалася на те, щоб перехід до загальної середньої освіти призвів не тільки до повного охоплення нею усіх школярів, а й становив новий суттєвий крок у підвищенні рівня навчання і виховання молоді. Передбачалося, що краєзнавство буде представлено не лише у шкільних програмах, а й у позанавчальній діяльності учнів. Так, Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 „Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та

подальший розвиток загальноосвітньої школи” звертала увагу на заохочення створення та діяльності таких добровільних товариств, що вивчали рідний край, як „Юний патріот”, „Юний натураліст” та інші [366, с. 100].

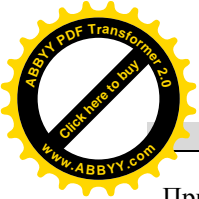
Таким чином, постанови 1966 та 1972 рр. розширювали зміст краєзнавчої роботи, передбачаючи залучення підростаючого покоління до вивчення не лише виробництва, а і пам’яток природи та історії рідного краю.

Взятий наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. курс на завершення переходу до загальної середньої обов’язкової освіти передбачав суттєві змістові та структурні зміни, які стосувалися і шкільного краєзнавства. Вони були обумовлені переходом на нові навчальні програми, орієнтовані повніше відображати досягнення науки, техніки і культури. Збільшувався час на проведення практичних робіт та екскурсій, посилювалася увага до питань формування в учнів практичних умінь і навичок.

Зміни в програмах спрямовувалися на підвищення рівня науковості знань. Передбачалося, що по кожному предмету будуть визначені провідні ідеї, які мали відображати тенденції розвитку науки і, одночасно, були доступні для засвоєння дітьми певного віку.

У початковій школі вивчення мови, трудове навчання поєднувалося із спостереженнями за сезонними змінами в природі, посиленою участю у охороні природи, господарських роботах. Але найбільш важливу роль краєзнавство відігравало у курсі природознавства, який викладався у 2 та 3 класах початкової школи. У Пояснювальній записці до програми цього предмету місцевий матеріал розглядався як основа наукових методів дослідження: демонстрації натуральних об’єктів, проведенні дослідів, спостережень. Підкреслювалося, що їх неможливо замінити читанням розповідей та поясненням учителя, останні можуть виступати лише як допоміжні прийоми навчання. Краєзнавство допомагало залучати учнів до самостійного пошуку знань, озброювати їх прийомами навчальної діяльності, використовуючи для цього завдання на порівняння та знаходження аналогій, встановлення головного та причинно-наслідкових зв’язків [464, с. 84].

Зміст курсу природознавства для 2 класу будувався на основі змін природних умов відповідно до пір року, що було характерним і для програм попередніх десятиліть. Програма передбачала спостереження за погодою, рослинами, тваринами, працею людей; екскурсії; практичні заняття на пришкільній ділянці.

Курс природознавства для 3 класу починався з вивчення теми „Природа рідного краю”. Школярі на прикладах оточення ознайомлювалися з формами земної поверхні, корисними копалинами, водоймами, ґрунтами, з’ясовували, що давала рідна область країні [464, с. 90].

Таким чином, краєзнавчий компонент навчальних програм початкової школи у період 60-80-х рр. ХХ ст., на відміну від попередніх десятиліть, сприяв формуванню у дітей не лише цілісного уявлення про світ, а й загальних уявлень про рідний край, його природні умови та життєдіяльність людей. Питання соціальної значимості об’єктів рідного краю у програмах початкової школи не розглядалися.

Значні зміни по відношенню до краєзнавства відбулися у програмах предметів середньої школи. У першу чергу це стосувалося програми з історії, до якої починаючи з 1967-1968 навчального року були включені уроки „Наш край”. У пояснювальній записці вказувалося на те, що „програма складена так, щоб передбачити відповідний час на вивчення необхідного краєзнавчого матеріалу” [423, с. 9]. Групування уроків з історії рідного краю здійснювалося за хронологічним принципом відповідно до базового змісту навчальної програми. Для 7-10 класів планувалося проведення 12 самостійних уроків з вивчення місцевої історії. Вони були розподілені по класам та мали наступну періодизацію:

7 клас

1. Наш край у давнину. Перші відомості з історії нашого краю.
2. Наш край у період середньовіччя (до XIV ст.).
3. Наш край в XIV – на початку XVII ст.
4. Наш край у XVII – першій половині XVIII ст.
5. Наш край у другій половині XVIII ст.

8 клас

6. Наш край у першій половині XIX ст.
7. Наш край у другій половині XIX ст.

9 клас

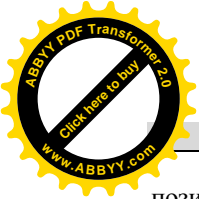
8. Наш край на початку ХХ ст.
9. Наш край в роки громадянської війни.
10. Наш край в роки соціалістичного будівництва.

10 клас

11. Наш край в роки Вітчизняної війни.

12. Наш край в роки завершення будівництва соціалістичного

суспільства.

Запровадження уроків „Наш край” мало безсумнівне позитивне значення для розвитку шкільного краєзнавства, оскільки визнавалася особлива пізнавальна і виховна роль одного із його складових – історії рідного краю. У такий спосіб краєзнавство перетворювалося із допоміжного засобу опрацювання окремих тем програми у обов’язкову частину навчального процесу та самостійний об’єкт вивчення. Це давало можливість сформувати в учнів цілісну систему уявлень про історичний розвиток свого регіону.

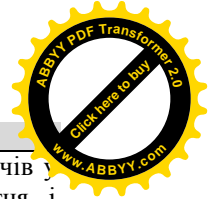
Проте, частина методистів продовжувала розглядати краєзнавчий матеріал лише як службовий, що мав сприяти вирішенню загальних завдань навчання історії. О.Вагін з цього приводу писав: „залучення краєзнавчого матеріалу в курсі історії не є самоціллю, а служить вирішенню загальних завдань навчання історії: розкриттю на місцевому матеріалі загальних рис і закономірностей розвитку країни, показу ролі та участі населення рідного краю у найважливіших подіях, усвідомленню зв’язків рідного краю з життям країни, виховання через вивчення рідного краю радянського патріотизму, а не обласного партикуляризму” [38, с. 295].

Шкільні програми з історії, передбачаючи уроки „Наш край”, все ж відводили їм другорядне місце. Ці уроки проводились після вивчення конкретних тем курсу історії, як механічне доповнення до них.

Програма допускала різні способи опрацювання матеріалу з історії рідного краю. Це можна було робити або шляхом паралельного вивчення місцевих і загальноісторичних подій на одних і тих же уроках, або ж на спеціально визначених краєзнавчих уроках. Питання про доцільність використання того чи іншого способу програма відносила до компетенції учителя [423, с. 9].

Зберігав свою присутність у програмі з історії і краєзнавчий матеріал, який розглядався у якості загальноісторичної події або її частини. Наприклад, у темі 2 „Початок дворянського етапу в російському визвольному русі. Повстання декабристів” (8 клас) обов’язковим для вивчення було „повстання Чернігівського полку на Україні” [423, с. 40].

Становище краєзнавства у програмах з історії практично не змінювалося до кінця 80-х рр. З переходом на 11-річне навчання у школі відбулося збільшення кількості уроків „Наш край” у 8-11 класах. Теж саме стосувалося і курсу „Епізодичні розповіді з історії СРСР” (5 клас). Кількість краєзнавчих уроків у ньому протягом 80-х рр. зросла з 2 до 6, вони мали такий зміст і періодизацію: 1. Наш край у далекому минулому. 2. Пам’ятки культури XV-XIX ст. на території

рідного краю. 3. Боротьба робітників і селян проти пригноблювачів у рідному краї. 4. Наші земляки – учасники Великого Жовтня і громадянської війни. 5. Наші земляки – активні учасники Великої Вітчизняної війни. 6. Рідний край у дванадцятій п'ятирічці [463, с. 7-9].

Отже, краєзнавство у шкільних програмах з історії було представлено самостійними темами „Наш край” та подіями місцевого характеру, які мали загальноісторичне значення і були розосереджені по різним темам історичних курсів.

Реформування загальної освіти, розпочате у другій половині 60-х рр., змінювало завдання, які ставилися перед природничо-географічними шкільними предметами, орієнтуючи їх на формування наукових поглядів про розвиток природного середовища. Формування наукових поглядів починалося уже з курсу природознавства для 4 класу. На конкретних прикладах докільля при вивченні повітря, води, ґрунтів, рослинного і тваринного світу учні мали усвідомлювати існуючі зв'язки між окремими елементами природи. Наприклад, у темі „Ґрунт” встановлювалися його властивості, роль живих організмів в утворенні ґрунтів та людини у підвищенні родючості. До теми передбачалася обов'язкова екскурсія для „вивчення на місцевості слідів вивітрювання, роботи текучих вод і вітру. Розглядання ґрунтового шару” [411, с. 7].

В програмі з географії відбулися незначні структурні зміни (курс економічної географії СРСР викладався у 8, а не в 9 класі), проте вводилися набагато більші обсяги нових понять і термінів. В умовах збільшення теоретичного та фактичного матеріалу у шкільних програмах з географії зростає і обсяг краєзнавства. Наприклад, кількість годин на вивчення природи своєї області (7 клас) зросла з 4 до 5. Новим явищем у змісті цієї теми стала поява природоохоронних питань: „Заходи по охороні лісів. Охорона і відновлення цінних промислових тварин. Охорона типових ландшафтів” [462, с. 60]. В удосконалених програмах першої половини 80-х рр. передбачалося, що бережливе ставлення до природи мало бути втілене у сформованих умінях школярів: приймати найпростіші заходи по охороні оточуючого середовища (попередження розширення ярів, боротьба з ерозією ґрунтів, захист лісових насаджень і т. д.), а також виконувати правила поведінки людини в природі [468, с. 67].

У ході обговорення нових програм учителі географії звертали увагу на те, що „програма по початковому курсу географії недостатньо орієнтована на застосування краєзнавчого принципу”. Зокрема, це виражалося у тому, що на останню екскурсію в 5-х класах за 3 години

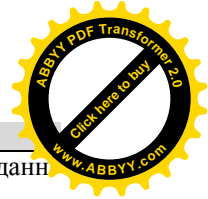
зимагалось вивчити форми рельєфу, породи, що його складають, замалювати відслонення порід, виміряти висоту горба нівеліром і на око, визначити крутизну схилу, ширину, глибину і швидкість течій річки, скласти опис джерела, річки, озера, болота, ознайомитись з наслідком процесів, які змінили рельєф. На думку вчителів, в програмі слід зазначити, що описування проводиться того об'єкту, який є в місцевості, що оточує школу, а не всіх тих об'єктів, які визначені в проєкті програми [625, арк. 82].

У програмі з'явилося поняття „краєзнавчий підхід”, з яким пов'язувалося нове розуміння ролі краєзнавства у шкільному курсі географії. По-перше, це поняття передбачало, що фізична та економічна географія області мала розглядатися не стільки як самостійний об'єкт дослідження, а переважно як додаток до більшої території. З цього приводу пояснювальна записка до програми, розкриваючи зміст курсу фізичної географії 7 класу, нагадувала, що він як і раніше поділявся на три розділи, один із яких передбачав вивчення своєї області. Але для „реалізації краєзнавчого підходу доцільно цей розділ розглядати разом з вивченням великої території, куди входить і своя область. При цьому виникає можливість розглянути територію не тільки у малому масштабі, але й дати уявлення про середній і великий масштаб вивчення території з урахуванням знань учнів з географії найближчого оточення” [462, с. 10].

Послаблення самостійного значення краєзнавства у шкільних програмах з географії остаточно було закріплено у 80-ті рр. „Своя область”, із стану однієї з трьох частин вітчизняної географії, що підлягали всебічному вивченню, була зведена до рівня звичайної теми. При цьому програма наголошувала, що ця тема у 7 та 8 класах розглядається лише як частина великої фізико-географічної території чи економічного району [468, с. 5].

Так, тема „Економіко-географічна характеристика своєї області” (8 клас) мала вивчатися одночасно з великим економічним районом, до складу якого входила область, або у кінці вивчення курсу. Особливо підкреслювалася специфіка прояву загальних економіко-географічних закономірностей на даній території; з метою профорієнтації учнів більш детально розглядалося питання про трудові ресурси, професії, місцеві промисли [468, с. 67].

По-друге, краєзнавчий підхід розглядався у програмі з географії як засіб поєднання навчання з життям, під яким розумілося „вивчення природи, населення і господарства своєї місцевості, накопичення і використання краєзнавчих матеріалів у навчально-

зиховному процесі. Краєзнавчий підхід необхідний при викладанні всіх курсів географії, але особливо 5, 7 і 8 класів” [468, с. 4].

Початковий курс фізичної географії 5 класу передбачав значне використання краєзнавства при вивченні літосфери, гідросфери і атмосфери. Програма включала екскурсію по ознайомленню з природними комплексами своєї місцевості і встановленню взаємозв'язків між рельєфом, гірськими породами, ґрунтами, рослинними та іншими компонентами. Вивчення природних комплексів узагальнювало матеріал з початкового курсу фізичної географії. Засвоєння поняття про природні комплекси служило основою для подальшого розвитку географічного мислення школярів та вивчення країнознавчих курсів фізичної географії СРСР та географії материків [499, с. 41].

У шкільних курсах географії 7 і 8 класу краєзнавство було представлено не лише окремими темами „Своя область”. Значна увага надавалася місцевому компоненту при вивченні природних та виробничих комплексів у загальнодержавному масштабі. Наприклад, у зміст теми „Ґрунти, природні зони і природні ресурси СРСР” (7 клас) входили питання: „Переважаючі типи ґрунтів своєї області. Природні зони своєї області як наслідки особливостей клімату і рельєфу. Проблеми природних ресурсів своєї області” [468, с. 34].

У програмах з географії другої половини 60-х – початку 80-х рр. більш детальний опис отримали краєзнавчі екскурсії. Так, до навчальної екскурсії на місцеве підприємство (8 клас) додавався план, за яким його потрібно було вивчати: географічне положення; спеціалізація підприємства і його структура (цехи, відділи, їх виробничі взаємозв'язки); виробничо-територіальні зв'язки по сировині, паливу, готовій продукції; транспортні умови; висновки про характер виробництва (енергомістке і т.д.); принципи його розміщення; перспективи розвитку [440, с. 57].

Орієнтація на поглиблення фундаментальних знань була збережена у шкільних програмах з географії і після переходу до 11-річної шкільної освіти у 80-х рр. Проте, у програмі декларувалося і „більш широке, ніж раніше, використання у навчанні систематичних спостережень у природі, залучення краєзнавчих знань” [469, с. 8]. Текст програми поділявся на великі розділи і теми.

У програмі для 5 класу (Початковий курс фізичної географії) до кожної теми включалося питання краєзнавчого характеру. Крім того, у курсі початкової географії з'явилася самостійна краєзнавча тема „Природа і населення своєї місцевості” з обсягом 4 навчальні години. Ця тема мала узагальнити знання учнів про найближче

оточення і включала такі питання: „Особливості компонентів природи своєї місцевості, взаємодію між ними. Природні комплекси (ландшафти) своєї місцевості. Використання і охорона природи своєї місцевості” [469, с. 17].

Особливої уваги надавала програма вивченню вітчизняної географії, що знайшло своє втілення у запровадженні у 7 і 8 класах єдиного курсу „Географія СРСР”. Цей курс складався із трьох частин: 1) Фізична географія СРСР; 2) Економічна і соціальна географія СРСР; 3) Українська РСР.

Вивчення тем частин курсу „Географія СРСР” завершувалося розглядом краєзнавчих питань. Наприклад, у темі „Природні зони” (фізична географія СРСР, 7 клас) останнім пунктом з яким мали ознайомитися учні були природні зони своєї області та їх екологічні проблеми [469, с. 37]. Економічна і соціальна географія 8-го класу розпочиналася з теми „Трудові ресурси”, вона давала інформацію дітям про трудові ресурси та найбільш розповсюджені професії на території їх області [469, с. 41]. Вивчення природних умов та природних ресурсів України (8 клас) передбачало ознайомлення з кліматом своєї області та його оцінкою [469, с. 54].

Завершувала курс „Географія СРСР” тема „Географія своєї області” (8 клас), на яку відводилося 2 години. Ця тема узагальнювала краєзнавчі знання уже на рівні області [469, с. 64].

Таким чином, на кінець 80-х рр. зміст та структура краєзнавства набули наступної схеми: у початковому курсі фізичної географії (5 клас) вивчення кожної теми завершувалося розглядом проблеми на рівні найближчого оточення. Остання тема курсу „Природа і населення своєї місцевості” присвячувалася узагальненню краєзнавчих знань школярів про найближче оточення.

У курсі „Географія СРСР” опрацювання тем частин курсу „Географія СРСР” також супроводжувалося розглядом краєзнавчих питань. Завершувала курс „Географія СРСР” тема „Географія своєї області”, вона узагальнювала краєзнавчі знання уже на рівні області.

Отже, у програмі з географії вивчення рідного краю відбувалося за концентричним принципом: у курсі 5-го класу на рівні найближчого оточення школяра, у курсі 8-го класу – на рівні області. Основним завданням краєзнавства, у курсі географії СРСР, було забезпечення уявлень учнів про свій регіон, як складову частину країни.

У другій половині 60-х відбувся перегляд в напрямі посилення наукового змісту і програми з біології. В новій програмі значна увага надавалася діалектико-матеріалістичному розумінню взаємозв'язків

між компонентами природи. Побудова курсу включала такі розділи ботаніка, зоологія, анатомія, фізіологія та гігієна людини, загальна біологія.

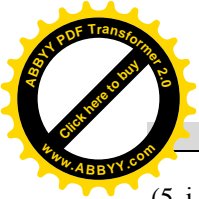
Вивчення ботаніки (5-6 класи) будувалося на основі краєзнавчого підходу. Як вказувалося у програмі він викликав в учнів інтерес до вивчення ботаніки, сприяв активізації навчального процесу, створював умови для організації самостійних робіт на уроках і в позаурочний час. Вивчення рідної природи давало багатий матеріал для естетичного виховання, прищеплювало любов до рідної природи. Знання місцевої флори і взаємозв'язків її з умовами навколишнього середовища значно полегшувало учням засвоєння характерних рис будови й біології основних типів рослинності різних природних зон [438, с. 6].

З урахуванням краєзнавчого підходу при виконанні програми учителю рекомендувалося використовувати рослинність, що є навколо школи. На прикладі одного-двох рослинних угруповань (лісу, лук, болота та ін.) учням показувалася найбільш характерна пристосованість рослин до спільного життя – виникнення ярусності наземної, а також ярусності, пов'язаної з різними строками розвитку [438, с. 9].

Учителю також дозволялося замінювати об'єкти, які фігурують у програмі, видами, типовими для даного краю. Наприклад, у темі „Квіткові рослини і їх кваліфікація” (6 клас) зазначалося: „при розгляді окремих родин ґрунтовно вивчається один представник і проводиться ознайомлення з двома-трьома іншими представниками, найбільш поширеними у даній місцевості” [425, с. 37].

Подібним чином радила програма діяти учителю і при вивченні зоології. Так, у темі „Клас птахів” багатогранність птахів вивчалася на прикладі трьох груп з урахуванням видового складу конкретної місцевості [466, с. 21].

До змісту майже кожної теми програмою вводилися екскурсії та практичні заняття. Екскурсії в природу та на шкільну навчально-дослідну ділянку мали ознайомити учнів з типовими формами квіткових рослин різних місць зростання, з основними органами рослини, з різноманітністю плодів і способів їх розповсюдження, з сезонними явищами в житті рослини. У темі „Стебло” (5 клас) передбачалося проведення двох екскурсій: 1) в природу, для ознайомлення з зимовими явищами в житті рослин та визначення назв дерев за їх силуетами та пагонами; 2) до лісу або парку для ознайомлення з деревами, кущами і травами в зимовий час [425, с. 34].

Програма зазначала, що розподіл курсу ботаніки на два класи (5 і 6), давав можливість проводити екскурсії і вивчати предмет на живому матеріалі протягом всього весняного і двох осінніх сезонів, використовувати літній період для виконання учнями робіт на шкільній навчально-дослідній ділянці та літніх завдань у природі [471, с. 6].

Краєзнавче спрямування мали і екскурсії загальної біології 9-10 класів. У темі „Дарвінізм” (9 клас) програма планувала провести цю форму навчання двічі по таким питанням: 1) „Штучний добір і його результати” – похід до сільськогосподарського виробництва, до сільськогосподарської виставки, на шкільну навчально-дослідну ділянку; 2) „Природний добір і його результати” – похід у природу (ліс, поле, луки) або в музей [433, с. 16].

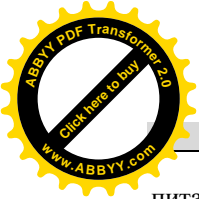
Розширення краєзнавчого компоненту у програмі з біології, у другій половині 80-х рр., пов’язане з появою питань охорони рослинного і тваринного світу рідного краю. Наприклад, у темі „Рослини та оточуюче середовище” на місцевому матеріалі вивчалися питання впливу діяльності людини на життя рослин, захисту середовища існування, значення охорони рослин для життя людини [466, с. 11].

Зміст запропонованих практичних робіт закріплював і розширював знання про місцеві рослини. Практичні роботи формували уміння вирощувати різні культурні рослини, закладати досліди та вести спостереження над рослинами, що сприяло підготовці до практичної діяльності в сільському господарстві.

Отже, з одного боку, краєзнавство у курсі біології сприяло формуванню в учнів основ біологічних знань. З іншого – діти детально ознайомилися із рослинами і тваринами рідного краю, їх народногосподарським значенням; з’ясувалися природні умови, що впливали на розвиток живих організмів регіону. Ці знання становили основу вивчення флори і фауни країни та заходів для їх охорони і збільшення.

Програмою використовувалися такі терміни як „місцевість”, „край”, але не визначалися їх територіальні межі.

У другій половині 60-х рр. з’являється новий фактор, який мав значний вплив на відбір та обсяги змісту навчання. Здійснюються спроби реалізувати ідеї, пов’язані з урахуванням потреб особистості в освіті. Держава не лише висуває вимоги до рівня підготовки дітей, але й намагається забезпечити їм право на вибір власних інтересів у процесі набуття знань і умінь.

У зв'язку з цим, педагогічною наукою почали вивчатися питання індивідуалізації та диференціації навчання. Естонською дослідницею І.Унт були запропоновані такі визначення цих понять: індивідуалізація є врахування у процесі навчання, у всіх його формах і методах, індивідуальних особливостей учнів незалежно від того, які особливості і в якій мірі враховуються [543, с. 8]. Вчена розглядала індивідуалізацію з точок зору процесу навчання, змісту освіти і побудови шкільної системи. „Перша з них стосується відбору форм, методів і прийомів навчання, друга – розробки навчальних планів і програм, навчальної літератури та складання завдань, що пропонувалися учням, і третя – формування різних типів шкіл і класів” [543, с. 9]. Диференціацію І.Унт трактувала як „врахування індивідуальних особливостей учнів у тій формі, коли учні групуються на основі яких-небудь особливостей для окремого навчання; зазвичай навчання у цьому випадку будується за декількома різними навчальними планами і програмами” [543, с. 8].

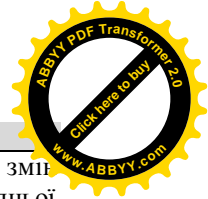
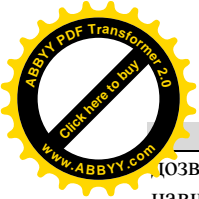
З метою врахування освітніх інтересів учнів створювалися спецшколи і класи з поглибленим вивченням предметів. Але найбільш масштабним видом диференціації навчання стали факультативи.

В українській школі факультативи запроваджуються після виходу у листопаді 1966 року постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про заходи по подальшому покращенню роботи середньої загальноосвітньої школи”.

Вважалося, що факультативи мали вирішити ряд завдань, які постали перед системою освіти: поліпшити ефективність навчальних занять; сформувати в учнів бажання та уміння поповнювати знання за власною ініціативою, а не лише під час уроків; розвивати інтерес до науки, певних видів практичної діяльності; створити оптимальні умови для поглиблення самостійної роботи школярів, які проявляють підвищену зацікавленість до окремих предметів; покращити підготовку дітей до самоосвіти після закінчення школи [244, с. 46].

Важливою особливістю факультативних занять був їх тісний зв'язок із шкільною програмою та уроками. Саме цим вони відрізнялися від інших видів позакласної роботи, у яких учні могли самостійно обирати теми для вивчення та обговорення.

За рахунок факультативних занять зменшувалася з 36 до 33 кількість обов'язкових навчальних занять у 8-10 класах. Заняттям за вибором учнів у новому початковому плані надавалося велике принципове значення. Вони давали можливість глибше висвітлити в шкільній освіті досягнення науки, техніки та культури і при цьому враховувати місцеві особливості кожної школи. Факультативи

дозволяли вносити доповнення і зміни у зміст навчання, без зміни навчального плану, програм і підручників основного курсу середньої школи. Факультативи запроваджувалися із 7-го класу і на них виділялося відповідно до програм: в 7 класі – 2, у 8 – 4, в 9 і 10 класах – по 6 годин на тиждень [244, с. 46].

Особливістю факультативів в Україні було те, що вони мали яскраво виражене краєзнавче спрямування. Тому, при обговоренні факультативних програм, яке проходило на сторінках центральних педагогічних видань, завідувач сектором історії Науково-дослідницького інституту педагогіки УРСР М.Лисенко пропонував дозволити педагогам розробляти на місцях курси з історії рідного краю [374, с. 73].

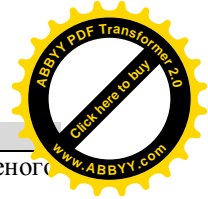
Краєзнавчому спрямуванню у вивченні минулого сприяла „Програма факультативних занять з історії”, випущена видавництвом „Радянська школа” у 1967 році. Вона дозволяла учителям будувати свою роботу виходячи із власних інтересів та в залежності від можливостей учнів і наявності історичних джерел. У цьому документі говорилося: „Програма факультативного курсу є примірною. Учитель залежно від інтересів учнів, рівня їх підготовки може обрати для детального вивчення не всі розділи і теми, а лише окремі з них, організовуючи при цьому більш поглиблений розгляд обраного матеріалу” [420, с. 4].

Проте, як свідчили звіти місцевих керівних органів освіти досить часто „факультативи перетворювалися в заняття предметних гуртків не по відповідним програмам” [85, арк. 42].

На 1975 р. факультативними курсами було охоплено 1,8 млн. учнів, працювало 62 тисячі факультативних груп, що було втричі більше, ніж у 1970-1971 навчальному році. Для забезпечення їх роботи, Міністерство освіти УРСР розробило і видало 71 навчальну програму і 17 навчально-методичних посібників з математики, фізики, біології, історії та інших предметів [638, арк. 41].

За своїм змістом факультативні курси поділялися на ті, що були спрямовані на вивчення виключно найближчого оточення, і ті, у яких краєзнавчий компонент виступав у якості дидактичного матеріалу.

Так, приблизна проблематика факультативних курсів з історії для 7-10 класів включала 21 тему, із яких одна – „Історія рідного міста, краю”, безпосередньо стосувалася краєзнавчих досліджень. Більшість інших тем включалися у запропоновану тематику, у тому числі, завдяки суттєвому забезпеченню їх краєзнавчим матеріалом та з

урахуванням значного досвіду краєзнавчої роботи, накопиченого учителями [244, с. 56].

На краєзнавчій основі будувалися і факультативи з географії. Під час вивчення факультативного курсу „Геологія” краєзнавчий матеріал міг бути використаний для дослідження гірських порід та корисних копалин, організації практичних робіт учнів по визначенню і систематизації магматичних, осадочних та метаморфічних гірських порід [499, с. 50-52].

Досить поширеним був і варіант, коли краєзнавчий компонент залучався до факультативів на основі логічних зв'язків. Так, у програмі курсу „Основи бібліотечно-бібліографічних знань і роботи з книгою” для учнів 9-х класів передбачався розгляд восьми тем, одна із яких називалася „Вивчення краєзнавчої літератури”. На її засвоєння відводилося дві години, під час яких опрацьовувався наступний матеріал: „Роль краєзнавчої літератури в роботі гуртків та шкільних краєзнавчих музеїв, організації екскурсій. Природоохоронна просвіта школярів, залучення їх до охорони природи та пам'яток історії і культури. Пошук літератури про край, методика роботи з нею” [381, с. 9].

На думку П.В.Іванова, факультативи збудовані на основі краєзнавчого матеріалу, мали бути або наукового спрямування – „Історія нашої республіки (краю)”, „Географія (республіки, краю)”, „Літературне краєзнавство”, або профорієнтаційного – „Ліс і лісове господарство”, „Основи полеводства” (тваринництва, звіроводства, овочівництва, садівництва), „Основи ґрунтознавства”. У таких темах загальнонауковий матеріал активно поєднувався із краєзнавчим [227, с. 48].

Завдяки краєзнавству факультативні курси мали можливість проводитися у різних формах. Важливе місце відводилося лекційним та семінарським заняттям, а, також, самостійним доповідям і рефератам учнів підготовленим на матеріалі найближчого оточення. На це звертала увагу „Програма факультативних занять з історії”, пропонуючи саме таким чином будувати роботу: „Праця учнів над обраними джерелами передбачає поєднання лекційної і семінарської форм занять, підготовку учнями повідомлень і рефератів за архівними, музейними та краєзнавчими матеріалами” [420, с. 4].

У програмі факультативних курсів з історії вказувалося, що вони передбачають поєднання урочної і позаурочної роботи, більш тісні міжпредметні зв'язки, широке застосування практикумів, історико-літературних вечорів, конференцій, зустрічей. „Питома вага цих форм занять у факультативних курсах значно більша, ніж у

загальних курсах. Використання місцевого краєзнавчого матеріалу, дослідницький характер роботи з окремих проблем – необхідна умова успіху факультативних занять” [456, с. 16].

Отже, головними особливостями факультативних курсів було поглиблене теоретичне вивчення матеріалу, різнобічність форм і методів роботи. В основі занять лежали добровільність та інтерес учнів, взаємозв'язок із шкільною програмою. Краєзнавчий компонент був представлений як у змісті, так і у формах діяльності шкільних факультативів.

Головне завдання факультативів – поглиблення знань, вирішувалося за допомогою краєзнавчого компоненту по трьом напрямам через: знайомство з новими фактами та подіями, більш детальне їх вивчення під час самостійного дослідження джерел із найближчого оточення, оволодіння учнями науковими методами пізнання.

Розширенню навчальної бази краєзнавства сприяло прийняття ряду державних і партійних постанов другої половини 70-х – 80-х рр.

У грудні 1977 р. була прийнята постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР „Про подальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл та підготовки їх до праці”. В ній знову робився акцент на необхідності поєднання вивчення основ наук з життям. Трудове навчання та професійна орієнтація учнів мала проводитися з урахуванням використання найближчих до школи підприємств, колгоспів і радгоспів [364, с. 122].

12 квітня 1984 р. постановою Верховної Ради СРСР були затверджені „Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи”. Згідно цього документа найважливішим завданням школи було надання підростаючому поколінню глибоких та міцних знань основ наук, розвиток навичок та умінь застосовувати їх на практиці, формування матеріалістичного світогляду [380, с. 14].

У той же час, велике значення „Основні напрями реформ” надавали трудовому вихованню. Його складовою була краєзнавча діяльність по ознайомленню учнів з основами сучасного промислового та сільськогосподарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери обслуговування; формування у дітей у процесі навчання та суспільно-корисної роботи трудових навичок та умінь; бажання свідомого вибору професії та отримання початкової професійної підготовки [380, с. 18].

Разом з тим, реформування освіти передбачало розширення змісту краєзнавчої роботи з метою покращення художньої освіти та естетичного виховання школярів. У зв'язку з цим у документі

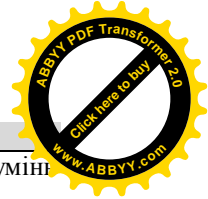
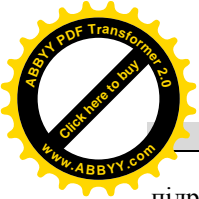
заголошувалося на необхідності розвивати у дітей почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, вміння розуміти та цінувати вироби мистецтва, пам'ятки історії та архітектури, красоту і багатство рідної природи [410, с. 48].

На підставі попереднього документу ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 12 квітня 1984 р. своєю постановою зобов'язали партійні і державні органи республік та областей зосередити зусилля на реалізації основних напрямків реформування загальноосвітньої школи. Були визначені такі цілі і завдання навчання та виховання у загальноосвітній школі, що обумовили зміст краєзнавчої роботи: у початковій школі (1-4 класи) – збільшення терміну навчання на один рік необхідно використати для кращого пізнання оточуючої природи. У середній школі (5-11 класи) – посилити зв'язок навчання природничих та гуманітарних дисциплін з життям, добиватися того, щоб він краще допомагав молоді збагнути оточуючий світ. При вивченні географії рідного краю особлива увага зверталася на розширення екологічних знань учнів [365, с. 106-108].

Постанови уряду спрямовувалися, також, на виконання школярами різних суспільно корисних заходів на території рідного краю та на оприлюднення їх результатів. Наприклад, у постанові колегії Міністерства освіти УРСР „Про підсумки змагання піонерських та комсомольських організацій шкіл Української РСР по збору лікарських рослин, дикорослих ягід та грибів у 1988 році” вказувалося, що „переможцями всесоюзного і республіканського конкурсу стали 2272 школяра, 15 керівників і 77 шкільних колективів”. Найкращих результатів досягли учні Закарпатської області, які здали на приймальні пункти 159 тонн лікарської сировини і 20 тонн дикорослих ягід” [648, арк. 121].

Поштовхом до подальшого удосконалення школи стала розробка у 1990 р. концепції середньої загальноосвітньої школи України, проект якої для широкого обговорення був опублікований у газеті “Радянська освіта”. Концепція націлювала вчителів на формування і розвиток особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою знань про суспільство, почуттям національної самосвідомості. Головним засобом цього виступав національний компонент змісту освіти, важливою складовою частиною якого повинні були стати знання про найближче оточення [257].

Отже, залучення краєзнавчого компоненту до змісту загальної освіти на даному етапі відбувалося на основі таких закономірностей педагогічного процесу:

1. Потребами суспільства у підвищенні якості знань та умінні підростаючого покоління.

2. Взаємозв'язком між навчанням і вихованням, їх взаємовпливом і єдністю.

3. Зростаючої ефективності навчання за умов активної поведінки учня, його суб'єктності, самостійності, усвідомлення ним потреби у навчанні.

Зміст краєзнавчого компоненту у шкільних програмах підпорядковувався наступним принципам:

1. Реалізації освітньої, розвивальної і виховної функцій процесу навчання. Краєзнавчий матеріал мав підбиратися так, щоб допомагати здійснювати ці три функції.

2. Науковості процесу навчання. Він передбачав такий підбір краєзнавчого матеріалу, який би відповідав структурі науки і навчального предмету, специфіці його розділів і тем.

3. Системності і послідовності процесу навчання. Краєзнавчий матеріал запроваджувався до програм: початкової школи – у вигляді спостережень і розповідей, середньої школи – у вигляді теоретичної інформації і практичної діяльності. За допомогою краєзнавства відбувалося навчання від простого – до складного, від попереднього – до наступного.

4.2. Використання краєзнавчого підходу у навчальному процесі школи

Організація навчального процесу в умовах модернізації загальноосвітньої школи у період 60-80-х рр. зазнала певних суттєвих змін. Хоча класно-урочна система продовжувала панувати у шкільному житті, проте її функціонування відбувалося не на основі пояснювально-ілюстративного, а на основі проблемного виду навчання.

У свою чергу, краєзнавство розуміється вже не як загальнопедагогічний принцип, а як певний підхід до відбору матеріалу з метою реалізації ідей індивідуалізації, диференціації та активізації навчання.

Завдяки краєзнавству забезпечувалася різноманітність дидактичного матеріалу та типів сприйняття, що створювало умови для застосування багатьох видів діяльності учнів. Використовуючи матеріал рідного краю учителі добивалися оптимального поєднання колективної роботи з індивідуальним підходом, що зменшувало протиріччя між фронтальним характером викладання та індивідуальними особливостями засвоєння знань. Усе це призводило

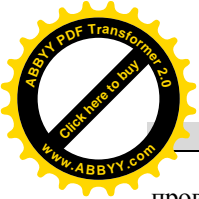
до успішного опрацювання матеріалу кожним школярем. Наприклад, учитель історії В.Почепцов Домантівської середньої школи, Золотоніського району, Черкаської області у ході занять, присвячених Київській Русі, практикував індивідуальну роботу учнів 4 класу за допомогою карток, на яких був розміщений фактичний краєзнавчий матеріал. Ось зміст та запитання передбачені у одній із карток: „1236 року ординські хани руйнували Переяславське князівство. Чималий загін загарбників не міг узяти поселення на березі Дніпра, добре захищене річками, озерами, болотами. Вороги спробували добитися успіху взимку. Ворог наступав насипом, який жителі перетворили на льодову гору. Важкий був бій... Через 720 років експедиція Інституту археології АН УРСР виявила на цьому місці, яке народ назвав Татаркою, рештки східного посуду, наконечники стріл, списів, бойового одягу, бронзове дзеркальце. Товстий шар попелища з похованими в ньому людьми засвідчив героїчну загибель поселення, над яким пізніше виникло село Домантове.

Що допомогло вченим відродити забуту сторінку історії нашого краю? До чого зобов'язує вона кожного з нас?” [403, с. 66].

Учні середньої школи № 1 м. Ромни, Сумської області отримували завдання від учителя по вивченню окремих фактів з історії рідного міста, а потім проводили екскурсії зі своїми однокласниками по темам: „По наших вулицях крокувала революція”, „Моє місто в минулому і сьогодні” [149, арк. 4].

Великі можливості використання краєзнавчого матеріалу для індивідуальної роботи учнів містив у собі курс „Суспільствознавства”. Так, учениця Галина С. школи № 15 м. Миколаєва за допомогою батька підготувала цікаві повідомлення про Миколаївську ТЕЦ і перспективи електрифікації області, а також про раціоналізаторський і винахідницький рух на теплоелектроцентралі міста. Інші учні підготували розповіді про діяльність і роль профспілкової організації будівельного управління № 24, про зростання продуктивності праці на заводі ім. Носенка та ін. З такими повідомленнями учні виступали під час опитування і пояснення нового матеріалу. Повідомлення учнів всебічно обговорювалися, а потім робилися відповідні висновки і узагальнення [81, с. 87-88].

Індивідуальні завдання з історії старшокласники м. Рівного виконували на базі краєзнавчих музеїв. Вони готували доповіді під керівництвом учителів і співробітників музею з обов'язковим використанням матеріалів експозиції [660, арк. 55]. В результаті такої роботи навіть невстигаючі учні добре справлялися із завданнями.

Учителька історії Л.Топоринська із м. Хмельницького, у ході проведення уроку по темі „Наш край у роки громадянської війни 1918-1920 рр.”, практикувала групову роботу учнів. Завчасно клас поділявся на групи, кожна з яких отримувала певне завдання. Перша – готувала розповідь про три рейди червоного козацтва на територію Хмельниччини, друга – повідомлення про військових командирів, які брали участь у визволенні краю, третя – малювала схему походів частин Червоної Армії по Україні, четверта – підбирала фотографії, документи. Усе це дало можливість провести урок творчо, з великою активністю учнів [45, с. 77].

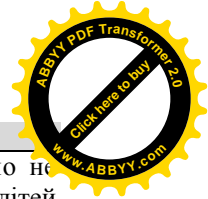
Найбільш раціональному поєднанню індивідуальної і колективної роботи сприяла диференціація навчального матеріалу на обов'язковий, який повинні були засвоїти усі учні, та додатковий, що підвищував теоретичний і практичний рівень лише тих школярів, які виявляли до предмету стійкий пізнавальний інтерес.

Одним із способів втілення в життя ідеї диференціації навчального процесу стало запровадження факультативних занять. Факультативи були обов'язковим шкільним курсом і мали об'єднувати тих учнів, які бажали набувати знання на основі поглибленого вивчення явищ природи і суспільного життя. Як відзначав А.Сафіулін їх мета і завдання спрямовувалися на поглиблення знань, розвиток різнобічних інтересів, нахилів та професійної орієнтації школярів [499, с. 50].

Уже в перший рік запровадження (1967-1968 н. р.) лише факультативи по історії діяли у 1149 школах України і охоплювали 16 тисяч учнів. Із цієї кількості у 104 факультативних групах вивчалася історія рідного краю [545, с. 32].

Робота факультативів починалася із 7-го класу. Міністерство освіти УРСР рекомендувало організовувати їх для паралельних класів, або по-класно. Допускалося проведення занять для школи в цілому (7-10 класи), могли бути і міжшкільні факультативи, за рішенням відділу народної освіти. Факультативні заняття потрібно було організовувати в тих школах, де була належна база і відповідні кваліфіковані кадри та 12-15 учнів, що бажали займатись цією справою [623, арк. 14].

У Дніпропетровській області на 1971-1972 навчальний рік було створено 832 факультативні групи, які об'єднували 15286 учнів. Факультативи працювали по 9 основним напрямкам: українська, російська та іноземні мови, математика, фізика, хімія, біологія, історія, виробниче навчання. У більшості цих факультативів використовувався краєзнавчий підхід. Так, тривалий час у середній школі № 67 м. Дніпропетровська учителькою Г.Хмировою викладався дворічний курс

„Основи естетичної культури”. Метою цього факультативу було не лише виховання почуття прекрасного, а й практична діяльність дітей по поліпшенню побуту, навколишнього оточення [634, арк. 40].

Керівник факультативу з української мови та літератури школи № 68 м. Дніпропетровська Г.Малая, із самого початку діяльності у 1968-1969 навчальному році, знайомила учнів з творчістю місцевих поетів [84, арк. 29].

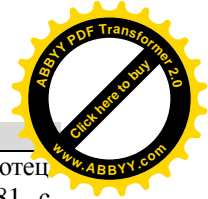
На факультативі з образотворчого мистецтва в середній школі № 7 м. Кривого Рогу учителем І.Дубовик ставилося завдання вести спостереження за ранковою природою, з наступним малюванням об'єктів спостереження. Робота учнів спрямовувалася на розвиток їх індивідуальних та творчих здібностей, спостережливості, любові до рідного пейзажу [94, арк. 6].

Вивчення навчальних предметів за вибором у відповідності з бажаннями і здібностями учнів значно підвищувало ефективність занять, формувало у школярів уміння поповнювати свої знання за особистою ініціативою. Факультативи були важливим засобом розвитку інтересу до науки, певних видів практичної діяльності, готували учнів до самоосвіти після закінчення школи.

Факультативні заняття передбачали використання різних форм і методів роботи. Так, практичні роботи, введені до програм факультативних курсів, проводилися в основному на місцевості, або на основі використання краєзнавчого матеріалу. Наприклад, при розгляді геологічних процесів у курсі „Геології” передбачалися практичні роботи, які включали „вивчення процесів вивітрювання, діяльності атмосферних вод, річок, підземних вод, льодовиків, озер, лагун, боліт, морів та їх результатів (стосовно до місцевих умов). Ознайомлення з геологічною будовою району по відслоненнях [455, с. 10].

У ході практичних занять факультативного курсу „Охорона природи” виявлялися водні джерела на околицях, проводилося картування джерел і криниць, визначення кількості води, її якості, догляд за джерелами і криницями. Встановлювалися причини забруднення місцевих водойм [386, с. 8].

Проведення практичних занять з теми „Вивчення краєзнавчої літератури” за програмою факультативного курсу „Основи бібліотечно-бібліографічних знань і роботи з книгою” мало відбуватися таким чином: „Підготовка оглядів літератури по історії свого краю. Організація виставок літератури: „З історії нашого краю”, „Природа нашого краю”, „Флора і фауна нашого краю”. Підготовка оглядів літератури, випущеної місцевим видавництвом. Підготовка доповідей, рефератів: „Наш край в роки Великої Вітчизняної війни”,

„Наші земляки – Герої Радянського Союзу”. Підбір в бібліотеці літератури про свій край. Робота з краєзнавчою картотекою” [381, с. 9].

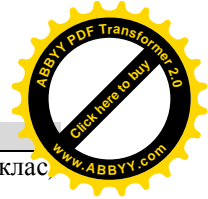
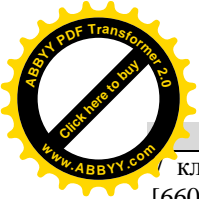
Окрім цього, у програмах факультативів значне місце надавалося екскурсіям, роботі в архівах, бібліотеках, участі у наукових експедиціях (археологічних, етнографічних, фольклорних, географічних, геологічних), організованих школами та науковими закладами. Так, із десяти тем курсу „Охорона природи” – сім завершувалися екскурсіями та практичними заняттями на місцевості. Тема „Охорона водних ресурсів. Роль води у природі” передбачала „екскурсію на нафтопереробний, цукровий, спиртовий комбінати та інші підприємства для ознайомлення з роботою очисних споруд (вибірково)” [386, с. 7].

Активізація навчання пов’язувалася з ефективною організацією різних видів діяльності на засадах самостійності учнів. За допомогою краєзнавчого матеріалу практикувалися творчі розповіді учнів по картинам, опорним словам, об’єктам рідного краю. Вчитель початкової школи м. Путивля, Сумської області Р.Полозова починала знайомити дітей з історією свого міста біля стенду про партизанів „Наші земляки” [163, арк. 31]. В інших школах цього міста учителі проводили походи по місцях перших стоянок партизанських загонів у 1941 р. Після цього діти розповідали про побачене [164, арк. 31].

Учителька початкових класів із середньої школи № 19 м. Хмельницького Л.Петерчук перед вивченням теми „Речення” провела екскурсію в природу для спостереження за березою. Потім, відбулася зустріч з колишнім партизаном з Білоруських лісів. Після його розповіді учням продемонстровано картину, на якій березка проросла через пробиту солдатську каску [641, арк. 164].

У зміст уроків планувалося введення не лише завдань по формуванню знань, умінь і навичок, але й творчої діяльності школярів. Учитель історії (він же директор) Таращанської середньої школи № 1, Київської області І.Пількевич для кращого засвоєння матеріалу доручав учням писати реферати та готувати доповіді по історії краю. [635, арк. 24].

Важливим засобом активізації навчання були уроки, які проводилися наочним методом – шляхом екскурсій в музей, до історичних об’єктів, у природу. Для цього, наприклад, учителями історії шкіл м. Рівного разом із співробітниками краєзнавчого музею у 1982 р. була розроблена тематика уроків-екскурсій у відповідності із навчальною програмою за такими темами: 1) Наш край у старовину (4-

7 класи); 2) Встановлення радянської влади у нашому краї (9 клас [660, арк. 54].

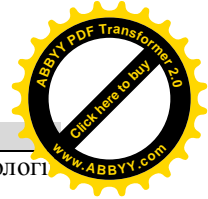
Проведення уроків-екскурсій у початковій школі починалося уже з першого тижня перебування дітей у навчальному закладі. Наприклад, урок-екскурсія на тему „Ознаки осені у природі” проводилася з метою ознайомлення учнів з найбільш характерними ознаками ранньої осені, формування умінь спостерігати та уявлень школярів про листяні дерева, що зустрічаються в рідному краї. У ході екскурсії діти отримували завдання збирати листя берези (перша група), осини (друга група), клена (третя група). Після цього на уроках математики листя використовувалися для рахування, а на уроках праці із них готувати гербарій „Золота осінь” [293, с. 117].

Велике значення відводилося екскурсіям у шкільному курсі географії. Уже перше знайомство учнів з цим предметом у 5 класі починалося з екскурсії, в процесі якої учні вивчали форму і будову рельєфу оточуючої місцевості, описували найближчі ріки, озера або джерела [499, с. 39]. На думку М.Костриці навчальні екскурсії з географії ставили за мету „практично закріпити теоретичний матеріал відповідно до шкільної програми” [277, с. 16].

О.Вагін поділяв навчальні екскурсії з історії на вступну – проводилася перед вивченням нової теми у класі з метою підготовки дітей до її сприйняття; урок-екскурсію у ході якого новий матеріал розкривався під час екскурсії з наступною систематизацією на уроці; підсумкову, яка закріплювала вивчення нового матеріалу; оглядову – завершувала проходження великої теми [38, с. 332].

Екскурсії проводилися і для ефективного трудового виховання та всебічної підготовки випускників 8-х класів до вибору шляхів подальшого продовження навчання за профілем професійної підготовки. Учні 10-х класів такі екскурсії давали можливість визначитися щодо майбутньої професії. З цією метою учні середньої школи № 2 м. Конотопа, Сумської області протягом 1982-1983 навчального року відвідали базові підприємства та професійно-технічні училища, де ознайомилися з роботою людей різних спеціальностей [140, арк. 20].

Значно підвищувалася активність навчання якщо учні залучалися до перевідкриття явищ і фактів. Наприклад, на уроках зоології не просто відбувався показ живих об’єктів найближчого оточення, а проводилося спостереження учнів за живими організмами, що знаходилися у стані природної активності (вільне переміщення, харчування, реакція на різні подразники). Це давало змогу учням

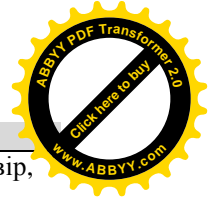
робити власні самостійні відкриття та висновки, а викладання зоології ставало конкретним, наочним, змістовним [209, с. 53].

Найбільш повним втіленням у життя ідей активізації став перехід до проблемного виду навчання та його організаційної форми – проблемного уроку. Основними ознаками навчальної проблеми були: ускладненість пізнання факту чи явища та необхідність результативної самостійної роботи.

Проблемні завдання, збудовані за допомогою краєзнавчого матеріалу учителі практикували вже з початкової школи. На основі спостережень за природою розглядалися питання пов'язані з описом та поясненням загальних явищ. Наприклад, у ході уроку з теми „Ранньоквітучі рослини” (2 клас), учитель з'ясував як діти розуміють основні ознаки надходження весни, зміни у житті рослин і тварин. Учні повинні були встановити зв'язок між змінами у неживій природі з тим, що відбувається ранньою весною з рослинами (набухання бруньок на деревах і кущах, поява зеленої трави і ранньоквітучих рослин на місцях, добре прогрітих сонцем) [293, с. 67].

Використовуючи краєзнавчий підхід учителі могли підбирати необхідний дидактичний матеріал та способи його уведення для створення проблемних завдань. Найбільш розповсюдженим був прийом, за яким учні мали доповнити загальнонавчальний матеріал місцевими фактами. При цьому їх вони повинні були знайти шляхом самостійної роботи. Саме так діяла учителька середньої школи № 15 м. Рівного М.Сафонова. На уроці історії СРСР (10 клас) вивчаючи тему „Наш край на шляху дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства” вона ставила завдання учням навести приклади шефства комсомолу над будовами Рівненщини [104, арк. 226].

Учителька початкових класів школи № 49 м. Харкова В.Макарова з 1965-1966 навчального року працювала за експериментальною програмою, розробленою лабораторією виховання та розвитку Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом професора Л.Занкова. Ця програма передбачала багато екскурсій у природу, на виробництво, до музеїв. Після їх проведення учні описували свої враження, розповідали про побачене. Учителька наводила приклад того, як спостереження за довкіллям викликало потребу у дітей до творчого переосмислення і відображення дійсності: „Одного разу спостерігаючи за зимою природою, хтось з учнів сказав: „кучі голі та замерзлі”, і в цю мить з'явилась думка, а що буде, якщо посеред зими зрізати гілочку та поставити її у воду, з'явиться листя чи ні. Дітям було дано завдання перевірити це на практиці. Після

цього з'явилися усні повідомлення, а потім учні написали твір, називався він „Моя гілочка” [181, арк. 49].

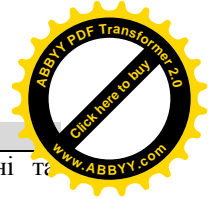
У школах Охтирського району, Сумської області у ході вивчення мови учні отримували завдання підібрати із місцевих газет статті про трудові успіхи своїх земляків, записати розповіді батьків про кращих працівників, переможців змагань. Під керівництвом учителя цей матеріал опрацьовувався і використовувався на уроках розвитку мови [167, арк. 53-54].

Використовувалися місцеві періодичні видання для доповнення навчального матеріалу за допомогою самостійної роботи учнів і педагогом із Прикарпаття Д.Белей. У ході вивчення питань історії Великої Вітчизняної війни у 4 класі дітям ставилося запитання: „Як допомагали прикарпатці Радянській Армії після визволення області в 1944 р.?”. Відповіді на це питання четвертокласникам допомагала невелика, на 5-7 хв. самостійна пошукова робота. Кожен додержував газету „Прикарпатська правда” за 9 травня 1981 р. із статтею „Прикарпатці – Радянській Армії”. Учням пропонувалося виписати по кілька прикладів патріотичних починів земляків [13, с. 32].

Іноді комплексне розкриття навчальної проблеми за допомогою краєзнавчого матеріалу переростало межі уроку і перетворювалося у цікаву спільну справу учнів та педагогів. Методичні рекомендації по літературному краєзнавству у школі „Літературна Харківщина” (1972 р.) пропонували розгорнути активну діяльність по вивченню історико-літературної пам'ятки „Слово о полку Ігоревім”. У рекомендаціях зазначалося, що основні події походу князя на половців у 1185 році відбувалися на території сучасної Харківської області, і в 1987 році буде відзначатися 800-річчя цього документу. Тому школам області радилося „уже зараз розпочати роботу по вивченню цього видатного твору”. Під керівництвом учителів учні повинні були глибоко вивчити „Слово”, зібрати різні видання цієї пам'ятки, його поетичні переклади, а також літературу про нього. Особливу увагу необхідно було звертати на такі питання, як образ Руської землі, образ князя Ігоря, образ автора „Слова”, образ Ярославни. Діти повинні були зібрати висловлювання про цей твір видатних людей та вчених [312, с. 12-13].

Одним із прийомів проблемного вивчення матеріалу були порівняльні завдання. Ключову роль відігравав краєзнавчий матеріал при розв'язанні порівняльних завдань у курсі географії зарубіжних країн 8 класу. Завдяки йому відбувалося співставлення географічних фактів і явищ країни, що вивчалися (географічне положення, величина

території, чисельність і соціальний склад населення, природні та економічні умови) з характеристиками рідного краю.

Використовуючи порівняння вчителька географії Фастівської середньої школи № 9 Н.Кобилянська у темі „Географічна оболонка” спочатку розповідала учням про природну зону, в якій розташована їх школа, рідне місто. Потім переходила до пояснення взаємозв’язків компонентів природного комплексу на прикладі арктичних і тропічних пустель, екваторіальних лісів, і лісів помірної поясу. Після цього вчителька пропонувала учням порівняти рослинність і тваринний світ, ґрунти, клімат зони, в якій живуть учні, з арктичною зоною, зоною тундри, екваторіальних лісів тощо. Як констатувала педагог: „Зіставлення давало можливість учням самим робити висновки про природний комплекс, допомагало краще засвоїти поняття про географічну оболонку” [53, с. 61].

Велике значення у навчанні мали уроки на яких проводилася практична робота з краєзнавчими об’єктами. Завдяки їм учні отримували конкретні відомості про предмети і явища природи, порівнювали їх між собою, відшукуючи загальні і відмінні ознаки та виявляючи найважливіші якості. Проблемною побудовою, широким використанням краєзнавчих матеріалів, відрізнялися уроки вчителя біології Бодаквянської середньої школи, Лохвицького району, Полтавської області Г.Павленко [645, арк. 124].

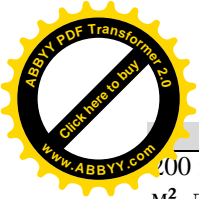
Проблемне навчання передбачало використання характерного для краєзнавчої роботи, дослідницького методу. У навчальному процесі він знаходив свою реалізацію при проведенні дослідів на об’єктах довкілля і, у першу чергу, на пришкольніх ділянках. Ось як ця справа була поставлена у школі селища Чапаєво, Кегичівського району, Харківської області. У власності школи знаходилося 4 га землі. На цій площі розміщувалася навчально-дослідна ділянка (займала 2 га), географічний майданчик, молодий фруктовий сад (1 га), розсадник та квітник.

На дослідній ділянці у 1966-1967 навчальному році велися експерименти за такими темами:

1 тема: „Вплив фосфорних добрив на врожай кукурудзи”. Проводила дослід ланка на чолі з ученицею 6-А класу Г.Герасименко. На площі 200 м² була посаджена кукурудза сорту „Буковинська 3”. На дослідній ділянці 100 м², де було внесено 2,5 кг гранульованого суперфосфату, зібрано врожай в переводі на га – 64 ц, а з контрольної ділянки – 50 ц.

2 тема: „Вплив яровизації на врожай картоплі”. Дослід проводила ланка з учнів 6-А класу на чолі з Н.Горбенко. На ділянці

200 м² була посаджена картопля сорту „Лорх”. З дослідної ділянки 100 м², де була висаджена яровизована рослина, зібрано врожай в переводі на га – 240 ц, а з контрольної ділянки – 200 ц.

3 тема: „Вплив мікроелементів на врожай моркви”. Дослід вели учні 8-А класу на чолі з ланковою А.Колб. На ділянці 200 м² було посіяно насіння моркви. З дослідної ділянки, де насіння до посіву оброблялось сухим порошком, марганцево-кислим калієм, був зібраний врожай в переводі на га – 200 ц, а на контрольній ділянці, де не використовували мікроелементів врожай зібраний в переводі на га – 160 ц.

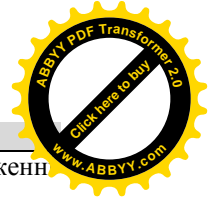
4 тема: „Вплив міңдобрив на врожай кормового буряка”. Над дослідом працювали учні 8-Б класу на чолі з ланковою В.Приліпко. На ділянці 200 м², було посіяно насіння кормового буряка. З дослідної ділянки 100 м², де насіння висівалося разом з мінеральними добривами, одержали врожай в переводі на га – 400 ц (на 100 м² було винесено гранульованого суперфосфату 5 кг, калійної солі 4 кг, аміачної селітри – 2 кг). З контрольної ділянки зібрано врожай в переводі на га – 300 ц.

5 тема: „Вплив міңдобрив на врожай кукурудзи”. Дослід вівся учнями 6-Б класу на чолі з ланковою Н.Кучеренко. На ділянці 200 м², була посаджена кукурудза. З дослідної ділянки 100 м², де разом з насінням вносили суперфосфату 2 кг, аміачної селітри 0,5 кг, зібрали врожай в переводі на га – 67 кг, а з контрольної ділянки – 66 ц [191, арк. 31-32].

У ході проведення досліджень місцевих об’єктів знаходили підтвердження основні ідеї курсу, закономірності науки. Наприклад, М.Костриця пропонував такі краєзнавчі завдання для учнів при проведенні геоморфологічних досліджень:

- вивчити окремі форми рельєфу, а також цілі геоморфологічні комплекси, встановити їх походження (генезис);
- визначити морфометричні показники абсолютних і відносних височин, простягання форм рельєфу, їх обриси, кути падіння та ін.;
- вивчити зв’язок рельєфу з геологічною будовою місцевості;
- дати господарську оцінку рельєфу і рекомендації щодо його раціонального використання [272, с. 40].

Учитель фізики середньої школи № 15 м. Вінниці В.Костюк уже на першому уроці у 6 класі під час розгляду питань „Природа і люди”, „Чим займається фізика” пропонував учням з’ясувати вклад у розвиток фізики тих учених, чиє життя і діяльність була пов’язана з Вінниччиною. У 10 класі на уроці з теми „Розподіл енергії в спектрі розжареного тіла” він давав завдання учням проаналізувати наукові

відкриття зроблені їх земляком В.Міхельсоном у дослідженні розподілу енергії в спектрі абсолютно чорного тіла [3, с. 23].

Уроки, які повністю будувалися на краєзнавчому матеріалі („Своя область” – в курсі географії; „Наш край” – в курсі історії) проводилися на тих же дидактичних і методичних принципах, що і уроки вивчення загальних тем. У той же час вони мали ряд особливостей. По-перше, ці уроки повинні були мати органічний зв’язок із загальним курсом. По-друге, вони становили самостійну змістову одиницю навчального курсу і викладалися за певною системою. Своє розуміння цієї системи пропонував на засіданні методичного об’єднання учителів історії та суспільствознавства у серпні 1983 р. педагог із середньої школи № 11 м. Сум В.Плахута. Він вважав, що оскільки шкільна програма з історії передбачала проведення уроків з елементами краєзнавства та самостійних краєзнавчих уроків „Наш край”, то планування роботи по вивченню краєзнавчого матеріалу мало враховувати історичні та логічні зв’язки краєзнавчого матеріалу з основним курсом, а саме:

1) Зв’язок уроку краєзнавства з уроками відповідного періоду історії СРСР та УРСР.

2) Зв’язок з попередніми уроками з історії краю.

3) Зв’язок уроку з відомостями про історію краю, котрі давалися з метою конкретизації або краєзнавчого доповнення. Ці зв’язки враховуються при визначенні мети та завдань уроку, при відборі історичного матеріалу та повторенні пройденого”.

Включення елементів краєзнавства в уроки з історії СРСР та історії УРСР пропонувалося В.Плахутою здійснювати за допомогою таких прийомів:

1) Краєзнавчий вступ до уроку або до одного з питань, що розкриваються на уроці.

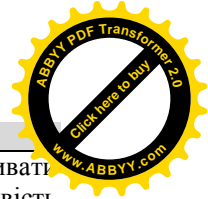
2) Краєзнавча конкретизація основних питань уроку.

3) Краєзнавче доповнення до основного матеріалу.

4) Краєзнавчий матеріал, як основа вивчення теми уроку або деяких його питань.

За відсутністю посібника по історії Сумщини, використовувалася наступна література, доступна учням: „Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область”, а також різні нариси, видані окремі брошури або опубліковані статті в газетах” [166, арк. 48-49].

У методичних посібниках для учителів зверталася увага на доцільність використання таких фактів і подій місцевої історії на уроках, які: а) є найбільш важливими і типовими для історії даного краю і можуть бути зрозумілі учням у загальному зв’язку з історією

усієї країни; б) достатньо яскраві, емоційно насичені і здатні впливати не лише на свідомість, але і на почуття учнів; в) дають можливість школярам брати участь хоча б в невеликих дослідженнях; г) формують у дітей уміння спостерігати за оточуючою дійсністю, сприяють залученню їх до практичної діяльності; д) здатні пробудити в учнів інтерес до рідних місць, зміцнюють у них почуття любові до свого краю і Батьківщини [335, с. 202].

Але разом з тим, мали місце випадки, коли вчителі нехтували вивченням рідного краю. У ході перевірки шкіл Донецької області було встановлено, що протягом 1986-1987 навчального року пропускалися уроки по історії з теми „Наш край в давнину” у 7-х класах середніх шкіл № 43, № 61 і в 4-му класі середньої школи № 43 [646, арк. 50].

Перехід до проблемного виду навчання та застосування краєзнавчого підходу обумовлювали зміни у засобах навчання. Об’єкти довілля залишалися важливим джерелом підвищення активності і самостійності учнів, викликали посилену увагу та інтерес, сприяли розширенню масштабів творчої діяльності школярів. Разом з тим, в умовах модернізації освіти та виведення її на рівень вимог науково-технічного прогресу, виникла нагальна потреба у сучасних засобах дослідження об’єктів рідного краю.

Наприклад, для успішного вивчення шкільного курсу біології за новими програмами, особливо в 5-8 класах, важливим було проведення лабораторних занять, екскурсій, навчальної роботи на дослідних ділянках, в кутках живої природи, широкої роботи з різноманітними наочними і екранними посібниками, натуральними об’єктами. Усе це не можливо було реалізувати на належному рівні без зміцнення матеріальної бази викладання біології.

Як свідчили звіти шкіл Дніпропетровської області за 1968-1969 навчальний рік необхідно було „забезпечити біологічний кабінет в достатній кількості оптичними приладами, мікроскопами, лупами, треба мати вже в кожній школі біологічні мікроскопи, лабораторний інструментарій, посуд, систематичний роздатковий матеріал та інші посібники” [85, арк. 52].

Посилювався контроль керівних органів освіти за станом та ефективним використанням географічних майданчиків та навчально-дослідних ділянок. У ході перевірки підготовки шкіл Костопільського району, Рівненської області до 1972-1973 навчального року було встановлено, що „географічні майданчики є при всіх школах, проте вони в більшості непридатні для проведення на них практичних робіт, спостережень за погодою. Як правило, прилади не розміщені і можуть

бути використані лише як наочні посібники. Прикрим явищем є те, що в більшій половині перевірених шкіл незадовільно поставлена робота на навчально-дослідних ділянках. На них відсутні всі відділи, контрольні ділянки, досліди не закладені. Керівники шкіл зовсім не обізнані з роботою на дослідних ділянках. В зв'язку з таким станом райвно намітив в кінці травня провести наради-семінари вчителів біології та географії на базі опорних шкіл, посилити контроль за організацією роботи на навчально-дослідних ділянках та обладнанням географічних майданчиків" [103, арк. 63].

Характерною особливістю даного етапу було те, що поруч із простими засобами надання краєзнавчої інформації, почалося використання і складних – механізованих. Учителька середньої школи № 2 м. Ромни, Сумської області Л.Яковенко проводила уроки історії нашого краю у кабінеті технічних засобів навчання. Працюючи над темою „Встановлення Радянської влади на Україні” свою розповідь вона поєднувала з демонстрацією на екрані фотокарток осіб та фотодокументів, які безпосередньо стосувалися того періоду і допомагали з'ясувати як проходили події у місті. Матеріали для уроків учитель брала у місцевому краєзнавчому музеї [144, арк. 22].

Краєзнавчий підхід у викладанні шкільних предметів, перетворення краєзнавства у самостійну змістову одиницю окремих програм, поставили нагальну потребу у краєзнавчій навчальній літературі.

Її підготовкою займалися переважно обласні інститути удосконалення кваліфікації учителів. Вони розробляють та видають цілий ряд місцевих методичних рекомендацій та навчальних посібників. Деякі із цих видань просто пропонували набір фактів про рідний край залишаючи за учителями право на методику його включення у навчальний процес. Прикладом такого роду літератури можуть служити „Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (7 клас)”, видані у Хмельницькому у 1966 році. Вони містили розробку 5 уроків, які конкретизували матеріал відповідно до відведених програмою тем „Наш край” зазначаючи місця знаходження історичних пам'яток. При цьому відмічалось: „така деталізація не означає, що вчитель при викладанні використовує всі пункти і факти, про які згадується в методичних вказівках. З них він має вибрати найбільш характерні події найближчого району і свого села (міста)” [336, с. 3].

У 1968 році Ю.Сіментов та М.Яцура підготували посібник „Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини”. У ньому кожна тема з історії області супроводжувалася методичними порадами стосовно її

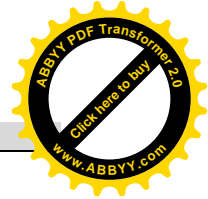
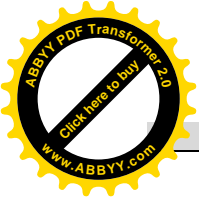
зикадання та пропонувалися завдання для самостійного виконання школярами. До текстового матеріалу автори додавали ілюстрації, наприклад опис Сокиринського (Срібнянський район) та Качанівського (Ічнянський район) палаців доповнювався їх зображенням [506, с. 54].

Здійснювалося видання на місцевому рівні і літератури, змістом якої були краєзнавчі твори або уривки з них. Зокрема, у 1969 р. Чернігівським обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів було видано “Хрестоматію з історії Чернігівщини”. Вона включала 206 документів, що хронологічно охоплювали увесь курс історії (від найдавніших часів до 60-х рр. XX ст.). Завдяки такого роду виданням учителі могли ознайомити дітей із специфікою документальних джерел рідного краю та ефективно використати їх у навчально-виховному процесі [563].

Таким чином, завдяки плідній діяльності обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів, кафедр педагогічних інститутів, дитячих екскурсійно-туристських станцій відбувалася підготовка і видання комплектів посібників по використанню місцевого матеріалу, що сприяло подальшому розвитку краєзнавчої справи у школі.

У той же час, у підручниках для школярів, що створювалися і видавалися в Україні і розглядали її історію та географію („Історія Української РСР”, „Географія Української РСР”), рідному краю приділялась мізерна увага. Так, у посібнику „Історія Української РСР” (9-10 клас) за авторством Ф.Лося та В.Спицького у темі „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.)” героїчній обороні Києва відводилося усього два абзаци. Такий же обсяг тексту присвячувався і обороні Одеси. Не було наведено жодних прізвищ захисників, прикладів їх мужності на фронті та самовідданості у тилу. Учням пропонувалися лише загальні цифри та абстрактна інформація: „Понад 100 тис. жителів Одеси споруджували оборонні укріплення. На підприємствах і в майстернях робітники виготовляли міномети і гранати, ремонтували танки і гармати. В боях під Одесою ворог втратив близько 200 тис. чоловік убитими, пораненими й полоненими, а також багато техніки. Оборона міста тривала 73 дні” [316, с. 116].

Отже, використання краєзнавчого підходу сприяло індивідуалізації, диференціації та активізації навчального процесу, розширенню способів пізнавальної діяльності учнів та засобів краєзнавчої роботи.

4.3. Розгорнення позапрограмної краєзнавчої роботи

Краєзнавчу роботу, яка виходила за межі навчальної програми у методичній літературі 60-80-х рр. визначали як позапрограмне краєзнавство. Його завдання і зміст будувалися відповідно до плану виховної роботи школи. Ось що з цього приводу зазначав К.Строев: „Роботи, пов’язані з навчальним краєзнавством, проводяться в класі і поза класом, наприклад на географічному майданчику або під час навчальної екскурсії. Але в них обов’язкова участь школярів всього класу. У позапрограмному краєзнавстві школярі беруть участь на добровільних засадах. Це туристські походи по своєму краю, шкільні експедиції і ін.” [521, с. 8].

Уся позапрограмна шкільна краєзнавча робота перспективно планувалася. Цей план затверджувався на педагогічній раді школи. Наказом директора школи призначалися відповідальні за його виконання.

Для поліпшення розвитку позакласної роботи в школах постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про школу 1966 року, в штаті середніх шкіл введена посада організатора позакласної і позашкільної виховної роботи з дітьми (на правах заступника директора школи).

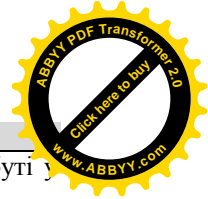
Позапрограмне краєзнавство у школі продовжувало розвиватися у групових і масових формах.

Основними груповими формами позапрограмного краєзнавства на даному етапі були гурток, клуб, товариство.

Гурткова форма організації залишалась пріоритетною впродовж 60- 80-х рр. М.Костриця давав їй таке визначення: „Гурток – самодіяльна група учнів, що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Це основна і найпоширеніша форма туристсько-краєзнавчої роботи” [277, с. 14].

На відміну від попередніх десятиліть, гуртки об’єднували велику кількість учнів. Наприклад, історико-краєзнавчий гурток „Романтики” Улянівської середньої школи, Білопільського району, Сумської області, яким керував учитель І.Бойко, а старостою була учениця 8 класу Л.Горецька, у 1973 р. нараховував 75 учасників [161, арк. 58].

У зв’язку з тим, що широкого розповсюдження набув процес виокремлення видів краєзнавства на основі областей наукових знань, створення та діяльність краєзнавчих гуртків будувалися за предметним принципом. Найбільш поширеними у школах стають історичні, географічні, літературні та інші краєзнавчі гуртки. Важливим було те,

що завдяки участі у них учні не лише доповнювали знання, здобути у процесі навчання, але й самостійно відшукували нові факти.

Зміст роботи гуртків визначався їх предметною орієнтацією. Об'єктом дослідження історико-краєзнавчих гуртків було минуле своїх населених пунктів, вулиць підприємств, пам'ятних місць. Дослідження могли охоплювати як великі хронологічні періоди, так і події одного конкретного етапу місцевої історії. Гуртки Кегичівської середньої школи, Ленінської середньої школи, Мажарської середньої школи, Кегичівського району, Харківської області збирали і вивчали матеріали про історію, економіку і культуру своїх селищ: Кегичівки, Чапаєво, Мажарки [192, арк. 29].

Історико-краєзнавчий гурток Червоносільської середньої школи, Сумської області у кінці 60-х рр. нараховував до 50 учнів і очолювався учителем Х.Остапенком. Зібраний учнями матеріал був оформлений у історико-краєзнавчі альбоми „Історія села Червоного”, „Історичні та культурні пам'ятки Сумщини”. Виданий збірник матеріалів з історії Червоного району [117, арк. 9].

Учні Авдіївської восьмирічної школи № 2, Донецької області зібрали матеріал про історію міста Авдіївки, Ясинуватського району, який ліг в основу нариса про Авдіївку, написаного керівником червоних слідопитів М.Кобиляковим (директором школи, а згодом завідуючий Ясинуватським районом) [635, арк. 13].

Завдяки позапрограмному вивченню минулого рідного краю історія набувала предметності, учні стикалися з конкретними людськими долями. Наприклад, члени історико-краєзнавчого гуртка середньої школи № 3 м. Ромни, Сумської області на чолі з вчителем В.Горевим писали історію бригади шкіряно-взуттєвого комбінату, яку очолював випускник цієї школи Д.Карпець [149, арк. 1].

Історико-краєзнавчий гурток Таращанської середньої школи № 1, Київської області, яким з 1962 р. керував І.Пількевич, вивчав історію своєї школи, рідного міста, району та бойового шляху Таращанського полку, що прославив себе в роки громадянської та Великої Вітчизняної війни [635, арк. 24]. Вивчення таких фактів сприяло становленню особистості, соціальному самовизначенню учнів.

У посібнику для вчителів „Методика історико-краєзнавчої роботи в школі” (1982 р.) вказувалося, що при визначенні теми краєзнавчого дослідження необхідно щоб вона відповідала таким вимогам: 1. Мала важливе освітньо-виховне значення, була тісно пов'язана з програмою по історії. 2. Розкривала взаємозв'язок країни і краю, допомагала глибше усвідомити загальні закономірності

історичного процесу. 3. Сприяла розкриттю специфічних особливостей історичного розвитку краю. 4. Була забезпечена належною кількістю різних джерел. 5. Враховувала інтереси учнів та рівень їх розвитку [334, с. 63].

Мистецькі краєзнавчі гуртки вивчали об'єкти, які поділялися на дві групи: перша – це оригінальні твори, що мали самостійну цінність. Завданням членів гуртків було вивчення цих пам'яток з урахуванням специфіки жанру, вимог епохи, стилю, напрямку і значення в художній культурі краю. Друга група – це пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю діячів мистецтва, або відображені у їх творах. Такі об'єкти дозволяли глибше зрозуміти процес художньої творчості, усвідомити вплив місцевої природи, культури на становлення і розвиток таланту митця [291, с. 63].

Пошукова робота літературних краєзнавчих гуртків Харківської області спрямовувалася на збір матеріалів: а) для повідомлень на засідання гуртка; б) для проведення літературного вечора; в) для альбому, присвяченого життю і творчості письменника-земляка; г) для літературної карти району; д) для музею [312, с. 6].

Краєзнавчі гуртки географів та біологів вели спостереження за природними та соціально-економічними явищами рідного краю, налагоджували зв'язки з науковими організаціями. Секція юних фенологів краєзнавчого гуртка Городнянської середньої школи, Чернігівської області, до якої входили учні 5-8 класів, проводили систематичні спостереження за сезонними явищами природи. Ці відомості регулярно надсилалися в Ленінград фенологічному сектору Всесоюзного географічного товариства. У 1968 році від нього учням надійшла подяка за цінну інформацію. Результати фенологічних спостережень використовувалися також для складання місцевого календаря природи [53, с. 69].

Пошуковий характер краєзнавчої роботи, який служив важливим засобом активізації розумової діяльності школярів, використовувався і в роботі предметних гуртків. У середній школі № 15 м. Вінниці діяв краєзнавчий гурток по історії фізики і техніки. Спочатку діти вели пошук тих вчених, які були пов'язані з Вінниччиною, вивчали їх життя і діяльність, вклад у розвиток науки і техніки. Для цього гуртківці дослідили газети, різні фундаментальні джерела і довідкові матеріали. Другим етапом роботи стало встановлення зв'язків та письмових контактів з ученими [3, с. 21-22].

Не дивлячись на поширення спеціалізації краєзнавчих гуртків за навчальними предметами, продовжували свій розвиток у 60-80-ті рр. і краєзнавчі товариства та клуби. Від гуртків вони відрізнялись не

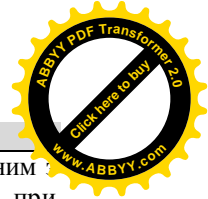

лькми більшою кількістю членів, але й розгалуженою внутрішньою структурою, масштабністю цілей і завдань, активною участю у громадському житті школи, міста, села. Як зазначав М.Костриця, товариство – це „самодіяльна організація із 40-60 старшокласників, які цікавляться туризмом і краєзнавством. Товариство складається з трьох – п’яти споріднених за змістом роботи секцій. Очолює товариство правління (виконавчий орган), що обирається загальними зборами. Виборні також голови секцій, відповідальний секретар, головний редактор стінної газети, консультанти. На загальних зборах затверджують девіз товариства, статут, вручають членські квитки” [277, с. 14].

Головна мета товариства, згідно його статуту, полягала у вивченні рідного краю, збиранні експонатів для шкільного краєзнавчого музею. Статут визначав також основні напрями діяльності товариства: збирати матеріали з історії; виявляти учасників і свідків подій; виявляти і збирати експонати для шкільного краєзнавчого музею; організувати походи та екскурсії; обмінюватись досвідом краєзнавчої роботи з іншими школами країни; підтримувати зв’язки з науковими установами і організаціями; постійно інформувати учнів школи та жителів міста і району про знахідки нових краєзнавчих матеріалів. У Харківській школі № 7 у 1976-1977 навчальному році було створене наукове товариство учнів, яке включало такі секції: краєзнавство; українська мова, література та фольклористика; біологія та захист оточуючого середовища [179, арк. 17].

Членами товариства були учні 4-10 класів, які цікавились минулим і сучасним рідного краю й готові були брати безпосередню участь у пошуковій роботі. Вони мали постійно вивчати історію краю, охороняти пам’ятки історії та культури, поповнювати зібрання шкільного музею, працювати в одній чи двох секціях товариства, показувати приклад у навчанні та поведінці. У Рівненській області краєзнавчі товариства в кінці 80-х рр. проводили глибоку та клопітку роботу по ознайомленню учнів з народною культурою, звичаями, ремеслами. Багатством Поліського фольклору змогли помилуватись жителі Голландії, куди були запрошені на відпочинок разом зі своїм керівником члени дитячого ансамблю „Криничка”, Ріпківської неповної середньої школи [650, арк. 77].

У Глухівському, Кролевецькому та Краснопільському районах, Сумської області протягом 1967-1968 навчального року, на базі лісів державного лісового фонду, було створено по одному шкільному лісництву, членами яких стали 62 учні 6-8 класів –

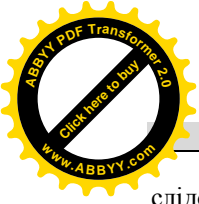
Найактивніші юннати, члени товариства по охороні природи. Одним з перших організаційно оформилось шкільне лісництво при Слоутському лісництві Глухівського лісгоспзагу. У ньому членам товариства читалися лекції та проводилися практичні заняття із залученням висококваліфікованих працівників, які мали вищу спеціальну освіту, значний досвід роботи за фахом. З дітьми було опрацьовано такі теми: „Лісовий фонд Глухівського лісгоспзагу”, „Про хвороби деревини”, „Про насіння деревних і кущових порід” та інше. Як відзначалося у документах Міністерства освіти УРСР „при належній організації і забезпеченні правильного педагогічного керівництва, шкільні лісництва є перспективною формою організації суспільно корисної праці учнів, важливим фактором у здійсненні трудового виховання школярів. Досвід роботи шкільних лісництв заслуговує на увагу” [627, арк. 91-92].

Найвищою формою організації туристсько-краєзнавчої роботи був клуб. Він об'єднував різні секції і гуртки. Членами клубу могли бути 60 і більше учнів переважно середнього шкільного віку. Роботою клубу керувала рада, до складу якої входили старости гуртків, редактор стінгазети, голова ради і його заступник. Члени клубу приймали статут, затверджували емблему, вибирали пісню (гімн), кожному з них видавалася облікова картка [277, с. 14].

Членами клубу могли бути учні починаючи з 4 класу, які брали участь в екскурсійно-туристичній і пошуковій роботі, збиранні експонатів і облаштуванні шкільного музею. Головним завданням клубу проголошувалося виховання учнів у дусі патріотизму та інтернаціоналізму, поглиблення знань школярів з історії СРСР й інших навчальних предметів. У Волинській області у 1991 р. діяло 8 військово-патріотичних об'єднань, у які входило 750 юнаків і 14 героїко-патріотичних клубів, що об'єднували 650 учнів [652, арк. 22].

Найбільш поширеними у період 70-80-х рр. були клуби “Юних слідопитів”. Ці клуби створювалися на основі руху „червоних слідопитів”, який набув масового характеру у середині 60-х рр. у період підготовки до святкування 20-річчя Перемоги. На честь цієї події Центральна Рада Всесоюзної піонерської організації восени 1964 р. оголосила похід “Бойової слави”, що спричинило зростання кількості загонів червоних слідопитів.

Їх загони діяли у кожній піонерській організації. Вони об'єднували або дітей одного віку (окремий клас утворював самостійний загін), або існували зведені загони (склалися з пошукових груп різних класів).

Важливим напрямком краєзнавчої діяльності червоних слідопитів було встановлення імен воїнів, похованих у братських могилах на території населених пунктів. Наприклад, слідопити середньої школи №10 м. Рівного розшукали могилу танкістів Павла Абрамова і Олександра Голікова, які загинули в бою за місто [101, арк. 109].

Біля братських могил та меморіалів завжди виставлялися чергові з секції червоних слідопитів, проводилися лінійки слави. Саме так діяли у школах Липоводолинського району, Сумської області [121, арк. 17].

Учнями школи № 99 м. Харкова було зібрано матеріали про бойовий шлях 10 дивізій, що в 1943 році брали участь у звільненні міста від нацистських загарбників [172, арк. 26].

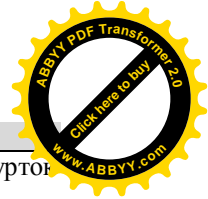
Незважаючи на значну ідеологічну складову, ця форма краєзнавчої роботи виховувала у молоді шанобливе ставлення до минувшини, повагу до пам'яті загиблих воїнів. Загони червоних слідопитів облаштовували і доглядали братські могили і пам'ятники полеглим, створювали куточки і кімнати бойової слави, шкільні музеї, проводили тематичні вечори, упорядковували рукописні книги і фотоальбоми з історії рідного краю.

Так, червоні слідопити середньої школи № 95 м. Києва створили музей ветеранів бойових дій Великої Вітчизняної війни на Північному морі. На день відкриття музею учні розшукали 46 моряків-киян, які воювали на цьому військовому театрі і запросили їх на зустріч [340, с. 88].

На основі матеріалів, знайдених червоними слідопитами школи № 82 м. Харкова було споруджено пам'ятник загиблим у боях за Батьківщину випускникам 14-ї та 15-ї артилерійських шкіл. У травні 1975 року відбулося урочисте відкриття музею Бойової слави школи [173, арк. 13].

Результатом пошукової роботи ставали краєзнавчі фотовиставки, які оформлялися за різною тематикою. У Сновидовичській середній школі, Рокитнівського району, Рівненської області на кінець 80-х рр. діяла виставка „Рокитнівщина в роки Великої Вітчизняної війни” [110, арк. 45].

З метою організаційно-методичного упорядкування та подальшого розгортання роботи гуртків, товариств, клубів та інших краєзнавчих об'єднань школярів проводилися щорічні огляди їх досягнень. Переможцем районного огляду туристсько-краєзнавчих гуртків Білопільського району, Сумської області у 1972-1973

навчальному році став, уже згадуваний, краєзнавчий гурток „Романтики” Ульянівської середньої школи [161, арк. 61].

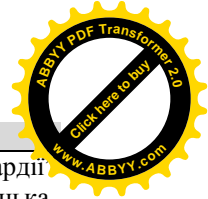
Найбільш поширеними формами масової позапрограмної краєзнавчої роботи були походи та екскурсії, естафети, експедиції, робота по створенню та розвитку краєзнавчих музеїв, проведення олімпіад. Особливістю даного етапу була зміна у змісті роботи цих форм.

Наприклад, походи та екскурсії по рідному краю у 60-70-ті рр. ще продовжували носити пошуково-дослідницький характер. Так, школа № 7 м. Харкова планувала на 1976-1977 навчальний рік екскурсії в природу у травні-червні для учнів 1-8 класів, з метою ознайомлення з рідним краєм. Для учнів старших класів планувалися на червень-липень екскурсії та походи по місцям бойової та трудової слави в с.Соколов, міста Ізюм, Красноград, Чугуїв [179, арк. 26].

У 80-х рр. характер походів змінюється з пошуково-дослідницького на спортивно-оздоровчий. За даними перевірки навчально-виховної роботи у Рівненському районі, Рівненської області у 1991 р. „лише в 12-ти школах з 39 були туристсько-краєзнавчі гуртки і їх робота в більшості зводилася до туризму ніж до краєзнавства. Наприклад, гуртківці Оржівської середньої школи (керівник Н.Самборська), постійно захищали честь району у обласних змаганнях, нерідко виходили переможцями, були учасниками республіканських та міжнародних змагань. У 1990 р. 18 учнів отримали значок „Турист СРСР”, 13 – „Юний турист” [111, арк. 2].

Краєзнавчі естафети були перетворені на складову трудової і політехнічної підготовки учнів і пов'язувалися із суспільно корисною працею. Діти брали участь у природоохоронних заходах, займалися благоустроєм шкільної садиби і населеного пункту, шефствували над культурними установами, матеріальними пам'ятниками. Так, у другій половині 60-х рр. розпочалася республіканська естафета „За ленінське ставлення до природи”, присвячена 50-річчю жовтневих подій 1917 р. У Білопільському районі, Сумської області для виконання естафети з жовтня 1964 р. при кожній середній і восьмирічній школі були створені секції юнатів. В районі діяло 55 таких секцій з кількістю учнів 960 [159, арк. 96].

Як відзначалося у „Звіті про роботу Міністерства освіти УРСР” за 1966-1967 навчальний рік „у ході республіканської естафети „За ленінське ставлення до природи” її учасники посадили 30 млн. дерев і кущів, 290 тис. зелених патрулів проводили роботу по охороні природи рідного краю. Почалося озеленення місць героїчних боїв, пам'ятників радянським воїнам. Учні шкіл Краснодона Луганської

області поблизу шахти „5-біс” де загинули герої „Молодої гвардії” заклали парк слави. Аналогічну роботу проводили учні Донецька, Горлівки і Харцизька” [622, арк. 70].

Сумським обласним відділом освіти у 1966 р. було видано розпорядження про те, що у ході проведення естафети „За ленінське ставлення до природи” гуртки юннатів шкіл мали організувати „виведення красиво-квітучих форм червоних гвоздик – символу революції, розмножувати їх та висаджувати біля пам’ятників революції, на братських могилах” [154, арк. 6].

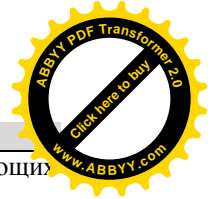
Школами Вінницької області проводилася „мічурінська естафета зеленбуду” у ході якої у 1971-1972 навчальному році було озеленено 3567 колгоспних польових станів і садиб, закладено 54,3 км живої огорожі, озеленено 68 лікарень, 3 будинки відпочинку, 664 школи. Переможцями естафети стали Погорільська восьмирічна школа Теплицького району та Нападівська восьмирічна школа Калинівського району, які одержали приз газети “Зірка” – золотий горіх [633, арк. 11].

Як свідчать джерела, у 1970-1971 навчальному році майже всі школи республіки брали участь у республіканській естафеті „За ленінське ставлення до природи”, та в республіканському конкурсі на кращу дослідницьку роботу з біології та сільського господарства [631, арк. 30].

Учні залучалися і до обласних програм по благоустрою населених пунктів. Виконуючи рішення виконкому Сумської обласної Ради депутатів трудящих, від 18 липня 1971 р. „Про десятирічний план комплексного розвитку зелених зон і селищ міського типу області на 1971-1980 рр.” школи Білопільського району розробили власні десятирічні плани озеленення шкільних садиб. З 15 квітня по 15 травня 1972 р. був проведений місячник озеленення під час якого школами висаджено 45600 штук плодових та декоративних дерев [160, арк. 7].

Естафетний рух мав сприяти вихованню в учнів і любові до природи та бережливого ставлення до неї, широкому розгортанню в піонерських загонах, дружинах, школах суспільно корисної роботи по охороні і збереженню флори і фауни рідного краю. Так, „План роботи Барвінківського районного відділу народної освіти, Харківської області на 1969-1970 навчальний рік” передбачав проведення районного зльоту і виставки робіт юних натуралістів та природоохоронців, участь в обласній „Зеленій естафеті” [193, арк. 18].

Учнями Вінницької області з початку операції „Джерело” у 1970 р. і до 1988 р. було виявлено і взято на облік 10,88 тис. джерел, 7800 із них впорядковано. З 1982 по 1987 рр. в лісах, на околицях міст,

з парках, школярами посаджено понад 200 га плантацій цілющих лікарських рослин [647, арк. 5].

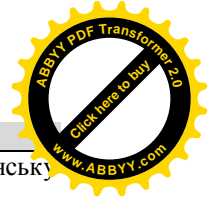
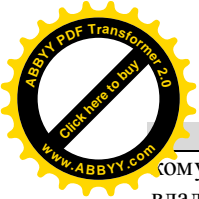
Продовжувалися традиційні змагання піонерських і комсомольських організацій шкіл по збору лікарських рослин на території свого краю, організовані Міністерством освіти УРСР та секретаріатом ЦК ЛКСМУ. У збиранні дикорослої продукції у 1976 р. взяли участь понад 3,5 тисячі школярів, які заготовили біля 750 тонн лікарської сировини, або 16% до обсягу республіканських заготівель та 600 тон грибів. Активну участь у збиранні взяли школярі Житомирської, Волинської, Рівненської, Чернігівської, Хмельницької та Чернівецької областей [640, арк. 173].

Серед кращих у зборі лікарських рослин, дикоростучих плодоягід і грибів були школи Закарпатської області. У 1988 р. ними було здано 268 тон лікарських рослин, при плані 102. Переможцями конкурсу стали 419 учні та 20 шкільних колективів, які зібрали і здали на приймальні пункти 159 тонн лікарської сировини і 20 тонн дикорослих плодоягід [648, арк. 121].

У 1990 р. школами Закарпатської області було зібрано 150 тонн лікарських рослин при плані 103. Переможцями конкурсу стали 460 школярів і 14 шкільних колективів, ними було зібрано і здано на приймальні пункти 106 тонн лікарської сировини і 196 тонн дикорослих плодоягід [649, арк. 113].

Тривало у 60-80-х рр. і проведення Всесоюзних експедицій піонерів і школярів, приурочених до знаменних дат і пам'ятних подій у політичному та революційному житті країни. Вони розглядалися, передусім, як ефективний засіб виховання молоді. У 1966 році розпочалася п'ята експедиція під назвою „Шляхами Великого Жовтня”. Вона отримала девіз: „Нам будувати комунізм і жити при комунізмі” [626, арк. 13].

Перетворення краєзнавства у засіб комуністичного виховання молоді з одного боку значно обмежувало його просвітницьку і розвивальну роль, але з іншого надавало статусу обов'язкового елементу позапрограмної діяльності школи. Рівень вивчення та популяризації революційних і бойових сторінок рідного краю став важливим показником роботи загальноосвітніх закладів. Школи мали щорічно звітувати про виконання цієї справи. У звіті про роботу шкіл м. Дніпропетровська вказувалося, що за 1969-1970 навчальний рік було „створено 378 експедиційних загонів з охопленням 12 тисяч учнів. По школам відкрито 8 музеїв та 25 кімнат бойової і трудової слави. Експедиційні загоны вивчали життя 127 комсомольців і 220

комуністів 20-30 та 40 років, які загинули в боротьбі за радянську владу [86, арк. 39].

В умовах переходу до загальної середньої освіти краєзнавство остаточно утвердилося у якості основного фактору у формуванні системи військово-патріотичного виховання. Зміст цієї системи виховання полягав у ознайомленні дітей із героїчними прикладами захисту Вітчизни, пов'язаними із рідним краєм. Наприклад, школярі Волині досліджували історію подвигів прикордонників, які першими стали на захист Батьківщини, вивчали шлях військових частин та партизанських загонів, що визволяли область від німецьких загарбників. Актив кімнати бойової слави Ківерцівської восьмирічної школи листувався із 300 сім'ями загиблих воїнів, з 26 захисниками Брестської фортеці [632, арк. 12].

У 1970 р. розпочалася шоста Всесоюзна експедиція піонерів і школярів, яка була присвячена 100-річному ювілею з дня народження В.Леніна. Її гаслом було: „Заповітам Леніна вірні”, як частина цієї експедиції проводився рейд „За ленінське ставлення до природи”.

Новим поштовхом до розвитку масової краєзнавчої роботи була організована Міністерством УРСР і ЦК ЛКСМУ Республіканська експедиція юних туристів-краєзнавців під гаслом „У країну знань”, присвячену 100-річчю з дня народження В.Леніна [497, с. 39].

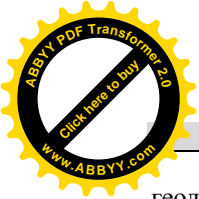
Обласними відділами освіти також започатковувалися власні заходи, які мали пов'язати краєзнавство із важливими партійно-державними подіями і у такий спосіб сприяти комуністичному вихованню. Сумським обласним відділом освіти був оголошений конкурс на кращий подарунок-сувенір юних туристів-краєзнавців XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КПУ. В умовах конкурсу вказувалося, що він триватиме з 5 лютого 1970 року до 20 лютого 1971 року. У конкурсі могли брати участь юні туристи-краєзнавці, туристсько-краєзнавчі клуби, товариства, секції та гуртки шкіл і позашкільних установ. Допускалися як колективні, так і індивідуальні подарунки, кожний сувенір супроводжується етикеткою за формою:

Назва	Анотація (короткий опис- характеристика)	Хто виготовив (клуб, загін, учень)	Адреса
-------	--	--	--------

На конкурс подавалися:

1. Альбоми, які в описах, фотографіях і малюнках ілюстрували зміни, що відбувалися в рідному краї від XXIII до XXIV з'їздів КПРС та КПУ, розповідали про кращих людей краю, підприємства, колгоспи, радгоспи.

2. Окремі яскраві знахідки та цілі колекції, складені юними геологами, істориками, археологами, етнографами, фольклористами, філателістами, нумізматами і таке інше.

3. Сувеніри, виготовлені на основі знайомства та вивчення народної творчості (різьба, інкрустація, чеканка, вишивка і тому подібне).

4. Малюнки, фотографії, вірші, дорожні поташки, пісні і тому подібне.

Кожен район, місто повинен був представити 3-5 подарунки-сувеніри не пізніше 10-15 січня 1971 року [119, арк. 4].

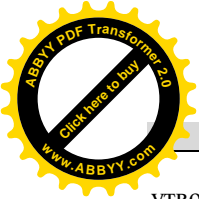
Загальні цифри позапрограмної краєзнавчої роботи українських шкіл на початок 70-х рр. були представлені у доповіді Міністерства освіти УРСР на 34 сесії міжнародної конференції по народній освіті (вересень 1973 р.). Відзначалося, що в Україні працює більше 12 тисяч гуртків юних натуралістів та учнівських виробничих бригад сільських, середніх та восьмирічних шкіл. Значна робота виконувалася за завданнями науково-дослідних установ, підприємств, колгоспів. Понад 27 тисяч шкіл, гуртків юннатів взяли участь у республіканській естафеті „За ленінське ставлення до природи”, конкурсі на краще зовнішнє і внутрішнє озеленення шкіл. Юні натуралісти, учнівські виробничі бригади та шкільні лісництва стали учасниками республіканського конкурсу на кращу дослідницьку роботу з біології та сільського господарства.

Все більшого поширення в Україні набувала туристично-краєзнавча робота учнів. Понад 70 тисяч експедиційних загонів брали участь у Всесоюзній експедиції „В країну знань”. Близько 3 млн. школярів пройшли шляхами революції, бойової і трудової слави радянського народу, вивчали історію, природу, народне мистецтво. Члени експедиційних загонів поповнили цінними матеріалами експедиції шкільних музеїв, залів та кімнат революційної та бойової слави [637, арк. 26-27].

У 1972 році була спеціально розроблена програма всесоюзної експедиції піонерів і школярів „Моя Батьківщина – СРСР”, виконання чергових етапів якої здійснювалось у 70-80-х роках і мало на меті подальший комплексний розвиток шкільної і позашкільної туристсько-краєзнавчої роботи.

Старт експедиції було покладено у грудні 1972 року. Вона розглядалася як продовження Всесоюзного походу школярів по місцям революційної, бойової і трудової слави. За період 70-80-х рр. відбулося шість етапів цієї експедиції, кожний із яких відповідав найбільш значним подіям у житті країни.

Перший тривав у 1972- 1975 рр. і був присвячений 50-річчю утворення СРСР та 50-річчю присвоєння комсомолу та піонерській організації імені В.Леніна.

Другий етап охоплював 1975-1978 рр. і присвячувався XXV з'їзду КПРС та 60-річчю Жовтневої революції.

Третій етап, що проходив у 1978-1980 рр. пов'язувався із 60-річчям ВЛКСМ та 110-ю річницею від дня народження В.Леніна.

Четвертий етап відбувався у 1980-1984 рр. Він був організований на честь XXVI з'їзду КПРС та 60-річчя Всесоюзної піонерської організації.

П'ятий етап було оголошено у 1984 р., він присвячувався 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Шостий розпочався у 1987 р. і був присвячений 70-й річниці Жовтневої революції та XX з'їзду комсомолу.

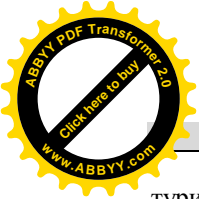
Не дивлячись на суттєву ідеологічну спрямованість змісту етапів експедиції, вона внесла значний вклад у розгортання туристсько-краєзнавчої роботи в загальноосвітніх школах України.

По-перше, експедиція сприяла покращенню організації туристсько-краєзнавчої роботи шкіл. На найвищому республіканському рівні приймалися нормативні документи спрямовані на поглиблення роботи з підростаючим поколінням у цьому напрямі. Як приклад, можна привести спільну постанову Української ради профспілок, ЦК ЛКСМУ та Міністерства освіти УРСР „Про заходи по подальшому розгортанню в республіці Всесоюзної туристської експедиції радянської молоді „Моя Батьківщина СРСР” на 1977-1980 рр.” Подібні постанови були прийняті у всіх областях України [385, с. 21].

Створювалася система штабів (центральных, республіканських, обласних, районних, шкільних), які керували туристсько-краєзнавчою роботою у ході виконання етапів експедиції.

Було розроблено „Положення” про експедицію, яке протягом її існування доповнювалося і змінювалося. Воно включало такі розділи: „Мета і завдання туристської експедиції”, „Учасники експедиції”, „Тематичні маршрути експедиції”, „Підсумки і нагородження учасників”, „Керівництво експедицією”.

У „Меті і завданнях туристської експедиції” відзначалося, що вона має сприяти ознайомленню учасників з досягненнями науки, техніки, культури, з передовими промисловими підприємствами, колгоспами, радгоспами, історичними, архітектурними і художніми пам'ятками, природними багатствами рідного краю [350, с. 88].

Особливо важливим було те, що експедиція була постійним туристським заходом, який охоплював усі регіони України. Для її учасників визначався перелік об'єктів, які необхідно було відвідати спочатку на обласних, а потім на республіканських і всесоюзних тематичних маршрутах [385, с. 12].

На кінець 70-х рр. Українською республіканською радою по туризму та екскурсіям було розроблено маршрути по 2486 темам, за якими здійснювалися походи і екскурсії [385, с. 22].

В Україні розроблялися і втілювалися нові форми туристсько-краєзнавчої діяльності у межах експедиції „Моя Батьківщина СРСР”. Так, Кримським обласним бюро подорожей та екскурсій було запроваджено абонемент, який включав 10 екскурсій. До абонементу додавалися афіша і програма, які були розіслані по всім школам півострова. У 1977 році за цією формою туристсько-краєзнавчої діяльності взяло участь близько 10 тис. учнів Криму [385, с. 22].

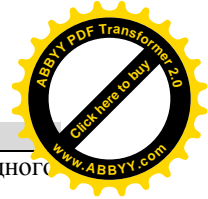
У кінці 70-х рр. кількість учасників експедиції в Україні нараховувала більше 2 млн. осіб. За значні результати у туристсько-краєзнавчій діяльності 15 тисяч юнаків і дівчат республіки були нагороджені бронзовими значками „Моя Батьківщина СРСР”, 900 – срібними, а 19 – золотими. Із цього числа молоді – 46 % були школярами та працівниками освіти [385, с. 21].

По-друге, експедиційні завдання включали пізнавальну, виховну і оздоровчу мету.

Так, одне із завдань експедиції, яке було визначено „Положенням про туристську експедицію радянської молоді „Моя Батьківщина СРСР”, передбачало знайомство учасників з досягненнями науки, техніки, культури, з передовими промисловими підприємствами, колгоспами, радгоспами, історичними, архітектурними і художніми пам'ятками, природними багатствами рідного краю [385, с. 11].

Спочатку учасникам експедиції пропонувалося проведення туристсько-краєзнавчої роботи за такими тематичними напрямками: 1. В боротьбі за народну справу. 2. В буднях великих будов. 3. У боях відстояли Вітчизну свою. 4. Ім'я Леніна на нашому прапорі. 5. До таїн природи. 6. Мистецтво належить народу [484, с. 48].

Згодом кількість тематичних маршрутів зросла до восьми і дещо була змінена їх редакція. Їх назви мали таке формулювання: „Пам'ятні ленінські місця”, „Шляхом Великого Жовтня”, „Ніхто не забутий, ніщо не забуто”, „Будні великих будов”, „Ордени Батьківщини на знаменах комсомолу”, „Шляхами дружби”, „Вітчизни

зірні сини”, „Історико-архітектурні місця і природні багатства рідного краю” [350, с. 90].

Маршрути експедиції передбачали виконання різних видів діяльності: пошукової, дослідницької, експедиційної, роботи з архівними матеріалами; вивчення експозицій музеїв і фондів, переписка з ними; запис зустрічей і бесід зі старожилами, місцевими краєзнавцями, ветеранами і передовиками праці, учасниками Великої Вітчизняної війни; організацію спостережень за явищами природи, пам’ятками історії і культури свого краю.

Наприклад, у ході такої діяльності слідопити середньої школи № 5 м. Єнакієве відшукали 27 земляків, яким було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, встановили бюст Геннадію Вершину, колишньому учню школи, який загинув при випробовуванні літака [385, с. 28].

Враховуючи великі жертви та значний вклад України у боротьбу із фашизмом, особливістю експедиції на території нашої республіки була постійна увага до подій Великої Вітчизняної війни. Близько 300 маршрутів проходило за напрямком експедиції „Ніхто не забутий, ніщо не забуто” [385, с. 22].

Патріотичне виховання школярів у ході туристсько-краєзнавчої роботи здійснювалося шляхом їх ознайомлення із бойовим, героїчним минулим на території рідного краю. Так, масовий туристський похід по місцям боїв 383 Шахтарської стрілецької дивізії разом з ветеранами провели у ході другого етапу експедиції „Моя Батьківщина СРСР” школярі Мар’їнського району Донецької області. Біля братських могил і обелісків організовувалися багатолюдні мітинги за участю однополчан і колишнього командира дивізії Г.Провалова. Як зазначалося у постанові Бюро Центральної ради по туризму і екскурсіям від 27 липня 1978 р. „Про участь Донецької обласної ради по туризму та екскурсіям у всесоюзному поході комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу”, такі заходи „мобілізують і дисциплінують молодь, змушують дбайливо ставитися і свято оберігати пам’ять про славні ратні справи старшого покоління” [385, с. 27].

Важливим було те, що завдяки дослідницькій роботі школярів було знайдено багато невідомих до цього часу героїв та ознайомлено громадськість з їх подвигами. Наприклад, у школі № 195 Дарницького району Києва діяло 17 пошукових груп із учнів 7-10 класів, які зібрали більше 3 тисяч експонатів про підпільників Києва та встановили багато раніше не відомих фактів їх діяльності. На двох мармурових плитах, розміщених в залі бойової слави цієї школи викарбувані імена

147 членів підпільної організації Києва, які були встановлені червоними слідопитами Всього по Україні на кінець 70-х рр. учасниками експедиції було створено 8 тис. шкільних музеїв, кімнат, куточків бойової та трудової слави; споруджено 2180 пам'ятників, обелісків та меморіальних знаків [385, с. 23].

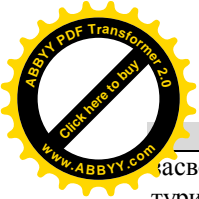
Втім, пошуковими загонами досліджувалися й інші краєзнавчі питання. Виконуючи завдання Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського і Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР, члени експедиційного загону „Трембіта” Яворської середньої школи, Косовського району, Івано-Франківської області вивчали історію народно-прикладної творчості на Прикарпатті. Використовуючи зібраний матеріал, загін організував ряд виставок, присвячених народно-прикладному мистецтву.

Члени експедиційного загону середньої школи № 10 м. Миколаєва, виконуючи завдання Інституту економіки АН УРСР, Української Академії сільськогосподарських наук, вели охорону водних басейнів Миколаївщини, разом з вченими розробили карту-схему по охороні навколишнього середовища, раціональному використанню природних ресурсів [236, с. 120].

В середній школі № 7 м. Харкова працював експедиційний загін „Юний геолог”. Діти вивчили геологічну будову Харківської області, зібрили та оформили колекції гірських порід та корисних копалин. Юні геологи підтримували тісний зв'язок з Харківською геологорозвідкою. Проводилися зустрічі з геологами, екскурсії до геологічного музею Харківського державного університету, Новоселівського кар'єру, в м. Кременець, Ізюмського району, де діти зібрили зразки гірських порід та корисних копалин, вивчали геологічну будову Ізюмського району, пойму річки Північний Донець. Із зібраних матеріалів оформили колекції та фотоальбоми [178, арк. 18].

Позитивним моментом експедиції „Моя Батьківщина СРСР” було посилення на кожному наступному її етапі оздоровчої функції туристсько-краєзнавчої діяльності. До головних завдань експедиції входив „розвиток масового шкільного туризму, широка пропаганда походів і екскурсій по рідному краю; фізичне загартування школярів; виконання ними нормативів на значки „Юний турист”, „Турист СРСР” і спортивних розрядів з туризму” [347, с. 44].

На початку 80-х рр. XX ст. до існуючих основних напрямків експедиції „Моя Батьківщина СРСР” було уведено спеціальну тему: „Від ГПО – до туристської майстерності”. Працюючи за даним напрямком школярі поруч із виконанням різних краєзнавчих завдань

засвоювали та удосконалювали навички організації і проведення туристичних подорожей, життя у поході, підвищували свою туристичну майстерність [348, с. 45].

Для виконання завдань експедиції кожна школа створювала експедиційні загони. Наприклад, у школах Сумського району, Сумської області у 1983 р. діяло по декілька експедиційних загонів: у Чернетчинській – 7; Рибальській восьмирічній – 4; Ясенівській – 4. Члени експедиційних загонів Рибальської школи написали історію свого села, виготовили альбом „Економічний розвиток колгоспу „Радянська Україна”. За результатами екскурсій в школі складена карта полів і ґрунтів, зроблені гербарії, які використовувалися як роздатковий матеріал на уроках географії, ботаніки, зоології [126, арк. 100].

Експедиційні загони, як низові організаційні структури, доповнювали традиційні для школи краєзнавчі колективи – гуртки, товариства, клуби. Але були випадки коли експедиційні загони не створювалися, а їх функції передавалися груповим формам позапрограмної краєзнавчої роботи. У Тростянецькому районі, Сумської області на початку 70-х рр. у кожній школі діяли не експедиційні загони, а гуртки туристів-краєзнавців. У планах гурткової роботи з учнями передбачалися походи та екскурсії. Саме ними і був зібраний краєзнавчий матеріал на базі якого в школах району створено 32 кімнати бойової й трудової слави та краєзнавчі кімнати [115, арк. 49].

За даними Міністерства освіти УРСР у 1978 р. туристично-краєзнавчою роботою було охоплено біля 300 тисяч учнів шкіл республіки [643, арк. 40].

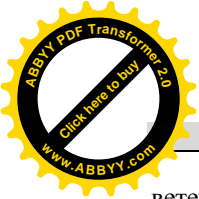
На кінець 80-х рр. у проведенні експедиції брало участь майже 2 млн. школярів України, кількість експедиційних загонів налічувала близько 90 тис. учнів [236, с. 118].

Підсумки краєзнавчої роботи зазвичай підводились на обласних зльотах переможців Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової та трудової слави.

Методичні розробки відділів народної освіти та дитячих екскурсійно-туристських станцій пропонували оцінювати результати досліджень за такими показниками:

„Конкурс на змістовний похід по рідному краю.

Робота по підготовці походу: визначення мети, вивчення літератури, архівних даних, встановлення зв'язків з учасниками подій, що вивчаються; планування роботи у поході.

Робота, проведена у поході: якість матеріалів, запис згадок ветеранів революції, героїв праці, учасників Великої Вітчизняної війни, новаторів виробництва; встановлення обелісків, меморіальних дощок, проведення військово-спортивних ігор, виступи з бесідами, суспільно-корисна робота.

Робота, проведена після походу: використання зібраних матеріалів, пропаганда туризму і краєзнавства.

Конкурс-огляд по краєзнавству.

По цьому конкурсу оцінюватимуться:

Звіт про краєзнавчу роботу у класі, рапорт шкільному зльоту по матеріалах, зданих на краєзнавчу виставку, у кабінети тощо.

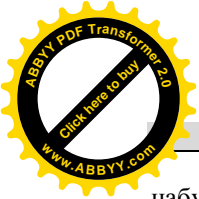
Конкурс на краще шефство над пам'ятниками історії та культури.

Матеріали оформляються в альбомі. Зміст матеріалів: паспорт пам'ятника з визначенням авторів, дати виготовлення, фотографія пам'ятника, відомості про роботу по благоустрою, політико-масові заходи" [540, с. 14-15].

Для узагальнення і пропаганди досягнень Всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції „Моя Батьківщина – СРСР” проводилися обласні конференції. Наприклад, одна із конференцій експедиційних загонів-переможців Сумської області проходила 24-27 березня 1987 року в м. Суми [135, арк. 60].

Розгортання експедиції „Моя Батьківщина СРСР” вимагало нових методичних досліджень, спрямованих на поліпшення краєзнавчої роботи у експедиційних загонах. У зв'язку з цим, Сумський обласний відділ освіти на період 1986-1990 рр. планував розробити і забезпечити школи методичними рекомендаціями такого змісту:

- Форми та методи туристсько-краєзнавчої роботи зі школярами у групах подовженого дня.
- Організація, зміст та форми занять з туризму та краєзнавства за місцем проживання школярів.
- Профорієнтаційна робота та ідейно-політичне виховання школярів у дитячих туристсько-екскурсійних базах.
- Комплексний краєзнавчий музей та його роль у поліпшенні навчально-виховного процесу у зв'язку з реформою школи.
- Екологічне виховання та охорона природи школярами під час туристських походів та подорожей.
- Організація та зміст туристських походів по виконанню норм та вимог комплексу ГПО. Методика їх проведення [124, арк. 1].

Наприкінці 80-х рр. позапрограмне краєзнавство усе більше набуває українознавчого характеру. Системно, починаючи з молодших класів, проводилася ця робота в Омелянській середній школі, Рівненського району, Рівненської області. Традиційними тут стали свята-конкурси між класами „З бабусиної скрині”. У всіх школах цього району відновлювалися традиційні свята українського народу. Систему народознавчої роботи у процесі навчання і виховання демонстрували на районних семінарах колективи Обарівської, Оржівської, Дядьковицької шкіл [111, арк. 4].

Показником рівня розвитку краєзнавчої роботи слід вважати масштаби створення і діяльність шкільних музеїв. На цьому етапі тривало створення тематичних (історико-революційних, бойових, літературних, археологічних та ін.) шкільних музеїв. Так, у 1967 р. у середній школі № 111 м. Харкова відкрився музей „наш Харків”, у якому розповідалося про історію міста від його заснування у XVII ст. У середній школі № 43 – відкрився музей 7-ї дивізії, яка звільняла м. Харків від нацистських окупантів [182, арк. 91].

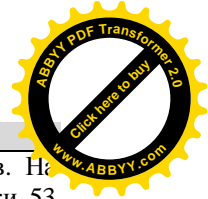
Тривала пошукова і дослідницька робота дозволила педколективу Богодухівської середньої школи № 1 (директор М.С.Біляєв) укомплектувати автентичними матеріалами тематичні стенди і створити повноцінну експозицію, що відображала історію Богодухівського району та м. Богодухова. Вона була побудована за хронологічно-тематичним принципом починаючи з пізнього неоліту і до сучасності. Роботою цього музею цікавилися не лише педагогічні колективи Харківщини, а й інших областей і республік [635, арк. 37].

Учні Московської восьмирічної школи Вільнянського району, Запорізької області займалися пошуком матеріалів про життя і діяльність свого земляка – академіка М.Кашенка [225, с. 10].

Своєю директивою Міністерство освіти УРСР зобов'язало обласні управління з вересня-жовтня 1969 року активізувати діяльність шкільних музеїв бойової слави, провести роботу по поповненню їх новими матеріалами, створити нові тематичні експозиції [629, арк. 133].

Ці музеї у школах були присвячені, як правило, окремим подіям або періодам в історії краю. Учні підтримували зв'язок з радою ветеранів, брали участь у підготовці та проведенні традиційних зустрічей колишніх воїнів. У музейній кімнаті проводились уроки історії, виховні заходи, зустрічі з цікавими людьми. У середній школі № 54 м. Харкова був створений музей Бойової слави 53 армії, яка визволяла місто. У 1974-1975 навчальному році у музеї було 4 секції: оформлення, лекційна, екскурсійна та секція листів, до них входило 28

школярів. Директором музею був учень 10-А класу В.Булгаков. На святкування 30-ї річниці Перемоги були запрошені представники 53 армії, підшефної військової частини 33840, учителя учасники Великої Вітчизняної війни. Внаслідок пошукової роботи під керівництвом ради музею оформлено альбом „Говорять батьки, учасники Великої Вітчизняної війни” [173, арк. 41-42].

У м. Севастополі на 1986 р. 13 шкільних музеїв бойової та трудової слави були поставлені на державний облік [645, арк. 144]. У них було зосереджено спогади і фотографії ветеранів війни, відомості про хід бойових дій на території рідного краю.

Найцікавіші експонати в установах народної освіти Верхньодніпровського району, Дніпропетровської області були зібрані в залах бойової та трудової Слави в Дніпровській середній, Дніпровакам'янській, Верхньодніпровській, Водянській восьмирічних школах. У Мишуринській середній школі музей бойової слави був створений у 1950 р. У цій школі група „Пошук” вела переписку з учасниками Великої Вітчизняної війни, розшукувала загиблих визволителів села. Загалом у школах району на 1981 р. діяло 14 залів бойової, 13 залів трудової слави [87, арк. 9].

Проте, важливою тенденцією, яка свідчила на користь активного розвитку масової краєзнавчої роботи у школах, стало створення комплексних музеїв. Вони найбільше відповідали завданням загальноосвітньої школи і ставали матеріальною базою, як для викладання шкільних предметів, так і для організації позанавчальної виховної роботи. Створення таких музеїв було під силу лише усьому колективу школи.

Згідно з Положенням про шкільний краєзнавчий музей, затвердженим у 1974 р., він являв собою „одну з форм творчої самодіяльності та громадської активності учнів у процесі збирання, впорядкування і пропаганди матеріалів – джерел з історії рідного краю, що мають виховну і науково-пізнавальну цінність” [236, с. 116-117].

Шкільні музеї створювались шляхом переростання тематичних виставок у стаціонарні експозиції, використання результатів дослідницької та пошукової діяльності шкільних краєзнавчих гуртків, клубів і наукових товариств. Кожна школа по-своєму підходила до створення музею, але рішення про його організацію, визначення тематики приймалось за участі педагогічного та учнівського колективів. Ініціювали створення музеїв здебільшого громадські організації школи або вчителі-ентузіасти. Ось яким чином створювався краєзнавчий музей Кукавської середньої школи, Могилів-

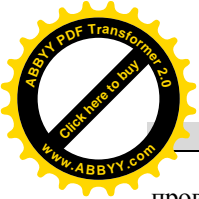

Іодільського району, Вінницької області. Зібрані юними краєзнавцями матеріали з історії рідного села привернули до себе увагу громадськості і правління колгоспу. Рішенням правління колгоспу на баланс школи було передано приміщення церкви. Церква була збудована за проектом і під керівництвом В.Тропініна і являлася архітектурним пам'ятником. В приміщенні церкви і розташувався шкільний краєзнавчий музей з багатьма розділами. Екскурсородами були учні. Експозицію музею щоразу поповнювали новими матеріалами. Частими гостями музею були учні та колгоспники сусідніх сіл [635, арк. 2].

Бурхливе зростання чисельності шкільних музеїв зумовило необхідність упорядкування їхньої мережі. У 1979-1980 рр. було проведено паспортизацію шкільних музеїв, але й вона не дала належного уявлення про їхню кількість, оскільки так і не було визначено, що саме слід вважати музейною одиницею – кімнату, зал чи власне музей. За результатами було взято на облік 4989 шкільних музеїв [673, с. 11].

Часом профіль музеїв визначався без урахування реальних потреб і можливостей регіону, а також педагогічної доцільності. Окреслилась хибна тенденція повсюдного створення шкільних кімнат і перетворення їх у музеї, хоча їхня джерельна база не витримувала жодної критики. Наприклад, якщо у 1961 р. у школах Вінницької області було лише 2 музеї і 3 кімнати, то у 1971 р. – уже 15 музеїв і 78 кімнат [635, арк. 1]. Ще більш масштабно виглядала ситуація у Донецькій області. На матеріалах зібраних червоними слідопитами шкіл було створено 186 історико-краєзнавчих кімнат і куточків, 994 кімнати і куточки бойової і трудової слави [635, арк. 12].

Зарадити справі була покликана чергова паспортизація музеїв шкіл і позашкільних закладів, проведена у 1987-1989 рр. Статус музею підтвердили 2,7 тис. об'єктів показу, у тому числі історичних – понад 3 тис. (з них 1,3 тис. музеїв революційної, бойової і трудової слави), але далеко не всі вони відповідали вимогам, потребам і духові нової доби в історії України, яка розпочалася на початку 90-х рр. [673, с. 15]. В ході паспортизації у Рівненській області комісія відмітила шкільні музеї Володимирецького, Гошанського, Млинівського, Острозького, Червоноармійського районів, де проводилась активна пошукова робота. Всього на облік було взято 101 шкільний музей, з них почесного звання „Народний музей” удостоєні три, у тому числі і музей історії села Війницької середньої школи Млинівського району [110, арк. 1].

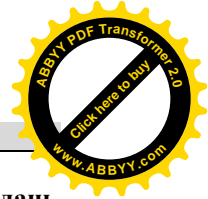
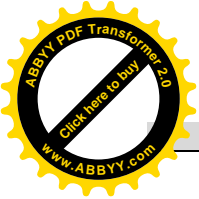
Шкільні краєзнавчі музеї, які мали звання народних, проводили культурно-просвітницьку роботу не лише в межах школи, але і серед місцевого населення. Наприклад, учнями Пархомівської школи, Харківської області був організований сільський історико-художній музей, що нараховував до 5 тисяч експонатів і перетворився у ефективний культурно-просвітницький осередок [249, с. 134].

Найбільш поширеним типом шкільних музеїв були музеї бойової і трудової слави, краєзнавчі та історико-краєзнавчі музеї. У Сумській області протягом 1985-1990 рр. кількість цих музеїв планувалося збільшити вдвоє: з 59 - до 119. [124, арк. 3].

План роботи музею передбачав такі розділи: 1. Мета роботи музею. 2. Організаторська робота. 3. Робота з активом. 4. Науково-дослідна робота. 5. Пошукова робота. 6. Фондова робота. 7. Масово-освітня робота [673, с. 24].

Продовжила розвиток на даному етапі і така масова форма позапрограмного краєзнавства як учнівські олімпіади. Згідно положення Міністерства освіти УРСР республіканські змагання юних краєзнавців проводилися щорічно. Традиційно їм передували три тури: перший – шкільний, другий – районний або міський, третій – обласний. Наприклад, 6 січня 1977 року в м. Суми відбувся обласний тур олімпіади юних географів-краєзнавців. У ній прийняли участь переможці районних та міських турів у складі 115 чоловік. Кращих результатів досягли команди учнів Ковпаківського району м. Суми, Роменського району, Зарічного району м. Суми, Буринського району. Серед учнів перші місця зайняли В.Гутенко, учениця 7 класу Лікарської середньої школи, Сумського району; Л.Кириченко, учениця 8 класу Сумської середньої школи №18; В.Романенко, учень 9 класу Глухівської середньої школи №2. Подяка була оголошена учителям географії, учні яких зайняли перші та другі місця: Л.Оранському, вчителю Лікарської середньої школи, Сумського району; О.Проніній, вчительці Сумської середньої школи №18; В.Петровському, вчителю Ведмежівської середньої школи, Роменського району; М.Тригуб, учительці Путивльської середньої школи №1; Г.Співак, учительці Глухівської середньої школи №2; Н.Шульзі, учительці Шосткінської середньої школи №1 [145, арк. 18].

Отже, позапрограмне краєзнавство у школі реалізовувалося у групових (гурток, клуб, товариство) та масових (походи та екскурсії, естафети, експедиції, робота по створенню та розвитку краєзнавчих музеїв, проведення олімпіад) формах.

4.4. Вплив краєзнавчої роботи на реалізацію завдань загальної освіти

Дидактичні вимоги до краєзнавства будувалися на основі нового розуміння змісту освіти, який розглядався як система наукових знань, умінь, світоглядних і морально-естетичних ідей, елементів соціального та пізнавального досвіду.

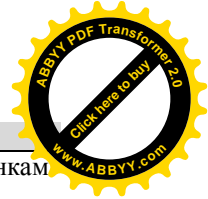
Передбачалося, що форми, методи і засоби краєзнавчої роботи мали підпорядковуватися ідеї єдності навчання, розвитку і виховання.

В залежності від того як використовувався краєзнавчий матеріал, К.Строев поділяв уроки географії на два типи: урок формування умінь, та урок засвоєння теоретичних знань. Вчений писав: „Одні уроки містять практичні заняття для формування умінь і пов'язуються з виконанням намічених топографічних, геоморфологічних або гідрометричних робіт, що передбачаються програмою, наприклад урок по зйомці плану шляху або по виміру висоти схилів нескладних форм рельєфу: горба, яру і так далі. На інших – практичні роботи не передбачаються. В цьому випадку природне оточення вчителем використовується в процесі бесіди по темі уроку для формування теоретичних знань – географічних понять на предметах і явищах свого краю” [521, с. 101].

Отже, як вважав К.Строев, педагогічний процес, у якому використовувався краєзнавчий підхід, сприяв формуванню теоретичних знань та практичних умінь.

В якості засобу педагогічного впливу на засвоєння знань краєзнавство виступало тому, що найближче оточення було основою індивідуального досвіду учня. Цей досвід давав загальні уявлення про ті сторони дійсності, які вивчалися у школі.

Краєзнавство дозволяло побудувати педагогічний процес у цілому ряді предметів (географія, література, історія, біологія) на основі безпосереднього сприйняття досліджуваних об'єктів. Це давало можливість учням отримати синтетичні цілісні знання. Автори методичних вказівок для учителів „Туристсько-краєзнавчі гуртки у школі” зазначали: „При звичайному вивченні ми ізолюємо об'єкти вивчення, беремо їх в певній послідовності, кожний окремо, в результаті чого не можливо розібратися у складній сукупності предметів і явищ, їх переплетінні між собою. Одним словом, звичайне вивчення побудоване переважно на аналізі складного цілого і детальному розгляді його частин. Що ж виходить в результаті? Відбувається мозаїчне засвоєння знань, не пов'язаних в єдину спільну

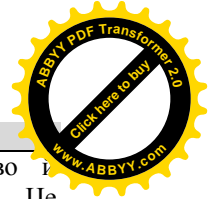
картину. У свідомості учнів знання розбиті по окремим клітинкам географія, ботаніка, зоологія, і так далі.

А на екскурсії, наприклад, дятел, що бігає по сосновому стовбуру і вистукує свою здобич, пов'яже у свідомості учнів і ботаніку, і зоологію в одну спільну картину. Тут всі предмети і явища подані у своєму природному цілому. Якщо ми введемо в цю картину ще і людину з її діяльністю та творчістю, то цей синтез отримає надзвичайно широкий масштаб" [539, с. 9].

Найбільш суттєву і складну частину теоретичних знань становили поняття. Важливою умовою усвідомлення учнями понять були конкретні уявлення. Саме на це звертав увагу В.Корнеєв. У своїй статті „Використання краєзнавчого матеріалу на уроках як засіб розвитку інтересу до географії” він підкреслював „Одним з важливих завдань початкового курсу фізичної географії є формування загальних географічних понять – основи для майбутніх курсів фізичної і економічної географії. Ці поняття формуються значно легше, якщо п'ятикласники ознайомлені з орієнтуванням на місцевості, формами її поверхні, місцевими водами тощо. Коли вчитель розповідає про поверхню суші – рівнину, горб, яр, схил, учень повинен уявляти їх на місцевості. Розповідь учителя, яка переходить у бесіду, пов'язується з думками учня про бачене, бо п'ятикласник мислить конкретно і на основі баченого в природі та розповіді вчителя робить свої висновки” [53, с. 57].

Отже, засвоєння понять відбувалося на основі актуалізації отриманих раніше знань. Наприклад, необхідною умовою формування поняття „клімат” у курсі географії, були знання учнями таких елементів, що вивчалися на краєзнавчому матеріалі: середньої температури повітря відповідно до пір року та в залежності від висоти сонця над горизонтом; вітрів та їх напрямків; сезонної і річної кількості опадів; взаємозв'язку сезонних явищ у природі із погодними умовами. Як відзначав учитель із Чернігівщини О.Качан, засвоєння цих характеристик учнями на основі спостережень рідної природи, дали можливість восьмикласникам добре зрозуміти поняття „клімат” [53, с. 69].

Важливість краєзнавства у засвоєнні понять шкільного курсу історії підкреслював М.Лисенко: „Поняття утворюються в дітей на основі певного запасу конкретних уявлень про історичні події і факти. Щоб добре сформувати в них певні історичні поняття, в яких знайшли б чітке відображення найістотніші ознаки тих чи інших історичних подій і явищ, а також зв'язки між ними, дуже важливо навчити їх оперувати точними категоріями, які б об'єктивно правильно

здіображали історичну дійсність, виявляли б усе багатство і особливості окремої історичної пам'ятки чи історичної події. Це досить важке завдання для кожного вчителя.

Найкращим засобом для подолання цих труднощів є використання місцевого краєзнавчого матеріалу. На конкретному, близькому і зрозумілому учням фактичному матеріалі вчителів значно легше докладно проаналізувати явище, а потім синтезувати найхарактерніші його риси в абстрактне поняття” [311, с. 20].

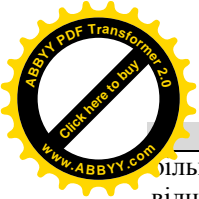
Свідченням визнання важливості краєзнавчого матеріалу у засвоєнні знань було систематичне обговорення питань методики його застосування. Так, під час педагогічної конференції працівників освіти Путивльського району, Сумської області у березні 1971 р. розглядалися проблеми поліпшення якості знань. На пленарному засіданні з доповіддю „Роль історичного краєзнавчого матеріалу у поліпшенні якості знань учнів” виступив із доповіддю директор Новослобідської середньої школи М.Рибкін” [162, арк. 15].

На засіданні секції учителів географії м. Ромни, Сумської області у березні 1973 р. була заслухана доповідь учительки О.Чуприкової „Краєзнавчий принцип у навчанні – важливий засіб формування наукового світогляду в учнів”. Після цього була прийнята ухвала: „усім учителям шкіл збирати краєзнавчий матеріал, оформити краєзнавчий куточок у географічному кабінеті” [150, арк. 5].

Окрім понять краєзнавство допомагало усвідомлювати наукові закономірності. Учитель географії середньої школи № 2 м. Чоп, Закарпатської області К.Обран на прикладі корисних копалин, які знаходилися в області, а також навколо міста Чоп, розкрив учням стійкі зв'язки між абіотичними факторами і виникненням природних матеріалів [628, арк. 45].

Учні 5-6 класів Тернівської середньої школи № 2, Дніпропетровської області (вчитель В.Большакова, М.Калініна) завдяки використанню краєзнавчого матеріалу засвоїли морфологічні особливості рослин окремих сімейств, гарно знали будову квітки, вегетативних органів, функції живих організмів і закономірності впливу умов на їх розвиток. Вони швидко визначали тип листя, коріння, стебла, називали представників рослинного світу рідного краю [86, арк. 198].

Ефективність усвідомлення знань забезпечувалась шляхом розкриття їх практичного значення. У матеріалах конференції учителів м. Конотопа, Сумської області (1970 р.) з цього приводу зазначалося: „якщо учні розуміють практичне застосування навчального матеріалу у виробництві та на власному досвіді переконалися в цьому, то вони з

більшою енергією, зацікавленістю та наполегливістю будуть відноситись до оволодіння теорією, до формування необхідних вмінь та навичок” [137, арк. 3].

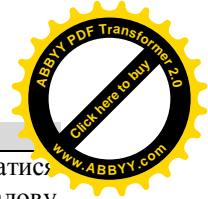
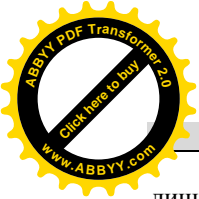
Вивчення багатьох шкільних предметів передбачало засвоєння знань про практичне використання наукових досягнень на прикладах підприємств рідного краю.

У курсі фізики передбачалося вивчення найбільш поширених механізмів, теплових двигунів, питань виробництва, передачі і використання електроенергії, ознайомлення учнів із засобами зв'язку, електро і радіотехнікою.

Курс хімії мав ознайомити школярів з важливими галузями і загальними науковими принципами хімічного виробництва і напрямками хімізації народного господарства. Поняття про важливі хімічні виробництва і їх наукові основи давалося на прикладах виробництва таких продуктів основної хімічної промисловості як, сірчана кислота, аміак, мінеральні добрива. Значення хімії в розвитку інших галузей народного господарства розкривалося на прикладі виробництва металів, будівельних матеріалів і хімізації сільського господарства. В курсі органічної хімії завдяки краєзнавству учні отримували знання про наукові основи важливих виробництв, зв'язаних з переробкою і одержанням органічних продуктів (хімія нафти, природного газу і ін.). Для цього школи проводили екскурсії на підприємства, щоб наочно продемонструвати учням зв'язок виробництва з наукою та досягненнями техніки. Наприклад, учні старших класів середньої школи № 99 м. Харкова протягом 1975-1976 навчального року відвідали велозавод, завод хімреактивів, лабораторії Харківського інституту радіоелектроніки [174, арк. 20].

Практичну роль здобутих біологічних знань учителі Полтавщини розкривали через ознайомлення учнів з завданнями продовольчої програми, врожайністю зернових та плодово-овочевих культур у колгоспах та радгоспах області [645, арк. 124]. Застосування знань у праці, в суспільному житті і побуті сприяло високому рівню загальноосвітньої підготовки учнів.

Важливі зміни у визначенні системи знань школярів відбулися протягом 80-х рр. У цей час розпочався процес удосконалення шкільних програм з метою теоретичного збагачення їх змісту та більш чіткої методичної спрямованості. Зокрема, у структуру програм було уведено перелік знань і умінь, які характеризували важливість того чи іншого навчального матеріалу. Спочатку розділ програми, який визначав знання і уміння, подавався до кожного класу, а потім – до кожної теми.

Завдяки таким змінам краєзнавство перестало розглядатися лише як засіб засвоєння загальних знань і перетворилося у складову знань по предмету. Воно стає однією із цілей навчання і результатом навчального процесу.

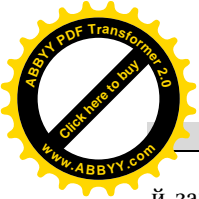
У початковій школі передбачалося вивчення краєзнавчих фактів щоденної дійсності, без розуміння яких, неможливе було подальше засвоєння законів науки. Наприклад, після вивчення природознавства у 3 класі учні повинні були знати: деякі особливості природи своєї області (погода, її зміни в різні пори року, ґрунти, корисні копалини, рослин і тварин); особливості праці людей своєї місцевості; призначення компаса; назви 3-4 корисних копалин; властивості води; назви 3-4 рослин лісу, поля, луків, водоймищ, характерних для своєї області; назви 3-4 диких тварин свого краю [464, с. 91].

У середній школі на краєзнавчому матеріалі мало розпочинатися засвоєння наукової класифікації фактів і явищ. Так, основні вимоги з ботаніки для 6-го класу передбачали, що учні повинні були знати: „головні ознаки класів і родин квіткових рослин, основні види дикорослих і культурних рослин родин, що вивчаються, типових для місцевих умов, їх значення для народного господарства; мати уявлення про основні систематичні категорії (вид, родина, клас)” [439, с. 15].

Краєзнавчі знання включали розуміння взаємозв'язків між фактами. Після вивчення фізичної географії у 5 класі учні повинні були знати: особливості географічного положення своєї місцевості і її природи (рельєф, гірські породи, джерела і режим водойм, типи погоди за сезонами, клімат, ґрунти, рослинність); прояви взаємозв'язків між рельєфом і водоймами, кліматом і режимом водойм, кліматом і рельєфом, кліматом і рослинністю; характерні природні комплекси, заходи по їх охороні [468, с. 41].

У той же час у вимогах до рівня знань учнів були відсутні краєзнавчі поняття. В курсі вітчизняної історії, не дивлячись на наявність самостійних уроків з теми „Наш край”, програма взагалі не пропонувала до засвоєння жодних краєзнавчих знань.

Разом з тим, в умовах політики створення єдиної безнаціональної спільноти „радянський народ”, наявність годин на вивчення рідного краю у програмі курсу „Історії СРСР” сприяло отриманню учнями знань про минуле свого регіону і, хоч до деякої міри, гальмувало процес формування поколінь людей відірваних від своєї культури, історії, мови.

Краєзнавство сприяло більш ефективному засвоєнню знань ще й завдяки тому, що перетворювало методи науки у методи навчання. Залучення школярів до наукової роботи по вивченню рідного краю передбачало використання літературного, статистичного, картографічного, візуального, анкетного, дослідницького методів. Їх зміст охарактеризував М.Костриця:

Літературний – полягав у вивченні й дослідженні рідного краю з використанням краєзнавчих видань і місцевої періодичної преси.

Статистичний – передбачав вивчення кількісних показників у характеристиці ряду об'єктів і явищ.

Картографічний – полягав у вивченні картографічних видань. У туристсько-краєзнавчій роботі широко використовують карти областей (фізико-географічна, адміністративна тощо).

Візуальний – передбачав узагальнення власних спостережень під час досліджень будь-якого об'єкта.

Анкетний – письмового (а іноді й усного) опитування багатьох людей (старожилів, місцевих краєзнавців, жителів населеного пункту) за повною анкетною чи за спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу, щоб встановити певні закономірності чи явища.

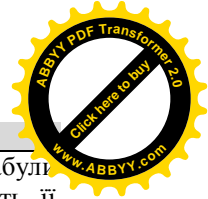
Дослідницький – необхідний для активізації краєзнавчої роботи. Перед учнями ставилися різні пізнавальні і практичні завдання, що сприяло підвищенню їх розумової діяльності і самостійності.

Фотографування – невід'ємна складова кожного походу. Фотознімки давали можливість зафіксувати найцікавіші епізоди з життя юних краєзнавців і були важливими документами проведеної роботи. Поруч із фотографуванням використовувалося і кінознімання [277, с. 11-12].

Засвоєння знань передбачало їх застосування, тобто оволодіння певними способами дій – уміннями і навичками. У результаті краєзнавчої роботи в учнів формувалися різні типи умінь: практичні, пізнавальні, теоретичні.

Практичні включали рухові дії, які давали можливість ефективно виконувати навчальні завдання. Найбільш типовим прикладом їх формування було збирання і оформлення гербаріїв місцевих рослин. Діти засвоювали таку послідовність дій, описану у методичних порадах: „спочатку слід старанно і обережно викопати рослину (за допомогою совочка чи стамески) з усіма її підземними частинами: цибулинами, корінням, пагінцями, бульбами. Обережно

струсіть землю. Листя і квітки старанно розправте, щоб вони набули природного положення. З великої трав'янистої рослини беруть її частину з квітками або плодами, частину із стебловими листками і частину з прикореневими листками. Злаки беруть цілими дернинами (якщо дернина велика, беруть лише її частину). Дуже високу рослину можна зігнути, щоб вона не виступала за межі гербарного аркуша. Із зразків дерев та кущів зрізують найхарактерніші частини, засушують їх, потім вибирають з них найбільш вдалий для гербарію” [41, с. 107].

Засвоювалися учнями і уміння користуватися різними приладами. Наприклад, чергові метеосекції краєзнавчого гуртка Городнянської середньої школи, Чернігівської області набували умінь користуватися метеорологічними приладами. Для визначення вологості повітря учні користуються аспіраційним психрометром. Температуру орного шару ґрунту вимірювали термометром-щупом Шохіна. Кількість опадів встановлювали опадоміром Третякова. Взимку переносною рейкою вимірювали висоту снігового покриву [53, с. 69].

Викладання навчальних предметів природничо-математичного циклу із застосуванням краєзнавчого підходу у школах м. Конотопа, Сумської області спрямовувалося на формування таких вмінь та навичок, які передбачалися завданнями політехнічної підготовки учнів:

- Оволодіння вимірювальною технікою для визначення найважливіших властивостей матеріалів та джерел енергії. Усі ці навички формуються в процесі розв'язання практичних завдань.

- Оволодіння правилами орієнтування на місцевості, знімання планів та креслення карт, читання географічних та топологічних карт. Ці навички дуже важливі для експедиційної діяльності та для охорони країни.

- Оволодіння основними операціями для виготовлення деяких хімічних матеріалів та навичками вирощування сільськогосподарських рослин та доглядом за тваринами.

- Оволодіння навичками аналізу основних явищ та фактів у важливих галузях виробництва, сільського господарства та навколишнього життя завдяки застосуванню законів та методів фізики, хімії та біології.

- Оволодіння найпростішими вміннями технічного монтажу готових деталей та навичками моделювання, які не потребують спеціального технічного навчання [137, арк. 4].

Пізнавальні уміння формувалися завдяки пошуку, сприйняттю та переробці краєзнавчої інформації. Учитель географії Печанівської

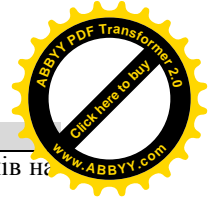

середньої школи, Житомирської області Т.Тетерський при проведенні спостереження за місцевою погодою, формував у дітей уміння систематизувати зібрані матеріали, узагальнювати інформацію про вплив метеорологічних явищ на розвиток і врожайність окремих культур. Для цього використовувалися багаторічні спостереження метеорологічного поста. Учнями була виготовлена таблиця річного ходу температури повітря, відносної вологості, опадів, висоти сонця над горизонтом. Щоб дані були точними, їх звірили з даними найближчої метеостанції [299, с. 11].

Для допомоги учителям у формуванні пізнавальних умінь випускалися „Практикуми” по шкільним предметам. Наприклад, у „Практикумі з географічного краєзнавства” за авторством М.Костриці, пропонувалися різні варіанти практичних завдань, пов’язаних з уміннями досліджувати природні об’єкти найближчого оточення. Загальна характеристика сільськогосподарського підприємства проводилася за таким порядком: „ззначають назву господарства, час його заснування, місцезнаходження і виробничі підрозділи, визначають економіко-географічне положення господарства відносно промислових і адміністративно-культурних центрів, відносно шляхів сполучень, гідрографічної сітки тощо. Виготовляють картосхему „Географічне положення господарства”. Після цього характеризують природні й економічні передумови сільськогосподарського виробництва” [272, с. 124-125].

Формування теоретичних умінь відбувалося у тих випадках, коли краєзнавчий матеріал спонукав до аналізу, побудові гіпотез. Творчу діяльність спрямовану на формування теоретичних умінь проводив учитель географії середньої школи № 8 м. Керчі О.Соколовський. Під його керівництвом учні з’ясовували причини вулканізму сопок і прийшли до таких висновків: „Керченські сопки розташовані в областях з порушеним напластуванням, де є гази нафтового походження, що тягнуть за собою глибинні води. На своєму шляху вони перетинають гірські породи, виходять тріщинами земної кори, головним чином в куполах антикліналей, і виносять продукти виверження у вигляді холодної грязі. Три елементи характеризують сопки: 1) гази: головним чином (на 90%) метан, а також водень і вуглекислота; 2) води з розчиненими в них солями, особливо йодистими і борними сполученнями; 3) грязь – тонко розтертий мул з гідратами кремнекислоти і глинозему” [299, с. 39].

Проте, як свідчать документи, керівництво шкіл не створювало чіткої системи формування навчальних умінь з 1 по 10 клас, не формулювали єдиних вимог до вчителів різних предметів, що

було причиною об'єктивних труднощів у здійсненні розвитку учнів на уроках [646, арк. 51].

З 80-х рр. уміння, як і знання, були уведено до змісту шкільних програм. У початковій школі рівень умінь обмежувався розпізнаванням об'єктів природи. Так, після закінчення другого класу учень повинен був уміти розрізнити найбільш розповсюджені у даній місцевості дерева, кущі, трави, відрізнити кущ від дерева, трав'янисту рослину від дерева, куща; розрізнити серед кущів і трав'янистих рослин лікарські трави і кущі; розпізнавати декілька птахів своєї місцевості [464, с. 89].

У середній школі учні використовуючи краєзнавчі об'єкти уже мали уміти не лише розрізнити, а й описувати типи корневих систем, листків, плодів, суцвіть; виявляти етапи проростання насіння, розпускання бруньок і розвиток пагона, встановлювати залежність цих процесів від умов середовища; знаходити риси подібності і відмінності [439, с. 15].

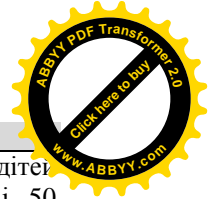
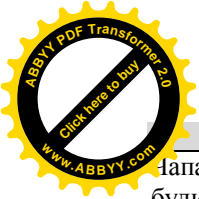
Найбільша увага надавалася у програмах умінню вести спостереження за природою. Формування цього уміння передбачалося у програмах по біології та географії. Наприклад, після завершення навчання у 7 класі з курсу географії учні повинні були уміти „самостійно вести спостереження за погодою, правильно фіксувати і обробляти результати, пояснювати зміни погоди; проводити окомірну зйомку на місцевості [468, с. 42].

Таким чином, краєзнавство забезпечувало формування умінь розрізнити, описувати та порівнювати об'єкти природи, вести спостереження у найближчому оточенні в природі і т.д.

Проте значення краєзнавства полягало не лише у його освітніх та розвивальних можливостях, завдяки яким учні краще засвоювали знання та уміння, збагачували свій світогляд. Краєзнавство було найбільш комплексним видом діяльності у виховному процесі школи. Через взаємодію із найближчим оточенням відбувалося трудове, фізичне, моральне, естетичне виховання школярів.

З перших років навчання в школі діти активно залучалися до різних взаємопов'язаних видів практичної діяльності. Зокрема, у молодших класах трудове виховання здійснювалося у найпростіших і найдоступніших формах, які відігравали важливу роль у підготовці дітей до самостійного життя.

У подальшому діти залучалися до складнішого виду трудової діяльності – суспільно-корисної праці на користь рідного краю. Прикладом цього можуть служити трудові заходи, проведені протягом 1967 р. у рідному населеному пункті учнями середньої школи селища

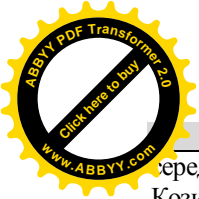

Чапаєво, Кегичівського району, Харківської області. За участю дітей були: підсажені дерева у шкільному саду (30 фруктових і 50 декоративних дерев); доглянуті могили воїнів, які загинули від німецьких загарбників (в зимовий період очищався сніг, прокидалися доріжки, а у весняний і літній період садилися квіти, проводився догляд за ними, ставилися біля пам'ятника живі квіти). У весняний період прибрали заводський парк і алеї по вул. Харківській; надали допомогу радгоспу по боротьбі з бур'яном на полях. Пропололи 37 га просапних культур. В літній період при школі був організований табір праці й відпочинку з учнів 8-10 класів. Учні працювали в радгоспі, а у вільний час проводили ігри, спортивні заняття, садили квіти біля школи. Провели екскурсію в Березівський ліс. Обкопали фруктових дерев в саду радгоспу на площі 9 га. Зібрали насіння квітів з 27 видів рослин, плодів шипшини 17,4 кг. Допомогли радгоспу восени збирати сільськогосподарські культури. Зібрано картоплі – 12,5 т., кукурудзи – 28 т. Учнями виготовлено 443 шпаківні і 151 годівниця. Вони вивішені в садах і городах селища Чапаєво. Закріплені піонерські загони і ланки по вулицях селища для охорони зелених насаджень [191, арк. 33].

Краєзнавча робота спрямовувалася на формування в учнів позитивного ставлення до праці, поваги і любові до неї, готовності виконувати суспільно корисну роботу. Такі заходи проводилися у Левенцівській середній школі, Новомосковського району, Дніпропетровської області. З метою прищеплення дітям любові до сільськогосподарської праці, тут організовувалися вечори, присвячені Дню колгоспника та зустрічі з людьми різних професій, у 6-му класі проведено відкриту виховну годину на тему: „Хлібороб – найпочесніша професія на Землі”. На політінформаціях учнів ознайомлювали з досягненнями місцевого колгоспу в четвертому році дев'ятої п'ятирічки. Проводилися екскурсії на ферми, тракторні бригади [97, арк. 11].

У 70-х рр. були розпочаті масові заходи по вихованню бережливого ставлення до хліба, економного і господарського його використання. Відправною точкою цієї суспільної кампанії стала постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР 1972 р., пов'язана із статтями О.Гіталова „Дума про хліб” та В.Ремесла „Наш хліб”.

З метою виховання в учнів глибокого почуття, любові і поваги до праці хлібороба, дбайливого ставлення до хліба, проводилися бесіди, екскурсії, зустрічі з передовиками ланів, знатними хліборобами: „Хліб – наше багатство”, „Хвала рукам, що пахнуть хлібом”. Ідея збереження хліба втілювалася в життя учнями-старшокласниками, оскільки вони самі вирощують його, працюючи в учнівських бригадах. Наприклад, у Рівненській області кращими з них були бригади Новодобрятинської

середньої школи, Млинівського району; Мирогощанської, Дубнівської, Козинської, Червоноармійського району; Сербської, Дубнівського району та інші [106, арк. 57].

Вивчення виробництва краю та знайомство з місцевими передовиками сприяло усвідомленню дітьми необхідності праці у житті суспільства. З цією метою у середній школі № 76 м. Харкова були проведені екскурсії на Канатний завод, Мерефянський скляний завод, запрошувалися до школи на бесіду передовики виробництва, представники різних спеціальностей. В результаті багато випускників виявили бажання піти на роботу за тими профілями, за якими вони спеціалізувалися у школі [184, арк. 22].

У багатьох школах м. Харкова, з метою поліпшення трудового виховання, стали практикуватися проведення піонерських зборів біля робочих місць працівників підприємств та запрошення передовиків виробництва на збори до школи [171, арк. 17].

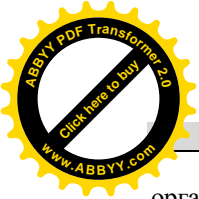
Краєзнавство сприяло практичній підготовці учнів до праці, формуванню у них умінь і навичок виконувати не лише розумову, а й фізичну роботу. Враховуючи краєзнавчу складову, а саме потребу в кадрах місцевих господарств, бажання і здібності старшокласників, у Рівненській області в 1977-1978 навчальному році було змінено профілі виробничого навчання. В 11 сільських середніх школах запроваджено вивчення тваринництва і в 25 лісової справи. Різними трудовими об'єднаннями школярів були виконані роботи, у вигляді суспільно корисної праці, на суму понад 1,2 тис. крб. [105, арк. 103].

Школи підтримували тісний зв'язок із сусідніми підприємствами та установами, і навіть надавали їм певну виробничу допомогу. Учні середньої школа № 9 м. Суми у 1975-1976 навчальному році на уроках праці виконували замовлення заводу „Сумсьільмаш”, ПМК-81, дитсадку [158, арк. 45].

Займаючись краєзнавчою роботою школи брали участь у виконанні важливих загальнодержавних завдань. У 1966 р. директивою Міністерства освіти УРСР загальноосвітні заклади залучалися до створення фенологічних карт для атласу природних умов УРСР. Передбачалося, що у цій справі буде брати участь не менше 15-20 шкіл з кожної області [620, арк. 27].

Враховуючи важливе пізнавальне і виховне значення фенологічних спостережень Міністерство освіти УРСР пропонувало:

„1) Посилити увагу до фенологічних спостережень у 3-7 класах відповідно до навчальних програм та в системі позакласної роботи. Дані спостережень використовувати при формуванні відповідних понять на уроках географії і біології.

2) Рекомендувати всім школам створити фенологічні пости організувати гуртки юних фенологів, фенологічні секції у географічних і біологічних гуртках, клубах, товариствах.

3) Для поліпшення фенологічної роботи слід організувати у кожному районі 2-3 базові школи, які стануть кореспондентами республіканської фенологічної комісії і надсилатимуть по 2 примірника підсумків фенологічних спостережень до відділу методики географії НДІП УРСР.

Обласним і районним відділам народної освіти здійснювати контроль за створенням і роботою базових шкіл і фенологічних постів” [636, арк. 34].

У 80-х рр. краєзнавчий аспект у трудовому вихованні дітей був пов’язаний з їх участю в реалізації продовольчої програми. Учні поглиблено вивчали місцеві приклади використання тих факторів, що впливали на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва – сучасних технологій, агрокультуру, тощо. Провідна роль відводилася практичній участі в обробітку продукції сільськогосподарського виробництва шляхом організації шкільних підсобних господарств, створення сімейних, вчительсько-учнівських екіпажів, систематичної суспільно корисної та виробничої праці учнів, творчих, ділових зв’язків з виробниками, героями праці [644, арк. 35].

У Полтавській області на 1988 р. діяло 246 учнівських бригад, із них 236 працювало за методом бригадного підряду. Понад 13 тисяч школярів вирощували сільськогосподарські культури на площі 3308 га по госпрозрахунку і одержували значно вищі результати, ніж місцеві колгоспники. За перемогу в обласному змаганні бригада Савинцівської середньої школи одержала від агропрому в нагороду трактор [647, арк. 54].

На пришкільних ділянках школи вирощували овочі, фрукти та заготовляли їх на зиму. У Вінницькій області кожна школа мала своє поле, на якому вирощувалася екологічно чиста картопля та інші овочі, які учні заготовляли для шкільної столової на зиму, що вело до значного здешевлення харчування [650, арк. 3].

Отже, у ході краєзнавчої роботи трудове виховання здійснювалося в процесі навчальної і позакласної роботи школи.

Завдяки краєзнавству праця стала складовою частиною всього навчально-виховного процесу.

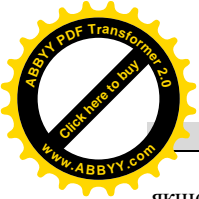
У моральному вихованні краєзнавство допомагало поглиблювати почуття любові та поваги до Батьківщини, пов’язувати його з конкретними вчинками кожного учня, який мав показати реальними справами своє вміння любити свою рідну землю, оберігати

і красу, примножувати її багатство, проявляти готовність зробити щось корисне, потрібне людям, школі, в котрій навчається. Учителька І.Кузьменко із Чернігівської області у виступі на Четвертому з'їзді учителів УРСР у березні 1977 р. розповіла про власний досвід залучення громадськості і батьків до морального виховання дітей. За їх участю проводилися екскурсії на виробництво, організовувалися зустрічі з ветеранами праці та передовиками виробництва, що в свій час були учнями школи, з ветеранами Великої Вітчизняної війни, учасниками партизанського руху на Чернігівщині [642, арк. 27].

Краєзнавча робота сприяла засвоєнню дітьми норм, правил, досвіду соціальної поведінки. У ході проведення краєзнавчих заходів встановлювалися дружні, щирі, доброзичливі взаємини між дітьми. Кожна дитина отримувала постійне або тимчасове доручення, за щось відповідала. Це давало змогу підліткам займати належне місце в колективі, виявляти свої нахили і здібності. Приклад того, як покращувалася поведінка відстаючих і важковиховуваних дітей, коли вони залучалися до роботи у краєзнавчих гуртках, наводить педагог із Чернівецької області С.Приходнюк: „Сашко М. учився погано. В шостому класі залишився на другий рік. До школи ходив без бажання, в класі з ним ніхто не дружив, а поза школою водився з такими ж підлітками, як і сам. Кури́в, тікав з дому. Учитель запропонував Сашкові прийти на заняття гуртка, на якому йшлося про підготовку до наступного походу. Це його зацікавило. Щоправда, спочатку хлопець виявляв інтерес тільки до походів та екскурсій, він ще нехтував шкільними друзями, не виконував доручень класного керівника, під час походів намагався порушувати дисципліну. До навчання ставився байдуже. Але якось під час одного з походів однокласниця звихнула ногу. Сашко активно допомагав їй. Відтоді у класі почало змінюватись ставлення до нього, помітно зріс авторитет хлопця в колективі. Це був, по суті, перший етап корекції поведінки учня. Далі ми добилися, що хлопчик почав більше контактувати в класі та гуртку, виконувати доручення учителів. Оскільки ж Сашко ніяк не бажав підкорятись активу класу, вчитель вирішив призначити його старостою гуртка. За традицією, наприкінці навчального року староста повинен скласти звіт про підсумки роботи гуртка за рік. Сашкові довелося написати перший серйозний документ у своєму житті. Це – завершальний етап формування позитивної поведінки, коли в учня сформовані елементарні навички самоорганізації: уміє підкоряти свою волю вимогам колективу, з'являється потяг до знань, сумлінно ставиться до виконання доручень, пориває з „друзями“, які на нього впливали негативно” [406, с. 55-56].

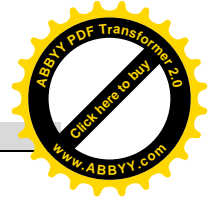
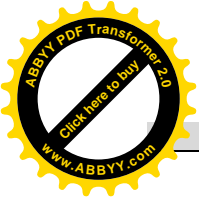
Ефективність суспільно корисної діяльності значно зростала якщо вона захоплювала учнів перспективами виконуваної роботи, підкріплювалася позитивними емоціями. Так, ідея написання літопису селища Чехова, запропонована учням середньої школи № 10 м. Ялти селищною Радою та будинком-музеєм А. П. Чехова, захопила дітей, залучила їх до дослідницьких пошуків. Як свідчила учителька школи Р.Маргулян ця справа вплинула „на формування моральних ідеалів, громадянської зрілості підлітків. Багатьох краєзнавча робота відірвала від пустих розваг, спонукала до сумлінного навчання. Наприклад, учні 7 класу Сашко Ф. та Вітя П. не любили вчитися, часто пропускали заняття, порушували дисципліну. Після призначення їх командирами бойових п'ятірок загону юних краєзнавців поведінка хлопців покращала, вони стали більш вимогливими до себе й товаришів, охайними. До школи учні йшли з радістю, тому що там вони могли поділитися своїми знахідками, враженнями про пошуки, про зустрічі з цікавими людьми” [328, с. 103].

У 70-х рр. більш активно починають розроблятися проблеми патріотичного, ідейно-політичного, інтернаціонального виховання. На педагогічній конференції працівників освіти Путивльського району, Сумської області у березні 1971 р. на секції „учителів історії і суспільствознавства” з доповіддю „Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії, як засіб патріотичного виховання учнів шляхом конкретизації їх знань” виступив директор Зіновівської середньої школи В.Я.Горбавцов” [162, арк. 28].

Напередодні 30-ї річниці Перемоги над нацистською Німеччиною військово-патріотичне виховання було зосереджено на вивченні бойової слави радянських воїнів. В середній школі №106 м. Харкова центром військово-патріотичного виховання став музей ім. Н.Крупської. До 30-річчя Перемоги у ньому відкрилася нова експозиція, присвячена цій даті. До початку Великої Вітчизняної війни у 106-й школі було два випуски 1939-1940 та 1940-1941 навчальних років. Багато з випускників загинуло, тому при музеї була організована пошукова група, яка налагоджувала зв'язки з рідними, однокласниками, друзями цих хлопців і дівчат. Учнями був підготовлений стенд „Бойовий шлях наших вчителів” [173, арк. 74].

При відборі краєзнавчого матеріалу педагоги змушені були притримуватися певних ідеологічних настанов. Наприклад, у посібнику для учителів „Методика історико-краєзнавчої роботи в школі” зверталася увага на те, що „місцевий матеріал радянського періоду має більше освітньо-виховне значення, ніж дореволюційний, оскільки тільки він дозволяє забезпечити зв'язок історії із сучасною оточуючою дійсністю, з практикою комуністичного будівництва” [334, с. 117].

РОЗДІЛ 5. ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

5.1. Зміст та структура краєзнавства у програмах інваріативних та варіативних шкільних курсів

Характерні для радянської школи цільові орієнтири вичерпали себе наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Авторитаризм, заідеологізованість, екстенсивний шлях розвитку освіти, пов'язаний із постійним збільшенням обсягу знань, уже не могли забезпечувати належну підготовку підростаючого покоління. Виникла нагальна необхідність у переході до нової інноваційної парадигми освіти.

Кардинальні структурно-змістові зміни у системі освіти розпочалися після проголошення незалежності України. Вони обумовили актуалізацію краєзнавства, яка знайшла своє втілення у подальшому розширенні освітнього простору, де передбачається використання місцевого матеріалу.

Принципово важливі зміни полягали у тому, що з відновленням державності України відбувся перехід до краєзнавчої освіти. Краєзнавство стало окремою системою знань, пізнавальних умінь, на його засадах відбувалося формування світогляду підростаючого покоління.

У програмах початкової школи краєзнавчий матеріал був представлений не у вигляді окремих об'єктів-символів регіону, а виступав засобом структурування змісту освіти на основі особистісно-значимого для дитини оточення – рідна сім'я, школа, вулиця, місто.

Так, курс „Ознайомлення з оточуючим світом” для 1-2 класів, надавав учням початкові знання про природу, господарство і населення свого краю та складався із шести краєзнавчих тем: „Твоя сім'я”, „Наша школа”, „Наша вулиця”, „Місто (село), де ми живемо”, „Природа навколо нас”, „Рідна країна”. З рідним краєм другокласники знайомилися на уроках класного читання, на екскурсіях в природу і на екскурсії „Наше місто” („Наш колгосп”, „Наша вулиця”, „Наш район”) [301, с. 85]. Дана програма будувалася за принципом концентричного використання краєзнавчого матеріалу: від безпосереднього оточення дитини – до об'єктів, територіально більш віддалених від неї.

Продовжував ознайомлення учнів молодших класів з рідним краєм і оточуючим світом курс „Природознавства”, який викладався у 3-4 класах. У Пояснювальній записці до програми цього курсу наголошувалося: „Найбільш доступним для учнів 3-4-х класів є місцевий

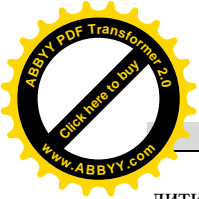

матеріал. Тому, в основу вивчення програмного матеріалу покладено краєзнавчий принцип, який орієнтує учителя на ознайомлення учнів з об'єктами природи своєї місцевості” [465, с. 149].

У 3 класі в курсі „Природознавство” були представлені такі розділи: „Природа рідного краю”, „Рослинний і тваринний світ лісів, луків, полів, садів”. До програми 4 класу входили розділи: „Спостереження за природою і працею людей своєї місцевості”, „План і карта”, „Різноманітність природи нашої країни”, „Використання та охорона природи людиною”. Як відзначав М.Крачило „включення краєзнавчого матеріалу до програм для початкових класів сприяло послідовному формуванню у школярів поняття „рідний край” [301, с. 86].

Краєзнавчий аспект у шкільних програмах початкової школи в незалежній Україні знайшов своє відображення і в розділах, які знайомили дітей з правилами поведінки в різних ситуаціях (на вулиці, у транспорті, в природі і т.д.). Наприклад, розділ програми для 2 класу „Дорога від дому до школи” передбачав з'ясування таких питань, як „дорожні знаки, які зустрічаються учням по дорозі в школу; місця для ігор і катання на санках, велосипедах” [465, с. 145]. Безпека життєдіяльності дитини у найближчому оточенні була одним із найважливіших компонентів у розділі програми „Основні вимоги до знань і умінь учнів”. Школярі після першого року навчання мали знати: „правила безпечного руху від дому до школи; місця, де небезпечно гратися; основні правила поведінки на вулиці, в громадських місцях і на транспорті; правила поведінки в природі [465, с. 144].

Після прийняття у листопаді 2000 р. Постанови Кабінету Міністрів України „Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання” був запроваджений Державний стандарт початкової загальної освіти. У ньому, серед інших, була визначена галузь знань „Людина і світ”, яка спрямовувалася на усвідомлення школярами своєї приналежності до природи і суспільства. Реалізація цієї галузі у початковій школі відбувається через інтегрований навчальний курс „Я і Україна”. Як зазначалося у програмі для початкової школи „поняття рідного краю – довілля людини, є провідним у курсі „Я і Україна”. Учні спостерігають природу рідного краю, господарську діяльність людей у різні пори року, досліджують екологічні зміни у рідному довіллі, складають проекти на його захист; знайомляться з життям видатних людей свого краю, його історичними пам'ятками, заповідними місцями. Зміст курсу дає змогу учневі набути цілісні знання про людину і її життєвий світ – про природу рідного краю, рід, родину, народні традиції, духовний спадок минулих поколінь українського народу” [432, с. 187].

Відповідно до вікових особливостей розвитку свідомості дитини початкової школи курс „Я і Україна” у кожному класі мав свої підназви: „Моє довкілля” (1 клас), „Я і довкілля” (2 клас), „Спостерігаю довкілля” (3 клас), „Я і Україна” (4 клас) [432, с. 188].

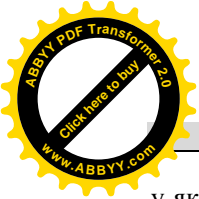
У 3-4 класах одним із складових цього курсу був окремий предмет „Природознавство”, який ознайомлював учнів із різноманітністю природи, господарською діяльністю населення рідного краю. На вивчення теми „Рідний край” „Природознавства” у 4 класі відводилося програмою 12 годин і до неї включалися такі пункти: Рідний край на території України. Поверхня і водойми рідного краю. Орієнтування на місцевості за компасом і місцевими ознаками. Погода рідного краю в різні пори року. Корисні копалини рідного краю. Ґрунти рідного краю. Природні угруповання рідного краю. Рослинництво рідного краю. Тваринництво рідного краю. Промисловість рідного краю. Населення рідного краю. Охорона природи. Програма передбачала, також, екскурсії, досліді і практичні роботи, пов’язані з найближчим оточенням [432, с. 177-178].

Аналіз даної програми дає підстави стверджувати, що в ній представлені комплексні знання про природу рідного краю. Діти ознайомлюються з географічним положенням регіону, особливостями його рельєфу, водойм, ґрунтів, наявністю корисних копалин, флорою і фауною, населенням та деякими аспектами природоохоронної діяльності.

Визнанням значимості краєзнавства для розбудови національної школи стала ініціатива, з якою виступило Міністерство освіти України у 1991 р., щодо запровадження нового навчального предмету „Рідний край”. У „Доповідній записці” Міністерства про початок нового 1992-1993 навчального року вказувалося: „З метою відродження культуротворчої функції школи, до навчальних планів введено ряд нових курсів „Рідний край” (1-5 класи), „Етнографія і фольклор України” (10-11 класи), „Народознавство” (1-11 класи)” [654, арк. 64].

Таким чином, вперше в українській школі в умовах предметного викладання з’явився самостійний краєзнавчий курс. Він мав дати учням початкові географічні знання про природу, населення, культурний розвиток і господарство своєї місцевості. Вивчаючи його учні повинні були набути саме тих знань, які сприятимуть сприйманню географії у старших школах [428, с. 5].

Зміст програми курсу „Рідний край” становили дев’ять тем: „Пізнай свій край”, „Твоя місцевість”, „Погода”, „Водні багатства”, „Ґрунти”, „Рослинний і тваринний світ”, „Населення, освіта, наука і культура”, „Господарська діяльність людини”, „Охорона природи” [301, с. 86].

Програма передбачала практичні роботи та навчальні екскурсії у яких радилося максимально використовувати місцевий краєзнавчий матеріал. Окрім того, цей курс носив гуманістичний характер, оскільки у ньому вивчалися і такі питання, як „види людської діяльності, спрямовані на створення сприятливих умов для життя і всебічного розвитку особистості. Освіта і наука. Охорона здоров'я, фізична культура і туризм. Культура і мистецтво. Традиційні заняття мешканців краю” [428, с. 19].

Модель змісту та структури краєзнавства у програмах предметів основної та старшої школи, розроблена у 60-80-ті рр., була взята за основу в 90-ті рр. ХХ ст.

Так, у проєкті програми з історії України для 7-11 класів (1992 р.) були збережені самостійні краєзнавчі уроки „Наш край”. У той же час, дещо змінювалася їх періодизація та розміщення по класам. Збільшенню кількості краєзнавчого матеріалу у програмах об'єктивно сприяла заміна шкільного курсу історії СРСР на курс історії України. Це давало можливість набагато частіше ілюструвати місцевими матеріалами загальноісторичні події.

Проте, уже у програмі з історії 1996 р. становище краєзнавства погіршилося. Історія рідного краю в ній висвітлювалась безсистемно, окремими вкрапленнями у основний зміст навчального матеріалу. Так, у 6-у класі „наш край” вивчався у давні часи, у 7-му класі – „Наш край у другій половині XIV–XV ст.”, у 8-у класі – „Наш край в роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького”, у 9-у класі вивчення історії краю обмежувалось першою половиною XIX ст., в той час, коли курс вітчизняної історії закінчувався вивченням подій Першої світової війни. Не відбулося кардинального покращення структури краєзнавства у новій редакції шкільної програми з історії 1998 р. Уроки „нашого краю” запроваджувалися з 7-го класу, але у 8-у вони не були передбачені [675, с. 195].

Таким чином, руйнувався один із основних здобутків попередніх програм з історії у галузі краєзнавства – формування цілісного уявлення дітей про історичний процес у їх регіоні.

Більш вдалою була програма з історії для 5-го класу 1996 р. [415, с. 23-27.]. Її автори намагались поєднати історію краю з історією держави шляхом включення значного обсягу краєзнавчих матеріалів. Дана програма передбачала вивчення рідного краю в історичному (заселення краю, події політичного, економічного, військового характеру), народознавчому (народні пісні, перекази, легенди, звичаї, традиції, свята, ремесла рідного краю, родовід), культурологічному

релігія, видатні діячі освіти та науки) аспектах. У ній історія краю органічно поєднувалася в кожному розділі з історією держави. Наприклад, у першому розділі „Що вивчає і як пишеться історія” пропонувались такі питання краєзнавчого характеру: скарбниці історії рідного краю (краєзнавчі, історичні музеї регіону). Народні пісні, казки, легенди, звичаї традиції, свята, ремесла рідного краю. Родовід. Що ми знаємо про історію свого роду. Таким чином, автори програми ставили завдання забезпечити максимальне пізнання учнями історичної спадщини краю, сформувані в них розуміння єдності історичного розвитку рідного краю та історії України в цілому [675, с. 194].

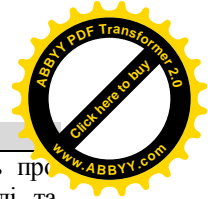
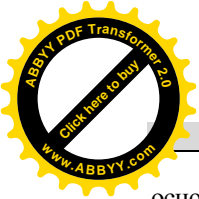
У програмах з біології 90-х рр. поняття „краєзнавчий підхід” уже не використовувалося. Проте вивчення рослинного і тваринного світу продовжувало будуватися на краєзнавчій основі. Наприклад, у темі „Сільськогосподарські рослини” (7 клас) вибір об’єктів для вивчення (зернові, плодово-ягідні, овочеві та ін.) ставився програмою у залежність від спеціалізації рослинництва у кожній конкретній місцевості [467, с. 13]. Вибір сільськогосподарських тварин, як об’єктів вивчення, у темі „Клас ссавців” (8 клас) здійснювалося, також, з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва конкретної місцевості [467, с. 22].

Передбачені програмою екскурсії для учнів 6-9 класів ознайомлювали учнів з багатогранністю рослин і тварин рідного краю, зв’язками між ними і факторами неживої природи. Екскурсії в курсі загальної біології (10-11 клас) спрямовувалися на розуміння учнями еволюції органічного світу та основ біоценології. У темі „Еволюційне вчення” (10 клас) у ході екскурсії учні мали ознайомитися з причиною різноманітності видів у природі (ліс, степ, водоймище – в залежності від місцевих умов) [467, с. 31].

Практичні роботи з біології продовжували носити краєзнавче спрямування, оскільки виконувалися на місцевому матеріалі. Так, загальне знайомство із царством рослин завершувалося для учнів 6-го класу збором урожаю, осінньою обробкою ґрунтів із внесенням добрив; доглядом за багаторічними декоративними та сільськогосподарськими рослинами (на навчально-дослідній або присадибній ділянці) [467, с. 7].

Збережений був у програмі і екологічний аспект краєзнавства.

У 1996-2000 рр. було змінено мету шкільної біологічної освіти. Пріоритетного значення набули: зв’язок біології з національною історією, культурою, традиціями. Основу побудови змісту програм з біології склали: національний та регіональний підходи до відбору навчального матеріалу [331, с. 12].

Усе це мало сформувати в учнів цілісну систему знань про основні види рослин і тварин рідного краю, їх роль в природі та господарстві; про рідкісних та зникаючих представників флори і фауни.

Перехід до національних засад побудови освіти мало позитивний вплив на вивчення літератури рідного краю. Залишилася у минулому її оцінка з точки зору класової, політичної чи соціально-економічної значимості. В умовах гуманізації освіти література рідного краю мала формувати у школярів уявлення про художній твір як явище мистецтва. У запропонованих Міністерством освіти України на 1995-1996 навчальний рік трьох варіантах програм з української літератури передбачалися різнобічні напрямки краєзнавчої роботи. Так, у програмі, яку розробили П.Кононенко та В.Неділько вказувалося, що навчальний матеріал має відбирати вчитель. „Це може бути глибше опрацювання творчості письменників-земляків, які вивчаються за програмами (наприклад, С.Васильченка, А.Тесленка, І.Кочерги, Олеся Гончара), або ознайомлення з письменниками, твори яких до програм не входять, але життя і творчість їхня пов’язані з певною місцевістю. Учитель може ознайомити учнів з творчістю сучасних місцевих літераторів-початківців” [443, с. 217].

На початку 2000-х рр. відбулися суттєві зміни у краєзнавчій складовій шкільних програм основної та старшої школи. Вони були обумовлені указом Президента України № 35/2001 від 23 січня 2001 року „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”. У цьому документі вказувалося на необхідність забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України.

Крім того, тривала розробка державних стандартів загальноосвітньої підготовки учнів, за якими зміст освітніх галузей мав будуватись на українознавчій основі.

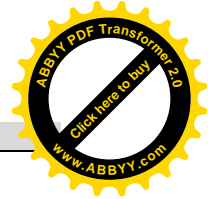
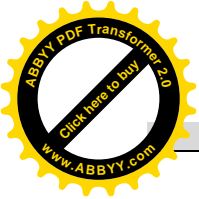
За таких умов у програмі з історії в редакції 2001 р. була відновлена хронологічно-послідовна побудова уроків „Наш край”, з таким розподілом по класам:

7 клас

1. Наш край в найдавніші часи
2. Наш край в IX-XIV ст.
3. Наш край в XIV – першій половині XVI ст.

8 клас

4. Наш край в другій половині XVI – першій половині XVII ст.
5. Наш край в другій половині XVII – XVIII ст.

9 клас

6. Наш край наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

7. Наш край в другій половині XIX ст.

8. Наш край на початку XX ст.

10 клас

9. Наш край у 1917-1920 рр.

10. Наш край в 1921-1938 рр.

11 клас

11. Наш край у роки війни

12. Наш край у 50-70-ті рр.

13. Наш край наприкінці XX – на початку XXI ст. [430, с. 4-23].

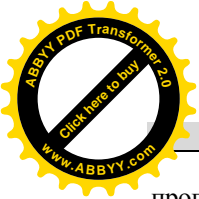
Початковий курс „Вступ до історії України” 5 класу передбачав проведення трьох уроків „Наш край”. Таким чином, сумарна кількість годин запланована на всі курси історії складала 16 годин. Відповідно до підрахунків, проведених В.Мисаном, це становило приблизно 3% від усього навчального часу. Він зазначав, що навіть ці передбачені програмою години, не завжди використовувалися учителями, оскільки цільність вивчення навчального матеріалу з історії України настільки велика, що педагогам було просто не до краєзнавства [343, с. 75].

Ще одна негативна для краєзнавства особливість полягала у тому, що урокам „малої” історії відводилась роль простого доповнення до „великої”. Як зазначали Дніпропетровські дослідники А.Голуб та С.Лобанова історія рідного краю у шкільних програмах представлена у вигляді „так званих „кишенькових” тем, які розташовані наприкінці розділів і називаються „Наш край”. Їх вчителі розглядають здебільшого як можливість проілюструвати загальні тенденції історичного розвитку на історичному матеріалі. І цим, власне, вичерпується їх призначення” [56, с. 8].

Програма з географії 2001 р. зберігала попередню модель використання краєзнавства. У 6-му класі курсом „Загальної географії” починалося знайомство з географією як з наукою. Місцевий матеріал доповнював та завершував вивчення тем, передбачалися програмою і практичні роботи на місцевості. Наприклад, останніми питаннями теми „Атмосфера” були: „Пояс освітлення своєї місцевості. Особливості клімату своєї місцевості”. Практична робота на місцевості включала спостереження за погодою і опрацювання зібраних матеріалів: складання графіка температур, діаграми хмарності й опадів, рози вітрів, опис погоди за добу, місяць, півроку (осінь, зима) [428, с. 26-27].

Завершувалося вивчення курсу „Загальної географії” п’ятим розділом під назвою „Природа і населення своєї місцевості: узагальнення знань” на який відводилося 2 години.

У курсі 8-го класу „Фізична географія України” розділі програми не містили краєзнавчого матеріалу. Усі питання стосовно вивчення рідного краю були зосереджені у останній темі курсу „Фізична географія своєї області” на яку відводилося 5 годин.

Подібний підхід спостерігався і в курсі 9-го класу „Економічна і соціальна географія України”. Економічна та соціальна система області виступала як самостійний об’єкт дослідження у розділі „Економічна і соціальна географія своєї області” на яку відводилося 4 години. Детально радила програма вивчати економічний район де знаходиться школа, а інші – оглядово [428, с. 9].

Незмінним залишалося і концептуальне бачення завдання краєзнавства у курсі географії України – воно мало забезпечити уявлення учнів про свій регіон, як складову частину держави. З цього приводу у програмі вказується: „Вивчаючи географію своєї області, доцільно розглядати її порівняно з великою територією, до якої входить область” [428, с. 8].

Таким чином, у курсі „Загальної географії” (6 клас) краєзнавчий матеріал виступав як додатковий у темах програми та узагальнювався у останньому розділі курсу.

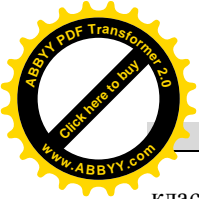
У курсах „Фізична географія України” (8 клас) та „Економічна і соціальна географія України” (9 клас) краєзнавство виступало як самостійний об’єкт вивчення у прикінцевих темах „Фізична географія своєї області” та „Економічна і соціальна географія своєї області”.

Вивчення краєзнавства у даній програмі відбувалося за концентричним принципом: у курсі 6-го класу на рівні найближчого оточення школяра, у курсі 8-го та 9-го класів – на рівні області.

У програмі з біології 2001 р. було остаточно закріплено структурування навчального матеріалу, за яким відбувалося вивчення рослинного і тваринного світу. Спочатку програма знайомила учнів із загальною характеристикою живих організмів, їх будовою та життєдіяльністю. На цьому етапі краєзнавчий матеріал виступав у якості допоміжного наочного об’єкта для кращого усвідомлення взаємозв’язку будови і функцій живих організмів. Він забезпечував формування уявлень про організм як цілісну систему.

Далі програма передбачала вивчення окремих груп рослин і тварин. Краєзнавство виступало основним критерієм визначення змісту навчання на даному етапі, оскільки вибір тих чи інших груп залежав від їх поширення у регіоні. Наприклад, вивчення дводольних рослин мало відбуватися за вибором вчителя з урахуванням місцевих умов [427, с. 7].

У програмі був скасований розподіл курсу ботаніки на два класи, що зменшувало обсяг літніх завдань у природі. Їх зміст не розкривався, лише вказувалося, що вони використовуються вибірково, з урахуванням місцевих умов [427, с. 26].

У програмі з біології не ставилося завдання сформувати уявлення учнів про рослинний і тваринний світ своєї місцевості. Краєзнавчий матеріал подавався як прояв часткового у біологічних закономірностях, сприяв усвідомленню загальних процесів.

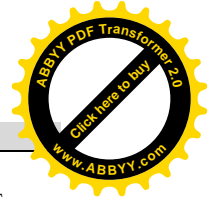
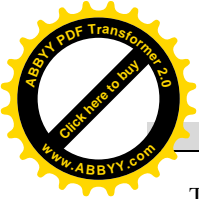
Програма з української літератури 2001 р., як і попередні, враховувала потребу в ознайомленні школярів з історією та культурою рідного краю за допомогою художнього слова. В ній було закладено вимоги обов'язкового використання краєзнавчого матеріалу на уроках літератури. У пояснювальній записці зазначалося: „З метою ознайомлення учнів з творчістю письменників, що жили або живуть в області (районі), місті (селі), де розміщена школа, та посилення патріотичного виховання до програм уведена рубрика „Література рідного краю”. Скільки буде цих уроків, коли вони проводитимуться, словесник визначає самостійно” [431, с. 6].

Уроки літератури рідного краю мали сприяти загальній освіченості учнів, їх літературній підготовленості, а також засвоєнню певного кола краєзнавчих знань: змісту творів авторів-земляків і тих письменників, які побували у краї та писали про нього; окремих фактів біографії місцевих авторів та відомостей про зв'язки відомих письменників з рідним краєм.

Чергові зміни у змісті та структурі краєзнавства у шкільних програмах були пов'язані з переходом на програми для 12-річної школи.

Розроблена для 12-річної школи програма з історії 2005 р. містила певні новації, що мали посилити значення краєзнавства. У пояснювальній записці до неї вказувалося на те, що „вперше більшу увагу приділено регіональній та місцевій історії (історії краю), що дає можливість виховувати патріотичні та державницькі почуття та якості школярів, посилює інтерес до історичної інформації”. Також вперше розробниками програми вказувалися територіальні межі “історії краю” – за вихідну основу бралася місцевість, де розташована школа: місто, селище, село, район [237, с. 5].

Але головною особливістю цієї програми став принципово інший підхід до структурування краєзнавчого матеріалу – він був представлений не у вигляді уроків, а у вигляді п'яти самостійних тем „Наш край”. Їх вивчення починалося з 9 класу за такими хронологічними межами:

9 клас

Тема 1. Наш край наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Тема 2. Наш край у другій половині XIX ст.

10 клас

Тема 3. Історія рідного краю у 1900 – 1920-ті рр.

11 клас

Тема 4. Наш край у 1921 – на початку 50-х рр.

12 клас

Тема 5. Наш край у другій половині XX – на початку XXI ст.

На кожен тему відводилося по три уроки (без уроків узагальнення). Як відзначалося у пояснювальній записці до програми „зміст відповідних тем передбачає як вивчення конкретних подій, явищ, історичних постатей краю, так і порівняння їх із подіями та явищами, що відбувались на території країни в цілому. Такі теми потребують широкого залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності, зокрема з елементами досліджень” [237, с. 5].

Не дивлячись на очевидні недоліки (вивчення рідного краю починалося лише з кінця XVIII ст.) програма з історії 2005 р. пропонувала більш ефективну побудову краєзнавчого матеріалу. Подання його у вигляді окремих самостійних тем сприяло кращому усвідомленню історичних подій і процесів у регіоні, спонукало учнів та педагогів більш відповідально ставитися до місцевої історії. Наявність уроків узагальнення у темах „Наш край” дозволяло забезпечувати не тільки виклад навчального матеріалу, а й систематизацію та корекцію знань школярів.

У програмі 2005 р. з історії для 5-го класу краєзнавчий матеріал, як і раніше, був представлений у вигляді уроків „Наш край”, кількість яких зросла до чотирьох у порівнянні з попередньою програмою.

Зміни у програмі 2005 р. можна характеризувати у першу чергу як якісні, оскільки вони суттєво не вплинули на обсяг краєзнавства у шкільних курсах історії. В.Мисан відзначав, що на вивчення „нашого краю” відводилося приблизно 4% від всього навчального часу [343, с. 76].

Якщо у програмі 2005 р. з історії краєзнавство не втратило своїх позицій та навіть вийшло на новий якісний рівень, то у програмі з географії цього ж року увага до вивчення рідного краю суттєво знизилася. Причиною цього стало те, що цінність шкільної географії почала розглядатися у програмі більш глобально, з точки зору формування світоглядного розуміння природи землі, її географічної оболонки як природного та природно-техногенного середовища, в

кому протікає життя [429, с. 3]. Внаслідок цього змінювався зміст та обсяг навчального матеріалу, учні мали оволодіти новими теоретичними знаннями по географії, які не були пов'язані з рідним краєм. Тому, за рахунок вилучення краєзнавчого матеріалу автори програми намагалися зменшити перевантаження учнів, пов'язане з опрацюванням великої кількості інформації.

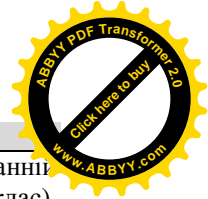
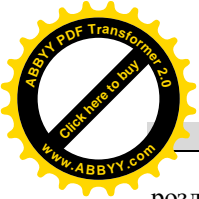
Першим проявом цього стало те, що не дивлячись на значний досвід викладання та створені з 1991 р. практично у всіх областях навчально-методичні комплекси, у програмі з географії 2005 р. було скасовано курс „Рідний край”. Передбачалося, що елементи географічних та краєзнавчих знань учні отримуватимуть при вивченні курсу „Природознавства”. Методичні рекомендації МОН України на 2010-2011 роки радили викладати курс „Рідний край” у 8-9 класах, за рахунок варіативної частини.

Завданням курсу 6-го класу „Загальна географія” згідно програми було знайомство з процесами, що відбувалися в оболонках земної кулі як складових географічної оболонки, формування знань про існуючі в природі взаємозв'язки й закономірності [429, с. 4].

Місцевий матеріал був виведений із змісту усіх тем цього курсу. Не було, на відміну від попередньої програми 2001 р., і узагальнюючого розділу про природу і населення своєї місцевості. Єдине де передбачалося дослідження краю – це практична робота на місцевості. Наприклад, у темі „Географічна оболонка” вона включала ознайомлення з компонентами природи своєї місцевості, виявлення взаємозв'язків між ними [429, с. 20]. Отже, отримання систематизованих знань про природу найближчого оточення програмою 2005 р. не передбачалося.

Вивчення географії України у 8-9 класах спрямовувалося на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави. Але жодним словом у програмі не згадувалося про роль краєзнавства у виконанні цього завдання. Як і в курсі „Загальної географії”, у „Фізичній географії України” (8 клас) та „Економічній і соціальній географії України” (9 клас) матеріал про свою область був виведений із змісту тем.

У програмі декларувалося, що „курс 8-го класу є завершальним для природно-географічної освіти, тому значна увага під час його викладання приділяється, крім вивчення нових понять і закономірностей, поглибленню й узагальненню теоретичних знань з фізичної географії” [429, с. 6]. Але разом з тим, з програми було вилучено тему „Фізична географія своєї області”.

Вивченню своєї області програма присвячувала останній розділ курсу „Економічної і соціальної географії України” (9 клас). Він називався „Географія своєї області” і на його опрацювання відводилося 3 години. Враховуючи, що у зміст цієї теми входило дослідження фізико- та економіко-географічних об’єктів області, така кількість годин видається недостатньою для формування цілісного уявлення про рідний край [429, с. 61].

Таким чином, у програмі з географії 2005 р. у курсі „Загальної географії” (6 клас) рідний край досліджувався лише у ході практичної роботи на місцевості, узагальнюючі краєзнавчі теми були відсутні.

У курсі „Географія України” (8-9-го класів) краєзнавство виступало як самостійний об’єкт вивчення у розділі „Географія своєї області”.

Не достатньо регламентованою є і літня практика з географії, в результаті чого краєзнавчий потенціал часто залишався не реалізованим.

Модель вивчення краєзнавства передбачена у програмі 2005 р. значно поступалася тим, що діяли з кінця 80-х рр. Цілісного уявлення про рідний край вона не забезпечувала.

Ще більше погіршилася ситуація після повернення до 11-річної школи у 2010 р. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України рекомендувало обов’язково завершувати вивчення географії України у 8-9 класах викладанням 17-годинних курсів „Фізична географія своєї області” та „Економічна і соціальна географія своєї області”, але за рахунок годин варіативної складової навчального плану. При цьому слід враховувати, що варіативна складова навчальних планів загальноосвітніх шкіл формується навчальним закладом відповідно до запитів батьків, учнів, умов та можливостей викладання предмету. А це означає, що частина шкіл може зменшувати пропонований обсяг годин на вивчення своєї області. Така перспектива веде до того, що тема „Своя область”, яка входила до змісту шкільних програм з географії понад 50 років і розглядалася як одне із значних методичних досягнень, перестане існувати.

У шкільній програмі з „Біології” 2005 р. краєзнавство було визнано одним із складників змісту предмету у якості реальних об’єктів і процесів живої природи. Спостерігаючи і відкриваючи їх для себе учні включалися у діяльність, що мала на меті дослідження структури, властивостей, взаємозв’язків [412, с. 4].

Ознайомлення з цими об’єктами мало відбуватися у ході практичних занять та екскурсій, проведення яких вважалося невідмінною умовою виконання навчальної програми. Учителю надавалося право

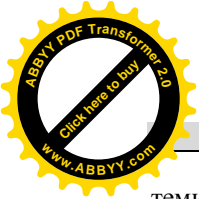

самостійно визначати час на спілкування з природою. Для зручності перелік екскурсій та практичних завдань подавався у програмі після навчальних тем кожного класу. Вивчення рослин у 7 класі мало супроводжуватися такими екскурсіями і практичними роботами: Екскурсії: 1. Природа рідного краю. 2. Ознайомлення з сезонними явищами в житті рослин. 3. Розпізнавання рослин за особливостями будови вегетативних органів. 4. Пристосування рослин до життя в екосистемі (на прикладі будь-якої екосистеми своєї місцевості). Практичні завдання: Фенологічні спостереження за ростом і розвитком рослин у природі, на дослідній ділянці, у полі, догляд за рослинами, виявлення ушкоджень рослин тваринами, грибами, впливу людини на рослини, участь у заходах з охорони природи. Складання гербарію бур'янових і кормових рослин. Розпізнавання найпоширеніших бур'янів, кормових і лікарських рослин. Висаджування і вирощування рослин на схилах, пустищах, закладання розсадників декоративних рослин. Вирощування рідкісних рослин [412, с. 25].

У ході вивчення тваринного світу (8 клас) програма планувала такі екскурсії та практичні роботи: Екскурсії: 1. Ознайомлення з різноманітністю та процесами життєдіяльності тварин-гідробіонтів (прісна водойма). 2. Ознайомлення з різноманітністю комах, знайомство з голосами птахів, вивчення слідів ссавців (ліс). 3. Ознайомлення з різноманітністю комах та хребетних тварин (лука або степ). 4. Ознайомлення з комахами – шкідниками сільського господарства (штучна екосистема). Практичні завдання: Спостереження за поведінкою домашніх тварин, диких тварин у природі, участь у заходах з охорони природи. Складання колекції комах – шкідників саду і городу. Розпізнавання найпоширеніших шкідників [412, с. 44].

Отже, емпіричні знання, які отримували учні у процесі вивчення рослин і тварин рідного краю сприяли усвідомленню основних ідей біологічної науки про рівні організації живої природи, різноманітність організмів, екологічні закономірності, цілісність і саморегуляцію живих систем, зв'язок живих систем і неживої природи, зв'язок людини і природи. Краєзнавчий матеріал полегшував учням розуміння навчального матеріалу, сприяв розвитку теоретичного мислення.

Програма з української літератури 2005 р. для дванадцятирічної загальної освіти зберігала попередню структуру. У основній школі твори були поєднані загальними тематичними блоками, наприклад: „Із джерел народної мудрості”, „Дивосвіт літературної казки” (5 клас). Українська література у старшій школі розглядалася у хронологічній послідовності.

У зв'язку з цим до матеріалу кожного класу підбиралися теми уроків „Література рідного краю” – або за жанрами, або за хронологічними періодами. Крім того, краєзнавчі питання містилися і в навчальному змісті окремих тем. Так, тема „Народні перекази та легенди” передбачала вивчення „легенди вашого краю” [413, с. 11].

Таким чином, розділ „Література рідного краю” служив доповненням до тих історико-літературних і жанрових розділів, які пропонувала шкільна програма. Знайомство з творчістю земляків у програмі не носило самостійного навчального значення, а розглядалося як ланка єдиного процесу – отримання учнями літературної освіти в школі.

У цілому, можемо констатувати, що до 2005 р. краєзнавча освіта розвивалася достатньо динамічно. Вона стає важливим складовим компонентом Державних стандартів. Проте, вже на кінець першого десятиліття ХХ ст. у програмах предметів інваріативної частини навчального плану спостерігається процес згортання краєзнавчої освіти.

Це іде в розріз із, задекларованими у Державному стандарті загальної середньої освіти, вимогами про надання навчанню українознавчої спрямованості та формування в учнів комплексного, просторового, соціально-орієнтованого уявлення про середовище життя.

Важливою складовою краєзнавчої освіти у школі залишалися факультативні заняття. Вони належать до категорії навчальних, однак в основному передбачають широку позакласну та позашкільну діяльність.

Як відзначає доктор педагогічних наук В.Корнєєв факультативи – „це допоміжна форма організації навчально-виховної роботи, здійснюваної в позаурочний час зі старшокласниками. Проводять їх у школах з 7-го до 11-го класу”. Учений поділяє їх на декілька типів: підвищеного рівня, прикладні, спецкурси, міжпредметні. Особливості кожного із них полягають у наступному: „на факультативах підвищеного рівня поглиблено вивчається зміст основного курсу; мета прикладних факультативів – розвивати в учнів інтерес до виробництва; на спецкурсах поглиблено вивчаються лише окремі розділи теми основного курсу; міжпредметні факультативи присвячені розгляду матеріалу двох-трьох предметів” [261, с. 2].

У 1997 р. Міністерством освіти були рекомендовані програми факультативів та спецкурсів, серед них були і такі, що передбачали безпосередню роботу по вивченню рідного краю, наприклад, „Географічне краєзнавство”. Цей курс, як за своєю суттю, так і за формами та методами організації мав краєзнавчий характер. Дуже цінним факультативом краєзнавчого напрямку був курс „Охорона природи”. На

практичних заняттях з кожної теми використовувався краєзнавчий матеріал. З цією метою організовувалися і проводилися екскурсії на місцеві природоохоронні об'єкти (водоочисні споруди, санітарно-епідеміологічні станції тощо), туристські походи [301, с. 113].

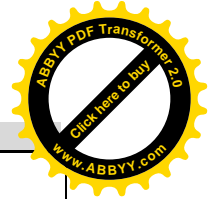
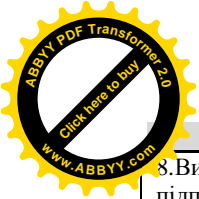
У 2008 р. згідно наказу Міністерства освіти і науки України про виконання міжгалузєвої програми „Пізнай свою країну” затверджено план організаційно практичної роботи на 2008-2012 роки, який включав вивчення факультативного краєзнавчого курсу „Мій рідний край”.

Програми факультативів базувалися на тих же принципах побудови змісту та структури, що і навчальні програми шкільних предметів. Для більш детального аналізу розглянемо програму „Екологічне краєзнавство” для учнів 7-8 класів, запропоновану учителем з м. Запоріжжя Н.Савчук. Цей документ складався із трьох частин: пояснювальної записки, тематичного плану, змісту тем. У пояснювальній записці визначалася мета курсу, яка носила освітньо-виховне спрямування: „формувати в учнів поняття про цілісність природних комплексів, шляхи їх раціонального використання й охорони, виховувати дбайливе ставлення до природи, ознайомити з основними законами України про охорону природи [493, с. 16]. Зміст курсу будувався на основі проблемно-тематичного принципу, при якому кожна тема становила самостійний напрямок дослідження. Тематичний план факультативу відображений у таблиці 5.1. Програмою передбачалося, що вивчення цих тем можливе за двома варіантами: варіант А – 35 год. (1 год. на тиждень), варіант Б – 70 год. (2 год. на тиждень) [493, с. 16].

Таблиця 5.1.

Тематичний план програми факультативу „Екологічне краєзнавство” (автор Н.Савчук)

Назва теми	Варіант А (кількість год)	Варіант Б (кількість год)
1.Туристські можливості свого краю. Географічне положення області	3	6
2.Охорона природи. Закони про охорону природи	2	4
3.Фенологічні спостереження – один із методів вивчення рідного краю	3	6
4.Природні умови та природні ресурси області	3	6
5.Природоохоронна діяльність людини	2	4
6. Топографічна підготовка географо-краєзнавця	4	8
7.Вивчення промислового підприємства	3	6

Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні: монографія, 2011 р.

8. Вивчення сільськогосподарського підприємства	2	4
9. Вивчення транспортного підприємства	1	2
10. Робота в краєзнавчому музеї	2	4
11. Вивчення та охорона пам'яток історії та культури	1	2
12. Організація, підготовка та проведення екскурсії на один із природоохоронних об'єктів свого краю	6	12
13. Підбиття підсумків роботи	3	6
Усього	35	70

[493, с. 16].

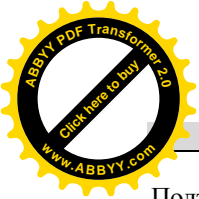
До змісту кожної теми входили практичні роботи. Наприклад, тема 3 „Фенологічні спостереження – один із методів вивчення рідного краю” передбачала організацію спостереження за природою, ведення календаря та щоденника погоди [493, с. 17].

Особливістю нормативного забезпечення змісту та структури краєзнавства в сучасній школі стала поява варіативної частини навчальних планів та запровадження до них краєзнавчих курсів. Як пояснює В.Мисан, затвердження програм факультативних та варіативних курсів відбувається за таким порядком: „Програми факультативних курсів затверджуються педагогічними радами навчальних закладів. Програми краєзнавчих курсів за вибором учнів для міст, районів затверджуються міським, районним методичними кабінетами, що функціонують при відповідних відділах освіти. Програми краєзнавчих курсів за вибором учнів для шкіл області затверджуються обласними інститутами перепідготовки педагогічних кадрів [342, с. 93].

Програми варіативних краєзнавчих курсів будуються на основі предметного або комплексного підходу. Предметний підхід передбачає, що вивчення краю відбувалося за галузями знань, носіями яких у школі є навчальні предмети – історія, географія, література і т.д. Розглянемо декілька програм збудованих за таким підходом.

З 1 вересня 2004 року в загальноосвітніх школах Полтавської області було введено курс „Історія Полтавщини”, для 6–11 класів з обсягом 17 годин на рік. Зміст матеріалу в ньому розбито на 15 розділів і 75 тем. За тематичну основу взято перебування краю в складі певних державних утворень. Виняток становили первісні часи, а також великі соціальні потрясіння – Українські Національні революції XVII і XX століття. Кожна тема починалася з інтродукції – короткого вступу, який містив виклад найсуттєвіших знань з даної теми, а також вказував на основні положення, ідеї та концепції, які будуть вивчатися.

Програма передбачала як синхронне викладання історії Полтавщини паралельно з іншими історичними курсами, так і асинхронне самостійне вивчення. Кожний розділ і кожна тема вписані до структури української та всесвітньої історії [19].

Розробляються і авторські краєзнавчі програми. Наприклад, викладачем Київського міського педагогічного коледжу Н.Бурдіною була запропонована програма „Історія Києва” для учнів старших класів середньої загальноосвітньої школи. Вона була розрахована на 68 годин, тобто на чотири семестри по 17 годин, або два семестри по 34 години.

Зміст програми будувався за хронологічно-тематичним принципом і складався із семи розділів, які охоплювали основні періоди розвитку Києва від його створення до сьогодення, включаючи політичну та соціально-економічну історію міста; історію окремих історичних пам'яток (споруд, пам'ятників, вулиць, площ тощо); мистецтвознавчий та екскурсійний аспекти. Програма передбачала знайомство з окремими історичними діячами (князі, гетьмани, царі, вчені, діячі науки і культури, релігійні діячі тощо), доля яких пов'язана з містом, аналізувалася їхня діяльність [36, с. 34].

На поєднанні різних принципів побудови навчального змісту створювалася програма Рівненського педагога В.Мисана „Історія рідного краю” для 3-12 класу (2008 рік). Вона складалася із пояснювальної записки, критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів та тематичного змісту навчального матеріалу із зазначенням орієнтовної кількості годин.

У пояснювальній записці була сформульована мета курсу:

- ознайомити школярів Рівненщини з історією рідного краю як складовою вітчизняної-історії;
- показати взаємовплив історичних процесів у краї і в державі, їх єдність і відмінність на різних етапах розвитку;
- виховувати в учнів шанобливе ставлення до історії рідного краю, розуміння її значимості, почуття патріотизму та гордості за історичну минувшину Рівненщини [417, с. 40].

Структурно програма поділялася на два центри: пропедевтичний та основний. Пропедевтичний (початковий) курс історії рідного краю під назвою „Мандрівка рідним краєм” вивчався у 3-6 класах загальноосвітньої 12-річної школи. Передбачалося, що у початковій школі (3-4 класи) цей курс міг викладатися або за рахунок годин варіативного компоненту, або ж стати логічною складовою уроків читання. Пропедевтичний курс з історичного краєзнавства в 5 класі основної школи вивчався як самостійний курс за рахунок годин

варіативного компоненту. Шестикласникам пропонувався курс „Події люди в історії краю”. Цей курс дозволяв зосередити увагу школярів на окремих пам’ятках, подіях, діячах, що увійшли до історичної скарбниці краю.

Програма основного (елементарного) курсу історії Рівненщини за своїм змістом була узгоджена із програмою вітчизняної історії 7-12 класів і могла вивчатися в контексті історії України, або ж як окремий курс „Історія рідного краю” за рахунок годин варіативного компоненту. Елементарний курс доповнював і продовжував пропедевтичний.

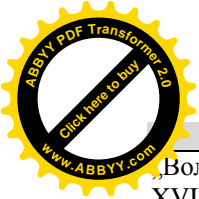
Автор програми рекомендував виділяти на кожен рік навчання (річний курс) мінімальну кількість годин – 17. За такого підходу пропедевтичний курс складав 68 годин, а основний (елементарний) – 102 години. Сумарна кількість годин, передбачених на 10 років навчання, становила 170 годин. Розподіл годин за темами та видами діяльності здійснювався учителями самостійно [417, с. 40].

Критерії оцінювання на кожному концентрі будувалися відповідно до вимог програми початкової школи та програми з історії України. Автор вказував: „Враховуючи те, що в 3-6 класах читатиметься пропедевтичний курс історії рідного краю, варто за основу оцінювання взяти критерії початкової школи, де звертається увага на вміння логічно і зв’язано переказувати історичний текст, аналізувати, ставити запитання, готувати невеликі розповіді, складати простий план прочитаного, почутого, давати оцінку історичним діячам, явищам тощо. В 7-12 класах доцільно застосовувати основні критерії навчальних досягнень з історії, оскільки історія рідного краю розглядається як складова історії України” [417, с. 42].

Кожна тема включала у себе зміст навчального матеріалу та вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Наприклад, у 3 класі передбачалося вивчення теми „Моя мала батьківщина” (17 годин). Її зміст складався із таких розділів: „Хто я? Ім’я та прізвище. Родина. Мої найближчі родичі. Оселя. Сусіди. Вулиця. Школа. Друзі. Мій населений пункт. Мандрівка рідними вулицями”.

Зміст навчального матеріалу пропедевтичного курсу (3-6 класи) будувався на основі проблемно-тематичного принципу, оскільки кожна тема передбачала розгляд певних проблем: „Моя мала батьківщина” (3 клас), „Музейні гостини” (4 клас), „Мандрівка містами та селами Рівненщини” (5 клас), „Події в історії краю” (6 клас).

Зміст основного курсу будувався за хронологічно-тематичним принципом і включав такі теми: „Територія Рівненщини в найдавніші часи”, „Наш край у VI-XIII ст.”, „Рівненщина в XIV-XV ст.” (7 клас);

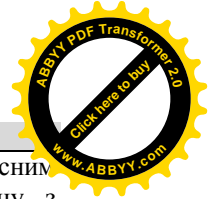
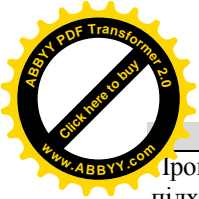
„Волинь і Полісся в XVI ст.”, „Наш край в XVII ст.”, „Наш край в XVIII ст.” (8 клас); „Рівненщина наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.”, „Рівненщина в другій половині XIX ст.” (9 клас); „Рівненщина на початку XX ст.”, „Наш край в роки Першої світової війни та Української революції” (10 клас); „Рівненщина в складі Польської держави (1921-1939 рр.)”, „Рівненщина на початковому етапі Другої світової війни (1939 -1941 рр.)”, „Рівненщина в роки німецько-радянської війни та на завершальному етапі Другої світової війни (1941-1945 рр.)”, „Рівненщина в перші повоєнні роки (1945-1953 рр.)” (11 клас); „Рівненщина в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964 рр.)”, „Рівненщина в період загострення кризи та розпаду радянської системи (середина 60-х - 1991 р.)”, „Рівненщина в умовах проголошення незалежності України та розбудови Української держави” (12 клас).

Викладання даного курсу забезпечувалося відповідними посібниками. Так, учні 3 класу працювали із робочим зошитом та читанкою „Моя мала батьківщина”, учні 4 класу з таким же навчальним комплектом під назвою „Музейні гостини”. Історію рідного краю п’ятикласники вивчали за книгою оповідань „Мандрівка містами та селами Рівненщини”. Навчальні матеріали основного (елементарного) курсу були укладені в посібниках „Історія Рівненщини з найдавніших часів до кінця XIX століття” (7-9 класи) та „Історія Рівненщини в XX столітті” (10-12 класи). Матеріали посібників для 7-11 класів доповнювали дві навчальні книги-хрестоматії „Джерела з історії Рівненщини” [417, с. 41].

Отже, концептуальні засади даної програми передбачали побудову структури програми на принципах концентричності та компліментарності пропедевтичного та елементарного курсів, а побудова змісту програми здійснювалася через синтетичне поєднання проблемно-тематичного принципу для 3-6 класів та хронологічно-тематичного для 7-12 класів.

Побудова програм з вивчення рідного краю за предметним підходом передбачала, що їх опрацювання буде базуватися на загальнонаукових знаннях дітей. Наприклад, у проаналізованих краєзнавчих курсах з історії місцеві події вивчалися паралельно, або після знайомства з подіями історії України. Це давало можливість уникати формалізації знань про суспільно-політичні, економічні та культурні процеси у регіоні.

В умовах варіативного навчання великого значення набувають інтегровані курси, які поєднують у собі декілька предметів і тим самим суттєво доповнюють інваріативну частину навчального плану.

Програми інтегрованих краєзнавчих курсів будуються за комплексним підходом і передбачають вивчення різних сторін життя регіону, з метою створення цілісного уявлення про нього.

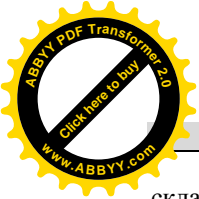
Учитель з Київщини М.Ходос вважає, що метою інтегрованого краєзнавчого курсу є „всебічне вивчення краю, що передбачає ознайомлення з його природно-географічними особливостями, політичним, соціально-економічним та культурним розвитком в минулому і сучасності, етнонаціональною характеристикою як складової української нації; виховання у школярів любові до рідного краю, поваги до традицій і звичаїв населення, інших традиційно-культурних надбань; сприяння становленню світогляду учнів, формування національної самосвідомості засобами краєзнавчої роботи” [560, с. 10].

Особливо активно інтегровані краєзнавчі курси почали впроваджуватися після прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року „Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року”. У Київській області управлінням освіти і науки Київської облдержадміністрації, Київським обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних кадрів було розроблено обласну програму навчального предмету „Київщинознавство”, який вивчають учні 1-11 класів [243]. Перед цим курсом ставилися такі завдання:

- розширення знань школярів про Київську область, свій район, місто, село де проживає учень;
- формування в учнів уявлення про Київщину і конкретний населений пункт як цілісний об’єкт пізнання, що має свою природу, історію, економічний та соціально – культурний розвиток;
- виховання в учнів глибокої поваги до своєї малої батьківщини;
- удосконалення дослідницько-краєзнавчої роботи в конкретному регіоні.

Зміст курсу включав такі компоненти:

1. Київська область – адміністративно-територіальна одиниця; історія її формування.
2. Природно-географічні особливості Київщини, їх вплив на розселення та господарську діяльність.
3. Розгортання історичних подій на даній території.
4. Населення краю та його господарська діяльність.
5. Культурно-побутова сфера населення Київщини в контексті загальнонаціональної культури.
6. Проблеми та перспективи розвитку Київщини.

На викладання „Київщинознавства” за рахунок варіативно складової навчального плану відводиться: у 1-9 класах загальноосвітніх навчальних закладів області 35 годин (1 год. на тиждень); у 10-11 класах загальноосвітнього напрямку курс викладається у повному обсязі (35 год. на навчальний рік) [70].

Таким чином, у курсі „Київщинознавства” поєднуються комплекси історичних, природничих, господарських, етнокультурних знань про Київську область.

На інтеграції історичного та географічного краєзнавства будувався зміст курсу „Харківщинознавство” для учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл Харківської області. Його головними завданнями є: формування в учнів системи знань про рідний край, спираючись на науки дослідження різних галузей розвитку Харківщини; уміння проводити краєзнавчі дослідження; виховання любові до рідного краю.

Програма курсу складається зі „Вступу” і тематичних блоків: „Природа рідного краю”, „Історія рідного краю” та „Населення і господарство рідного краю”. Значна частина тем спецкурсу спираються на теоретичний і фактичний матеріал курсів історії і географії України.

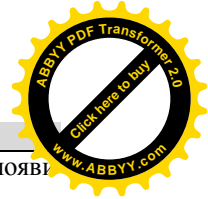
Навчально-тематичний план передбачає вивчення спецкурсу „Харківщинознавство” за рахунок варіативної складової робочого навчального плану і розрахований на 70 навчальних годин (35 год. – 8 кл.; 35 год. – 9 кл. – варіант А), або у 8 (9) класі на 35 навчальних годин (варіант Б).

До навчально-методичного комплексу цього спецкурсу входять: навчальний посібник [556] та робочий зошит [557].

Отже, інтегративний характер краєзнавчих курсів дозволяв формувати в учнів цілісне сприйняття регіону на основі більш глибоких уявлень, отриманих при вивченні різних предметів.

Крім того, ці курси орієнтовані на виховання гордості за свій край; бережливого ставлення до об’єктів природи, історії, культури; поваги до трудових і бойових здобутків земляків. Нерозривне єднання учнів із своєю малою батьківщиною підкреслювалося самими назвами інтегрованих курсів. Наприклад, в київських школах для учнів 5-х класів запроваджено курс „Мій Київ”.

Отже, з відродженням державної незалежності відбувся перехід до краєзнавчої освіти за рахунок уведення обов’язкового краєзнавчого курсу „Рідний край”, збереження тем „Наш край”, „Своя область” у програмах предметів інваріативної частини навчального

плану, збільшення кількості краєзнавчих факультативів та появи краєзнавчих курсів у варіативній частині навчального плану.

Разом з тим, не дивлячись на багатогранність використання краєзнавчого матеріалу, у шкільних програмах відсутні єдині методологічні підходи до відбору його змісту та умов реалізації. Інформація про рідний край носить розрізнений характер, представлений у вигляді окремих, логічно малопоєднаних курсів, що позбавляє краєзнавчу освіту концептуальної цілісності.

Побудова краєзнавчої освіти в Україні обумовлюється такими закономірностями:

1. Суспільними потребами у підготовці творчої особистості, яка володіє життєвими компетентностями, уміє працювати та самореалізовуватися у соціальному середовищі.

2. Залежністю навчання від умов, в яких воно відбувається. Виявом цієї закономірності є стан навчально-технічної бази, професійність педагогічних кадрів.

3. Взаємозалежність процесів навчання, освіти, виховання, розвитку особистості. Ця закономірність реалізовується через уміння організовувати навчальний процес на засадах гуманізму, індивідуального підходу до кожного учня на основі його інтересів.

4. Взаємозалежність завдань, змісту, методів і форм в навчальному процесі. Виявом цієї закономірності є всебічне врахування у краєзнавчій освіті досягнень педагогічної науки.

Розгортання краєзнавчої освіти в Україні відбувається на основі таких принципів:

- виховного спрямування навчання. Учні повинні отримувати не лише краєзнавчі знання, а й формувати особистість в цілому;

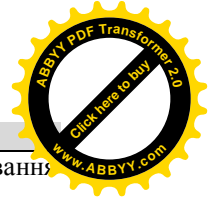
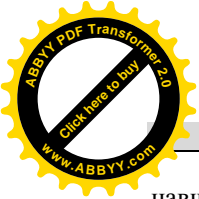
- науковості. Зміст краєзнавчої освіти має включати об'єктивні наукові факти, теорії, розкривати сучасне становище наук;

- зв'язку навчання з практикою. Зумовлює використання краєзнавчих знань для вирішення практичних завдань, аналізу та перетворення оточуючої дійсності;

- доступності навчання. Сприяє усвідомленню змісту краєзнавчих знань за допомогою майстерного викладання або вдалої подачі у засобах навчання;

- системності й послідовності викладу і засвоєння знань. Передбачає логічну побудову змісту та процесу навчання на основі концентричності та компліментарності;

- активності навчання учнів. Включає широке використання у навчанні проблемних методів, залучення всіх психічних процесів, які сприяють активізації пізнання.

- диференціації навчального процесу. Потребує дозування навчального матеріалу з урахуванням загального розвитку учнів;
- міжпредметності. Означає інтеграцію на краєзнавчій основі програм, форм і методів навчання різних шкільних предметів;
- культуровідповідності. Передбачає органічну єдність навчання з історією, культурою, природним середовищем свого народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;
- полікультурності. Означає інтегрованість регіональної культури в контекст загальнодержавних, європейських і світових цінностей, у загальнолюдську культуру, усвідомлення учнями процесів діалогу культур.

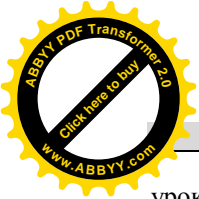
5.2. Реалізація освітнього потенціалу краєзнавства у навчальній роботі школи

Після проголошення незалежності України були розроблені нові положення про загальну освіту. Відповідно до них початкова школа (школа I ступеня) мала забезпечувати культурний, психічний і фізичний розвиток учнів та засвоєння елементарних знань. Основна школа (школа II ступеня) давала учням систематичні знання з основ наук, необхідні і достатні для продовження загальної, середньої (або професійної) і самостійної трудової діяльності. Старша школа (школа III ступеня), завершувала загальноосвітню підготовку на основі системної диференціації навчання, виробляла вміння самостійно здобувати знання, формувала науковий світогляд, ціннісні орієнтації учнів, їхню громадянську позицію [653, арк. 154].

Освітній потенціал краєзнавства передбачає наявність таких його властивостей, які дозволяють на високому рівні вирішувати пізнавальні, розвивальні та виховні завдання.

У навчальному процесі сучасної школи освітній потенціал краєзнавства використовується на трьох рівнях: як додатковий матеріал для більш ефективного засвоєння загальнонавчального; як основний об'єкт для вивчення відповідно до галузей науки (шкільних предметів); як основний об'єкт для вивчення на основі інтегративного поєднання різних наук (шкільних предметів).

У першому випадку краєзнавчий матеріал залучається до викладання шкільних предметів з метою поглиблення та конкретизації тем і проблем, а сам не є основним, самостійним. У такий спосіб краєзнавство використовувалося і на попередніх етапах свого розвитку.

У навчальному процесі традиційною формою залишається урок. Але забезпечити належну якість підготовки підрастаючого покоління можливо лише на основі такої організації навчання, яка б враховувала індивідуальні особливості учнів, як у змісті, так і в темпах навчання. Використання краєзнавства як додаткового матеріалу сприяє поєднанню навчання з життям, допомагає вивести його за межі типової класно-урочної схеми.

Цікавий приклад подолання формалізму у проведенні уроку за допомогою краєзнавства пропонував учитель історії з м. Києва В.Дерхо. Тему „Архітектура та мистецтво Київської Русі” (7 клас) він розкривав використовуючи урок-екскурсію, під час якої, учні не виходячи із класу, могли познайомитися з пам’ятками архітектури та живопису, розвинути уміння сприймати та аналізувати твори мистецтва, навички описувати їх.

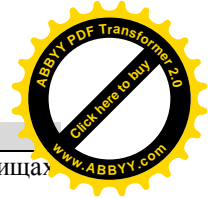
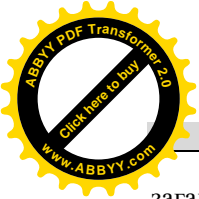
Проведенню даної форми уроку передувала спеціальної підготовка. За декілька тижнів учні знайомилися із планом та маршрутом проведення уявної екскурсії, вони також допомагали вчителю зробити належне оформлення класу. Підбиралася література, джерела, фотографії та ілюстрації, виготовлялися стенди та макети, які зображували твори мистецтва. Вчитель, враховуючи індивідуальні особливості учнів, формував три групи в класі для проведення даного уроку. На уроці розвиток архітектури та образотворчого мистецтва Русі вивчався на прикладі пам’яток середньовічного Києва. Тому, перша група отримувала завдання підготувати матеріал і провести уявну екскурсію по „місту Володимира”, друга – „містом Ярослава”, Учасники третьої групи готували відомості про технологію творення різних видів давньоруського живопису [199, с. 21].

Оскільки, фактично поза увагою на уроці залишилися архітектура і образотворче мистецтво інших князівств Київської Русі, вчитель як домашнє завдання пропонував семикласникам підготувати (за зразком цього уроку) матеріал про розвиток архітектури, мистецтва Чернігова, Переяслава, Галицько-Волинського князівства і познайомити однокласників із результатами своєї роботи на наступному уроці [199, с. 23].

На уроках з елементами краєзнавства, необхідно обов’язково встановлювати зв’язок місцевих фактів і явищ із загальнонавчальним матеріалом, визначати на якому етапі уроку вони будуть використовуватися. Вчитель-методист з Києва М.Савченко пропонує використовувати такі прийоми встановлення зв’язків місцевого матеріалу з матеріалом основного курсу історії України:

1.Формування цілісних знань з питань, спільних для історії місцевості (області, району тощо).

2.З'ясування спільного й особливого в подіях та явищах загальноісторичного і місцевого значення, які вивчаються.

3.Встановлення синхронності подій історії України й історії рідного краю. Великі можливості дають спеціалізовані уроки – археологічні, етнографічні, мистецтвознавчого краєзнавства тощо (уроки-екскурсії, уроки – подорожі у минуле, творчі завдання для роботи в музеї, зустрічі з носіями традицій, запис спогадів тощо) [492, с. 22].

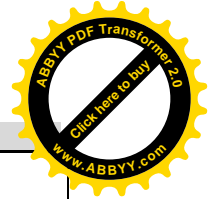
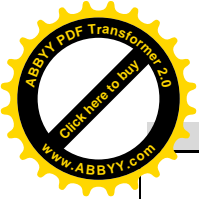
Учителька з Одещини М.Стойкова вважала, що збагачення змісту навчання краєзнавчим матеріалом дає можливість учням вирішувати такі проблеми: а) порівнювати нові факти зі своїми життєвими спостереженнями; б) виявляти в них риси схожості та відмінності; в) уміти за теоретичними уявленнями бачити предмети навколишньої дійсності; г) виробляти вміння застосовувати одержані знання [520, с. 17].

Вона запропонувала план використання краєзнавчих завдань до тем шкільного курсу „Економічної і соціальної географії” 9 класу відображений у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2.

Використання краєзнавчих завдань у шкільному курсі „Економічної і соціальної географії” 9 класу

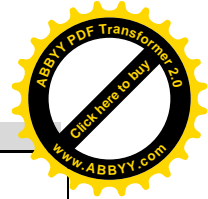
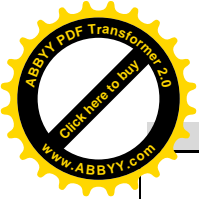
Тема	Краєзнавче завдання	Тема	Краєзнавче завдання
1.Географічне положення Державний кордон	Визначити частку площі області до площі України у %. Порівняти площу території та населення області з іншими областями України. З якими державами область має спільний кордон? Нанести межі області на контурну	12.Хімічна промисловість	Опишіть сировинну базу підприємств хімічної промисловості області. За матеріалами преси підготуйте повідомлення про вплив підприємств хімічної промисловості області на довкілля

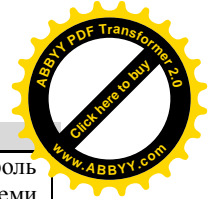
	карту. Позначити обласний центр. Визначити, які транзитні транспортні магістралі проходять через область		
2.Адміністративно-територіальний устрій	Визначте за картою скільки у вашій області районів. Визначте, скільки в області сіл, міст. Дізнайтесь про утворення вашої області	13. Лісова та деревопереробна промисловість	Складіть картосхему підприємств галузі в області. Поясніть принципи розміщення цих підприємств
3.Українські історичні землі	За тематичною картою визначте, в межах якої історико-географічної області розташована територія вашої області. Складіть опис цієї історико-географічної області. За додатковими джерелами встановіть національний костюм жителів своєї області	14.Промисловість будівельних матеріалів	Опишіть сировинну базу області. Складіть картосхему родовищ будівельних матеріалів області. Поясніть їх поширення, використання

<p>4. Кількість розміщення й густота населення, його вікова й статевая структура</p>	<p>Проведіть соціологічне опитування на своїй вулиці, у своєму будинку, класі, паралелі. Яка густота населення в області, районі? Зі слів своїх батьків, бабусь, дідусів запишіть, скільки дітей було в їхніх сім'ях. Які міграційні процеси відбуваються у вашій області?</p>	<p>15. Легка промисловість. Художні промисли</p>	<p>Складіть схему галузевої структури легкої промисловості області. Поясніть принципи розміщення підприємств галузі на території області. За матеріалами преси встановіть, продукція яких підприємств іде за кордон. Продукція яких художніх промислів вашої області відома в Україні?</p>
<p>5. Національний та етнічний склад населення</p>	<p>Побудуйте секторну діаграму національного складу населення своєї області, порівняйте з даними по Україні. Поясніть причини відмінності. Визначте національний склад учнів свого класу. Складіть секторну діаграму.</p>	<p>16. Харчова промисловість</p>	<p>Який чинник має вирішальне значення для розміщення підприємств галузі на території області? Складіть схему галузевої структури харчової промисловості області. Презентація харчової промисловості своєї області</p>

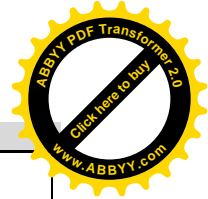

	Порівняйте з даними по Україні, області. Зробіть висновок		
6. Система розселення й розвиток поселень	Порівняйте співвідношення сільського та міського населення вашої області, району з даними по Україні. Поясніть причини відмінностей. До якого типу міст, сіл належить ваш обласний, районний центр, село?	17. Соціальна інфраструктура	Охарактеризуйте рекреаційні ресурси області. Складіть рекламний туристичний буклет по своїй області
7. Трудові ресурси й зайнятість населення. Освіта	У сільській раді візьміть дані про кількість у селі людей працездатного віку, молодшого за працездатний вік, пенсіонерів. Складіть стовпчикову діаграму, порівняйте з даними по Україні. Зробіть висновок	18. Сільське господарство	Яку сільськогосподарську продукцію виробляють у вашому районі? Визначте структуру сільськогосподарських угідь вашого села, району. Які зміни відбулися в місцевому господарстві у зв'язку з проведенням земельної реформи? У чому особливості екологічних проблем та шляхів їх розв'язання в області? Які форми сільського господарства є у вашому селі?

Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні: монографія, 2011 р.

8. Загальна характеристика господарства	У якій сфері працюють ваші батьки? На підприємствах якого типу власності вони працюють?	19. Транспорт	Визначте роль транспортної системи області у внутрішніх та зовнішніх перевезеннях. Який вид транспорту найбільш розвинений в області? Чому?
9. ПЕК	Дайте оцінку паливним корисним копалинам області. Складіть картосхему їх розташування. Обґрунтуйте доцільність будівництва електростанції у вашій місцевості чи, навпаки, спростуйте її доцільність	20. Україна й світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України	Підготуйте повідомлення про експорт продукції підприємствами області. Накресліть картосхему зовнішньоекономічних зв'язків області
10. Металургійна промисловість	Складіть картосхему розміщення рудних корисних копалин області. Поясніть їх залягання, геологічні умови утворення. Обґрунтуйте розміщення металургійних підприємств області	21. Економічне районування	Назвіть галузеві спеціалізації області в межах економічного району. Розкажіть про проблеми охорони довкілля в регіоні. Складіть схему галузевої структури господарства області

11.Машинобудування	Поясніть принципи розміщення машинобудівних підприємств області. Складіть опис одного з машинобудівних підприємств області		
--------------------	--	--	--

[520, с. 18].

Як додатковий навчальний матеріал, краєзнавство виступає джерелом діяльності школярів, забезпечуючи ефективне використання практичних методів навчання. Виконання краєзнавчих завдань не лише закріплює знання, а й формує досвід, уміння, сприяє інтелектуальному та моральному розвитку дітей. Наприклад, педагог із Рівненщини В.Курдибайло пропонував систему розвивальних завдань про рідний край, які можна використовувати на повторно-загальноючому уроці за темою „Знайомство з історією”:

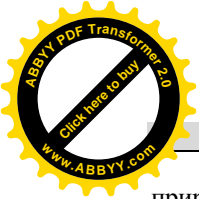
„Оберіть правильні відповіді:

Яка з цих архітектурних споруд знаходиться у Рівненській області: а) замок Любарта; б) палац Острозьких; в) Андріївська церква; г) Софіївський парк.

До якого генерал-губернаторства належала Рівненська область в першій половині XIX ст.: а) Подільського; б) Волинського; в) Київського; г) Катеринославського.

Яка найбільша річка на території Рівненської області: а) Стир; б) Іква; в) Горинь; г) Басів кут” [305, с. 103].

Учителі м. Ізмаїла, Одеської області О.Іванов та Н.Ярошенко у процесі викладання математики склали задачі, використовуючи дані про кількість викидів шкідливих речовин підприємствами міста. Цим вони намагалися привернути увагу дітей до проблем охорони навколишнього середовища. Ось приклад одного із завдань: „Кількість викидів в атмосферу Ізмаїльським целюлозо-картонним комбінатом за рік становила 1757 тонн. З цієї кількості викидів оксид азоту становить 48 тонн. Скільки це відсотків?” Автори зазначали, що „справа полягає не у складності задач, а у бажанні привернути увагу до висновків, які випливають із рішень завдань” [226, с. 8].

Важливою умовою виконання навчальних програм природознавства, біології, трудового навчання, засвоєння знань, формування вмінь і навичок, залишається продуктивна праця на навчально-дослідних шкільних земельних ділянках. У 1995 р. наказом Міністерства освіти було затверджене „Положення” про її функціонування, а з 1998 р. запроваджувався Всеукраїнський конкурс-огляд навчально-дослідних земельних ділянок. За статистичними даними на 1997 р. 11596 середніх (54% загальної кількості) закладів освіти проводять на своїх навчально-дослідних земельних ділянках змістовну дослідницьку роботу з біології, сільського господарства. Вагомий внесок у методичне забезпечення діяльності навчально-дослідних земельних ділянок шкіл здійснював Український державний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді (УДЕНЦ), Вінницькі, Львівські, Чернігівські обласні еколого-натуралістичні центри, Ямпільська районна станція юних натуралістів (Сумська область), Новокаховська школа № 6 (Херсонської області) [658, арк. 123].

Педагоги із Запоріжжя Н.Белікова, Е.Ковалевич, М.Стрижак подали перелік навчальних екскурсій та практичних робіт на місцевості, що пропонувалися шкільною програмою з географії для 5-8 класів:

5-й клас

Екскурсія. Умови існування рослин та тварин рідного краю. Вода у природі, її види і значення.

Практична робота на місцевості. Визначення висоти точок земної поверхні своєї місцевості за допомогою нівеліра і крутизни схилу за допомогою екліметра.

6-й клас

1. Практичні роботи на місцевості:

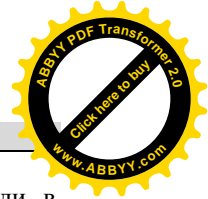
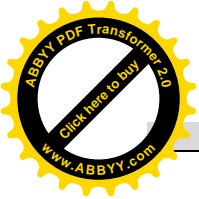
- а) з планшетом невеликої території;
- б) спостереження за погодою.

2. Практична робота.

I етап. Ознайомлення зі зразками мінералів і гірських порід магматичного, осадового і метаморфічного походження в камеральних умовах.

II етап. Екскурсія в природу: опис геологічного зрізу.

3. Практична робота. Спостереження за погодою, висотою сонця над горизонтом, сезонними змінами стану тваринного світу, стану водойм.

7-й клас

Експедиція. Вивчення взаємозв'язку компонентів природи в місцевості природно-територіального комплексу (ПТК).

Практична робота. Визначення основних видів забруднення навколишнього середовища та джерел їх надходження.

8-й клас

Експедиція з метою збору колекції місцевих порід і мінералів, вивчення особливостей видобутку їх у місцевих кар'єрах [17, с. 12].

Будувати навчальні експедиції освітяни радили за таким сценарієм: 1.Вступ. 2.Основна частина (тема, підтеми). 3.Заклучна частина. 4.Звіти учнів про експедицію.

Виконувати дані пункти необхідно було з урахуванням таких методичних рекомендацій: Вступ. Для ефективнішої роботи учні об'єднуються в 3-4 групи, обирається керівник групи, визначаються функції членів групи. Далі оголошується тема, мета й завдання експедиції. Вступ має бути коротким, у цей час треба зосередити увагу всіх учасників експедиції.

Основна частина. Проводиться на конкретних експедиційних об'єктах, на поєднанні розповіді вчителя з показом, елементами евристичної бесіди. Зміст експедиції складається з декількох підтем і практичних завдань, об'єднаних єдиною темою.

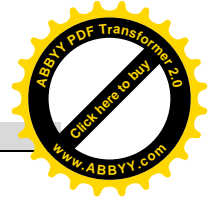
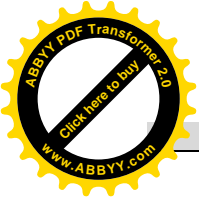
Заклучна частина. У ній підбиваються підсумки, нагороджуються переможці (якщо такі є).

Звіти учнів. У звітах учні показують всю роботу, яку вони провели під час експедиції, складають схеми, таблиці, роблять розрахунки, висновки. Учні отримують від учителя вказівки щодо їх виконання. До звітів можуть додаватися малюнки й фотографії, зроблені учнями під час експедиції [17, с. 12-13].

Краєзнавство не лише урізноманітнювало форми та практичні методи навчання, а й впливало на ступені самостійності мислення школярів у процесі оволодіння знаннями та формування умінь.

Варіант репродуктивної діяльності з поетапним, послідовним виконанням завдань пропонував учителям автор статті „Навчальні пам'ятки як один із засобів організації роботи на уроках історичного краєзнавства” А.Левдер. Під час проведення уроку історії у 5 класі з теми „Україна у 60-80 роках ХХ ст.” він радив проаналізувати фотографії даного періоду за такою схемою: „1. Роздивіться фотографії 50-60-х рр.. ХХ ст., де зображені українські діти. 2. Як одягнені діти? 3. Який настрій у зображених дітей? 4. Пошукайте вдома фотографії з зображенням ваших дідуся та бабусь у дитячі роки. Розпитайте в них про тогочасне життя:

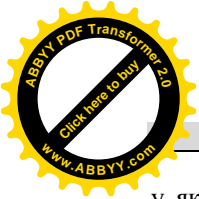
- а) Яка була школа?
- б) Як проводили своє дозвілля?
- в) Чим допомагали своїм батькам?
- г) Де працювали їхні батьки?
- д) Спробуйте зробити висновки, та запишіть їх” [308, с. 112].

Репродуктивний метод навчання із застосуванням краєзнавчого матеріалу досить поширеним був у початковій школі. Наприклад, у посібнику для учнів молодших класів „Наша Сумщина” подано опис сучасних та історичних гербів міст, селищ та сіл Сумської області. Учням пропонувалося роздивитися герб свого населеного пункту та охарактеризувати його шляхом відповіді на такі запитання:

- Що зображено на гербі?
- Як можна пояснити символіку герба твого міста (населеного пункту), району?
- Які символи тобі хотілось би бачити на гербі свого міста, селища, села? [326, с. 50].

Творчі методи навчання на основі краєзнавчого матеріалу використовував учитель історії із Олександрівської школи, Дніпропетровської області М.Шеремет. Він пропонував доповнювати загальноісторичний матеріал аналізом географічних топонімів рідного краю, які містять інформацію про різні події. Так, пояснивши учням, що „наше село Олександрівка розташоване на лівому березі річки Самара, її ліва притока – річка Татарка протікає окраїною села”, учитель ставив перед учнями творче завдання: з’ясувати з історичної точки зору походження назви Татарка (Ногаєва). Для розв’язання завдання школярі мали користуватися додатковою літературою, яку їм пропонував вчитель. Учні знайшли два пояснення цієї назви, причому одне з них – в архівах Дніпропетровської дослідної станції, яка знаходиться на території Олександрівки [669, с. 56-57].

Результати творчої діяльності школярів відображалися у систематизованих збірниках про рідний край. Наприклад, у Новоолександрівській загальноосвітній школі, Біловодського району, Луганської області у кабінеті географії зібраний учнями краєзнавчий матеріал оформлявся у вигляді стендів, фотоальбомів, фотомонтажів. Це експозиції „Наш край Луганщина”, „Еколого-краєзнавча робота в школі”, „Сто чудес України”, „До чистих джерел”, геологічний і метеорологічний куток, колекції гірських порід своєї місцевості, гербарій рослин, наукова і довідкова література про рідний край. Зібраний та накопичений краєзнавчий матеріал використовувався під час навчання географії, що забезпечувало викладання предмета на конкретному матеріалі, узятому із життя [27, с. 22].

Практичним втіленням рівня, на якому краєзнавство виступає у якості основного об'єкта вивчення відповідно до галузей науки, є спеціальні уроки, передбачені програмами інваріативних та варіативних курсів. Вони будуються на монопредметній основі, тобто їх зміст пов'язаний із певним науковим напрямом, втіленням якого у школі є навчальний предмет. Це можуть бути уроки інваріативної частини навчального плану, наприклад: „Своя область” – у курсі географії, „Наш край” – у курсі історії. Або уроки варіативних краєзнавчих курсів, побудованих на предметній основі (наприклад „Історія області”).

Уроки з історії „Наш край” дають можливість виховувати патріотичні та державницькі почуття школярів, посилюють інтерес до історичної інформації. Зміст відповідних тем передбачає як вивчення конкретних подій, явищ, історичних постатей краю, так і порівняння їх із подіями та явищами, що відбувались на території країни в цілому. Ці уроки потребують широкого залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності.

Вивчення теми „Своя область” у курсі географії дає можливість: озброїти учнів знаннями про фізико та економіко-географічні умови, господарство рідного краю як складової і невід'ємної частини нашої країни; ознайомити учнів з конкретними заходами з охорони та відновлення природних багатств рідного краю та залучення їх до суспільно корисної та природоохоронної роботи.

Уроки літератури рідного краю, доповнюючи основний курс, сприяють досягненню мети шкільного курсу вивчення літератури: всебічному розвитку, духовному збагаченню, активному становленню й самореалізації особистості в сучасному світі; формуванню національних і загальнолюдських цінностей.

Краєзнавчі уроки потребують сучасних технологій проведення, більш якісного рівня організації навчального процесу. Це пояснювалося тим, що вони передбачають особливу дидактичну структуру формування нових знань та способів пізнавальних дій, пов'язану із самостійними дослідженнями школярів. Наприклад, учителька із Прикарпаття Т.Гуменяк запропонувала конспект уроку з історії у 7 класі „Наш край у давнину”, який можна проводити і як урок-археологічну конференцію, і як лабораторно-практичне заняття [75, с. 98].

Київський педагог Ю.Войцеховський радив проводити урок з теми „Київ в роки війни” у формі історико-документального репортажу з використанням спогадів жителів міста та архівних матеріалів. На його думку дана розробка могла використовуватися „як

цілісно, на окремому занятті (або в позаурочний час), так фрагментарно, уривками в ході вивчення теми „Україна під час Другої світової війни (1939-1945)” з курсу новітньої історії України (11 кл.)” [46, с. 40].

Приклад проведення інтерактивних уроків з історії рідного краю пропонував вчитель з Кіровоградщини Р.Засядьвовк. Уроки будувалися на основі групової діяльності. Як пояснював педагог така форма роботи має наступні переваги:

- 1) за однаковий проміжок часу обсяг виконаної роботи набагато більший;
- 2) досягається висока результативність у засвоєнні знань і формуванні вмінь;
- 3) формується вміння співпрацювати;
- 4) формуються мотиви навчання, розвиваються гуманні стосунки між дітьми;
- 5) розвивається навчальна діяльність (планування, рефлексія, самоконтроль, взаємоконтроль) [222, с. 27].

Під час проведення краєзнавчих уроків учителі намагаються удосконалювати їх структуру, відходячи від традиційного шаблону. Наприклад, урок запропонований педагогом із м. Вінниці Л.Ковальновою на тему „Сільське господарство області” (географія рідного краю, 5 клас) будувався за такою схемою:

Мета уроку: закріпити поняття „сільське господарство”, „рослинництво”, „тваринництво”; ознайомити учнів із зерновими та овочевими культурами області, свійськими тваринами; розвивати пізнавальну активність, самостійність, творчу уяву, пам’ять; збагачувати словниковий запас; виховувати в учнів любов до природи, бережливе ставлення до хліба, пошану до людей праці.

Обладнання: підручник „Рідний край – Вінниччина”, гербарій, малюнки рослин і тварин, ілюстрації.

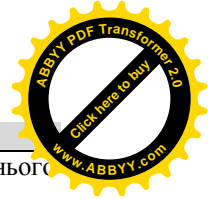
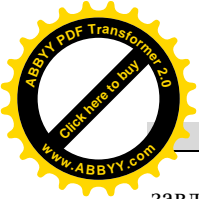
Хід уроку:

I. Організація класу.

II. Актуалізація опорних знань учнів. Завдання 1. Пригадайте, які умови сприяють розвитку сільського господарства області. Завдання 2. З яких галузей складається сільське господарство?

III. Мотивація навчальної діяльності. До уроку учні готують повідомлення про рослини, які вирощують на полях.

IV. Вивчення нового матеріалу відбувається у вигляді рольової гри, де учні за попередньо підготовленим матеріалом представляють рослин і тварин області.

VI. Підбиття підсумків уроку та повідомлення домашнього завдання [253, с. 3].

Уроки, які проводилися на основі краєзнавчого матеріалу сприяли забезпеченню оптимальної активності школярів на основі поступової зміни різних навчальних завдань. Наприклад, учителька з м. Яремчі, Івано-Франківської області Л.Микитенко, проводячи урок по темі „Традиції і побут нашого краю” (5 клас), на етапі актуалізації знань учнів ставила завдання пригадати звичаї, традиції, побут населення свого краю. Під час вивчення нового матеріалу у ході бесіди діти відповідали на запитання: Чим супроводжується життя населення краю у хвилини радості? Які ви знаєте пісні, що співала вам бабуся або мама? Про що ці пісні? При виконанні домашнього завдання школярі мали записати від бабусь, родичів народні легенди, перекази, пісні, повір'я, прикмети [337, с. 17].

Проведення краєзнавчих уроків передбачало застосування різних методик. Наприклад, Р.Засядьвовк під час вивчення теми: „Наш край у роки війни 1941-1945 рр.” (історія України, 11 клас) застосовував методику „дискусійної шкали”, яка допомагала швидко визначити думку класу, розподілити його на групи за поглядами та переконаннями, організувати диспут. Вчителем було поставлене запитання „яке значення мала діяльність партизанського загону „Буревісник” для Гайворонщини?”

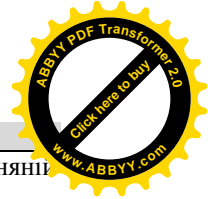
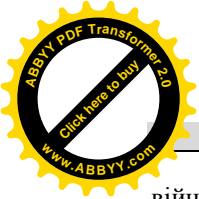
Після цього педагог накреслив на дошці шкалу такого виду:

/...../...../...../
Негативне   Не визначилися   Позитивне

В учнів були папірці з клейовою основою, на яких записувалися їх імена та прізвища. Діти підходять до дошки і наклеюють папірці відповідно до власних переконань. Далі клас поділявся на групи (три) і організувався диспут з вищезгаданого запитання. Головним було те, що учні могли вільно висловити і відстояти свою думку, спираючись на історичні факти; могли у ході диспуту змінити думку і перейти в іншу групу, не боячись бути висміяними чи засудженими. Подібна методика цікава ще й тим, що її можна використати як на початку вивчення теми, так і при підведенні підсумків, а потім порівняти і проаналізувати як змінилася загальна думка класу [222, с. 27].

Р.Засядьвовк пропонував застосовувати для вивчення цієї теми і прийом „вільного письма”. Дітям пропонувалося викласти власні думки з таких питань:

1. Що підіймало людей на боротьбу з фашистськими окупантами?

2. Чому наш народ здобув перемогу у Великій Вітчизняній війні?

3. Чому Гітлер був упевнений у швидкій перемозі над нашим народом?

4. Як на вашу думку розгорталася б подія Великої Вітчизняної війни, якби у 1944 році Гайворонський район не був визволений радянськими військами?

5. Бойовий шлях мого дідуся [222, с. 27].

Технологія особистісно-орієнтованого навчання втілювалася у виконанні проектних досліджень рідного краю. В її основу було покладено діалог учня і вчителя, який передбачав спільне конструювання навчально-пізнавальної діяльності: обговорення мети, завдань, освітніх цілей, способів їх реалізації (організаційних форм).

Для виконання проектів учням 11 класів середньої школи № 30 м. Запоріжжя пропонувалися такі творчі роботи з історії рідного краю: Тема 1. „Рівень життя населення Запорізького краю в період „застою” (кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр.)”. Тема 2. „Рівень життя населення періоду перебудови (1985-1991 рр.)”. Тема 3. „Духовне та суспільно-політичне життя населення Запорізького краю в період застою (1970-1985 рр.)”. Тема 4. „Духовне та суспільно-політичне життя населення Запоріжжя в період перебудови (1985-1991 рр.)”. Тема 5. „Культурне життя Запоріжжя в умовах незалежності” [67, с. 75].

Робота над проектом будувалася за наступним планом:

- 1.Визначення актуальності даної теми.
- 2.Обговорення проекту з учнями.
- 3.Пошук різних матеріалів: документів, фотографій, спогадів, статистичних даних.
- 4.Узагальнення матеріалів у вигляді учнівської презентації та оформлення тематичної папки.
- 5.Захист проекту.

Упродовж роботи над проектом учні вчилися організувати свою діяльність, працювати в малих групах, здійснювати пошук інформації, узагальнювати її та створювати власні інформаційні продукти, оцінювати й захищати публічно результати своєї діяльності [67, с. 78].

Досить часто проведення краєзнавчих уроків будується за технологією розвиваючого навчання. Діти вчать спостерігати явища, аналізувати, порівнювати та узагальнювати їх, створювати матеріальні об'єкти. Наприклад, педагог з Київської області Л.Пасенко проводила урок по темі „Київщина – об'єкт краєзнавчих досліджень” за межами

класу у природному середовищі, де дітям пропонувалося самостійно обрати об'єкт для дослідження та визначити план своїх дій. Результати спостережень учні оформляли у зошитах. Дома вони мали написати твір-роздум „Як зробити світ природи своєю лабораторією” [392, с. 14].

Краєзнавчі уроки, об'єднані в одну тему, або курс дають можливість реалізовувати краєзнавчу освіту за логічним планом з відібраними найбільш ефективними видами та методами роботи. Наприклад, уроки з теми „Природа навколо нас” курсу „Я і Україна” для 2-го класу вибудовані на основі зрозумілого дітям сезонного принципу і мають такі назви: „Осінь”, „Як тварини готуються до зими”, „Зима”, „Тварини взимку”, „Зима щедра святами”, „Весна”, „Тварини навесні”, „Весняні свята”, „Літо”. Здебільшого ці уроки проводяться у формі екскурсій і включають різнобічні спостереження за природою.

Розробники конспектів уроків курсу „Я і Україна” для 2-го класу М.Майхрук, Н.Митохір, С.Янусь радили учителям будувати екскурсію по темі „Зима” за таким планом:

1.Спостереження за змінами, що відбувалися у природі у день проведення екскурсії, під час походу до визначеного місця.

2.Вчити виявляти зміни, що сталися взимку у неживій природі, в житті рослин, у праці людей. Розширити поняття „листяні рослини”, „хвойні рослини”.

3.Підсумок фенологічних спостережень.

- Який зараз місяць?

- Яке сьогодні число?

- Який день тижня?

- Який стан неба?

- Сьогодні тепло чи холодно?

- Чи були опади, вітер?

- Яка погода була протягом тижня? [321, с. 122].

Уроки курсу „Рідний край” (5 клас) проводилися по темам: „Географічне положення рідного краю”, „Рослинність і тваринний світ”, „Населення краю: історія та сучасність”, „Господарська діяльність”, „Взаємодія людини і природи”. Вони включали такі види робіт: організація спостережень за природою; ведення календаря і щоденника погоди; ознайомлення з роботою метеорологічних приладів; замальовування різних видів дерев і тварин; вивчення пам'яток культури, історії, мистецтва; підбір літератури, ілюстрацій.

Передбачалося проведення екскурсій з метою визначення основних форм поверхні та властивостей гірських порід своєї

місцевості; збирання колекції мінералів; ознайомлення з місцевим сільськогосподарським чи промисловим підприємством; вивчення ґрунтів, рослинності й тваринного світу своєї місцевості [301, с. 87].

Запровадження самостійних шкільних предметів з вивчення рідного краю, сприяло логічному поєднанню краєзнавчих уроків у систему, що обумовило сприйняття їх не як окремого відрізка навчального часу, а як частину єдиного цілого. Це давало можливість краще забезпечити краєзнавчі уроки дидактичним матеріалом, технічними засобами, враховувати при їх проведенні індивідуальні особливості учнів, і в підсумку – ефективно здійснювати краєзнавчу освіту.

На рівні, коли краєзнавство стає основним об'єктом для вивчення через інтегративне поєднання різних наук, відбувається комплексне вивчення регіону.

Інтеграція може проявлятися у вигляді разового поєднання на уроці краєзнавчої інформації із курсів декількох предметів. У даному випадку мова йде про найбільш простий її вид – міжпредметні зв'язки. Таке поєднання, здебільшого, здійснювалося колективом учителів. Наприклад, учителі Малинської школи-ліцею № 1, Житомирської області М.Опалінська та З.Сичевська проводили інтегрований урок узагальнення та систематизації (географія рідного краю та історія України) у 5 класі на тему „Наш край з найдавніших часів” [378, с. 6].

Комплексне вивчення природи, суспільства, культури рідної області на основі поєднання чотирьох предметів, було проведене учителями у Криничуватській загальноосвітній школі, Нікопольського району, Дніпропетровської області. У ході даного заходу діти одночасно отримали знання з географії, історії, музики, основ безпеки життєдіяльності. На уроці було розглянуто місце Дніпропетровської області та Нікопольського району на карті України, географічне положення, історію рідного краю, згадано козаків, досліджено походження деяких географічних назв, ознайомлено учнів з козацькою медициною, секретами довголіття кобзарів, віруваннями козаків, музичними інструментами, які супроводжували їх у походах [252, с. 27].

Але досить поширеною є й практика, коли один учитель, самостійно на своєму уроці, поєднував природничу, історичну, літературну інформацію, з метою створити в учнів цілісне уявлення про ту місцевість, у якій вони живуть. Саме так діяв учитель з Дніпропетровщини М.Шеремет у ході уроку на тему „Козацько-селянські повстання 20-30-х рр. XVII ст.” (історія України, 8 клас). Під час розгляду питання про спорудження на Дніпрі фортеці Кодак він спирався на історичний, біологічний, літературний, географічний краєзнавчий матеріал. Учитель пояснював особливості річкової

долини й характеру її течії, яка в районі збудованої фортеці нагадувала гірський потік, з виходом кристалічних порід Українського щита. М.Шеремет повідомляв, що цей щит складався з твердих докембрійських порід: гранітів, гнейсів, лабрадоритів, амфіболітів та іншого, які в багатьох місцях Житомирської, Черкаської, Дніпропетровської, Запорізької та інших областей виходили на поверхню. Ознайомлення учнів з тим, які наслідки мала побудова фортеці для козаків, учитель проводив шляхом опрацювання народної думи „Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остриянина” [669, с. 56].

Інтеграція у повному її розумінні, для якої характерним є глибоке та довготривале взаємопроникнення різного змісту, що призводить до нової якості навчального матеріалу, реалізується у краєзнавчих варіативних курсах.

Прикладом такого курсу є обов’язковий предмет для шкіл Київської області „Київщинознавство”, який знайомить учнів з природою, історією, культурою краю. Зокрема, у 6 класі провідними є теми „Розвиток історичних подій на території Київщини”, „Література рідного краю”, „Мистецтво Київщини”, „Мова та топоніміка рідного краю”. Під час вивчення цих тем звертається увага учнів на історичні події, які відбувались у XIII-XX століттях на території Київщини, на місця, пов’язані з життям і творчістю Т.Шевченка, письменників Київщини, відомих художників, музикантів, акторів театру і кіно Київщини, мистецькі твори про рідний край, на особливості мовних діалектів своєї місцевості, походження назв найбільших географічних об’єктів Київщини, мікротопоніми свого населеного пункту [70].

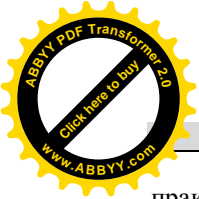
Окреме місце у побудові завершеної системи краєзнавчої освіти належить факультативам. Вони використовують краєзнавчий матеріал на усіх трьох рівнях: і як додатковий матеріал, і як основний об’єкт вивчення.

Заняття факультативів проводяться для постійних груп учнів, які добровільно побажали досліджувати рідний край.

Перелік факультативних курсів щорічно затверджується педагогічною радою, після чого проводиться запис до них. План роботи затверджується директором школи не пізніше 10 вересня та 10 січня календарного року. У групі для проведення факультативу має бути не менш ніж десять учнів [261, с. 2].

На думку української дослідниці О.Малої краєзнавчі факультативи за формами організації занять поділяються на класні та позаурочні. До класних належать семінари, консультації, зустрічі зі спеціалістами, обробка матеріалів; до позаурочних – екскурсії, практичні роботи на місцевості [324, с. 31].

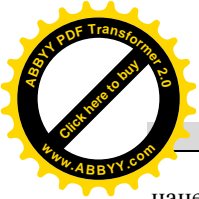

У багатьох факультативах краєзнавство виступало у якості практичної частини, доповнюючи теоретичну. Так, факультативний курс „Основи економіки промисловості” передбачав проведення ряду практичних робіт після екскурсії на одне з місцевих промислових підприємств. Учні складають схему структури підприємства; аналізують статистичні показники роботи колективу в цілому або окремих його цехів; розраховують коефіцієнти механізації, автоматизації, електрифікації та хімізації виробництва; аналізують статистичні дані, які відображають ефективність науково-технічного прогресу; вивчають продуктивність праці на підприємстві в цілому або в окремих його цехах; аналізують таблиці зростання продуктивності праці протягом кількох років; збирають дані і викреслюють графік зростання продуктивності праці на всьому підприємстві або в окремих його підрозділах; вивчають кадри: збирають і систематизують відомості про освіту, професійний склад і кваліфікацію; аналізують систему оплати праці; розглядають паливно-сировинну базу, складають схему, яка її характеризує [301, с. 106].

Прикладом факультативу, у якому краєзнавство виступає об’єктом вивчення, є „Екологічне краєзнавство”. Його автор, учителька географії середньої школи № 35 м. Запоріжжя Н.Савчук зазначала, що „під час занять передбачається оволодіти навичками фенологічних та краєзнавчих спостережень. Так, наприклад, організоване на початку року фенологічне спостереження допоможе дійти висновку про те, що рослинність і тваринний світ постійно змінюються. Вивчення рідного краю має бути пов’язаним з посиленою суспільно корисною працею: пошуком корисних копалин, вивченням місцевих річок, озер, рослинності, ґрунтів, мікроклімату з метою їх господарського використання; охорона пам’яток природи, історії, культури, а також природних ландшафтів. Школярі відвідують або заочно вивчають підприємства рідного краю, аналізують зміни в їхній господарській діяльності” [493, с. 16].

Для прикладу розглянемо зміст першої теми даного факультативу: „Туристські можливості свого краю. Географічне положення області”. У ній передбачалося вивчення таких питань: „Характеристика географічного положення області. Межі області. Сусідні області. Екскурсійні об’єкти краю: пам’ятки природи (реліктові дерева, старі садиби, дендрарії, ботанічні сади, парки), заповідники, примітні куточки природи, краєзнавчий музей. Довідники, путівники та інша література про рідний край”.

Завершувалася тема практичною роботою, яка полягала у нанесенні на контурну карту головних екскурсійних об'єктів своєї області [493, с. 17].

Перехід до краєзнавчої освіти певний період гальмувався відсутністю підручкової бази, навчально-методичних посібників присвячених рідному краю. До того ж переструктурування змісту багатьох шкільних предметів вимагало певного часу для усвідомлення змін учителями і внесення коректив у викладання.

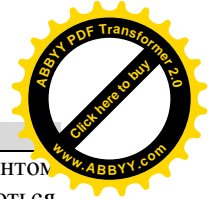
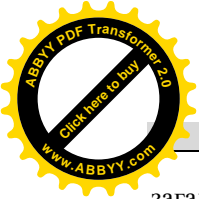
Після запровадження у школі з 1992 навчального року обов'язкового предмету „Рідний край” для учнів 5-го класу, практично у кожному регіоні були видані навчальні посібники для учнів [273; 512; 670; 671]. Автором підручника для п'ятикласників Дніпропетровщини „Сонячні стежини рідного краю” була Л.Зеленська, завідувача кафедрою фізичної і економічної географії Дніпропетровського національного університету, доктор педагогічних наук. Науковцями Дніпропетровського університету було створено географічні та екологічні атласи Дніпропетровської області [68, с. 9].

Як зазначає дослідник географічного краєзнавства О.Корнеев в усіх цих підручниках і методичних посібниках прослідковувалися загальні психолого-педагогічні тенденції і краєзнавчий підхід у висвітленні природи і життя суспільства [263, с. 36].

Сучасний український науковець В.Мисан поділяє краєзнавчі посібники з історії для загальноосвітніх навчальних закладів на три типи. До першого він відносить навчальні книги з історичного краєзнавства, основу змісту яких складає місцева історія. За тематикою такі посібники присвячені історії окремих населених пунктів, районів, областей.

До другого типу краєзнавчих посібників належить література, присвячена історії окремих регіонів, областей. Як правило матеріали цих посібників укладені на основі таких принципів: 1) хронологічного (події описані від найдавніших часів до сьогодення), 2) галузевого (історія, культура, географія, економіка тощо), 3) біографічного (життєписи відомих діячів, що проживали на території краю, або народилися на його теренах), 4) культурно-побутового (культурно-освітнє життя, історія побуту), 5) тематичного (історія краю в роки національно-демократичної революції початку ХХ століття, наш край в роки Другої світової війни тощо).

До третього типу краєзнавчих посібників відноситься література, укладена на інтеграційних засадах. Йдеться про інтегровані посібники, де історія рідного краю подається в контексті вітчизняної, європейської або світової історії [343, с. 78-79].

Таким чином, краєзнавство стало самостійним компонентом загальної освіти і задля його опрацювання використовуються різнобічні форми і методи навчання, розробляються навчальні посібники.

5.3. Позапрограмне шкільне краєзнавство та його педагогічне значення на сучасному етапі

Продовження і розвиток навчальна краєзнавча діяльність знаходила у позапрограмній. Як відзначав М.Крачило „Обов’язкове використання у викладанні географії та інших шкільних предметів місцевого краєзнавчого матеріалу тісно пов’язує позапрограмне краєзнавство (туристично-краєзнавчу роботу) з навчальним краєзнавством, зміст і характер якого визначається навчальною програмою, затвердженою Міністерством освіти України” [301, с. 20].

На початку 90-х рр. у позапрограмній краєзнавчій діяльності відбулися суттєві кількісні і якісні зміни. По-перше, погіршилися матеріальні умови для організації походів, експедицій, ускладнилась криміногенна ситуація, що не сприяло бажанням учителів активно розвивати краєзнавчу справу. Як результат, зменшення кількості шкільних об’єднань і заходів, спрямованих на вивчення рідного краю. По-друге, ідеологічні шаблони, в межах яких розвивалося краєзнавство у попередні десятиліття, явно не відповідали вимогам нової української школи. У більшості учителів не було навичок організувати роботу учнів в умовах перебудови змісту краєзнавства. Цією справою продовжили займатися лише справжні ентузіасти, які почали розробляти раніше недоступні питання у дослідженні своєї малої батьківщини.

Найбільш стійкою до описаних змін виявилася гурткова форма позапрограмної краєзнавчої діяльності. Як вважають М.Костриця та В.Обозний, в українській школі вона становить „основну і найпоширенішу форму краєзнавчо-туристичної роботи з географії, біології, історії тощо” [278, с. 9].

Проте, процес згортання позапрограмного краєзнавства не обійшов стороною і цю форму роботи. Замість комплексних гуртків, які об’єднували велику кількість учнів та мали у своїй структурі по декілька секцій, найбільш поширеними стали тематичні, членами яких було не більше 20 школярів. Набагато менш громіздкою стала їх структура. М.Костриця та В.Обозний радили учителям організувати роботу гуртка наступним чином: „Заняття гуртка проводяться в позаурочний час два – чотири рази на місяць. План роботи складається на кожне півріччя. У невеликих гуртках з кількістю до 18 учнів, коли немає поділу на секції, обирають старосту і секретаря. Якщо в гуртку

залічується 18-25 членів, то з голів секцій, секретарів і керівників створюється бюро. У спеціальному журналі ведеться облік роботи. Гурток випускає свою стінгазету” [278, с. 10].

Перехід до тематичних гуртків відбувався традиційним та звичним способом – напрям роботи відповідав навчальному предмету. Його члени досліджували або найбільш складні питання програми, або ті, що не отримали належного висвітлення на уроках. Наприклад, участь учнів у еколого-краєзнавчому гуртку „Юний краєзнавець” Новоолександрівської загальноосвітньої школи, Біловодського району, Луганської області передбачала поповнення і розширення їх знань та умінь із загальної географії та географії рідного краю. Це знайшло своє відображення у сформульованій меті роботи гуртка, яка включала:

1. Вивчення, дослідження та збір матеріалів про природу рідного краю.

2. Формування в школярів умінь та навичок природоохоронної діяльності, розвиток розуміння прекрасного в природі.

3. Виявлення природних багатств і облік цінних природних об’єктів.

4. Організація роботи з охорони природи, раціонального використання її багатств.

5. Вивчення процесів змін природного довкілля унаслідок людської діяльності.

6. Розробка заходів з охорони й захисту вивчених природних комплексів.

7. Вивчення історії і культури, господарської діяльності рідного краю.

8. Розвиток творчих здібностей дітей, які пов’язані з географічними дослідженнями і передбачають аналіз зібраних фактів, умінь робити висновки.

9. Вивчення географії населення й характеристика населених пунктів, у яких живуть учні.

10. Пропагування знань про свій край [27, с. 22].

Краєзнавча робота у цій школі, спрямована на задоволення пізнавальних потреб дітей, продовжувалася і в літній період у пришкільному таборі „Мрія”. Проводилися заходи по вивченню природи і природних багатств краю, розвитку у дітей спостережливості та цікавості до самостійних досліджень, з’ясуванню причинно-наслідкових зв’язків у природі, проведенні природоохоронної роботи. „Був сформований загін „Жива природа”, який взяв участь в акціях „До чистих джерел”, „Флора України – компас у зеленому світі”. Проводилися екологічні екскурсії до лісу, степового яру, крейдяно-мергельних

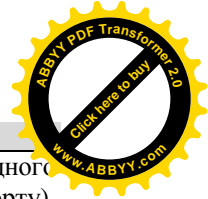
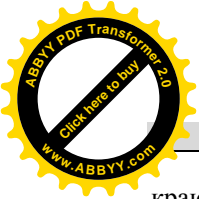
зідслонень. Члени загону розшукували рідкісні види в природі, здійснювали фотографування, збір гербарію, спостереження за природними явищами, туристсько-екологічний похід околицями с. Новоолександрівка. Змістовною та дуже цікавою була екологічна експедиція „До витoku р. Євсуг”. Діти побачили, як на відстані 13 км від їхнього села з невеличкого озерця витікає річка Євсуг, на лівому березі якої розташоване село Новоолександрівка” [27, с. 23].

Програма „Юні етнографи-краєзнавці” для шкільних гуртків Рівненської області була розроблена так, щоб у ході її виконання учителі мали змогу доповнити знання учнів про літературу рідного краю за трьома напрямками. Перший був відображений у темі „Письменники рідного краю”. Її метою було „ознайомити учнів із творчістю письменників рідного краю: Уласа Самчука, Бориса Тена, Валер’яна Поліщука, Оксани Лятуринської; розвивати мову, мислення, пам’ять, світогляд; виховувати любов до рідного слова; почуття патріотизму” [678, с. 6]. Друга тема передбачала вивчення творів Рівненських письменників, які були написані для дітей. На цьому літературному матеріалі формувалося естетичне ставлення до життя, до поезії; розвивалися емоції, виховувалися почуття патріотизму, уміння співпереживати, відчувати людську радість, біль і печаль [678, с. 12]. Нарешті, у третій темі розглядалася спадщина українських письменників, які описували Рівненщину у своїх творах. Її опрацювання мало „розвивати мово-мислення гуртківців; виховувати любов до літератури, повагу до історії, культури, звичаїв, традицій свого краю” [678, с. 18].

В останні роки спостерігається розширення тематики роботи гуртків, відхід від орієнтації тільки на програми навчальних предметів. Учителі м. Запоріжжя Е.Ковалевич та Н.Белікова програму роботи гуртка „Юний краєзнавець” розробили так, щоб вона „не дублювала шкільну програму, а мала теоретичне, практичне спрямування, також була логічним утіленням світоглядного принципу „від загального до конкретного”, пояснювала глобальні закономірності на прикладі природного комплексу свого краю, куточка рідної природи біля школи” [251, с. 4].

Відповідно до даної програми метою роботи гуртка було:

1. Вивчення, дослідження та збір матеріалів про природу.
2. Організація роботи з екологічного виховання, формування в школярів умінь та навичок природоохоронної діяльності, розвиток розуміння прекрасного в природі.
3. Розвиток у дітей творчих здібностей, які пов’язані з географічними дослідженнями і передбачають аналіз зібраних фактів, узагальнення, виведення висновків.

4. Вивчення особливостей господарської діяльності рідного краю (промисловості, сільського господарства, транспорту), перспектив розвитку цих галузей з наступними висновками.

Програма була розрахована на 2 роки: упродовж першого члени гуртка проводили спостереження за елементами природного комплексу після теоретичного ознайомлення з ними. На другий рік, під час поглиблення відповідної теми гуртківці аналізували дані спостережень і робили ґрунтовні висновки, ознайомилися з діяльністю підприємств рідного краю [251, с. 4].

Значна кількість краєзнавчих гуртків має екологічне спрямування. Об'єктом їх дослідження є природні системи, а також екологічні проблеми місцевого рівня. Так, члени еколого-краєзнавчого гуртка Протопопівської ЗОШ І-ІІІ ступенів Олександрійського району, Кіровоградської області ознайомилися з природоохоронними та антропогенними формами ландшафту. Дослідження велися на трьох рівнях: перший – вивчення околиць рідного села, другий вивчення свого і сусідніх районів, третій рівень – вивчення своєї області [11, с. 20].

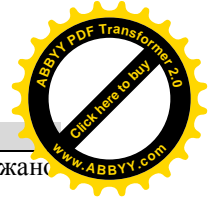
Велика увага у гуртковій роботі надається не лише вибору тематики, але й встановленню джерел дослідження та плануванню роботи. Програми гуртка включають у себе такі розділи: визначення мети, навчально-тематичний план, зміст занять, основні вимоги до знань і вмінь. Для допомоги учителям у розгортанні гурткової роботи Інститутом змісту і методів навчання у 1996 р. були випущені „Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді”.

За своїм змістом робота краєзнавчих гуртків поділяється на теоретичну і практичну. Так, у програмі Е.Ковалевич та Н.Белікової на два роки роботи було заплановано 77 годин теоретичних і 253 години практичних занять.

Практична робота входила до всіх розділів програми, значно переважаючи за обсягом теорію, наприклад:

Тема: Спостереження за погодою (усього – 16 годин, теоретичних – 2 години, практичних – 14 годин). Встановлення зв'язків з місцевим метеоцентром, спостереження за породними явищами, атмосферними фронтами, циклонами, буревіями, ожеледицями та ін.

Практична робота. Температура, тиск, напрямки повітря, хмарність, кількість і види опадів. Складання графіка температури, рози вітрів, таблиці радіаційного балансу, амплітуди температур, визначення мінімальних та максимальних температур за рік, за місяць, середньорічні температури. Аналіз даних, порівняння даних за два

останніх роки, висновки. Примітка: практичну роботу бажано проводити на шкільному метеомайданчику.

Тема. Гідрологічні спостереження (усього – 24 години, теоретичних – 4 години, практичних – 20 годин). Вивчення підземних вод: глибина залягання, визначення напрямку руху, якості підземних вод (м'якість, жорсткість, прозорість, колір, запах, наявність солей соляної, азотної, сірчаної кислот, наявність органічних домішок), температура підземних вод.

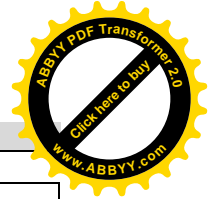
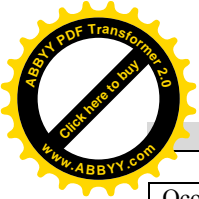
Практична робота на місцевості. Опис джерела. Робота зі взятими зразками води біля джерела та в камеральних умовах [251, с. 7].

Програма роботи географічного краєзнавчого гуртка для учнів 6 класу, автором якої є педагог із м. Полтави Є.Копилець, поділяє практичні заняття на ті, що проходять у приміщенні і на місцевості. Відображенням цього є навчально-тематичний план, поданий у таблиці 5.3.

Таблиця 5.3.

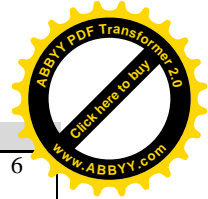
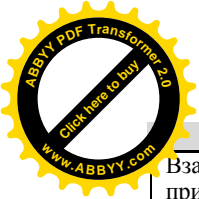
Навчально-тематичний план роботи гуртка географічного краєзнавства для учнів 6-го класу (автор Є.Копилець)

Назва теми	Кількість годин			
	разом	у тому числі		
		Теоретичних	практичних	
			у приміщенні	на місцевості
Вступ		3	1	2
Основні віхи розвитку географічного краєзнавства		2	2	2
Базова туристська підготовка		4	2	-
Навчально-тренувальний похід		-	-	6
Гігієна та загальна фізпідготовка		3	-	3
Базова топографічна підготовка		4	3	1
Топоніміка		1	-	1
Легка атлетика		-	-	2
Орієнтування на місцевості		2	1	3
Окомірна зйомка місцевості		2	1	3
Фенологічна підготовка		2	1	1

Особливості туризму холодного сезону		2	-	-
Фізико-географічне положення краю		1	1	2
Природно-територіальні комплекси		4	1	3
Геологічна будова, мінерали та гірські породи рідного краю	0	10	10	-
Народний хліборобський календар (зимовий цикл)		-	4	-
Зимові екскурсії	0	-	4	6
Гімнастичні вправи		-	2	-
Основи тактики туристських подорожей		2	2	-
Документація туристської подорожі		1	1	-
Основи техніки пішохідної подорожі		2	6	-
Метеорологічні спостереження. Особливості клімату свого краю	8	7	5	6
Туристська медична підготовка		2	4	-
Загальна фізпідготовка, частина 2		-	4	-
Народний хліборобський календар (весняний цикл)		-	1	1
Води краю. Гідрологічні спостереження	0	8	6	6
Рослинність, тваринний світ, ґрунти краю	0	3	3	4

Взаємопов'язаність природи, населення і господарства. Геоecологічна ситуація в краї	4	4	4	6
Навчально-тренувальний похід	4		-	14
Підготовка до туристсько-краєзнавчої експедиції.			6	-
Туристсько-краєзнавча експедиція	Поза сіткою годин			
Разом	216	69	75	72

[259, с. 33].

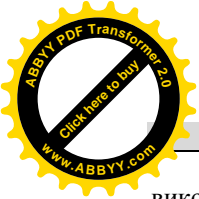
З кінця 90-х рр. почала відроджуватися екскурсійна форма краєзнавчої діяльності. Її цінність полягала в тому, що вона дозволяла залучити до знайомства з рідним краєм кожного учня. Зростав методичний рівень проведення екскурсій, вони стали поділятися на етапи, які чітко планувалися. Це давало можливість вирішувати увесь комплекс освітніх, виховних і розвивальних завдань.

Прикладом поетапного проведення цієї форми позапрограмного краєзнавства, може служити екскурсія до Веретинівського парку, яка була організована учительською загальноосвітньої школи № 11 м. Суми С.Бондаренко.

На підготовчому етапі були визначені завдання цього заходу, які передбачали: узагальнити знання про природно-заповідний фонд України і Сумщини; познайомити учнів з особливостями одного з природно-заповідних об'єктів рідного краю; розвивати аналітичне мислення, уміння спостерігати, досліджувати й самостійно виконувати запропоновані завдання; формувати естетичне сприйняття природи, розуміння необхідності дбайливого ставлення до природи рідного краю.

Попередньо вчитель повідомляв учням завдання й місце проведення екскурсії, нагадував правила поведінки в природі, знайомив із переліком обладнання для проведення екскурсії; учні об'єднувалися в групи, записували основні пункти плану, за яким мав складатися звіт про екскурсію, ознайомилися зі зразками звітів, 2-3 учні отримували випереджальне завдання підготувати повідомлення про об'єкт екскурсії.

План екскурсії включав такі пункти: 1) Загальна характеристика місцевості. 2) Особливості розташування території. 3) Видовий склад рослинності. 4) Гідрологічні особливості території. 5) Екологічний стан об'єкта [23, с. 12].

На етапі проведення екскурсії учителька передбачала виконання дітьми таких самостійних робіт: 1. З'ясувати видовий склад рослинності парку і провести дослідження деревонасаджень. 2. Скласти характеристику гідрологічних особливостей території парку. 3. Дати оцінку екологічного стану об'єкта [23, с. 12].

Заключний етап екскурсії до Веретинівського парку включав узагальнення спостережень, рекомендації щодо складання звіту про екскурсію, аналіз роботи й поведінки у ході її проведення [23, с. 13].

Польовий етап передбачав відвідування заповідників, музеїв, заказників. Збирання (шляхом опитування місцевих краєзнавців, старожилів) історичного, топонімічного, археологічного, етнографічного матеріалу. Збирання гербаріїв, проб води, фотографування, замальовування місцевості.

Камеральний етап пов'язувався із систематизацією матеріалу для поповнення експозиції краєзнавчих залів, музеїв школи.

На всіх етапах роботи учитель пропонував застосовувати такі методи дослідження: літературний, картографічний, статистичний, візуальний, анкетний, метод бесід, фотографування, кінозйомки [492, с. 22]. Зібрані і оброблені матеріали у подальшому використовувалися на уроках.

У 90-х рр. в Україні було започатковано власні, загальнодержавні масові форми краєзнавчої роботи шкіл. З 1 вересня 1990 р. за ініціативою Міністерства освіти стартував рух учнівської молоді за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу України "Моя земля – земля моїх батьків". Програма руху передбачала забезпечення комплексу заходів, спрямованих на глибоке вивчення історії свого народу, рідної мови, пам'яток культури та природи, а також пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв свого краю та регіонального національного одягу. Належна увага також приділялася проблемам збереження природи та соціально-економічному розвитку краю [278, с. 14].

За перше десятиліття розгортання цього руху було проведено Всеукраїнську туристсько-краєзнавчу експедицію "Краса і біль України". Перший етап експедиції був екологічний і тривав з 1 червня 1992 р. до 1 січня 1993 року. Її учасники здійснювали свою роботу за такими напрямками:

1. Мальовнича Україна. Вивчення особливостей рослинного і тваринного світу, природних ландшафтів рідного краю, облік, опис, фотографування, паспортизація мальовничих місць і пам'яток природи своєї місцевості, створення їх каталогів і атласів.

2. Скривджена земля. Виявлення випадків ганебного ставлення до природи України. Очищення та благоустрій занедбаних джерел,

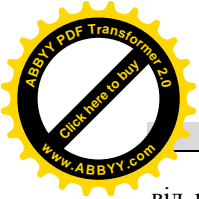
струмків, малих річок, вживання заходів, спрямованих на запобігання їх фізичному та хімічному забрудненню, кількісному та якісному виснаженню. Робота по посадці дерев, полезахисних смуг, відновленню та рекультивациі використаних земель, очищенню лісів, можливому відновленню окремих видів флори і фауни України. Проведення пізнавальних зустрічей з науковцями, встановлення зв'язків з ентузіастами природоохоронної діяльності, просвітницько-екологічна робота в походах та експедиціях [123, арк. 44].

Започаткована була і Всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді „Мікротопоніми України”. Вона мала на меті відродження втрачених (забутих) історико-географічних назв малих об'єктів та виховання у підростаючому поколінні любові до рідної землі, поваги до історичного минулого народу, бережливого ставлення до природних багатств, об'єктів природи і архітектури. Головним завданням експедиції стало розширення і поглиблення знань учнівської молоді з історії та географії рідного краю. Учасники експедиції мали виявляти, уточнювати місцеві назви географічних об'єктів, з'ясувати історію їх походження та мову назви об'єктів. Відомості про кожний мікротопонім фіксувався на окремій карточці обліку та наносився на схему розміщення. У 1995 році за наслідками першого етапу експедиції було розглянуто 2,7 тисяч мікротопонімів з 22 областей України [656, арк. 87].

Проводилася Всеукраїнська виставка кращих юнацьких робіт учнівської молоді „Щедрість рідної землі”, конкурс на краще озеленення шкільних і власних садиб „Красу і затишок рідної оселі”.

Так, наприклад, в Обарівській середній школі, Рівненської області вся позапрограмна робота на початку 90-х рр. планувалася за п'ятьма тематичними періодами протягом року: „Моя земля – земля моїх батьків”, „Гортаючи сторінки історії рідного села”, „Моє село, моя школа, мій дім”, „Бабусина світлиця”, „Здрастуй, літо трудове”. Всі тематичні періоди об'єднуються колективними творчими справами [111, арк. 3].

Управлінням освіти Рівненської області протягом 1995-1996 навчального року проведено 43 обласних очно-заочних масових заходів, якими охоплено понад 8 тисяч дітей і підлітків. Серед них традиційним став конкурс екскурсоводів-краєзнавців „Гортаючи сторінки рідного краю”. В плані виконання регіональної програми національного виховання та програми „Творча обдарованість” в цьому навчальному році проведені обласний конкурс юннатів „Мій рідний край – моя земля” та виставку робіт „Щедрість рідної землі”, обласні учнівські конференції „Шевченко і наш край” (до 150-річчя перебування Т.Шевченка на Волині) [112, арк. 3].

Таким чином, Всеукраїнські краєзнавчі експедиції успадкували від радянських кращій досвід вивчення історії свого народу, пам'яток культури та природи, і в той же час, були позбавлені ідеологічних обмежень.

Продовжили свій розвиток у незалежній Україні і такі масові форми позапрограмного шкільного краєзнавства, як олімпіади та конкурси. Вони проводилися щорічно і завдяки їм виявляються обдаровані діти. Наприклад, з ініціативи Головного управління освіти і науки міста Києва, з 2001-2002 навчального року, був започаткований щорічний конкурс юних краєзнавців „Києве мій” для учнів 5 класів загальноосвітніх шкіл. Конкурс проходив у три етапи: шкільний тур, районний і міський. Були розроблені Умови проведення конкурсу та визначені основні завдання конкурсу, які полягали у наступному:

- поглиблення знань з історії, культури та географії рідного міста;

- стимулювання творчого самовдосконалення дітей;

- виявлення та розвиток обдарованих дітей [18, с. 41-42].

Олімпіади і конкурси включають різні види завдань, які залежать від віку і рівня розвитку групи учасників. Це можуть бути вікторини, тести, міні твори, опитування і т.д.

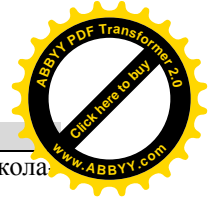
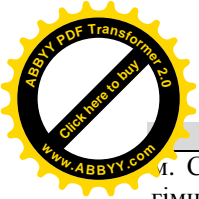
Зміст завдань охоплює як основні питання програм шкільних курсів, так і інші аспекти краєзнавчої підготовки учнів. У запропонованому педагогом із Миколаївщини О.Дзюбою конкурсі „Чи знаєш ти свій рідний край” брали участь три команди по шість учнів. Перше завдання складалося із відповідей на запитання з географії Миколаївської області, другим був конкурс картографів, третім – конкурс геоморфологів [200, с. 25].

Результати олімпіад і конкурсів обов'язково доводяться до їх учасників. Протягом 90-х рр. були розроблені Положення про Малу академію наук та наукові товариства учнів, у яких краєзнавство було представлено як окремий напрям досліджень, за яким проводилися конкурси-захисти робіт, визначалися переможці і призери. Наприклад, у 1994 р. по секції „Краєзнавство” призерами Третього загальнодержавного етапу стали:

1 місце – Іван Монолатій – 7 клас, гімназія ім. М.Грушевського, м. Коломия Івано-Франківської області.

2 місце – 1) Людмила Василик – 11 клас, середня школа № 15 м. Тернопіль; 2) Володимир Рябокучма – 11 клас, середня школа № 2 м. Гайворон Кіровоградської області.

3 місце – 1) Максим Кавун – 10 клас, середня школа № 10 м. Дніпропетровськ; 2) Андрій Левус – 9 клас, середня школа № 3,

и. Стрий Львівської області; 3) Світлана Голдіна – 10 клас, школа-гімназія № 31 м. Полтава [655, арк. 70].

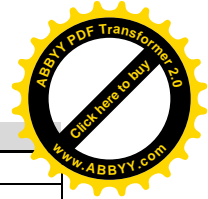
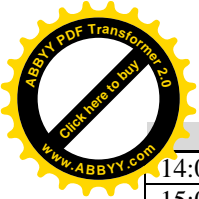
У зв'язку із зростанням інтересу до краєзнавства та збільшенням кількості учнівських робіт, пов'язаних із вивченням рідного краю, у 1999 р. були змінені Умови проведення Всеукраїнського конкурсу захисту науково-дослідницьких робіт учнів, членів Малої академії наук України. На історико-географічному відділенні замість однієї, почало працювати уже дві краєзнавчі секції: „Історичне краєзнавство” та „Географічне краєзнавство” [659, арк. 28].

Про зростання популярності позапрограмного краєзнавства в останні роки свідчить значна кількість загальношкільних заходів. Наприклад, у загальноосвітній школі I-III ступенів № 3 м. Скадовська, Херсонської області, проводився „День туриста-краєзнавця”, у якому брали участь туристські групи учнів 5-8 класів. До складу груп туристів, краєзнавців, екологів входило 12 учнів (з них не менше 3-х дівчат), класний керівник та інструктор-старшокласник (учень 9-10 класу) [2, с. 16]. Програма цього заходу відображена у таблиці 5.4.

Таблиця 5.4.

Програма проведення „Дня туриста-краєзнавця” у загальноосвітній школі I-III ступенів № 3 м. Скадовська, Херсонської області

Час проведення	Зміст		
8:00-8:15	Реєстрація туристських груп, інструктаж з безпеки життєдіяльності		
8:15-8:30	Девізи туристських груп		
8:30-8:45	Акція „Прибери планету”		
	Туристи	Краєзнавці	Екологи
8:45-12:00	Спортивне орієнтування	Краєзнавчий тренінг: - опис погоди за народними прикметами; - знайомі шуми; - геологи-краєзнавці	Екологічний тренінг: - охорона Чорного моря та навколишнього середовища; - основи медичних знань; - лікарські рослини
12:00-13:00	Обід		
13:00-14:00	Конкурс туристської та бардівської пісні		

14:00-15:00	Рухливі народні українські ігри на галявині
15:00-15:20	Конкурс туристського побуту
15:20-15:40	Підбиття підсумків змагань
15:40-16:00	Завершальні організаційні питання

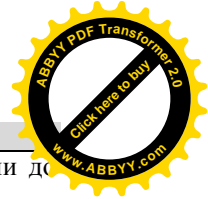
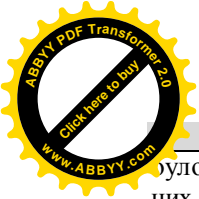
[2, с. 20].

На розвиток моральних, естетичних поглядів, інтересу до свого краю спрямовані такі загальношкільні позапрограмі форми як краєзнавчі вечори і свята. Однією із найважливіших педагогічних вимог до їх проведення є залучення до участі якомога більшої кількості учнів, які повинні отримати можливість проявити свої таланти. Ця вимога потребує диференційованого підходу до кожного школяра, врахування його індивідуальних рис, інтересів і здібностей.

Важливою особливістю цих форм є те, що в основі участі у них дітей лежить не примус, а добровільність. Тому, щоб такі заходи стали масовими, вони повинні бути цікавими. Однією із умов, що викликає інтерес до краєзнавчих вечорів і свят є різноманітність подачі матеріалу. Це може бути і доповідь, і декламування віршів, і зустрічі з відомими особами, і вікторини та конкурси, і елементи мистецтва – спів, музика, інсценування, хореографія. Під час підготовки до таких заходів вчителю необхідно визначити цікаву конкретній віковій групі тему, провести мотивацію учасників, запросити гостей, підготувати оголошення про проведення вечора. Виходячи із зазначених педагогічних вимог учителька зі Львова О.Довганик, у своїй розробці тематичного краєзнавчого свята „Люби і знай свій рідний край”, поєднувала географічний та літературний матеріал. Визначаючи тему даного заходу педагог вказувала: „Готуючись до сьогоднішнього свята, я задумалась і зрозуміла, що багато шкільних предметів виховують у наших дітей почуття любові, гідності і національної гордості до своєї Батьківщини, і одним з таких предметів є географія. Тому сьогодні ми поговоримо про Україну, Львівську область, наше рідне місто Львів, а поезія та пісні нам у цьому допоможуть” [201, с. 27].

Цінність таких педагогічних заходів полягає ще й в тому, що вони несуть у собі елементи суспільно корисної діяльності. При підготовці окремого номера програми в учнів виховується почуття громадського обов'язку, відповідальності перед колективом.

Окрасою багатьох шкіл стають краєзнавчі виставки, експонатами яких є малюнки, фотографії, макети, навчальні посібники та інші вироби, створені учнями. Тематика виставок може охоплювати різні сторони життя регіону. Особливістю фотовиставки у загальноосвітній школі № 66 м. Львова, присвяченої рідному місту

було те, що зображення на фото супроводжувалися запитаннями до них. Ось декілька прикладів:

1. Фото „Головна пошта міста Львова”.

Питання. Чи знаєте ви, яка відстань від головної пошти міста Львова до головної пошти нашої столиці міста Києва?

2. Фото „Пам’ятник Данилу Галицькому”.

Питання. Чи знаєте ви, хто такий Данило Галицький?

3. Фото „Львівський Оперний театр”.

Питання. Чи знаєте ви, чиє ім’я носить оперний театр у Львові і скільки йому років?

4. Фото „Львівський аеропорт”.

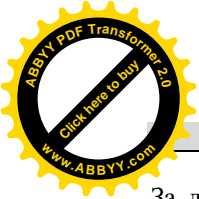
Питання. Чи знаєте ви, у зв’язку з якими подіями наш аеропорт зазнає реконструкції?

5. Фото „Фонтани на площі Ринок”.

Питання. Чи знаєте ви, імена яких богів мають ці скульптури? [201, с. 30].

Певну кризу у своєму розвитку пережили у 90-х рр. і шкільні краєзнавчі музеї. Їх експозиції перестали поповнюватися новими експонатами, більшість музеїв не мала належних фондосховищ, охоронної та протипожежної систем. Керували цією справою учителі переважно на громадських засадах, не маючи ніяких матеріальних стимулів. Крім того, багато музеїв створювалися на попередніх ідеологічних засадах і не змогли перебудувати профіль своєї діяльності у нових умовах. Усе це спричинило значне зменшення кількості шкільних музеїв: якщо у 1991 р. їх налічувалося понад 2100, то у 1998 р. – 1675 [56, с. 12].

Проте, і на сьогоднішній день шкільний краєзнавчий музей залишається однією з кращих форм позапрограмного краєзнавства, яка об’єднує не лише тих дітей, що займаються дослідженням рідного краю, а й усього учнівського колективу. Як відзначав М.Крачило, шкільний музей є однією з форм розвитку творчої самодіяльності і громадської активності учнів у процесі збирання, дослідження, обробки, оформлення і пропаганди матеріалів з історії природи і суспільства, які мають виховну і науково-пізнавальну цінність. Мета і завдання музею – сприяти формуванню в учнів патріотизму, розширенню їхнього світогляду і вихованню пізнавальних інтересів і здібностей, розвитку суспільно-політичної активності, виробленню практичних навичок пошуково-дослідницької роботи, вдосконаленню навчально-виховного процесу. Він є базою для здійснення краєзнавчого принципу у навчанні та вихованні школярів [301, с. 118].

У 1998 р. була завершена відомча реєстрація шкільних музеїв. За даними Міністерства освіти на облік взято більше півтори тисячі музеїв, які знаходяться у системі загальної освіти. Із них 297 – краєзнавчі [659, арк. 48].

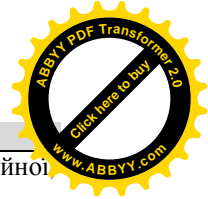
Останнім часом спостерігається стійка позитивна тенденція у розвитку шкільних краєзнавчих музеїв – із розгортанням навчальної та позанавчальної краєзнавчої діяльності збільшується їх кількість, удосконалюється робота, актуалізуються експозиції. Нерідко вони стають центрами краєзнавчої роботи серед населення і відіграють значну культурно-освітню роль, особливо у сільській місцевості. Майже тисячу експонатів, які ілюструють історію села, досягнення народних умільців у кераміці, виробих з дерева, вишивці, писанкарстві, має краєзнавчий музей Буковецької школи, Верховинського району, Івано-Франківської області. На базі його працює народний фольклорний ансамбль [659, арк. 51].

Найбільш поширеними у сучасній школі є комплексні краєзнавчі музеї у яких відображені особливості природи, історії та культури, мистецтва рідного краю. Вони дають можливість організувати різні види діяльності: збір, систематизацію, збереження та демонстрацію краєзнавчої інформації по різних розділах. Наприклад, на базі краєзнавчого музею середньої школи № 31 м. Севастополя працює група „Пам’ять”, учні якої тісно спілкуються з міським об’єднанням пошукових загонів „Долг”, вивчають маловідомі архівні документи, опікуються пам’ятками, беруть участь у пошукових експедиціях [659, арк. 49].

Комплексні музеї є найбільш ефективними з точки зору краєзнавчої роботи тому, що дають можливість будувати навчально-виховний процес на її основі та залучати до вивчення рідного краю більшість учнів і весь педагогічний колектив.

Разом з тим, новим явищем в організації шкільних краєзнавчих музеїв на сучасному етапі є те, що вони будують свої експозиції не лише у відповідності з вимогами навчальних програм для більш глибокого засвоєння основ наук, але й представляють у них типові, характерні для свого краю матеріали. Це дає можливість розкривати перед учнями специфічні риси культури, господарства, побуту свого регіону. Наприклад, систематично йшов пошук нових матеріалів з історії та культури рідного краю для етнографічного музею Луцької гімназії № 14. Під час експедиції до села Милянівичі, Турійського району у 1998 р. учні зібрали оригінальні фольклорні, етнографічні та історичні матеріали. На базі музею проводилися

шкільні заходи, міські та обласні семінари з народознавства, музейної пошукової роботи та фольклорні фестивалі [659, арк. 51].

В основі організаційної структури і керівництва роботою музею лежить принцип самоврядування. Загальне керівництво ним здійснюють директор школи та організатор позакласної роботи, а безпосередньо завідує музеєм керівник, призначений директором з-поміж вчителів-краєзнавців. Спрямовує роботу музею рада, яка обирається на загальних зборах його активу. Структура музею залежить від багатьох чинників і насамперед від його профілю та від кількості зібраного краєзнавчого матеріалу [301, с. 119].

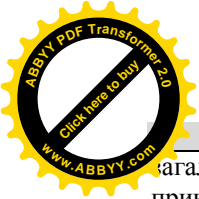
Наявність краєзнавчого музею у школі допомагає поглибити та систематизувати знання учнів; формувати в них потребу в дослідницькій діяльності, національну та соціальну культуру; сприяє творчому розвитку в процесі суспільно корисної роботи та спілкування. Як відзначав М.Крачило: „Створення шкільного краєзнавчого музею – це вища стадія туристично-краєзнавчої роботи школи, а не її завершення. Нові педагогічні завдання вимагають нових форм туристично-краєзнавчої діяльності. Музей повинен бути постійною творчою лабораторією всього шкільного колективу, робота якого будується на основі цілеспрямованості та ініціативи вчителів і учнів [301, с. 125].

Отже, в умовах розбудови сучасної української школи позапрограмне краєзнавство продовжує розвиватися у таких групових та масових формах: гуртки, екскурсії та походи, експедиції, краєзнавчі олімпіади, свята, виставки та музеї. Їх педагогічне значення полягає у тому, що вони сприяють розвитку різних сфер особистості: інтелектуальної, емоційної, мотиваційної.

5.4. Оволодіння школярами соціальним досвідом у процесі краєзнавчої освіти

Краєзнавча освіта створює передумови для оволодіння учнями соціальним досвідом, надає навчанням українознавчої спрямованості. Через ознайомлення з оточенням відбувається засвоєння знань про природу, суспільство, техніку, мистецтво. В результаті цього у свідомості дітей формується наукова картина світу. У такий спосіб має місце засвоєння людського досвіду на когнітивному рівні – як системи знань.

Краєзнавча освіта передбачає оволодіння різними видами знань, які прописані у програмах із шкільних предметів інваріативної та варіативної частин навчального плану. Найбільш поширеною є увага до знань про факти, що відображають реальну дійсність. У програмах цей вид знань відображений здебільшого у вимогах до

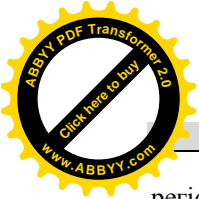

загальноосвітньої підготовки учнів під рубриками „Наводити приклади”, „Називає”. Наприклад, у програмі з біології 2005 р. у темі „Вступ” (7 клас) програма вимагає навести приклади „рослин, що зростають у найближчому оточенні” [412, с. 12]. У темі „Вступ” (8 клас) у цій же програмі записана вимога до учня: „наводить приклади тварин свого регіону” [412, с. 26]. У такий спосіб відбувається відтворення засвоєних фактів.

Краєзнавча робота сприяє оволодінню учнями краєзнавчими термінами і поняттями. З цього приводу М.Крачило відзначав: „Курс фізичної географії у 6 класі вважається фактично першим систематичним курсом географії в школі. До програми курсу входить багато загальних географічних понять. Формування географічних понять відбувається значно легше, коли учні мають відповідні конкретні уявлення про свій край та райони туристських подорожей, одержані в процесі туристично-краєзнавчої роботи. Навіть загальні знання про одиничні об’єкти рідного краю (рівнини, височини і гори, річки, озера тощо) вчитель використовує, головним чином, як основу для формування загальних фізико-географічних понять” [301, с. 88].

Краєзнавство служить основою для синтезу політичних, економічних та культурних понять. Тому обов’язковим моментом краєзнавчих уроків є словникова робота. Ось яке широке коло понять на думку Н.Бурдіної має бути засвоєне дітьми під час вивчення історії Києва у темах „Наш край”: столиця, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, символіка, герб, первісний лад, князь, монархія, віче, слов’яни, поляни, Русь, реформи, язичництво, християнство, православ’я, архітектура, фрески, мозаїки, живопис, феодальна роздробленість, міжусобні війни, монголо-татарська навала, національно-визвольний рух, шляхта, Магдебурзьке право, греко-католицька (уніатська) церква, козацтво, гетьманщина, братства, барокко, українське барокко, класицизм, капіталістичні відносини, меценати, благодійництво, модерн, революція, диктатура, громадянська війна, міське господарство, репресії, голодомор, атеїзм, оборона Києва, окупація, підпілля, плацдарм, форсування, відбудова, житлові масиви, адміністративна реформа [36, с. 37].

У програмі „Історія рідного краю” для загальноосвітніх навчальних закладів Рівненської області, навпаки, загальні поняття використовувалися для характеристики явищ і фактів на території рідного краю. У темі „Рівненщина у складі Польської держави (1921-1939)” (11 клас) вимоги передбачали, що учень „розкриває зміст понять: „парцеляція”, „осадництво” та використовує їх в характеристиці економічного життя краю” [417, с. 63].

Обов'язковому вивченню підлягають власні географічні назви регіону. У програмі з географії 2005 р. у темі „Географія своєї області” (9 клас) вимагалось, щоб учень пояснював „походження назв географічних об'єктів своєї місцевості” [429, с. 61].

Знання про способи діяльності, методи пізнання засвоювалися учнями у ході позанавчальної краєзнавчої діяльності. Так, в „Орієнтовних навчальних програмах туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді”, розроблених Інститутом змісту і методів навчання передбачалося, що члени гуртків повинні „знати методи дослідження історії рідного краю” [379, с. 130].

Порівняння клімату віддалених регіонів планети з місцевим допомагало глибше розкрити загальні принципи і закономірності у формуванні клімату Землі, систематизувати і класифікувати погодні кліматичні поняття. Завдяки застосуванню методу порівняння досягалося зв'язане єдиною тематикою повторення матеріалу, засвоєного учнями у 5 та 6 класах, а також під час вивчення попередніх тем у 7 класі. Відтак розширювалося, поглиблювалося і закріплювалося знання учнів. Разом з тим метод порівняння давав змогу школярам краще засвоїти характерні ознаки клімату, усвідомити та з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, залежності та закономірності [301, с. 96].

Науковий характер вивчення рідного краю сприяє формуванню необхідного загальнотеоретичного рівня уявлень дітей про світ та багатогранність його цінностей. На цьому наголошують М.Костриця та В.Обозний, зазначаючи, що методика краєзнавчих досліджень повинна ґрунтуватися на глибокому вивченні літератури, широких зв'язках і консультаціях із спеціалістами [278, с. 8]. Автори вказують, що, наприклад, при вивченні архітектурних пам'яток застосовуються різні види аналізу:

- історичний, коли пам'ятка розглядається як відображення історичних подій певної епохи;
- історико-художній, коли пам'ятка репрезентує історичний етап розвитку художніх засобів;
- науково-дослідницький, коли характеризуються зміст пам'ятки, використання художніх засобів, матеріалів, техніки;
- краєзнавчий, коли встановлюється, як зафіксоване в пам'ятці матеріальне і духовне життя краю [278, с. 88].

Оціночні знання, що передбачали сформованість норм ставлення до різних явищ життя рідного краю, засвоювалися у процесі систематичних спостережень за живою і неживою природою у курсі „Рідний край”. Учні простежували зв'язок між органічним і

неорганічним світом, зв'язки та взаємодію між компонентами природи. У дітей формувалися уявлення про єдність природи, про тісний взаємозв'язок та взаємодію її елементів, про її безперервну зміну [301, с. 87].

У програмі з географії 2005 р. у темі „Географія своєї області” (9 клас) передбачалося, що оціночні знання будуть відображені у висловлюванні суджень учнів „про шляхи розв'язання існуючих господарських і соціальних проблем” [429, с. 61].

На формування загальнотеоретичного, цілісного сприйняття світу у процесі краєзнавчої роботи вказує і Н.Бурдіна. Вона вважає, що після вивчення в курсі „Історія Києва” його територіального поділу, інфраструктури, економічних та культурних досягнень, системи управління та столичних функцій, в учнів сформується загальне розуміння проблем сучасного міста [36, с. 37].

У краєзнавчій освіті поєднуються дві взаємопов'язані частини навчання: теоретична і практична. Перша передбачає вивчення самого явища, друга – включає ті навички і уміння, які формуються на основі отриманих знань. Таким чином, завдяки краєзнавству відбувається засвоєння найбільш ефективного досвіду діяльності.

Передбачається, що через краєзнавчу освіту в учнів формуються різні рівні умінь. Перший рівень спрямований на виконання дій практичного характеру: уміння користуватися засобами навчання, дослідницькими приладами, проводити вимірювання та фіксувати їх результати.

Наприклад, у програмі з історії 2005 р. у темі „Історія рідного краю 1900-1920-ті рр.” передбачалося, що учень повинен уміти показувати на карті просторові межі краю і описувати особливості адміністративно-територіального устрою, характеризувати на основі карти модернізаційні процеси, події Першої світової війни, української революції та національних змагань, що відбувалися на території краю [237, с. 55].

„Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді” вказували на формування таких практичних умінь: „працювати з картографічним матеріалом; готувати зібраний матеріал для шкільного краєзнавчого музею” [379, с. 130].

У програмі гуртка географічного краєзнавства (автор Є.Копилець) даний рівень умінь передбачав, що його члени зможуть:

– пояснювати поняття „погода” та відмінність погоди від клімату, називати елементи погоди і метеорологічні явища, уміти описувати погоду, розуміти принцип дії метеоприладів, регулярно вести прості спостереження за погодою з фіксацією результатів, знати

зародні прикмети короткострокового передбачення погоди характеризувати клімат краю, його значення для господарсько-культурного життя населення;

- знати назви і розташування найбільших річок краю та річок найближчої місцевості, характеризувати їх режим, значення для життя населення, людський вплив на річки, розрізнити частини річкової долини, уміти проводити гідрологічні спостереження з використанням простих інструментів, мати уявлення про розташування, походження, роль у природі озер та боліт краю, механізм утворення підземних вод і джерел, штучних водойм, заходи зі збереження водних об'єктів [259, с. 37].

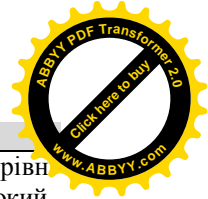
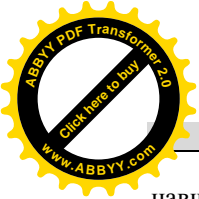
Другий рівень пов'язаний з розумовою діяльністю і включає уміння аналізувати об'єкти, виділяти істотні ознаки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Такі уміння передбачалися у колонці „Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів” з теми „Географія своєї області” курсу „Економічної і соціальної географії України” (9 клас): „учень характеризує природні умови, населення, господарство своєї області; проектує перспективний розвиток області, наносить на карту основні господарські та культурні об'єкти області” [429, с. 61].

Програма факультативного курсу „Екологічне краєзнавство” для учнів 7-8 класів, розроблена учителем з м. Запоріжжя Н.Савчук супроводжувалася сформульованими автором переліком умінь розумової діяльності. Так, тема 4 „Природні умови та природні ресурси області” передбачала, що після її вивчення учні повинні вміти:

- розрізнити форми рельєфу свого краю;
- визначати види корисних копалин;
- давати характеристику кліматичних умов області;
- визначати причини зниження родючості ґрунтів;
- характеризувати органічний світ природних комплексів своєї області [493, с. 17].

Краєзнавча освіта передбачає, що знання учня оцінюються на підставі характеристики його відповіді (елементарна, фрагментарна, неповна, повна, творча), якості (правильність, повнота, осмисленість, глибина, системність, міцність); рівня оволодіння розумовими операціями (вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати).

Уміння і навички оцінюються за ступенем сформованості умінь та навичок (виконує практичні дії за зразком, уміє аналізувати та діяти в нестандартних умовах).

На основі зазначених орієнтирів виділяють чотири рівні навчальних досягнень учнів: початковий, середній, достатній, високий.

Для прикладу розглянемо, як ці рівні представлені у програмі „Історія рідного краю” для загальноосвітніх навчальних закладів Рівненської області:

I. Початковий.

1. Учень може усно відтворити одну-дві події, дати, історичні постаті чи історико-географічні об’єкти;

2. Учень називає кілька подій, дат, історичних постатей або історико-географічних об’єктів; вибирає правильний варіант відповіді із двох запропонованих (на рівні „так-ні”); має загальне уявлення про лічбу часу в історії; визначає послідовність однієї події (на рівні „раніше-пізніше”);

3. Учень може двома-трьома простими реченнями розповісти про історичну подію чи постать; упізнати історичну подію, постать за описом; співвіднести рік зі століттям, століття – з тисячоліттям (на рівні „так-ні”); має загальне уявлення про історичну карту.

II. Середній.

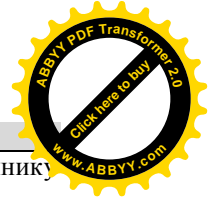
4. Учень може репродуктивно відтворити (у межах чотирьох-шести простих речень) частину навчального матеріалу теми; дати визначення історичних термінів, наведених у тексті підручника або названих учителем; назвати одну-дві основні дати; показати на карті історико-географічні об’єкти;

5. Учень може відтворити основний зміст навчальної теми, відповідаючи на запитання учителя; визначити окремі ознаки історичних понять, назвати основні дати; за допомогою учителя може показати на історичній карті основні місця подій;

6. Учень загалом самостійно відтворює фактичний матеріал теми; може дати стисло характеристику історичній постаті (за алгоритмом), встановити послідовність подій на основі знання їх дат; загалом правильно вживає історичні терміни; може показати на карті місця основних подій, користуватись за допомогою учителя (зразок, пам’ятка, алгоритм) джерелами історичної інформації (наочними і текстовими, що подаються у підручнику).

III. Достатній.

7. Учень загалом послідовно і логічно, самостійно відтворює навчальний матеріал теми, виявляє розуміння історичної термінології, дає загальну характеристику події (причини, наслідки, значення), виокремлює ознаки явищ та процесів; „читає” історичні карти і картосхеми з опорою на їх легенду; встановлює послідовність і

ривалість історичних подій; використовує наведені у підручнику документи як джерело знань;

8.Учень володіє навчальним матеріалом і використовує знання за аналогією, дає загалом правильне визначення історичних понять, аналізує історичні факти на основі їх опису і наочного відображення, порівнює однорідні історичні події та явища, характеризує причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами у межах теми, встановлює синхронність подій у межах теми; використовуючи легенду карти, супроводжує показ історичних об'єктів їх словесним описом.

9.Учень вільно оперує навчальним матеріалом, узагальнює окремі факти і формулює нескладні висновки, обґрунтовує свої висновки конкретними фактами, взятими з підручника (наочних посібників, історичних документів); може дати порівняльну характеристику історичним явищам, визначення поняттям; загалом самостійно встановлює причинно-наслідкові зв'язки; встановлює синхронність подій в межах курсу; може аналізувати зміст історичної карти, узагальнювати та застосовувати набуті знання.

IV.Високий.

10.Учень володіє набутими знаннями та використовує їх для розв'язання нової навчальної проблеми; виявляє розуміння історичних процесів; робить аргументовані висновки; характеризує історичні явища і процеси, використовуючи різні джерела інформації; рецензує відповіді учнів; співставляє і систематизує дані історичних карт і застосовує їх для характеристики подій, явищ, процесів; встановлює синхронність подій вітчизняної та всесвітньої історії;

11.Учень володіє глибокими і міцними знаннями, може вільно висловлювати власні судження та переконливо їх аргументувати; може аналізувати історичну інформацію, співвідносити історичні процеси з періодом (епохою) на основі наукової періодизації історії; має досить міцні навички роботи з історичною картою;

12.Учень у повному обсязі опанував програмовий матеріал; має глибокі й міцні знання, здатний відповідно до вікових особливостей, презентувати власну інтерпретацію (версію, розуміння, оцінку) історичних явищ [417, с. 42-44].

Дані критерії відповідають критеріям навчальних досягнень з історії, оскільки даний курс розглядається як складова історії України.

Краєзнавча освіта сприяє засвоєнню учнями позитивного досвіду емоційно-ціннісного ставлення до оточення. Під цінністю розуміються предмети, явища та їх властивості, значимість яких учень усвідомлює та виявляє до них своє позитивне ставлення. В.Обозний

зважає, що „предметність ціннісної культури, яка є суто духовною реалізується у цінностях естетичних, релігійних, політичних, моральних. Відповідно у освітньо-виховних напрямках – естетичній культурі, праві і політиці, реалізується краєзнавчий зміст, наприклад: у морально-етичних нормах конкретного регіону, які протягом століть створювалися і удосконалювалися”. Науковець стверджує, що головними чинниками народної моралі були повага і любов до вільної праці, створення ідеалів добра, краси, гуманних стосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства тощо [372, с. 103].

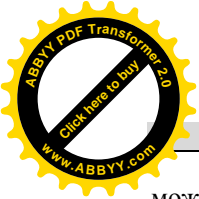
Як зазначає педагог „усі теми має пронизувати усвідомлення внеску населення краю, його визначних особистостей у розвиток української нації, державності, їхнього вкладу до скарбниці світової культури. На висвітлення цих питань можна відвести окремі заняття чи навіть теми. Наприклад, в курсі „Київщинознавство” присутні теми „Київщина арена консолідації української нації”, „Внесок наших земляків у скарбницю світової цивілізації” [560, с. 12].

Перебудова сучасної системи загальної освіти спрямована на підготовку компетентнісної особистості, яка здатна не лише засвоювати знання і уміння, але й поважати традиції і звичаї свого та інших народів, знаходити порозуміння з представниками інших культур. У зв’язку з цим важливого значення набуває полікультурне виховання учнів – освітній процес у якому представлено декілька культур, які відрізняються за мовною чи етнічною ознакою.

Полікультурне виховання має вирішувати завдання формування особистості, яка, з одного боку, здатна сприймати свою національну ідентичність, зберігати власну культуру, а з іншого, розуміє багатомірність світу і визнає співіснування представників різних культур.

Передбачені шкільними програмами краєзнавчі теми спрямовані на ознайомлення учнів з розвитком регіону у окремі історичні періоди, особливістю природних умов та їх впливом на життя людей, діяльністю окремих видатних постатей „малої” батьківщини, побутом та культурою рідного краю. Наприклад, програма з історії орієнтує учителів на те, щоб при вивченні найближчого оточення вони навчали дітей „характеризувати особливості духовного та суспільного життя мешканців краю, порівнюючи з аналогічними явищами та процесами на інших територіях України”. Учні мають „хронологічно співвідносити основні події та історичні процеси в краї з подіями і процесами вітчизняної та європейської історії” [237, с. 55].

Оскільки вивчення історичних періодів рідного краю дає можливість зіставляти місцеві, загальнодержавні та світові події, розкривати їх значення і місце в історичному процесі, то це формує уявлення дітей про багатогранність культур, виховує позитивне ставлення до їх відмінностей, які є основою розвитку людства і самореалізації особистості.

Природні умови (ландшафт, пейзаж, рельєф, кліматичні умови) розглядаються на уроках рідного краю як джерело творчої діяльності і середовище існування людей. Українські дослідники шкільного краєзнавства М.Костриця та В.Обозний вважають, що вивчаючи пам'ятки архітектури доквілля, діти зможуть не тільки розібратися в архітектурному стилі тієї чи іншої епохи, а й побачити, як місцеві природні умови (рельєф, клімат, ґрунт) впливають на архітектурні форми (характер фундаментів і покрівлі, орієнтація і розміри світлових прорізів та ін.). На думку авторів, важливо, щоб учні оцінили, як в архітектурних пам'ятках виявилось вміння відчувати природні властивості місцевих матеріалів, а в структурі художнього образу знаходити звучання місцевих мотивів [278, с. 88].

Вивчення життя і діяльності видатних осіб краю дозволяє проаналізувати систему цінностей у суспільстві на певному історичному відрізку. Шкільна програма передбачає запровадження до змісту навчального матеріалу, наприклад, таких знань: „жителі краю – учасники певних історичних подій”, „здобутки діячів культури краю” [237, с. 64].

Персоніфікація історії у навчальному процесі за допомогою краєзнавчого матеріалу є однією із найважливіших умов для залучення учнів до процесу пізнання. Про особливий розмах та позитивний результат краєзнавчої роботи у цьому напрямі говорить створення шкільних історико-меморіальних музеїв на честь видатних осіб регіону.

Нарешті, вивчення побуту та культури краю дає можливість усвідомити його соціальні традиції. Учні мають навчитися описувати побут, повсякденне життя краю на основі аналізу та узагальнення даних різних джерел інформації (текстів, фрагментів історичної літератури, письмових та речових історичних джерел, ілюстрацій, фондів та експонатів музеїв, історичних пам'яток) [237, с. 65].

При цьому, на думку викладача Київського педагогічного коледжу Н.Бурдіної, реалізується ціла низка міжпредметних зв'язків (з українознавством, історією світової та української культури, образотворчим мистецтвом та ін.), що дає можливість розвивати в учнів вміння аналізувати, порівнювати факти, отримані з різних

джерел, під час вивчення різних предметів, а також розвивати навички самостійної роботи; вміння працювати з додатковою літературою; використовувати отримані знання на практиці; робити самостійні висновки [36, с. 34].

Таким чином, краєзнавча освіта дає можливість оволодіти системою горизонтальних (регіональних, національних і загальнолюдських) та вертикальних (минуле, сучасне) культурних цінностей. Завдяки цьому в учнів формується цілісна картина про середовище у якому вони живуть, а, також, розуміння багатомірності світу.

Вивчення рідного краю у школі створює умови і для інтеграції підростаючого покоління в культури інших народів. Як зазначає українська дослідниця Р.Маньковська, через культурні здобутки краю яскраво прослідковуються особливості, специфічні риси національної культури, які можна розглянути в контексті розвитку світового культурного процесу [327, с. 137].

Крім того, краєзнавство служить основою для розвитку різних рівнів інтегративних процесів. Перш за все це чуттєво-конкретні уявлення, які формуються у процесі знайомства із матеріальною культурою рідного краю. Наприклад, якщо це пам'ятки архітектури, то на думку учителя В.Дерхо, діти повинні описувати основні архітектурні компоненти пам'ятки, а також її зовнішній та внутрішній вигляд [199, с. 21].

За допомогою краєзнавчого матеріалу діти уводяться у стан емоційного „співпереживання” ситуації. Так, педагог із Києва Ю.Войцеховський при вивченні теми „Наш край в роки війни” (історія України, 11 клас) пропонує активно залучати свідчення жителів м. Києва про події тих часів. Зокрема, для більш чіткого усвідомлення умов перебування полонених у таборі по вулиці Керосинній він наводить спогади в'язня цього табору Л.Островського: „Перші п'ять днів тим, хто перебував у таборі, їжі не видавали, а протягом наступних 3-х днів я отримав один раз з півлітра так званої „баланди” – трохи муки, розбавленої водою, і вдруге – кілька грамів капусти. Воду не постачали зовсім. Закриті приміщення табору були настільки забиті людьми, що в них можна було тільки стояти. У багатьох приміщеннях люди задихалися без повітря. Щоденно в таборі помирало до 5 осіб” [46, с. 44].

Нарешті, краєзнавча робота сприяє підготовці дітей до інтеграції в інші культури через синтез різних видів діяльності. Український дослідник шкільного краєзнавства М.Крачило вважає, що серед них доцільно виділити такі: пізнавальну, дослідницьку і

практичну (прикладну). Пізнавальна – пов’язана із спостереженням навколишнього середовища. Характерною особливістю цього виду краєзнавчої роботи є те, що, в процесі її, учні здобувають знання з безпосереднього оточення. Дослідницька діяльність передбачає не пасивне спостереження, а різноманітну активну роботу. Це науковий пошук, відкриття раніше невідомих фактів. У дослідницькій діяльності особливо яскраво виявляється активність учнів, вміння їх самостійно здобувати знання. Практична (прикладна) діяльність виникає і розвивається під впливом цілеспрямованого дослідницького пошуку. Вона формує активне ставлення до навколишньої дійсності, перетворює здобуті в процесі пошуку знання на переконання. В процесі практичної діяльності завдяки єдності емоційних і прикладних чинників інтенсивно формується світогляд [301, 21].

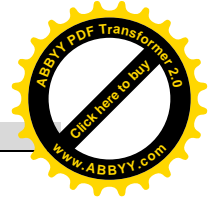
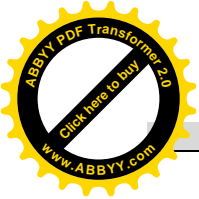
Завдяки краєзнавству відбувається поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом. Самодіяльність учасників краєзнавчої роботи полягає в самостійному вирішенні учнями під керівництвом учителів усіх організаційних питань проведення пошукової роботи і оформлення матеріальних результатів дослідження [278, с. 8].

Важливим є і те, що форми краєзнавчої діяльності сприяють розвитку почуття колективізму, становленню в учнів комунікативної культури, готовності до діалогу, взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Зазначені види діяльності сприяють розвитку самостійності та активності пізнавальних та мотиваційних якостей у молодого покоління, забезпечують розвиток умінь продуктивної взаємодії з носіями інших культур.

Таким чином, вивчення рідного краю сприяє оволодінню системою регіональних, національних і загальнолюдських культурних цінностей. Знайомство з історичними подіями, природою, відомими особами, побутом „малої” батьківщини дає можливість дітям всебічно засвоїти досягнення свого народу, сформувати уявлення про багатогранність культур, розвинути уміння для інтеграції в них, виховати у підростаючого покоління толерантне ставлення до різних культур.

Краєзнавство збагачує навчальний процес різноманітними знаннями, формує у дітей необхідні уміння, розширює досвід спілкування, орієнтацію в різних соціальних сферах. Завдяки цьому школярі отримують можливість для становлення та самореалізації особистості, набувають упевненості в своїх силах.

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз теоретико-методологічних засад шкільного краєзнавства дав можливість осмислити наукове знання про шкільне краєзнавство, дати опис та пояснення його педагогічного і соціального значення як певної предметної галузі відповідно до різних етапів його еволюції.

У дослідженні було з'ясовано, що перші теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства в Україні пов'язані з педагогічними ідеями природовідповідності та народності освіти, які були провідними до 20-х рр. ХХ ст.

В умовах розбудови трудової школи в Україні у 1920-х рр. мета та завдання шкільного краєзнавства були змінені. Замість вивчення природи та пам'яток рідного краю головними об'єктами шкільного краєзнавства стали сучасна трудова діяльність людей, організація роботи підприємств та природні багатства краю.

Протягом 30-50-х рр. краєзнавству було надано нового значення, яке полягало у всебічному сприянні підвищенню якості знань учнів з основ наук. Крім того, з цього періоду почалося перетворення краєзнавства у різновид пропаганди радянського способу життя. У навчальному процесі школи краєзнавство використовувалося у якості методичного прийому.

Після прийняття у 1958 р. закону „Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР” відбулася суттєва концептуальна зміна суті загальної освіти. Її методологічною основою стає ідея встановлення зв'язку знань і умінь з практикою життя найближчого оточення. Як свідчать джерела, краєзнавству знову відводилася особливо значуща роль у навчально-виховному процесі – відбулося відновлення його на засадах загальнопедагогічного принципу, тобто такого, що поширювався на всі сфери життєдіяльності школи.

Починаючи з другої половини 60-х рр. вступила в дію нова концепція змісту освіти. Основним методологічним імперативом стало визнання у якості мети загальної освіти всебічного і гармонійного розвитку особистості. Перехід до цієї концепції обумовив нове розуміння краєзнавства. Його використання у навчально-виховному процесі розглядалося як „краєзнавчий підхід”, тобто спосіб відбору пізнавального та виховного матеріалу у відповідності з темою і завданнями уроку.

У 80-х роках значного поширення набуває термін „туристсько-краєзнавча діяльність”. Ця зміна мала не лише підкреслити єдність

уристичної та краєзнавчої видів діяльності, а й означала певні методологічні метаморфози: пізнавальні завдання, які вирішувалися за допомогою краєзнавства, втрачали свій пріоритет і відходили на задній план у порівнянні із спортивно-оздоровчими.

З переходом до національної системи освіти після здобуття Україною незалежності відбулися суттєві зміни у становищі шкільного краєзнавства. Вперше за весь час свого розвитку воно набуло статусу шкільного предмету і перетворилося у самостійний елемент формування наукових знань, практичних навичок та вмій, ціннісних орієнтацій.

Аналіз теоретичних засад сучасного шкільного краєзнавства дає підстави виділити чотири основні його функції: дидактичну, наукову, діяльнісну, соціалізуючу.

У процесі вивчення джерел уточнено важливу теоретико-методологічну складову шкільного краєзнавства – його поняттєво-термінологічний апарат. Було встановлено, що визначення ключового терміну „шкільне краєзнавство” зводиться до дескриптивного опису його функцій та аспектів і, в той же час, не вказується видова приналежність цього педагогічного феномену.

Нами шкільне краєзнавство, у його сучасному розумінні, визначається як вид педагогічної системи, що має сукупність взаємопов'язаних елементів та володіє рядом функцій і формує особистості учнів на основі діяльності по вивченню та перетворенню території на якій вони проживають.

Концептуальні основи дослідження вибудовано на аналізі системоутворюючих компонентів шкільного краєзнавства, які забезпечують організований і цілеспрямований вплив на розвиток особистості школярів. На нашу думку, до системоутворюючих компонентів шкільного краєзнавства відносяться: цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний та результативний.

2. Історіографія шкільного краєзнавства розуміється у дослідженні як сукупність науково-методичних робіт, у яких розглядаються у тій чи іншій мірі проблеми шкільного краєзнавства.

На всіх досліджуваних етапах науковцями, діячами освіти та учителями оприлюднювалися погляди та практичні поради щодо змісту, форм і методів організації та значення краєзнавства. Саме вони і складають історіографічну базу дослідження.

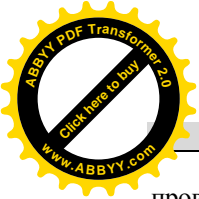
Починаючи із перших повоєнних років краєзнавство знову стає об'єктом науково-педагогічних досліджень. Причиною цього було те, що найближче оточення повернулося до сфери освітньо-виховної діяльності школи. Найважливішими питаннями, до яких зверталися

педагоги у своїх працях, стосувалися розробки принципів та методик шкільного краєзнавства. З'являються перші роботи українських дослідників у яких проводиться історико-педагогічне вивчення шкільного краєзнавства. До особливостей української історіографії цього етапу слід віднести започаткування та регулярний випуск загальноукраїнських краєзнавчих збірників „Краєзнавство у школі” та „З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі”. Аналогічні збірники випускалися у 50-х рр. і обласними інститутами удосконалення учителів. Висвітлення досвіду колег давало можливість учителям ознайомитися із багатогранністю і різнобічністю краєзнавчої діяльності. Завдяки виданню республіканських та обласних збірників учителі отримували значну методичну допомогу у розгортанні краєзнавчої роботи в школі.

Починаючи з кінця 50-х – до середини 60-х рр. характерною особливістю історіографічних процесів стає випуск посібників для учителів відповідно до видів краєзнавства: історичне, географічне, літературне. Серед українських авторів таких посібників слід відзначити М.Лисенка та М.Пасічника. Особливістю даного етапу була поява значимих учительських робіт, які розглядали проблеми краєзнавства. Особливо вагомою є спадщина В.Сухомлинського, який у багатьох своїх роботах доводив необхідність поєднання навчання і виховання з пізнанням найближчого оточення. Широкого розповсюдження набуває і такий історіографічний вид, як навчальна краєзнавча література для школи. Напрямок дисертаційних досліджень у ці роки був пов'язаний з аналізом ролі краєзнавства у вихованні школярів та поєднанні навчання з життям.

У 60-80-х рр. у результаті опрацювання значного досвіду краєзнавчої роботи, з'явилася велика кількість методичних посібників для вчителів. Вони були досить розгалуженими як за своїм предметним змістом (історія, література, географія), так і за напрямками діяльності, які розглядалися (навчальна, позанавчальна). Все більше методисти вдаються не до аспектного, а до комплексного аналізу шкільного краєзнавства. Краєзнавча робота починає розглядатися як різновид педагогічної системи. В умовах розгортання всесоюзних краєзнавчих маршів і експедицій, розпочався випуск методичної літератури спрямованої на організацію участі шкіл у цих заходах. Наприкінці 60-х рр. з'являється новий вид краєзнавчої літератури – навчальні посібники для студентів. Значно зросла кількість публікацій присвячених шкільному краєзнавству на сторінках науково-педагогічних періодичних видань.

У період незалежної України вийшов цілий ряд робіт провідних українських вчених, дослідників шкільного краєзнавства (М.Костриці, М.Крачила, В.Обозного та інших). Особливістю навчальної літератури починаючи з 90-х рр. було те, що у ній краєзнавчій діяльності надавалася нова роль – засобу для усвідомлення учнями своєї національно-культурної приналежності. Зростає у цей період кількість публікацій не лише методичного змісту, а й пов'язаних з аспектами генези шкільного краєзнавства. Після запровадження краєзнавчої освіти у школах України йде розробка та видання такого виду історіографії як навчальні підручники і посібники для учнів та студентів.

3. Становище краєзнавства у системі загальної освіти обумовлювалося закономірностями розвитку суспільства, соціально-політичними умовами та провідними науково-педагогічними концепціями, що склалися у певний час. Саме за цими критеріями нами і виокремлювалися хронологічні проміжки розвитку шкільного краєзнавства.

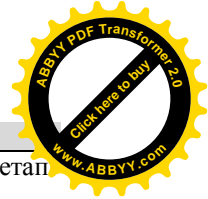
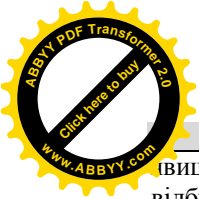
Перший період розвитку шкільного краєзнавства характеризується епізодичним, позасистемним використанням об'єктів довкілля у навчанні і вихованні молоді. Хронологічно він охоплює межі від найдавніших часів і до початку ХХ ст. та поділяється на два етапи:

- перший, від найдавніших часів і до кінця ХVІІІ ст., у ході якого йшов процес накопичення досвіду взаємодії школи і найближчого оточення;

- другий, ХІХ – початок ХХ ст., пов'язаний із початком розробки науково-методичних засад шкільного краєзнавства. На цьому етапі формувалася характерна особливість шкільного краєзнавства України – його взаємозв'язок із принципами народності освіти.

Другий період розвитку шкільного краєзнавства хронологічно охоплює проміжок часу з 1920-х рр. – по сьогоднішній день. У цей період краєзнавство залучається до всіх аспектів педагогічного процесу, що дає підстави розглядати його з одного боку, як самостійну педагогічну систему, а з іншого – як утворюючий компонент загальної системи шкільної освіти. У цьому періоді необхідно виокремити декілька якісно відмінних за часом і змістом етапів.

Перший етап – 1920-ті рр. Краєзнавство стало основою змісту загальної освіти і застосовувалося у якості принципу навчання, який передбачав всебічне залучення місцевого матеріалу до навчально-виховної роботи школи. Об'єктами вивчення були природні і суспільні

вища, трудові процеси, виробничі підприємства. На цьому етапі відбувалося становлення системи шкільного краєзнавства.

Другий етап – 1930-ті – кінець 1950-х рр., розвиток системи шкільного краєзнавства в умовах контрреформи, що передбачала стандартизацію та уніфікацію освіти, відновлення предметно-урочної системи навчання. За цих обставин краєзнавство використовувалося у якості додаткового, службового засобу для кращого засвоєння знань учнями.

Третій етап – кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр. Після прийняття „Закону про зміцнення зв'язку школи з життям” краєзнавство знову починає визначати зміст навчально-виховної роботи школи, набуває статусу загальнопедагогічного принципу. Особливо популярними стали масові краєзнавчі заходи – походи, експедиції та екскурсії по рідному краю. До краєзнавчої роботи були залучені усі учні загальноосвітніх шкіл.

Четвертий етап – друга половина 1960-х – кінець 1980-х рр. В умовах переходу до загальної середньої освіти краєзнавство залишалося важливим елементом діяльності школи. Наявність у програмах ряду шкільних предметів краєзнавчих тем (географія, історія) та запровадження факультативів з вивчення рідного краю, закріпило за краєзнавством становище самостійної частини змісту навчання.

П'ятий етап – починається з 1991 р. і триває до сьогодні. Після встановлення державної незалежності України у загальноосвітніх школах запроваджується краєзнавча освіта. Завдяки їй відбувається актуалізація регіональних етнокультурних компонентів навчально-виховного процесу, їх гармонійне поєднання із загальнодержавними, цілеспрямована соціалізація індивіда та полікультурне виховання дітей.

4. Дослідженням встановлено, що мета, зміст та структура шкільного краєзнавства у освітньому процесі школи визначалися нормативно-правовими актами, інструктивними матеріалами, шкільними програмами, які регламентували освітню діяльність.

Програми шкільних предметів другої половини 40-х – 50-х рр. були орієнтовані на визначення систематизованих знань, обов'язкових для засвоєння, та на забезпечення політехнічної підготовки підростаючого покоління. Цим визначався зміст та обсяг краєзнавчого компоненту у програмах. Засвоєння учнями знань відбувалося на основі такої краєзнавчої діяльності: практичних робіт, екскурсій, спостережень за природним і суспільним життям. В умовах переходу до загальної 7-річної школи та посилення політехнізації у 50-х рр.,

програми збільшували кількість годин на вказані види краєзнавчої діяльності. Отже, можна констатувати, що характерною особливістю даного етапу була тенденція до поступового зростання обсягу краєзнавчого матеріалу у шкільних програмах. Програми окремих шкільних предметів передбачали проведення самостійних краєзнавчих уроків (наприклад, „Своя область”, у курсі географії). У той же час, аналіз програм по основним предметам школи дозволяє зробити висновок про те, що відомості про рідний край розглядалися лише як засіб конкретизації, ілюстрації, а не як самостійний об’єкт пізнання.

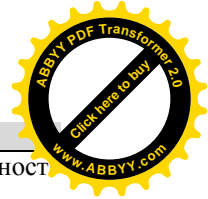
Прийнятий у грудні 1958 р. закон „Про зміцнення зв’язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (грудень 1958 р.) та відповідний Закон Верховної Ради УРСР посилили увагу педагогічної думки до можливостей краєзнавства у поєднанні теорії і практики у навчальному процесі. Термін „зв’язок школи з життям” розумівся у тому числі і як встановлення зв’язку між навчанням і життям місцевого краю та життєвим досвідом учнів. Це знайшло своє відображення у програмах шкільних предметів, зміст яких передбачав творчу краєзнавчу роботу учнів у ході отримання і застосування знань. Відновлення краєзнавства на засадах загальнопедагогічного принципу передбачало обов’язкове включення краєзнавчих тем та видів діяльності до шкільних програм. Використання краєзнавства, з одного боку, повинно було привести до розуміння питань програми, а з іншого – сприяти поглибленню та усвідомленню учнями місцевих природних та суспільних явищ. Разом з тим, аналіз шкільних програм даного періоду дозволяє зробити висновок про те, що краєзнавчий матеріал був представлений у них дискретно, у вигляді окремих, мало пов’язаних між собою питань. Це позбавляло можливості сформувати цілісне уявлення в учнів про свій край. Домінувала однобічність краєзнавчого матеріалу у програмах – переважно він стосувався природних та соціально-економічних характеристик регіону, тоді як культура, етнографічне, народознавче спрямування представлені не були.

Намічений наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. курс на завершення переходу до загальної середньої обов’язкової освіти передбачав суттєві змістові та структурні зміни, які стосувалися і шкільного краєзнавства. Вони були обумовлені переходом на нові навчальні програми, орієнтовані повніше відображати досягнення науки, техніки і культури. Збільшувався час на проведення практичних робіт та екскурсій, посилювалася увага до питань формування в учнів практичних умінь і навичок. Особливе значення мало уведення до шкільної програми з історії тем „Наш край”. У такий спосіб

краєзнавство перетворювалося із допоміжного засобу опрацювання окремих питань програми у обов'язкову частину навчального процесу та самостійний об'єкт вивчення. Це давало можливість сформувати в учнів цілісну систему уявлень про історичний розвиток свого регіону. З метою диференціації навчання у другій половині 60-х рр. були запроваджені факультативи. За своїм змістом факультативні курси поділялися на ті, що були спрямовані на вивчення виключно найближчого оточення, і ті, у яких краєзнавчий компонент виступав у якості дидактичного матеріалу. Факультативи збудовані на основі краєзнавства були наукового, природоохоронного або профорієнтаційного спрямування. Завдяки запровадженню тем з історії рідного краю до шкільного курсу вітчизняної історії, вивченню проблем охорони природи у курсі біології та географії, появи краєзнавчих факультативів відбулося суттєве розширення навчальної бази шкільного краєзнавства в межах усієї України. Протягом 60-80-х рр. була остаточно сформована модель структурування та змісту краєзнавства у шкільних програмах. Воно, з одного боку, доповнювало знання основ наук, а з іншого, стає самостійною змістовою одиницею.

З відродженням державної незалежності відбувся перехід до краєзнавчої освіти за рахунок уведення обов'язкового краєзнавчого курсу „Рідний край”, збереження тем „Наш край”, „Своя область” у програмах предметів інваріативної частини навчального плану, збільшення кількості краєзнавчих факультативів та появи краєзнавчих курсів у варіативній частині навчального плану. Розпочався процес оновлення змісту краєзнавства. До нього включаються раніше заборонені теми, пов'язані з релігійними, генеалогічними дослідженнями, окремими історичними подіями та особами. Інформація, яка раніше замовчувалася і не підлягала аналізу стає доступною. Відійшло у минуле обов'язкове вивчення революційних та комуністичних традицій. Разом з тим, не дивлячись на багатогранність використання краєзнавчого матеріалу у шкільних програмах спостерігається відсутність єдиних методологічних підходів до відбору його змісту та умов реалізації. Інформація про рідний край носить розрізнений характер, представлений у вигляді окремих логічно малопоеднаних курсів, що позбавляє краєзнавчу освіту концептуальної цілісності. У цілому, можемо констатувати, що до 2005 р. краєзнавча освіта розвивалася достатньо динамічно. Вона стає важливим складовим компонентом Державних стандартів. Проте, вже на кінець першого десятиліття ХХ ст. у програмах предметів інваріативної частини навчального плану спостерігається процес згортання краєзнавчої освіти. Вона все більше переноситься до

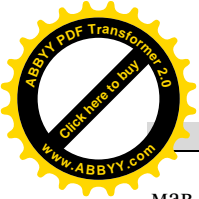
варіативної частини навчальних планів, що рівнозначно другорядності цієї освіти.

5. У ході дослідження було з'ясовано, що функціонування системи краєзнавчої роботи у 40-50-х рр. відбувалося в умовах пануючого на той час у загальноосвітній школі пояснювально-ілюстративного виду та класно-урочної форми навчання. Основними методами вважалися словесні, наочні і практичні. Краєзнавство, як методичний прийом застосовувався у кожній із трьох зазначених груп методів.

Використання краєзнавства у якості методичного прийому забезпечувало формування знань на трьох рівнях: перцептивному – коли основою знання було чуттєве, наочне сприйняття об'єктів рідного краю; вербальному – знання учнів набували повноти завдяки тому, що доповнювалися словесною краєзнавчою інформацією; практичному – у якому головна роль відіграла безпосередня взаємодія з об'єктами довкілля. Знайомство учнів з рідним краєм відбувалося шляхом використання простих візуальних засобів: реальних об'єктів, гербаріїв, колекцій, місцевих карт та інше. Систематичне використання краєзнавства сприяло поєднанню усіх методів навчання у єдине ціле та поліпшенню побудови уроків. Взаємодія загального і краєзнавчого матеріалу здійснювалася у навчальному процесі таким чином, щоб останній органічно доповнював систему знань і не відкладався у свідомості дітей як самостійна змістова одиниця.

У кінці 50-х – середині 60-х рр. у якості загальнопедагогічного принципу краєзнавство виступало одним із регуляторів навчального процесу. Він передбачав, що:

- навчання уже з початкової школи мало будуватися з урахуванням життєвого досвіду дітей;
- логічне поєднання навчального матеріалу відбувалося на основі дидактичного правила від одиничного – до загального, коли на місцевому, знайомому учням матеріалі розкривалися загальні наукові положення;
- уміле поєднання місцевого матеріалу із темами програми дозволяло будувати навчання не на словесних схемах, а на спостереженні справжньої дійсності, відповідно до життєвих потреб;
- основними засобами вивчення рідного краю виступали природні, історико-культурні, виробничі об'єкти; моделі, карти, гербарії та ін.;

- запорукою належного теоретичного рівня підготовки дітей мав бути органічний зв'язок між програмним матеріалом, що вивчався на уроці, та науковими досягненнями, втіленими у житті рідного краю;

- оточуюча дійсність виступала не лише у якості джерела знань, а була об'єктом їх практичного застосування.

У навчальному процесі 60-80-х рр. краєзнавство використовувалося у якості певного методичного підходу до відбору навчального матеріалу з метою реалізації ідей індивідуалізації, диференціації та активізації навчання. За допомогою краєзнавчого підходу учителі могли підбирати необхідний дидактичний матеріал та способи його уведення для створення проблемних завдань. Найбільш розповсюдженим був прийом, за яким учні шляхом самостійної роботи мали доповнити загальнонавчальний матеріал місцевими фактами. Дослідницька діяльність у процесі краєзнавчої роботи спрямовувалася на наукове підтвердження основних ідей шкільних курсів. Характерною особливістю даного етапу було те, що поруч із простими засобами надання краєзнавчої інформації, почалося використання і складних – механізованих. Краєзнавчий підхід у викладанні шкільних предметів, перетворення краєзнавства у самостійну змістову одиницю окремих програм, обумовили розробку та видання краєзнавчої навчальної літератури для учнів.

Освітній потенціал краєзнавства у навчальному процесі сучасної школи використовується на трьох рівнях:

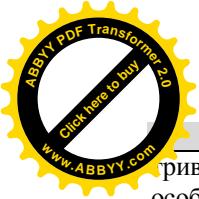
- як додатковий матеріал для більш ефективного засвоєння загальнонавчального;

- як основний об'єкт для вивчення відповідно до галузей науки (шкільних предметів) (історія краю, географія краю, література краю і т.д.);

- як основний об'єкт для вивчення на основі інтегративного поєднання різних наук (комплексне вивчення регіону).

На першому рівні краєзнавство традиційно використовувалося і на попередніх етапах свого розвитку. Воно сприяє поєднанню навчання з життям, допомагає вивести його за межі заформалізованої класно-урочної схеми. Використання краєзнавства, як основного об'єкту для вивчення на предметній та інтегративній основі свідчить про те, що воно стало самостійним компонентом загальної освіти. Для його опрацювання застосовуються сучасні дидактичні види, форми та методи навчання, триває процес удосконалення засобів навчання.

6. У процесі дослідження було виявлено, що позакласна краєзнавча робота підпорядковувалася і доповнювала навчальну. Її перевага полягала в тому, що вона не мала жорстких обмежень у

ривалості проведення краєзнавчих заходів. Важливою педагогічною особливістю позакласної краєзнавчої роботи було те, що вона дозволяла враховувати та задовольняти особисті навчальні інтереси школярів.

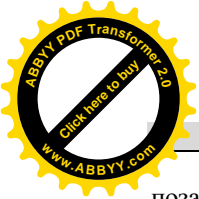
Позакласна краєзнавча робота у другій половині 40-х – 50-х рр. проводилася в індивідуальних, групових і масових організаційних формах. Найбільш поширеною формою індивідуальної краєзнавчої роботи було виконання завдань, що давалися вчителями у зв'язку з вивченням програмного матеріалу. Здебільшого вони мали разовий епізодичний характер. Серед групових форм провідне місце належало краєзнавчим гурткам. Їх діяльність спрямовувалася переважно на доповнення загальних знань, передбачених навчальною програмою. До планів роботи гуртків включалися або найбільш складні питання шкільної програми, або ті, що недостатньо розкривалися на уроках. Разом з тим, позакласна гурткова робота давала можливість дітям та учителям розглядати рідний край, як самостійний об'єкт дослідження. Масові форми позакласної краєзнавчої роботи запроваджувалися з урахуванням специфіки власного регіону, наявності важливих краєзнавчих об'єктів. На даному етапі позакласна краєзнавча робота учнів спрямовувалася на виконання навчальних програм, або на ліквідацію прогалин у знаннях, проводилася переважно за ініціативою учителів і без чіткої системи.

У 1958-1965 рр. відбулися суттєві зміни у змісті та формах організації позакласної краєзнавчої роботи. На перше місце у її змісті ставилися питання практичного, народногосподарського значення: ознайомлення з промисловістю і сільським господарством краю, пошук корисних копалин, проведення фенологічних спостережень і так далі. Розвиток позакласної роботи обумовив перехід до більш складних форм її організації. На зміну тематичним гурткам приходили комплексні, а їх у свою чергу змінювали краєзнавчі товариства. Новим явищем була поява активних форм позакласної краєзнавчої роботи школярів: олімпіад, вікторин, конференцій. Вони дозволяли організувати обмін думок, сприяли формуванню умінь досліджувати дійсність та відстоювати свою точку зору. Був започаткований рух червоних слідопитів. Значні зміни відбулися у масових формах позакласної краєзнавчої роботи. Замість традиційних походів і екскурсій запроваджуються регулярні всесоюзні експедиції піонерів і школярів. Використання поняття „експедиція” замість традиційного „похід”, означало не просто термінологічну реконструкцію, а якісну перебудову в методиці позакласного краєзнавства. У такий спосіб було здійснено перехід від методу спостереження до дослідницького

методу. Експедиції мали на меті об'єднати учнів усієї школи, району області, республіки для вивчення рідного краю по одній або декільком темам та надавали можливість обмінюватися досвідом цього вивчення. Така діяльність спрямовувалася на поліпшення ідейно-політичного виховання молоді, розширяла коло її інтересів, збагачувала новими знаннями, уміннями, яскравими емоціями.

Позапрограмне краєзнавство протягом 60-80-х рр. розвивалося у групових і масових формах. У зв'язку з тим, що широкого розповсюдження набув процес виокремлення видів краєзнавства на основі областей наукових знань, зросла роль та кількість краєзнавчих гуртків. Їх створення будувалося за предметним принципом. Найбільш поширеними у школах були історичні, географічні, літературні краєзнавчі гуртки. Основна діяльність гуртків спрямовувалася на доповнення знань, здобутих у процесі навчання, та дослідження нових фактів і явищ. Продовжували свій розвиток у 60-80-ті рр. і краєзнавчі товариства та клуби. Від гуртків вони відрізнялись не тільки більшою кількістю членів, але й розгалуженою внутрішньою структурою, масштабністю цілей і завдань, активною участю у громадському житті школи, міста, села. Помітним явищем позапрограмного краєзнавства стала діяльність загонів червоних слідопитів. Вони були створені у кожній піонерській організації. Ці загани об'єднували або дітей одного віку (окремий клас утворював самостійний загін), або існували зведені загани (склалися з пошукових груп різних класів). Продовжувався розвиток масових форм позапрограмного краєзнавства. Діти брали участь у природоохоронних заходах, займалися благоустроєм шкільної садиби і населеного пункту, шефствували над культурними установами, матеріальними пам'ятниками. Тривало у 60-80-х рр. проведення Всесоюзних експедицій піонерів і школярів, приурочених до знаменних дат і пам'ятних подій у політичному та революційному житті країни. Перетворення краєзнавства у засіб комуністичного виховання молоді з одного боку, значно обмежувало його просвітницьку і розвивальну роль, але з іншого надавало статусу обов'язкового елементу позапрограмної діяльності школи. Для виконання завдань експедиції кожна школа створювала експедиційні загани. Як низові організаційні структури, вони доповнювали традиційні для школи краєзнавчі колективи – гуртки, товариства, клуби. Однією з форм творчої самодіяльності та громадської активності учнів залишався краєзнавчий музей. Краєзнавчі музеї, чії експозиції містили цікавий та різнобічний матеріал та були оформлені на належному науковому і методичному рівні, отримували звання народних.

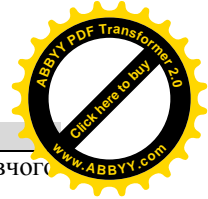
В умовах розбудови сучасної української школи позапрограмне краєзнавство продовжує розвиватися у традиційних групових та масових формах: гуртки, екскурсії та походи, експедиції, краєзнавчі олімпіади, свята, виставки та музеї. В останні роки спостерігається розширення тематики роботи форм позапрограмного краєзнавства, відхід від орієнтації тільки на проблеми навчальних предметів. Діти досліджують характерні, специфічні риси культури, господарства, побуту свого регіону. Важливою особливістю діяльності цих форм є те, що в основі участі в них школярів лежать не примус та директивні вимоги по забезпеченню якомога більшої масовості, а добровільність, бажання самих дітей.

7. Здійснений аналіз результатів краєзнавчої роботи дає підстави стверджувати, що загальна освіта у 40-50-х рр. була орієнтована на забезпечення необхідного рівня засвоєння систематизованих знань про природу, суспільство, техніку, культуру, які зумовлювали адаптацію учнів до подальшого навчання і життя. Шкільні знання пов'язували не з відкриттям нових теоретичних ідей, а з пізнанням того, що вже здобуто в науці і, що потрібно навчитися застосовувати дітям. Краєзнавство не було самостійним предметом вивчення у школі, відповідно не передбачалися і окремі вимоги до засвоєння краєзнавчих знань. Система краєзнавчої роботи спрямовувалася на формування інтересу та позитивного ставлення учнів до навчального матеріалу, міцне засвоєння його у свідомості та здатність застосовувати у реальному житті.

Використання краєзнавства у якості методичного прийому забезпечувало:

- наочне знайомство з науковими фактами та явищами;
- зв'язок теоретичного матеріалу із його наочно-чуттєвим сприйняттям і на цій основі краще оволодіння науковою термінологією;
- доступне пояснення виробничих процесів;
- інтерес до знань та формування потреби у їх засвоєнні.

В умовах концепції поєднання школи з життям (кінець 50-х – середина 60-х рр.) результати навчання оцінювалися не з позицій формального оволодіння знаннями, а з точки зору того, як вони допомагали виконанню практичних завдань. Це передбачало формування в учнів репродуктивного та творчого видів діяльності. Краєзнавство сприяло розвитку репродуктивної діяльності на рівні таких розумово-практичних операцій: сприйняття, засвоєння і закріплення. Розвиток творчої діяльності учнів відбувався у процесі самостійної краєзнавчої роботи та створення нового, оригінального,

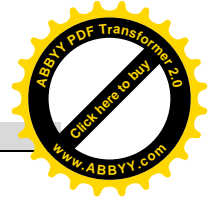
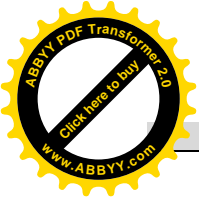
суспільно-цінного матеріального або духовного краєзнавчого продукту.

Форми, методи і засоби краєзнавчої роботи у 60-80-ті рр. підпорядковувалися ідеї єдності навчання, розвитку і виховання. Краєзнавство дозволяло побудувати педагогічний процес у цілому ряді предметів (географія, література, історія, біологія) на основі безпосереднього сприйняття досліджуваних об'єктів. Це давало можливість учням отримати синтетичні цілісні знання. Краєзнавство сприяло більш ефективному засвоєнню знань ще й завдяки тому, що перетворювало методи науки у методи навчання. У 80-х рр. краєзнавство перестало розглядатися лише як засіб засвоєння загальних знань і перетворилося у складову знань по предмету. Воно стає однією із цілей навчання і результатом навчального процесу. У результаті краєзнавчої роботи в учнів формувалися різні типи умінь: практичні, пізнавальні, теоретичні.

Краєзнавча освіта на сучасному етапі сприяє оволодінню підростаючим поколінням когнітивним, практичним та ціннісним досвідом і тим самим формує творчу особистість з необхідними життєвими компетентностями. У процесі вивчення рідного краю відбувається засвоєння різних видів знань: фактів та явищ, що відображають реальну дійсність; термінів і понять; способів діяльності та методів пізнання; норм ставлення до різних явищ життя (оцінні знання).

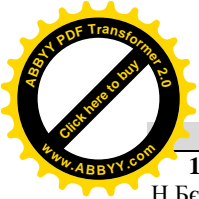
Оволодіння практичним досвідом у процесі краєзнавчої освіти передбачає формування навичок і умінь на основі отриманих знань. Уміння і навички оцінюються за ступенем їх сформованості: учнем виконуються практичні дії за зразком, або здійснюється аналіз та проводиться дія в змінених умовах. Краєзнавча освіта сприяє оволодінню системою горизонтальних (регіональних, національних і загальнолюдських) та вертикальних (минуле, сучасне) культурних цінностей.

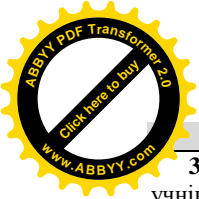

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

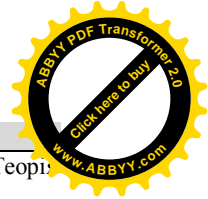
1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира : Методологические проблемы / А.Н.Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
2. Адзима Т. День туриста-краєзнавця / Т.Адзима, І.Беглецова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – № 35. – С. 16-20.
3. Адрианов В.М. Из опыта патриотического воспитания на краеведческом материале / В.М.Адрианов, В.С.Костюк // Физика в школе. – 1977. – № 1. – С. 21-23.
4. Актуальные вопросы методики обучения истории в средних школах : Пособие для учителей / [под ред. А.Г. Колоскова]. – М. : Просвещение, 1984. – 272 с.
5. Александров А.И. Краеведческая работа по Ленинской тематике / А.И.Александров // Преподавание истории в школе. – 1972. – № 2. – С. 58-61.
6. Андреевская Н.В. Очерки методики истории : V-VII кл. / Н.В.Андреевская. – Л. : Учпедгиз, 1958. – 288 с.
7. Аппарович Н.И. Место кабинета истории и обществоведения в учебно-воспитательной работе / Н.И.Аппарович, Д.И.Полторак // Преподавание истории в школе. – 1973. – № 3. – С. 57-63.
8. Ашурков В.Н. Историческое краеведение : Учебное пособие для студентов исторических факультетов пединститутов / В.Н.Ашурков, Д.В.Кацюба, Г.Н.Матюшин [под ред. Г.Н. Матюшина]. – М : Просвещение, 1980. – 192 с.
9. Бабакова Т.А. Педагогические основы школьного экологического краеведения / Т.А.Бабакова. – Петрозаводск : ПетрГУ, 2001. – 191 с.
10. Бакулин В.М. Методические аспекты экскурсионной деятельности / В.М.Бакулин // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 10. – С. 69-73.
11. Балацкий Л. Об'єкт дослідження – рідне село / Л.Балацкий // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 11. – С. 20.
12. Барков А. С. Вопросы методики и истории географии : избр. работы / А.С.Барков. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. – 263 с.
13. Белей Д.І. Краєзнавчий матеріал на уроках історії в IV класі / Д.І.Белей // Радянська школа. – 1984. – № 11. – С. 31-34.
14. Белов А.В. Новые подходы к изучению местной истории и использование краеведческого материала в школе / А.В.Белов // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 10. – С. 47-49.
15. Бенедюк В.В. Організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи (V-IX класи) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика викладання” / В.В.Бенедюк. – К., 1999. – 19 с.
16. Бескоровайный И.И. Школьное краеведение как средство повышения качества знаний и политехнической подготовки учащихся : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / И.И.Бескоровайный. – М., 1961. – 19 с.

17. Белікова Н. Експерсії в природу і практичні роботи на місцевості Н.Белікова, Е.Ковалевич, М.Стрижак // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 45. – С. 12-23.
18. Белкіна Є. Конкурс юних краєзнавців „Кіеве мій” / Є.Белкіна // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 29-30. – С. 41-47.
19. Білоусько О.А. Історія рідного краю в нову добу в контексті національної та всесвітньої історії [електронний ресурс] / О.А.Білоусько. – Режим доступу : <http://history.vn.ua/article/5.html>.
20. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVIII століття) : Пробний підручник для 8 класу загальноосвітньої школи / О.А.Білоусько, В.О.Мокляк. – Полтава : Оріяна, 2003. – 264 с.
21. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) : Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / О.А.Білоусько, В.І.Мирошніченко. – Полтава : Оріяна, 2003. – 264 с.
22. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В.Блауберг, Э.Г.Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
23. Бондаренко С. Шкільні краєзнавчі експерсії / С.Бондаренко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 8. – С. 11-18.
24. Бондаренко Т.Є. Формування національної самосвідомості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі краєзнавчої роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Т.Є.Бондаренко. – К., 2008. – 20 с.
25. Бородай А.А. Внеклассная работа по изучению природы родного края как средство формирования познавательной активности подростков : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / А.А.Бородай. – М., 1975. – 23 с.
26. Бровченко І.Ю. Історичне краєзнавство : посібник для студентів спеціальності 7.030301 „Історія” денної форми навч. / І.Ю.Бровченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 106 с.
27. Бугайова О. Система краєзнавчої роботи в сільській школі / О.Бугайова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 11. – С. 21-23.
28. Бугрій В. Всесоюзна туристсько-краєзнавча експедиція „Моя Батьківщина СРСР” та участь у ній школярів України / В.Бугрій // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 20. – С. 13-16.
29. Бугрій В.С. Краєзнавчий компонент у факультативних курсах загальноосвітньої школи України (60-80 рр. XX ст.) / В.С.Бугрій // Теорія та методика навчання та виховання : Збірник наукових праць / за редакцією член.-кор. НАПН України А.В.Троцько. – Харків : 2011. – Вип. 27. – С. 14-21.
30. Бугрій В.С. Краєзнавство як засіб зв'язку української загальноосвітньої школи з життям (кінець 50-х – 60-ті рр. XX ст.) / В.С.Бугрій // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія. – 36 статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 30. – Ч. 1. – С. 27-32.

31. Бугрій В. Масові форми організації позаурочної краєзнавчої роботи учнів загальноосвітніх шкіл України у 50-60-х рр. XX ст. / В.Бугрій // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 4 (113). – С.65-67.
32. Бугрій В.С. Системний підхід як методологічна основа вивчення шкільного краєзнавства / В.С.Бугрій // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. Науковий журнал. – 2011. – № 3 (13). – Суми, СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2011. – С. 160-166.
33. Бугрій В.С. Туристично-краєзнавча діяльність у педагогічному процесі сучасної української школи / В.С. Бугрій // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький : ПП „СКД”, 2009. – 339 с. – С. 29-31.
34. Бугрій В.С. Уроки з історії нашого краю у 5 класі загальноосвітніх навчальних закладів (на матеріалах історії Сумщини) : Методичний посібник для учителів / В.С.Бугрій. – Суми : СДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – 40 с.
35. Бугрій В.С. Форми і методи краєзнавчої роботи у сучасній українській школі / В.С.Бугрій // Педагогічні науки : Збірник наукових праць. – Суми, СДПУ ім. А.Макаренка, 2009. – С. 105-112.
36. Бурдіна Н. Історія Києва в школі / Н.Бурдіна // Історія в школі. – 2002. – № 9. – С. 34-37. Бущик Л.П. Очерки развития школьного исторического образования в СССР / Л.П.Бущик. – М. : АПН РСФСР, 1961. – 540 с.
37. В похід по рідному краю : з досвіду роботи. – Вінниця, 1957. – 37 с.
38. Вагин А.А. Методика обучения истории в школе / А.А.Вагин. – М. : Педагогика, 1972. – 351 с.
39. Вайчулис В. Использование краеведческого материала в военно-патриотическом воспитании / В.Вайчулис, В.Микутавичус // Преподавание истории в школе. – 1973. – № 5. – С. 57-59.
40. Васильева З.И. Связь теории с практикой в процессе преподавания ботаники в сельской школе / З.И.Васильева // Биология в школе. – 1972. – № 1. – С. 19-25.
41. Вахліс К. У поході – школярі / К.Вахліс, Г.Ільницький, А.Песчанський А. – К. : Здоров'я, 1970. – 163 с.
42. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 3-21.
43. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 3-26.
44. Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-му класі : Метод. посібник учителям історії. – Чернігів : Обл. друкарня, 1962. – 64 с.
45. Внеклассная работа по истории. Пособие для учителей / [сост. Д.В.Коцюба]. – М. : Просвещение, 1975. – 192 с.
46. Войцеховський Ю. Київ в роки війни / Ю.Войцеховський // Історія в школі. – 2002. – № 9. – С. 40-48.
47. Волинець І.М. Методика вивчення літературного краєзнавства в курсі зарубіжної літератури у старших класах загальноосвітньої школи :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання” / І.М.Волинець. – К., 2008. – 21 с.

48. Воробйова Р.М. Минуле твого краю, твій родовід : інтегрований урок з географії рідного краю та української мови у 5 класі / Р.М.Воробйова // Все для вчителя. – 2001. – № 34. – С. 11-13.

49. Гаврилюк Ж. Фрагмент уроку-екскурсії „Історична топоніміка Києва” / Ж.Гаврилюк // Історія в школі. – 2002. – № 9. – С. 38-40.

50. Гаврюшин Н.К. Сокровища у порога : естетическое воспитание в краеведческой работе. Книга для учителя / Н.К.Гаврюшин. – М. : Просвещение, 1982. – 128 с.

51. Галузинський В.М. Педагогіка : теорія та історія. Навчальний посібник / В.М.Галузинський, М.Б.Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.

52. Гарбуз Т. Краєзнавство і трудова школа / Т.Гарбуз // Радянська освіта. – 1925. – № 3. – С. 46-50.

53. Географія і краєзнавство в школі / [за ред. М.П. Откаленка]. – К. : Радянська школа, 1971. – 144 с.

54. Герасимов В.П. Краеведческие музеи и школа : Методическое пособие / В.П.Герасимов, З.А.Огрызко. – М., 1965. – 30 с.

55. Гісем О. Україна під час Другої світової війни (1939-1945) / О.Гісем, О.Мартинюк // Історія в школі. – 2002. – № 8. – С. 31-43.

56. Голуб А.І. Проблеми сучасного шкільного краєзнавства : історико-методологічний аспект / А.І.Голуб, С.В.Лобанова // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць. – Вип. 2. – Д. : Вид-во ДНУ, 2005. – С. 5-16.

57. Гоноровский П.А. Краеведческий материал на уроках истории СССР в начальной и средней школе / П.А.Гоноровский. – Тамбов : Тамбовская правда, 1953. – 64 с.

58. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С.У.Гончаренко; [гол. ред. С. Головка]. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.

59. Горбик В.О. До питання про районування України / В.О.Горбик, П.І.Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 3-12.

60. Горева К.П. Изучение родного города в курсе географии СССР / К.П.Горева. – М. : Учпедгиз, 1962. – 96 с.

61. Гришина Г.А. Краеведческий материал как средство развития познавательной и творческой деятельности школьников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / Г.А.Гришина. – Челябинск, 1978. – 18 с.

62. Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М.М.Грищенко. – К. : Радянська школа, 1960. – 143 с.

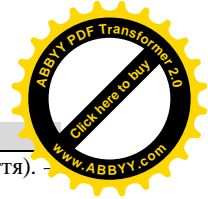
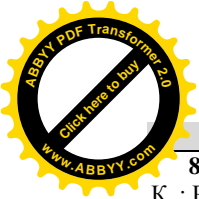
63. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / М.М.Грищенко. – К. : Радянська школа, 1957. – 44 с.

64. Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М.С.Грищенко. – К. : Радянська школа, 1966. – 260 с.

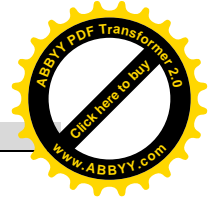
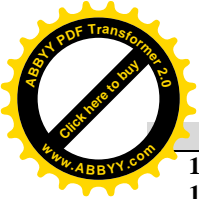
65. Грищенко М.С. Розвиток радянської школи на Україні / М.С.Грищенко. – К. : Радянська школа, 1958. – 71 с.

- 66.** Грінченко О.І. Методичні рекомендації до навчальної програми „Харківщинознавство” [електронний ресурс] / О.І.Грінченко, С.Л.Губіна. – Режим доступу : <http://edu-post-diploma.kharkov.ua/index.php>
- 67.** Гроздева М.Ф. Використання елементів проектного методу на уроках історії з вивчення краєзнавчого матеріалу (Запорізький край) / М.Ф.Гроздева // Історія та правознавство. – 2010. – № 22/24. – С. 74-78.
- 68.** Громадянське виховання особистості засобами дитячо-юнацького туризму і краєзнавства в умовах розвитку української держави : Матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару (17-24 вересня 2001 р.). – Дніпропетровськ, 2001. – 100 с.
- 69.** Гузеев В.В. Методы и организационные формы обучения / В.В.Гузеев – М. : Народное образование, 2001. – 128 с.
- 70.** Гудима В. Методичні рекомендації щодо вивчення Київщинознавства у 2011–2012 навчальному році [Електронний ресурс] / В.Гудима. – Режим доступу : http://kristti.com.ua/detail_content.php.
- 71.** Гула Л. Охорона рослинності і тваринного світу / Л.Гула // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 39. – С. 6.
- 72.** Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : Науково-теоретичний збірник. Спеціальний випуск. Педагогіка. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 288 с.
- 73.** Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок ХХ ст.) / Г.Гуменюк // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 46-50.
- 74.** Гуменюк Г.М. Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Г.М.Гуменюк. – Тернопіль, 2000. – 21 с.
- 75.** Гуменяк Т. Використання інноваційних технологій на уроках історії рідного краю / Т.Гуменяк // Джерела. – 2005. – № 3/4. – С. 96-104.
- 76.** Давидець Ф. Маршрути подорожей юних мандрівників / Ф.Давидець. – К. : Радянська школа, 1950. – 28 с.
- 77.** Давидюк Р. Національна політика другої речі посполитої на Волині у 1921-1938 рр. (навчально-методичні матеріали до теми „Наш край у 1921-1938 рр.”. 10 кл.) / Р.Давидюк // Історія в школі. – 2002. – № 5-6.
- 78.** Девіцький Г.И. Туристско-краеведческая работа в школе / Г.И.Девіцький, Е.М.Лейтман // Физическая культура в школе. – 1978. – № 9. – С. 52-54.
- 79.** Дегтярюк М.І. Використання наочних посібників на уроках історії. Методичний посібник з історії СРСР для викладачів 8 класів / М.І.Дегтярюк. – К. : Радянська школа, 1955. – 108 с.
- 80.** Денисенко Г.Ф. Как я организую краеведческую работу в школе. Краеведение в школе. Из опыта работы / Г.Ф.Денисенко. – Курск : Изд. „Курская правда”, 1950. 72 с.
- 81.** Демиденко В. Психологічні основи засвоєння історії учнями / В.Демиденко. – К. : Радянська школа, 1970. – 128 с.

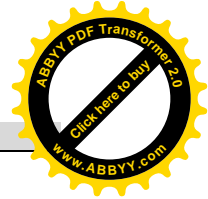
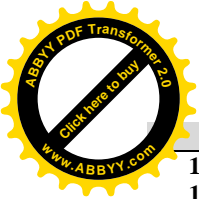

82. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття). - К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
83. Державний стандарт базової і повної середньої освіти / [ред. О. А. Кривенко]. – К. : КНТ, 2004. – 88 с.
84. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 2, спр. 184, 224 арк.
85. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 2, спр. 189, 168 арк.
86. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 2, спр. 226, 229 арк.
87. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 2, спр. 847, 122 арк.
88. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 3, спр. 38, 83 арк.
89. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-3101, оп. 4, спр. 27, 155 арк.
90. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4739, оп. 1, спр. 9, 111 арк.
91. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4749, оп. 1, спр. 72, 68 арк.
92. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4863, оп. 1, спр. 12, 79 арк.
93. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4863, оп. 1, спр. 25, 71 арк.
94. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4863, оп. 2, спр. 61, 153 арк.
95. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4961, оп. 1, спр. 61, 137 арк.
96. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4961, оп. 1, спр. 92, 79 арк.
97. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-5722, оп. 1, спр. 360, 43 арк.
98. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-5732, оп. 1, спр. 102, 204 арк.
99. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 80, 334 арк.
100. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 118, 235 арк.
101. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 119, 229 арк.
102. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 197, 35 арк.
103. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 28, 127 арк.
104. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 192, 407 арк.
105. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 946, 240 арк.
106. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 947, 165 арк.
107. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 974, 312 арк.
108. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 13, спр. 2229, 169 арк.
109. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 15, спр. 13, 46 арк.
110. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 15, спр. 68, 60 арк.
111. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 15, спр. 143, 87 арк.
112. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 15, спр. 283, 26 арк.
113. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 4, спр. 530, 101 арк.
114. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 4, спр. 672, 230 арк.
115. Держархів Сумської обл., ф. Р-3477, оп. 1, спр. 134, 50 арк.
116. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 17, 22 арк.
117. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 51, 24 арк.

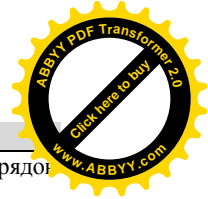
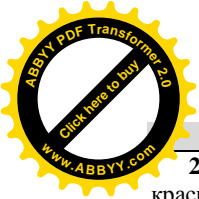
118. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 65, 20 арк.
119. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 66, 5 арк.
120. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 67, 88 арк.
121. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 122, 104 арк.
122. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 133, 71 арк.
123. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 169, 66 арк.
124. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 228, 4 арк.
125. Держархів Сумської обл., ф. Р-3551, оп. 1, спр. 286, 16 арк.
126. Держархів Сумської обл., ф. Р-3730, оп. 1, спр. 640, 172 арк.
127. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 171, 10 арк.
128. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 173, 59 арк.
129. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 206, 63 арк.
130. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 262, 25 арк.
131. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 362, 76 арк.
132. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3733, оп. 1, спр. 587, 187 арк.
133. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3945, оп. 1, спр. 45, 147 арк.
134. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3945, оп. 1, спр. 54, 58 арк.
135. Держархів Сумської обл., ф. Р.-3945, оп. 1, спр. 354, 161 арк.
136. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5021, оп. 2, спр. 68, 25 арк.
137. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5021, оп. 3, спр. 75, 14 арк.
138. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5085, оп. 1, спр. 7, 47 арк.
139. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5085, оп. 1, спр., 74 арк.
140. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5085, оп. 1, спр. 129, 35 арк.
141. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5246, оп. 1, спр. 43, 42 арк.
142. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5246, оп. 1, спр. 160, 345 арк.
143. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5912, оп. 5, спр. 102, 12 арк.
144. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5912, оп. 5, спр. 227, 60 арк.
145. Держархів Сумської обл., ф. Р.-5912, оп. 5, спр. 560, 57 арк.
146. Держархів Сумської обл., ф. Р.-6659, оп. 1, спр. 10, 110 арк.
147. Держархів Сумської обл., ф. Р.-6659, оп. 1, спр. 22, 81 арк.
148. Держархів Сумської обл., ф. Р.-6659, оп. 1, спр. 25, 16 арк.
149. Держархів Сумської обл., ф. Р.-6659, оп. 1, спр. 132, 32 арк.
150. Держархів Сумської обл., ф. Р.-6659, оп. 1, спр. 319, 14 арк.
151. Держархів Сумської обл., ф. Р.-7059, оп. 1, спр. 19, 32 арк.
152. Держархів Сумської обл., ф. Р.-7095, оп. 1, спр. 101, 77 арк.
153. Держархів Сумської обл., ф. Р.-7095, оп. 1, спр. 124, 39 арк.
154. Держархів Сумської обл., ф. Р-7375, оп. 1, спр. 85, 20 арк.
155. Держархів Сумської обл., ф. Р-7457, оп. 1, спр. 8, 94 арк.
156. Держархів Сумської обл., ф. Р-7457, оп. 1, спр. 23, 55 арк.
157. Держархів Сумської обл., ф. Р.-7508, оп. 1, спр. 7, 13 арк.
158. Держархів Сумської обл., ф. Р.-7508, оп. 1, спр. 20, 90 арк.
159. Держархів Сумської обл., ф. Р-7517, оп. 1, спр. 24, 217 арк.
160. Держархів Сумської обл., ф. Р-7517, оп. 1, спр. 83, 96 арк.
161. Держархів Сумської обл., ф. Р-7517, оп. 1, спр. 91, 82 арк.
162. Держархів Сумської обл., ф. Р-7548, оп. 1, спр. 23, 106 арк.
163. Держархів Сумської обл., ф. Р-7548, оп. 1, спр. 26, 120 арк.

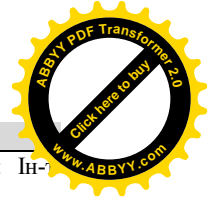

164. Держархів Сумської обл., ф. Р-7548, оп. 1, спр. 119, 142 арк.
165. Держархів Сумської обл., ф. Р-7555, оп. 1, спр. 12, 97 арк.
166. Держархів Сумської обл., ф. Р-7608, оп. 1, спр. 140, 87 арк.
167. Держархів Сумської обл., ф. Р-7630, оп. 1, спр. 2, 129 арк.
168. Держархів Сумської обл., ф. Р-77630, оп. 1, спр. 23, 30 арк.
169. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 2, спр. 177, 233 арк.
170. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 3, спр. 1187, 65 арк.
171. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 7, спр. 21, 137 арк.
172. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 7, спр. 26, 49 арк.
173. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 7, спр. 208, , 75 арк.
174. Держархів Харківської обл., ф. Р-917, оп. 7, спр. 284, 216 арк.
175. Держархів Харківської обл., ф. Р-4510, оп. 2, спр. 101, 137 арк.
176. Держархів Харківської обл., ф. Р-4677, оп. 2, спр 73, 117 арк.
177. Держархів Харківської обл., ф. Р-4677, оп. 5, спр. 48, 168 арк.
178. Держархів Харківської обл., ф. Р-4677, оп. 5, спр. 136, 19 арк.
179. Держархів Харківської обл., ф. Р-4677, оп. 6, спр. 185, 56 арк.
180. Держархів Харківської обл., ф. Р-4682, оп. 1, спр. 39, 401 арк.
181. Держархів Харківської обл., ф. Р-4682, оп. 4, спр. 80, 214 арк.
182. Держархів Харківської обл., ф. Р-4682, оп. 4, спр. 82, 98 арк.
183. Держархів Харківської обл., ф. Р-4683, оп. 1, спр. 44, 121 арк.
184. Держархів Харківської обл., ф. Р-4684, оп. 3, спр. 222, 62 арк.
185. Держархів Харківської обл., ф. Р-4685, оп. 1, спр. 23, 123 арк.
186. Держархів Харківської обл., ф. Р-4690, оп. 1, спр. 204, 51 арк.
187. Держархів Харківської обл., ф. Р-4695, оп. 7, спр. 87, 113 арк.
188. Держархів Харківської обл., ф. Р-4695, оп. 7, спр. 273, 75 арк.
189. Держархів Харківської обл., ф. Р-5041, оп. 1, спр. 78, 74 арк.
190. Держархів Харківської обл., ф. Р-5197, оп. 2, спр. 85, 79 арк.
191. Держархів Харківської обл., ф. Р-5197, оп. 3, спр. 13, 34 арк.
192. Держархів Харківської обл., ф. Р-5197, оп. 3, спр. 48, 92 арк.
193. Держархів Харківської обл., ф. Р-5222, оп. 3, спр. 69, 45 арк.
194. Держархів Харківської обл., ф. Р-5581, оп. 1, спр. 12, 172 арк.
195. Держархів Харківської обл., ф. Р-5581, оп. 1, спр. 44, 40 арк.
196. Держархів Харківської обл., ф. Р-5581, оп. 2, спр. 89, 102 арк.
197. Держархів Харківської обл., ф. Р-5581, оп. 2, спр. 230, 70 арк.
198. Держархів Харківської обл., ф. Р-5581, оп. 3, спр. 617, 35 арк.
199. Дерхо В. Методика вивчення матеріалу культурологічного змісту на уроці-екскурсії у 7 класі / В.Дерхо // Історія в школах України. – 2007. – № 4. – С. 20-23.
200. Дзюба О.П. Чи знаєш ти свій рідний край : подорож Миколаївщиною / О.П. Дзюба // Географія. – 2006. – № 9. – С. 25.
201. Довганик О.М. Люби і знай свій рідний край : краєзнавче свято / О.М. Довганик // Географія. – 2010. – № 10. – С. 27-32.
202. Довгань А.І. Київщиназнавство : Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи / А.І.Довгань, В.В.Совенко, В.М.Гудима. – Біла Церква : КОПОПК, 2004. – 118 с.

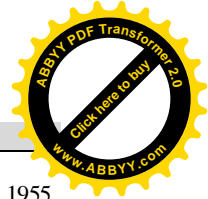
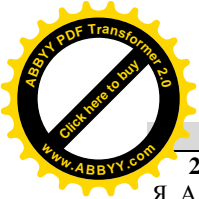
- 203.** Дорогой отцов – дорогой победы. Из опыта работы отрядов красных следопытов. – М. : Педагогика, 1974. – 127 с.
- 204.** Дороніна Л. Нетрадиційний урок – це справжнє свято серед традиційних буднів / Л. Дороніна // Джерела. – 2007. – № 1-2. – С. 128-135.
- 205.** Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство / К.Дубняк // Краєзнавство. – 1928. – № 6-10. – С. 1-4.
- 206.** Дубняк К. Про краєзнавчий підручник у школі / К.Дубняк // Шлях освіти. – 1929. – № 1-2. – С. 34-39.
- 207.** Експерсії в природу в початковій школі. Підготовка та проведення. Методичний посібник для вчителів початкової школи, вчителів географії та керівників гуртків краєзнавчого напрямку / [за ред. Р.О.Романчук]. – Запоріжжя : ЛІПС, 2007. – 80 с.
- 208.** Естеркіна Л. Історія і краєзнавство / Л.Естеркіна // Вертикаль. – 2000. – № 2/9. – С. 30-31.
- 209.** Жунусова К. Выбор и подготовка объектов местной фауны для использования на уроках зоологии / К.Жунусова // Биология в школе. – 1970. – № 4. – С. 57-59.
- 210.** Жупанський Я. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства / Я.Жупанський, В.Круль // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С 3-6.
- 211.** З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі. 36. статей. Випуск 2. – К. : Рад. школа, 1957. – 79 с.
- 212.** З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі. 36. статей. Випуск 3. – К. : Рад. школа, 1959. – 115 с.
- 213.** З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі. 36. статей. Випуск 4. – К. : Рад. школа, 1960. – 100 с.
- 214.** З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі. 36. статей. Випуск 5. – К. : Рад. школа, 1962. – 78 с.
- 215.** З досвіду краєзнавчої роботи в школах та позашкільних установах Чернігівської області. Випуск 1. – Чернігів, 1957. – 64 с.
- 216.** З досвіду краєзнавчої роботи в школі. Збірник статей. – К. : Радянська школа, 1954. – 72 с.
- 217.** З досвіду організації краєзнавчої роботи в школах Харківської області (Із збірок “На допомогу вчителєві”). Випуск перший. – К. : Радянська школа, 1952. – 76 с.
- 218.** Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // Керівні матеріали про школу / [упоряд. : С.В.Бабич, В.О.Вікторов, С.П.Заволока]. – К.: Радянська школа, 1962. – 386 с.
- 219.** Закон України „ Про загальну середню освіту” // Освіта України. Нормативно-правові документи / [голова ред. колегії В.Г.Кремель]. – К. : Міленіум, 2001.- 472 с.
- 220.** Закон України „ Про освіту” // Освіта України. Нормативно-правові документи / [голова ред. колегії В.Г.Кремель]. – К. : Міленіум, 2001.- 472 с.

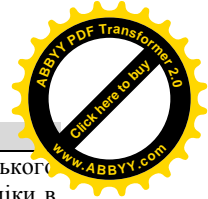
221. Закон України „ Про туризм” // Закони України. – К. : Ін-законодавства Верховної Ради України, 1997. – Т. 9. – С. 171–183.
222. Засядьвовк Р. Використання інтерактивних форм навчання на уроках історії рідного краю (на прикладі теми „Гайворонщина у роки Великої Вітчизняної війни”) / Р.Засядьвовк // Історія в школі. – 2006. – № 5. – С. 26-29.
223. Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” / Харк. Нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х. : Майдан, 2006. – Вип. 21-22. – 258 с.
224. Звягинцев Е.А. Родиноведение и локализация в школе / Е.А.Звягинцев. – М. : Просвещение, 1919. – 30 с.
225. Зражевська Л. Маршрути юних / Л.Зражевська // Пам’ятники України. – 1974. – № 4. – С. 10-11.
226. Іванов О.М. Екологічний та краєзнавчий матеріал у задачах : 5-6 кл. / О.М.Іванов, Н.А.Ярошенко // Математика („Перше вересня”). – 2000. – № 19 трав. – С. 8-9.
227. Іванов П.В. Основы школьного краеведения : Учебное пособие. / П.В.Иванов. – Петрозаводск : ПГУ, 1977. – 106 с.
228. Іванов П.В. Современное школьное краеведение / П.В.Иванов // Советская педагогика. – 1990. – № 10. – С. 27-30.
229. Ігнатенко А.С. Методичний посібник для вчителів історії. З досвіду позакласної роботи / А.С.Ігнатенко. – Полтава, 1960. – 37 с.
230. Ігнатенко М. Місце історичного краєзнавства в викладанні історії України в школах / М.Ігнатенко // Історія в школі. – 2001. – № 3-4. – С. 40-42.
231. Изучение школьниками истории своего края. Сб. статей. – М. : Из-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 64 с.
232. Ільницький Г.К. Республіканський зліт юних туристів-краєзнавців (Київ. 1-5 листопада 1962) / Г.К.Ільницький // Радянська школа. – 1963. – № 9. – С. 112.
233. Использование краеведения в процессе учебно-воспитательной работы в школе. Сб. статей. – Воронеж : Обл. управление образования, 1967. – 111 с.
234. Историческое краеведение. Пособие для студентов педвузов / [под ред. проф. Н.П.Милонова]. – М : Просвещение, 1969. – 319 с.
235. Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики. Науково-додоміжний бібліографічний покажчик. – К. : Книжкова друкарня. – 1992. – 170 с.
236. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [відп. ред. П.Т.Тронько]. – К. : Наукова думка, 1989. – 240 с.
237. Історія України. Всесвітня історія : 5-12 класи : Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. – К. – Ірпінь : Перун, 2005. – 141 с.
238. Кагаров Е. Школьное краеведение на Западе и у нас / Е.Кагаров // Радянська школа. – 1927. – № 9-10. – С. 154-159.
239. Карлінська Л. „Олександрія – мовчазний свідок минулого” : Сусп. заочн. істор.-краєзн. екскурсія для середнього шкільного віку / Л.Карлінська, Л.Бакун // Світло. – 2003. – № 1. – С. 90-93.
240. Карцов В. Нариси методики навчання історії СРСР у VII-X кл. / В.Карцов. – К. : Рад. школа, 1955. – 212 с.

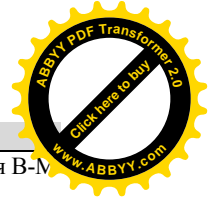
- 241.** Кацюба Д.В. Содержание, формы и методы внеурочной историко-краеведческой работы в старших классах средней школы : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Д.В.Кацюба. – М., 1966. – 24 с.
- 242.** Керівні матеріали про школу. (Довідник директора школи). – К. : Радянська школа, 1966. – 551 с.
- 243.** Київщинознавство. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів І-ІІІ ступенів / [уклад. А. І. Довгань, В. В. Сovenko, В. М. Гудима та ін.]. – Біла Церква : КОІПОПК, 2004. – 32 с.
- 244.** Кинкулькин А.Т. Основное содержание и организация занятий в 1967-1968 учебном году / А.Т.Кинкулькин, Г.В.Клокова // Преподавание истории в школе.- 1967. – № 4. – С. 46-63.
- 245.** Князев Ю.А. Изготовление картосхем краеведческого содержания (7-10 кл.) / Ю.А.Князев // Преподавание истории в школе. – 1987. – № 3. – С. 53-56.
- 246.** Князев Ю.А. Использование Ленинских произведений и литературы о В.И. Ленине в краеведческой работе / Ю.А.Князев // Преподавание истории в школе.- 1973. – № 3. – С. 40-47.
- 247.** Князев Ю.А. Краеведческий материал и повышение эффективности обучения (на уроках истории) / Ю.А.Князев // Преподавание истории в школе. – 1971. – № 1. – С. 75-80.
- 248.** Князев Ю.А. Применение краеведческого материала в учебной работе / Ю.А.Князев // Преподавание истории в школе. – 1977. – № 6. – С. 60-69.
- 249.** Князев Ю.А. Сущность и педагогическая значимость школьного краеведения / Ю.А.Князев // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 6. – С. 132-135.
- 250.** Ковалевич Е. Брейн-ринг на уроках краєзнавства / Е.Ковалевич, М.Стрижак, Н.Белікова // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 10. – С. 27-29.
- 251.** Ковалевич Е. Географічне краєзнавство : авторська програма / Е.Ковалевич, Н.Белікова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 46. – С. 4-8.
- 252.** Ковальова Л. Дніпропетровщина. Нікопольський район. Інтегрований урок (географія, історія, музика, ОБЖ) / Л.Ковальова // Географія. – 2006. – № 9. – С. 27-35.
- 253.** Ковальова Л. Сільське господарство області. Географія рідного краю. 5 клас / Л.Ковальова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 12. – С. 3.
- 254.** Козуля Я.І. По шевченківських місцях [Досвід туристсько-краєзнавчої роботи школи. Кіровоград] / Я.І.Козуля // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 3. – С. 51-54.
- 255.** Колеватов Н.А. Подготовка к краеведческим урокам и внеклассным мероприятиям / Н.А.Колеватов // Преподавание истории в школе. – 1972. – № 4. – С. 73-77.

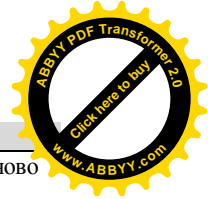
256. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения Я. А. Коменский; [под ред. проф. А. А. Красновського]. – М. : Учпедгиз, 1955. – 651 с.
257. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України : Проект // Радянська освіта. – 1990. – 14 серпня.
258. Концепція краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, педагогічної) / [уклад. В.Обозний]. – К. : Науковий світ, 2000. – 48 с.
259. Копилець Є. Програма гуртка географічного краєзнавства 6 клас / Є.В. Копилець // Географія. – 2007. – № 17. – С. 31-38.
260. Корнеев В.П. Краєзнавство і формування пізнавальних інтересів учнів / В.П.Корнеев // Радянська школа. – 1973. – № 6. – С. 71-75.
261. Корнеев В.П. Позакласна діяльність учнів / В.П.Корнеев // Географія. – 2006. – № 10. – С. 2-5.
262. Корнеев В. Рідний край. Програма для учнів 5 класу середньої загальноосвітньої школи / В.П.Корнеев // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 3. – С. 6-8.
263. Корнеев О. Історіографія вітчизняного шкільного географічного краєзнавства / О.Корнеев // Географія та основи економіки в школі. – 2003. – № 6. – С. 36-38.
264. Корнеев О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства / О.В.Корнеев. – Х. : Вид. група „Основа”, 2007. – 144 с.
265. Корнеев О. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / О.Корнеев // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 42-45.
266. Корнеев О. Розвиток географічного краєзнавства в школах України (1917-1930 рр.) / О.Корнеев // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 7. – С. 46-49.
267. Корнеев О. Розвиток географічного краєзнавства : історичний аспект і завдання на сучасному етапі / О. Корнеев // Рідна школа. – 2005. – № 11. – С. 62-65.
268. Корнеев О. Педагогічно-просвітницьке сподвижництво як чинник розвитку географічного краєзнавства / О.Корнеев // Рідна школа. – 2005. – № 9-10. – С. 63-65.
269. Короткова М.В. Методика проведення игр и дискуссий на уроках истории / М.В.Короткова. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 191 с.
270. Корчак А. Залучення учнів середніх шкіл до пошуково-дослідницької роботи з історії та краєзнавства / А. Корчак // Педагогічна думка. – 2008. – № 2. – С. 11-13.
271. Костриця М. Вигоки географічного краєзнавства в Україні / М.Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С. 31-32.
272. Костриця М.Ю. Практикум з географічного краєзнавства / М.Ю.Костриця. – К. : Радянська школа, 1979. – 158 с.
273. Костриця М. Рідний край : Посіб. для вчит. і уч. Житомирщини / М.Костриця. – Житомир : СМП „Житомир – РІКО – ПРЕС – РЕКЛАМА”, 1994. – 192 с.

- 274.** Костриця М. Становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства / М.Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 39-41.
- 275.** Костриця М. Становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства / М.Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 7. – С. 42-45.
- 276.** Костриця М. Становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства / М.Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2006. – № 4. – С. 35-37.
- 277.** Костриця М.Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі : Посібник для учителів / М.Ю.Костриця. – К. : Рад. школа, 1985. – 128 с.
- 278.** Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота : Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів / М.Ю.Костриця, В.В.Обозний. – К. : Вищ. школа, 1995. – 223 с.
- 279.** Коцюба Д.В. Краєведение в воспитании учащихся. Пособие для учителей / Д.В.Коцюба. – М : Просвещение, 1965. – 79 с.
- 280.** Кошопал О.Ф. Громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання”/ О.Ф.Кошопал. – Херсон, 2005. – 20 с.
- 281.** Краєведение в работе преподавателей истории. Сб. статей. – Пермь : Кн. издание, 1963. – 53 с.
- 282.** Краєведение в средней школе. Сб. статей об опыте школьно-краеведческой работы. / [под. ред А.А.Яковлева]. – М. : АПН РСФСР, 1949. – 166 с.
- 283.** Краєведение в школе (Материалы научно-практической конференции историков). – Калинин : Обл. типография, 1970. – 87 с.
- 284.** Краєведение в школе. Методическое пособие для учителей биологии. – Мурманск : Типогр. „Красная звезда”, 1961. – 99 с.
- 285.** Краєведение и краеведческий подход в преподавании географии / [под ред. И.С.Магурсова]. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1963. – 151 с.
- 286.** Краєведение и туризм в школах Казахской ССР (сборник материалов II Республиканской научно-практической конференции). – Алма-Ата : ЦБТИ Минтяжстрой Каз. ССР, 1968 – 230 с.
- 287.** Краєведение и уроки истории. Сб. статей. – Л. : Лениздат, 1967. – 106 с.
- 288.** Краєведение как средство активизации познавательной деятельности учащихся по биологии. Учебное пособие / [отв. редакторы: Л.И.Грехова, П.А.Резник]. – Ставрополь : Типография стат. управления, 1978. – 162 с.
- 289.** Краєведение на уроках географии и истории. – Воронеж : Коммуна, 1948. – 60 с.
- 290.** Краєведение на уроках истории. – Хабаровск : Кн. издание, 1965. – 94 с.
- 291.** Краєведение : пособие для учителя / [под ред. А.В.Даринского]. – М. : Просвещение, 1987. – 158 с.

- 292.** Краеведные учреждения СССР. Справочник. – Л. : Типография В-М Сил, 1925. – 136 с.
- 293.** Краеведческая работа в начальных классах. Из опыта работы / [сост. И.В.Соколова]. – М : Просвещение, 1977. – 224 с.
- 294.** Краеведческая работа в школе. Сборник статей № 3 / [под ред. Д.А.Мирского, Л.Н.Оганян]. – Кишинев : Школа советикэ, 1953. – 152 с.
- 295.** Краеведческий материал на уроках истории. Сб. статей. – Тюмень, 1962. – 127 с.
- 296.** Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 4 / [за ред. О.Т.Діброви]. – К. : Радянська школа, 1957. – 134 с.
- 297.** Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 6 / [за ред. М.П.Откаленка]. – К. : Радянська школа, 1961. – 97 с.
- 298.** Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 7 / [за ред. М.П.Откаленка]. – К. : Радянська школа, 1963. – 136 с.
- 299.** Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 8 / [за ред. М.П.Откаленка]. – К. : Радянська школа, 1965. – 126 с.
- 300.** Краєзнавство в школі. Методичний збірник. Вип. 9. – К. : Радянська школа, 1966. – 112 с.
- 301.** Крачило М.П. Краєзнавство і туризм : Навчальний посібник / М.П.Крачило. – К. : Вища школа, 1994. – 191 с.
- 302.** Круль В.П. Краєзнавство : навч.-метод. посіб. / В.П.Круль. – Чернівці : Рута, 2007. – 104 с.
- 303.** Куделко С.М. Программы факультативных курсов / С.М.Куделко, С.И.Посохов // Преподавание истории в школе.- 1991. – № 4. – С. 119-125.
- 304.** Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования / Н.В.Кузьмина. – Л.: ЛГУ, 1980. – 172 с.
- 305.** Курдибайло В. Історичне краєзнавство в системі розвивального навчання (5 клас) / В.Курдибайло // Віхи століть. – 2008. – № 3/4. – С. 96-107.
- 306.** Куркова В.А. Краеведческий материал на уроках иностранного языка / В.А.Куркова, М.А.Келина // Иностраный язык в школе. – 1989. – № 1. – С. 59-61.
- 307.** Кучма Д.П. На допомогу вчителю. Ч. II. / Д.П.Кучма. – Зінов'євськ : Вид. Окрінспектури, 1926. – 144 с.
- 308.** Левдер А. Навчальні пам'ятки як один із засобів організації роботи на уроках історичного краєзнавства / А.Левдер, С.Яцентюк // Віхи століть. – 2008. – № 3/4. – С. 108-113.
- 309.** Лейбенгруб П.С. Дидактика уроку історії в середній школі / П.С.Лейбенгруб. – К. : Радянська школа, 1968. – 187 с.
- 310.** Лисенко М.М. Методика викладання історії Української РСР. Посібник для вчителів загальноосвітніх шкіл / М.М.Лисенко. – К. : Радянська школа, 1971. – 271 с.
- 311.** Лисенко М. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР / М.М.Лисенко. – К. : Рад. школа, 1961. – 202 с.
- 312.** Литературная Харьковщина. Методические рекомендации по литературному краеведению в школе. – Х. : Кн. фабрика им. М.Фрунзе, 1972. – 27 с.

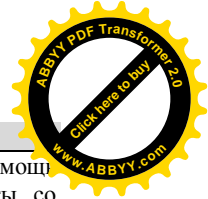

- 313.** Литературное краеведение в школе. Сборник статей. – Иваново Книжное издание, 1955. – 132 с.
- 314.** Литературное краеведение в школе : Сборник статей / [сост. М.Д.Янко]. – М. : Просвещение, 1976.- 95 с.
- 315.** Литературно-краеведческая работа в школе. Методические материалы в помощь учителю. – Курск : Стрелецкая типография, 1962. – 154 с.
- 316.** Лось Ф.Є. Історія Української РСР. Посібник для 9-10 класів / Ф.Є.Лось, В.Є.Спицький. – К. : Радянська школа, 1979. – 176 с.
- 317.** Лянцевич В.М. О проведении туристско-краеведческой работы и использовании ее материалов на уроках // География в школе. – 1987. – № 3. – С. 47-48.
- 318.** Ляшук В.Я. Краеведение как средство повышения эффективности учебно-воспитательной работы по литературе в школах Белоруссии : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Методика преподавания литературы”/ В.Я.Ляшук. – Минск, 1974. – 29 с.
- 319.** Маев Н.А. Топономика как источник изучения родного края / Н.А.Маев // Преподавание истории в школе. – 1967. – № 1. – С. 65-67.
- 320.** Мазур І.Д. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії / І.Д.Мазур // Радянська школа. – 1982. – № 10. – С. 37-42.
- 321.** Майхрук М.І. Уроки з курсу „Я і Україна”, 2 клас : Посібник для вчителя / М.І.Майхрук, Н.Б.Митохір, С.В.Янусь. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 208 с.
- 322.** Макарова Л. Використання історико-краєзнавчого матеріалу Поділля при викладанні всесвітньої історії в школі / Л.Макарова // Хмельниччина : Дивокрай. – 2008. – № 1/2. – С. 74-75.
- 323.** Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе / В.П.Максаковский. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
- 324.** Малая О. Развитие личности средствами краеведства / О.Малая // География та основи економіки в школі. – 2006. – № 4. – С. 30-34.
- 325.** Малышева Г.А. Школьное географическое краеведение / Г.А.Малышева // География в школе. – 2004. – № 4. – С. 73-77.
- 326.** Манько М.О. Наша Сумщина / М.О.Манько, Г.Г.Леонтьева, Т.О.Пушкарьова. – Суми : ТОВ Видавництво „Антей”, 2006. – 83 с.
- 327.** Маньковська Р.В. Краєзнавчий аспект в культурологічній освіті України (з досвіду викладання культурології) / Р.В.Маньковська // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С.136-139.
- 328.** Маргулян Р.А. Моральне виховання учнів у позакласній краєзнавчій роботі / Р.А.Маргулян // Радянська школа. – 1972. – № 3. – С. 102-104.
- 329.** Матвієнко-Гарнага Ф. Краєзнавство і краєзнавча робота / Ф.Матвієнко-Гарнага // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 40. – С. 2-11.
- 330.** Матеріали для шкільних краєзнавчих вікторин / [уклад. М.Б.Рубін]. – Вінниця, 1961. – 29 с.

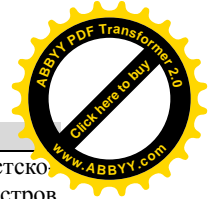

- 331.** Мегем О.М. Становлення і розвиток шкільної біологічної освіти і загальноосвітніх навчальних закладах України (1940-2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання” / О.М.Мегем. – К., 2009. – 19 с.
- 332.** Мельник С.М. Наш край з найдавніших часів до XIX ст. : Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії в 7 класі / С.М.Мельник. – Чернігів : Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка, 1987.- 36 с.
- 333.** Мельничук Л.І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л.І.Мельничук. – К., 2004. – 19 с.
- 334.** Методика историко-краеведческой работы в школе. Пособие для учителей / [под ред. Н.С.Борисова]. – М. : Просвещение, 1982. – 224 с.
- 335.** Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. Ч. 2 / [отв. ред. Н.Г. Дайри]. – М. : Просвещение, 1978. – 239 с.
- 336.** Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (7 клас). – Хмельницький : Обл. друкарня, 1966. – 10 с.
- 337.** Микитенко Л. Традиції і побут нашого краю (5 клас) / Л.Микитенко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 15. – С. 17.
- 338.** Миловидов Л. Краєзнавство в школі / Л.Миловидов. – Х. : ДВУ, 1929. – 146 с.
- 339.** Милонов Н.П. Изучение истории области в средней школе : Из опыта работы / Н.П.Милонов. – М. : Госучпедиздат Мин. Просвещения РСФСР, 1960. – 176 с.
- 340.** Миргород И.А. Дорогой героев, дорогой отцов / И.А.Миргород, А.А.Юхтман // Преподавание истории в школе.- 1967. – № 4. – С. 88.
- 341.** Мирошниченко И. Комплексное использование материалов краеведения / И.Мирошниченко // Народное образование. – 1984. – № 5. – С. 78-79.
- 342.** Мисан В. Принципи формування змісту шкільних навчальних посібників з історичного краєзнавства / В. Мисан // Віхи століть. – 2008. – № 3/4. – С. 86-93.
- 343.** Мисан В. Стан та перспективи розвитку історичного краєзнавства як навчальної дисципліни загальноосвітніх закладів / В.Мисан // Віхи століть. – 2008. – № 3/4. – С. 73-85.
- 344.** Митюров Б.Н. Роль педагогічного краєзнавства у підготовці майбутнього вчителя / Б.Н.Митюров, Н.А.Кавалерова // Радянська школа. – 1986. – № 3. – С. 79-82.
- 345.** Молокоедов А.Н. Опыт преподавания краеведческого курса / А.Н.Молокоедов // Преподавание истории в школе.- 1968. – № 5. – С. 38-43.
- 346.** Московская областная краеведческая конференция // Преподавание истории в школе .- 1967. – № 4. – С. 82-83.

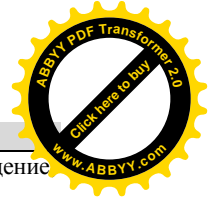
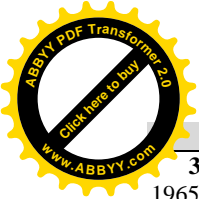

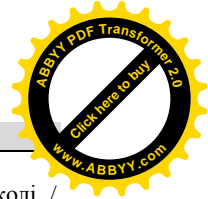
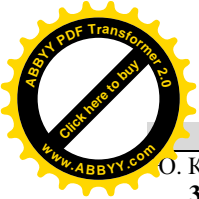
- 347.** „Моя Родина СССР” : Методические рекомендации в помощь организаторам туристической, краеведческой и экскурсионной работы со школьниками // Физическая культура в школе. – 1981. – № 1. – С. 44-46.
- 348.** „Моя Родина СССР” : Методические рекомендации в помощь организаторам туристической, краеведческой и экскурсионной работы со школьниками // Физическая культура в школе. – 1981. – № 2. – С. 42-47.
- 349.** „Моя Родина СССР” : Методические рекомендации в помощь организаторам туристической, краеведческой и экскурсионной работы со школьниками // Физическая культура в школе. – 1981. – № 3. – С. 48-51.
- 350.** Моя Родина – СССР : Путеводитель (По всесоюзным тематическим маршрутам туристской экспедиции советской молодежи). Вып. 3 / [сост. В.А.Галицкий, Ф.В.Залманов]. – М. : Молодая гвардия, 1980. – 93 с.
- 351.** Муниров Р.Р. Краеведческая поисково-познавательная деятельность учащихся в обучении : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики”/ Р.Р.Муниров. – М., 1978. – 16 с.
- 352.** Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967) / [відповід. ред. А.Г. Бондар]. – К. : Радянська школа, 1967. – 483 с.
- 353.** Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років. – К. : Радянська школа, 1967. – 272 с.
- 354.** Наулко І.П. Методика викладання історії в середній школі / І.П.Наулко. – К. : Наукова думка, 1960. – 83 с.
- 355.** Нестандартні уроки в школі та їх аналіз : Науково-методичний посібник / [за ред. Н.М.Островерхової]. – К. : Вид-во Харитоненка, 2003. – 152 с.
- 356.** Невский А.М. Художественная литература как источник в краеведческой работе учителя истории в 8-10 классах средней школы / А.М.Невский. – Уральск, 1957. – 99 с.
- 357.** Николаев Н.Г. Краеведение. Пособие для учителя / Н.Г.Николаев, Е.В.Ишкова – М. : Изд. мин. просв. РСФСР, 1961. – 159 с.
- 358.** Никонова М.А. Практикум по географическому краеведению : Учебное пособие для студентов педагогических институтов / М.А.Никонова. – М. : Просвещение, 1985. – 127 с.
- 359.** Никонова М.А. Система учебных экскурсий по физической географии (5-7 кл.) / М.А.Никонова // География в школе. – 1987. – № 3. – С. 47-48.
- 360.** Ніколенко О. Організація польового еколого-краєзнавчого практикуму / О.Ніколенко // Рідна школа. – 2000. – № 6. – С. 67-68.
- 361.** Нікольський В.В. Сходинки юного туриста / В.В.Нікольський. – К. : Молодь, 1960. – 90 с.
- 362.** О внесении изменений в основы законодательства союза ССР и союзных республик о народном образовании в связи с основными направлениями реформы общеобразовательной и профессиональной школы. Закон СССР от 27 ноября 1985 г. // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 25.

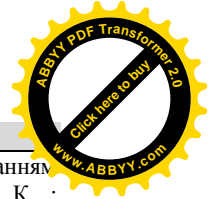
- 363.** О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 31 октября 1980 г. № 938 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 296.
- 364.** О дальнейшем совершенствовании обучения, воспитания учащихся общеобразовательных школ и подготовки их к труду. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 22 декабря 1977 г. № 1111 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 121-125.
- 365.** О дальнейшем совершенствовании общего среднего образования молодежи и улучшении условий работы общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 апреля 1984 г. № 313 (Изложение) // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 105-113.
- 366.** О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 г. № 463 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 98-100.
- 367.** О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 10 ноября 1966 г. № 874 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 93-97.
- 368.** О мерах по дальнейшему улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 2 июля 1973 г. № 471 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 101-103.
- 369.** О тематике факультативных занятий на 1968-1969 год // Преподавание истории в школе.- 1968. – № 5. – С. 36-37.
- 370.** Обозний В.В. Краєзнавство : Навчальний посібник-практикум / В.В.Обозний. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 265 с.
- 371.** Обозний В.В. Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя : Дис... д-ра пед. наук : 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Василь Васильович Обозний. – К., 2001. – 522 с.
- 372.** Обозний В.В. Краєзнавча підготовка вчителя (теоретичні і організаційно-практичні аспекти) / В.В.Обозний. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. – 254 с.
- 373.** Обозний В.В. Туристсько-краєзнавча практика у педагогічному вузі : Навч. посібник – практикум : Для студентів географічних. факультетів пед. навч. закл. / В.В.Обозний. – К. : Науковий світ, 2004. – 226 с.
- 374.** Обсуждение программ факультативных курсов // Преподавание истории в школе.- 1967. – № 4. – С. 73-75.
- 375.** Озерна З.С. Конкурс ерудитів / З.С. Озерна // Вивчаємо укр. мову й літературу. – 2006. – № 8. – С. 38-39.

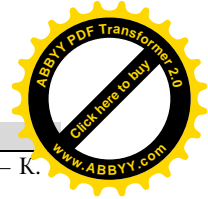
- 376.** Олимпиады по краеведению. Из опыта работы. – М. : Просвещение 1965. – 103 с.
- 377.** Онищук В.О. Типи, структура і методика уроку в школі. Посібник для вчителя. – К. : Радянська школа, 1973. – 159 с.
- 378.** Опалинська М. Наш край з найдавніших часів : Урок у 5-му класі / М.Опалинська, З.Сичевська // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 10. – С. 6-7.
- 379.** Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді / [за ред. Ю.Штангея]. – К. : ІЗМН, 1996. – 368 с.
- 380.** Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы. Утверждены постановлением Верховного Совета СССР 12 апреля 1984 г. // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 9-23.
- 381.** Основы библиотечно-библиографических знаний и работа с книгой : Программа факультативного курса учащихся 9 классов / [подг. Г.А.Воронцов]. – К. : Радянська школа, 1988. – 15 с.
- 382.** Основы дидактики / [под ред. Б.П.Есипова]. – М. : Просвещение, 1967. – 472 с.
- 383.** Остапец А.А. Педагогика и психология туристско-краеведческой деятельности учащихся : метод. Рекомендации / А.А.Свешников. – М. : РМАТ, 2001. – 87 с.
- 384.** Остапец А.А. Педагогика туристско-краеведческой работы в школе / А.А. Остапец. – М. : Педагогика, 1985. – 104 с.
- 385.** Официальные документы по самостоятельному туризму / ВЦСПС, Центр. совет по туризму и экскурсиям. Упр. самодеят. туризма. – М. : Центр., рекл-инф., бюро „Турист“, 1979. – 46 с.
- 386.** Охорона природи. Програма факультативних занять для VIII-IX класів. – К. : Радянська школа, 1974. – 14 с.
- 387.** Павленко М. Топоніміка рідного краю / М. Павленко // Сіл. шк. України. – 2006. – № 3. – С. 8-9.
- 388.** Павличенко К. Краеведческий музей в школе / К.Павличенко// Преподавание истории в школе.- 1974. – № 4. – С. 57-59.
- 389.** Пазенок В.С. Філософія туризму : Навчальний посібник / В.С.Пазенок, В.К.Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
- 390.** Паламарчук Л. Орієнтовне тематичне планування курсу „Рідний край” (5 кл.) / Л.Паламарчук // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 39. – С. 19-22.
- 391.** Паламетс Х.А. Краеведческий материал в курсе IV класса / Х.А.Паламетс // Преподавание истории в школе. – 1971. – № 1. – С. 84-89.
- 392.** Пасенко Л. Уроки з курсу „Київщинознавство” / Л.Пасенко // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 7. – С. 12-16.
- 393.** Пасічник Є.А. Літературне краєзнавство в школі / Є.А.Пасічник. – К. : Радянська школа, 1965. – 133 с.
- 394.** Патока У. Вивчення водойм своєї місцевості. Урок-екскурсія : 5кл. / Л.Патока // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – № 7. – С. 2.
- 395.** Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / [под ред.

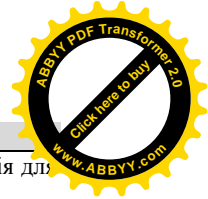
- О. К. Бабанского]. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
- 396.** Петренко В.С. Історико-краєзнавча позакласна робота в школі / В.С.Петренко – К. : Рад. школа, 1962. – 130 с.
- 397.** Петровська О. Краєзнавчо-пошукова робота і громадянське становлення учня : краєзнавчий музей / О. Петровська // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 8. – С. 10-12.
- 398.** Побірченко Н. Володимир Антонович про методику викладання історії / Н.Побірченко // Рідна школа. – 2002. – № 8-9. – С. 60-62.
- 399.** Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX століття) : Монографія / Н.С.Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.
- 400.** Поліщук Г. Екскурсійний метод навчання / Г.Поліщук // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 58-60.
- 401.** Положение об организации общественно полезного, производительного труда учащихся общеобразовательных школ. Утверждено приказом Министерства просвещения СССР от 11 мая 1985 г. № 81 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М. : Юридическая литература. – 1987. – С. 142-145.
- 402.** Літерення про туристсько-краєзнавчу експедицію піонерів і школярів Української РСР, присвячену 60-річчю КПРС // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1962. – № 15-24. – С. 22-23.
- 403.** Почепцов В.Ф. Пізнаємо рідний край : Учителю історії / В.Ф.Почепцов // Радянська школа. – 1989. – № 6. – С. 65-69.
- 404.** Поясов С.А. Краєведение – источник интереса к истории / С.А.Поясов // Преподавание истории в школе. – 1974. – № 6. – С. 68-70.
- 405.** По рідному краю. Туристські маршрути по Ровенщині. – Л. : Каменяр, 1967. – 56 с.
- 406.** Приходнюк С.В. Роль краєзнавчого гуртка у вихованні „важких” підлітків // Рад. школа. – 1983. – № 11. – С. 53-59.
- 407.** Про деякі зміни у викладанні історії в школах Української РСР. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 4 січня 1960 р. // Керівні матеріали про школу / [упоряд.: С.В.Бабич, В.О.Вікторов, С.П.Заволока]. – К. : Радянська школа, 1962. – 386 с.
- 408.** Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р. Постанова № 789 від 10 червня 2002 р. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 34. – С. 5-6.
- 409.** Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. // Керівні матеріали про школу / [упоряд. : С.В.Бабич, В.О.Вікторов, С.П.Заволока]. – К. : Радянська школа, 1962. – С. 57-63.
- 410.** Про реформу загальноосвітньої і професійної школи : 36. документів і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1984. – 110 с.
- 411.** Програма восьмирічної школи. Природознавство. На 1973-1974 навчальний рік. 4 клас. – К. : Радянська школа, 1973. – 8 с.
- 412.** Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Біологія. 7-11 класи. – К. : Ірпінь, 2005. – 85 с.

- 413.** Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з навчання мовами національних меншин. Українська література. 5-12 класи. – К. : Видавничий дім „Букрек”, 2005. – 126 с.
- 414.** Програма для середньої школи з географії. – К. : Радянська школа, 1953. – 71 с.
- 415.** Програма з історії України для учнів 5-х класів загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інф. зб. Мін. освіти і науки України. – 1996. – № 9. – С. 23 – 27.
- 416.** Програма з історії України для 6–11 класів // Інф. зб. Мін. освіти і науки України. – 1996. – № 1–2. – С. 2–43.
- 417.** Програма курсу „Історія рідного краю” для загальноосвітніх навчальних закладів Рівненської обл., 3-12 класи / Уклад. В. Мисан // Віхи століть. – 2008. – № 3/4. – С. 39-72.
- 418.** Програма курсу „Суспільствознавство” для середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів. – К. : Радянська школа, 1962. – 20 с.
- 419.** Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року № 789 // Офіційний вісник України. – К. : Логос, 2002. – С. 41–43.
- 420.** Програма факультативних занять з історії. – К. : Радянська школа, 1967. – 29 с.
- 421.** Програми вечірньої (змінної) середньої загальноосвітньої школи. Українська література з українською і російською мовами викладання. 5-11 класи. – К. : Радянська школа, 1987. – 84 с.
- 422.** Програми восьмирічної і середньої школи. Історія. 4-10 класи. Основи Радянської держави і права. 8 клас. – К. : Радянська школа, 1987. – 157 с.
- 423.** Програми восьмирічної і середньої школи на 1968-1969 навчальний рік. Історія. – К. : Радянська школа, 1968. – 96 с. .
- 424.** Програми восьмирічної школи. Біологія. 5-8 класи. – К. : Радянська школа, 1968. – 55 с.
- 425.** Програми восьмирічної школи. Біологія. 5-8 класи. – К. : Радянська школа, 1972. – 64 с.
- 426.** Програми восьмирічної школи. Історія. 5-8 класи. – К. : Радянська школа, 1959. – 52 с.
- 427.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Біологія. 6-11 класи. – К. : Шкільний світ, 2001. – 143 с.
- 428.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. 5-11 класи. – К. : Шкільний світ, 2001. – 221 с.
- 429.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. Економіка. 6-11 класи. – К. : Ірпінь, 2005. – 90 с.
- 430.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи (редакція 2001 року) / Історія в школі. – 2001. – № 8. – С. 2-25.
- 431.** Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. Українська література. 5-11 класи. . – К. : Шкільний світ, 2001. – 159 с.

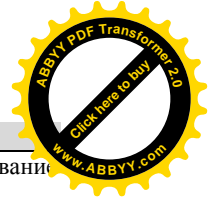
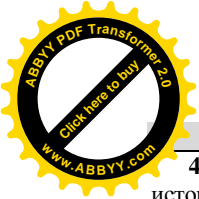

432. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 3-4 класи. – К. „Початкова школа”, – 2003. – 296 с.
433. Програми для середньої школи. Загальна біологія. 9-10 класи. – К. : Радянська школа, 1976. – 31 с.
434. Програми семирічної та середньої школи. Конституція СРСР та УРСР. 7 клас. – К. : Радянська школа, 1946. – 16 с.
435. Програми для середньої школи. Історія. 4-10 класи. – К. : Радянська школа, 1975. – 119 с. С. 32.
436. Програми для профільних класів загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. Людина і суспільство. Основи філософії. 10-11 класи. – К. : Педагогічна преса, 2005. – 127 с.
437. Програми середньої загальноосвітньої школи. Біологія. 5-10 класи. – К. : Радянська школа, 1977. – 68 с.
438. Програми середньої загальноосвітньої школи. Біологія. 5-10 класи. – К. : Радянська школа, 1979. – 79 с.
439. Програми середньої загальноосвітньої школи. Біологія. 5-10 класи. – К. : Радянська школа, 1982. – 49 с.
440. Програми середньої загальноосвітньої школи. Географія. 5-9 класи. – К. : Радянська школа, 1979. – 111 с.
441. Програми середньої загальноосвітньої школи. Історія. 4-10 класи. – К. : Радянська школа, 1979. – 120 с.
442. Програми середньої загальноосвітньої школи. Історія. 4-10 класи. – К. : Радянська школа, 1980. – 120 с.
443. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з українською і російською мовами навчання. 5-11 класи. 8-11 класи. – К. : Освіта, 1995. – 320 с.
444. Програми середньої школи. Географія. – К. : Радянська школа, 1946. – 44 с.
445. Програми середньої школи. Географія. – К. : Радянська школа, 1955. – 67 с.
446. Програми середньої школи. Історія СРСР. Нова історія для 8-10 класів. – К. : Радянська школа, 1946. – 42 с.
447. Програми середньої школи. Історія СРСР. Нова історія для 8-10 класів. – К. : Радянська школа, 1953. – 70 с.
448. Програми середньої школи. Історія СРСР. Нова історія для 8-10 класів. – К. : Радянська школа, 1955. – 64 с.
449. Програми середньої школи. Конституція СРСР. – К. : Радянська школа, 1955. – 24 с.
450. Програми початкової школи. – К. : Радянська школа, 1953. – 215 с.
451. Програми середньої школи. Біологія. – К. : Радянська школа, 1953. – 50 с.
452. Програми середньої школи. Біологія. – К. : Радянська школа, 1955. – 52 с.
453. Програми середньої школи. Математика. 5-10 класи на 1953-1954 навчальний рік. – К. : Радянська школа, 1953. – 37 с.

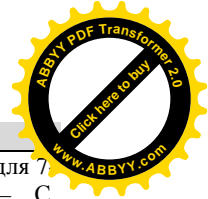
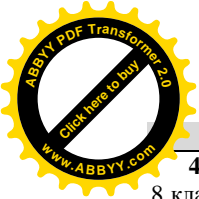
454. Програми середньої школи. Фізика для 6-10 класів. Астрономія для 10 класу. – К. : Радянська школа, 1953. – 34 с.
455. Програми факультативних занять з географії. – К. : Радянська школа, 1973. – 27 с.
456. Програми факультативних курсів з історії. – К. : Радянська школа, 1972. – 67 с.
457. Программа факультативных занятий „Дополнительные главы и вопросы к систематическому курсу истории”, IX класс (70 часов) // Преподавание истории в школе.- 1967. – № 4. – С. 63-68.
458. Программа факультативных занятий „Дополнительные главы и вопросы к систематическому курсу истории”, X класс (35 часов) // Преподавание истории в школе.- 1967. – № 4. – С. 68-69.
459. Программы восьмилетней и средней школы. История. 4-10 классы. Основы советского государства и права. 8 класс. – К. : Радянська школа, 1983. – 165 с.
460. Программы восьмилетней и средней школы на 1971-1972 учебный год. История. 4-10 классы. – К. : Радянська школа, 1971. – 126 с.
461. Программы для внешкольных учреждений и общеобразовательных школ. Туризм и краеведение. – М. : Просвещение, 1976. – 192 с.
462. Программы для восьмилетней школы на 1972-1973 учебный год. География 5-8 классы. – К. : Радянська школа, 1972. – 96 с.
463. Программы для средних учебных заведений. История. 5-11 классы. – К. : Радянська школа, 1989. – 97 с.
464. Программы средней общеобразовательной школы. 1-3 классы. – К. : Радянська школа, 1983. – 247 с.
465. Программы средней общеобразовательной школы. 1-4 (1-3) классы. – К. : Блиц, 1997. – 246 с.
466. Программы средней общеобразовательной школы. Биология. – М. : Просвещение, 1988. – 49 с.
467. Программы средней общеобразовательной школы. Биология. 6-11 классы. – К. : Освіта, 1992. – 39 с.
468. Программы средней общеобразовательной школы. География. 5-9 классы. – К. : Радянська школа, 1982. – 104 с.
469. Программы средней общеобразовательной школы. География. 5-9 классы. – К. : Радянська школа, 1988. – 96 с.
470. Программы средней школы. География. – М. : Учпедгиз, 1959. – 71 с.
471. Программы средней школы. Биология. 5-8 классы – К. : Радянська школа, 1974. – 66 с.
472. Программы „Туризм и краеведение для внешкольных и общеобразовательных школ”. – М. : Просвещение, 1982. – 198 с.
473. Программы факультативных курсов. – М. : Просвещение, 1970. // Преподавание истории в школе.- 1970. – № 5. – С. 109-112.
474. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність / В.Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – 160 с.

- 475.** Проект программы курса „человек и общество” // Преподавание истории в школе. – 1991. – № 4. – С. 125-127.
- 476.** Прус І. Виховання соціалістичного патріотизму у піонерів у процесі краєзнавчої роботи / І.Т.Прус. – К. : Радянська школа, 1962. – 120 с.
- 477.** Прус І.Т. Воспитание социалистического патриотизма у пионеров в процессе краеведческой работы: автореф. дис... канд. пед. наук / И.Т.Прус. – Киев, 1962. – 18 с.
- 478.** Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т.Прус. – К. : Рад. школа, 1984. – 112 с.
- 479.** Пультер С.О. Вивчення літературної географії Житомирщини / С.О.Пультер // Українська мова і література в школі. – № 3. – С. 55-59.
- 480.** Пчельников Т.С. Историко-краеведческая работа после XXIII съезда КПСС / Т.С.Пчельников // Преподавание истории в школе. – 1967. – № 1. – С. 69.
- 481.** Раковський Л.Е. Наш край в XIX ст. : Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії у 8 класі / Л.Е.Раковський. – Чернігів : Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка, 1988. – 58 с.
- 482.** Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / [Л.Л.Бабенко, С.С.Бабенко, Г.П.Білоус та ін.]. – К. : Рідний край, 1991. – 478 с.
- 483.** Ротштейн Л.М. Экспедиция „Моя Родина СССР” продолжается / Л.М.Ротштейн // Физическая культура в школе. – 1983. – № 4. – С. 34-38.
- 484.** Ротштейн Л.М. „Моя Родина СССР” / Л.М.Ротштейн // Физическая культура в школе. – 1976. – № 10. – С. 48-50.
- 485.** Рубанова Н.В. Краеведение как средство связи воспитания с жизнью : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Н.В.Рубанова. – М., 1965. – 22 с.
- 486.** Рудницька Н. Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917-1932) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н.Рудницька. – Житомир, 2000. – 22 с.
- 487.** Рутинський М.Й. Сільський туризм : Навчальний посібник / М.Й.Рутинський, Ю.В.Зінько. – К. : Знання, 2006. – 271 с.
- 488.** Русова С. Дидактика / С.Русова // Вибрані педагогічні твори. – Кн. 2. – К. : Либідь, 1997. – С. 134-300.
- 489.** Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення / С.Русова // Вибрані педагогічні твори. – Кн. 1. – К. : Либідь, 1997. – С. 117-125.
- 490.** Рывкин М.С. Краеведческая работа по Ленинской тематике / М.С.Рывкин // Преподавание истории в школе. – 1970. – № 2. – С. 46-54.
- 491.** Рябко М.А. Краеведение в советской школе : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / М.А.Рябко. – Кривой Рог, 1954. – 17 с.
- 492.** Савченко М. Позаурочна робота з Києвознавства / М.Савченко // Історія України. – 2005. – №17. – С. 18-23.

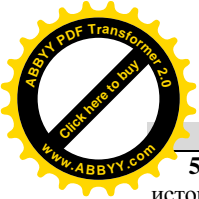

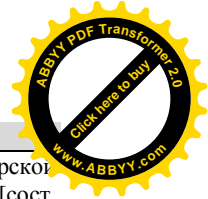
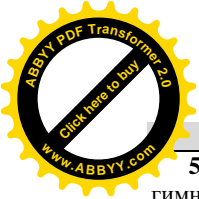
- 493.** Савчук Н. Екологічне краєзнавство : Програма факультативу для 7-8 класів / Н.Савчук // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 18. – С. 16-19.
- 494.** Садкович Н.П. Практические рекомендации по созданию текста истории школы / Н.П.Садкович // Преподавание истории в школе. – 2003. – № 2. – С. 67-70
- 495.** Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне : Навч. посібн. / Г.В.Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 2001. – 150 с.
- 496.** Санцевич А.В. Історико-краєзнавча робота в школі / А.В.Санцевич // Радянська школа. – 1962. – № 8. – С. 91-92.
- 497.** Сарбей В.Г. Изучение биографии В.И. Ленина и его работ в преподавании истории Украины / В.Г.Сарбей, П.Л.Уховская // Преподавание истории в школе. – 1970. – № 2. – С. 35-41.
- 498.** Сафиуллин А.З. Взаимосвязь школьного краеведения с учебно-воспитательной работой / А.З.Сафиуллин // Советская педагогика. – 1982. – № 4. – С. 39-42.
- 499.** Сафиуллин А.З. Географическое краеведение в общеобразовательной школе : Пособие для учителей / А.З.Сафиуллин. – М. : Просвещение, 1979. – 127 с.
- 500.** Сафиуллин А.З. Основы географического краеведения в сельской школе / А.З.Сафиуллин. – М. : Просвещение, 1976. – 120 с.
- 501.** Сбруєва А.А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англомовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) : Монографія / А.А.Сбруєва. – Суми : Козацький вал, 2004. – 500 с.
- 502.** Связь с современностью и краеведение в курсе истории. – Куйбышев : Трансжелдориздат, 1962. – 195 с.
- 503.** Святогор А. Краєзнавчий матеріал на уроках історії / А.Святогор // Радянська школа. – 1985. – № 2. – С. 29-33.
- 504.** Сергеев И.С. Краеведческая работа в школе / И.С.Сергеев, В.И.Сергеев. – М. : Просвещение, 1974. – 80 с.
- 505.** Серебрій В. Модернізація форм навчання / В. Серебрій // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 15. – С. 2.
- 506.** Сіментов Ю.Я. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. Посібник для вчителів / Ю.А.Сіментов, М.Т.Яцура. – К. : Рад. школа, 1968. – 170 с.
- 507.** Січкач Г.В. Використання краєзнавчого матеріалу з історії революційного руху трудящих Західної України на уроках історії СРСР у школі / Г.В.Січкач. – Станіслав : Обл. кн.-газ. вид., 1960. – 38 с.
- 508.** Скаткин М.Н. Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении / М.Н.Скаткин. – М. : Просвещение, 1965. – 48 с.
- 509.** Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2-х томах / Г.Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.
- 510.** Скрипач Т.Я. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії (Матеріали області, міста, району, села) / Т.Я.Скрипач – Черкаси : Смілянська міська друкарня, 1957. – 15 с.

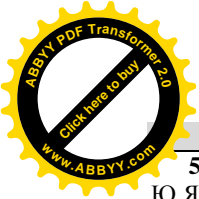
- 511.** Сложное становится доступнее (из опыта преподавания истории) Пособие для учителей / [сост. Н.Г.Дайри]. – М. : Просвещение, 1981. – 128 с.
- 512.** Слюсаренко В.Г. Оповідання з історії Києва : Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. Школи / В.Г.Слюсаренко, Ф.Л.Левітас. – К. : Гранд, 1998. – 127 с.
- 513.** Соколова И.В. Краеведческая работа в начальных классах / И.В.Соколова. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
- 514.** Соловей М.В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950- 2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка, історія педагогіки” / М.В.Соловей. – К., 2000. – 21 с.
- 515.** Соловей М. Шкільне краєзнавство України : основні періоди і тенденції розвитку у ХХ столітті / М.Соловей // Рідна школа. – 2008. – № 11. – С. 66-70.
- 516.** Соловьев М.С. Новое содержание в триедиционной краеведческой работе / М.С.Соловьев // Преподавание истории в школе. – 2007. – № 5. – С. 50-51.
- 517.** Сорокіна Г.О. Екологічні екскурсії як засіб реалізації принципу географічного краєзнавства в загальноосвітній школі / Г.О.Сорокіна, О.М.Трегубенко // Освіта Донбасу. – 2007. – № 3. – С. 36-41.
- 518.** Ставровский А.Е. Внеклассная краеведческая работа / А.Е.Ставровский.. – М. : Из-во АПН РСФСР, 1951. – 160 с.
- 519.** Ставровский А.Е. Краеведческая работа в школе / А.Е.Ставровский. – М. : Учпедгиз, 1954. – 208 с.
- 520.** Стойкова М. Краєзнавчий підхід у викладанні географії / М.Стойкова // Географія. – 2009. – №1. – С. 17-18.
- 521.** Строев К.Ф. Краеведение / К.Ф.Строев. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.
- 522.** Строев К.Ф. Физическая география СССР. Учебник для 7 класса / К.Ф.Строев. – М. : Учпедгиз, 1960. – 224 с.
- 523.** Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1 : Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – 1976. – 654 с.
- 524.** Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2 : Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителям. – 1976. – 670 с.
- 525.** Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – 1977. – 670 с.
- 526.** Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 5 : Статті. – 1977. – 639 с.
- 527.** Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А.Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1972. – 244 с.

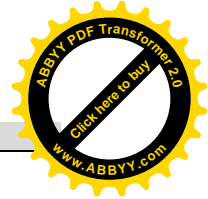
- 528.** Сыкора Я. Использование краеведческого материала при изучении истории социалистического строительства / Я.Сыкора // Преподавание истории в школе.- 1974. – № 6. – С. 95-97.
- 529.** Танана С.М.. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації краєзнавчої роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / С.М.Танана. – Житомир, 2007. – 20 с.
- 530.** Теоретические основы процесса обучения в советской школе / [под ред. В.В.Краевского, И.Я.Лернера]. – М. : Педагогика, 1989. – 320 с
- 531.** Тимошенко В.В. Історико-краєзнавчий музей школи / В.В.Тимошенко, Р.М.Левицька // Радянська школа. – 1970. – № 8. – С. 61-64.
- 532.** Титоренко Л. З’їзд краєзнавців / Л.Титаренко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 45. – С. 21-22.
- 533.** Тімець О. Значення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства / О.Тімець // Рідна школа. – 2002. – № 8-9. – С. 57-59.
- 534.** Тімець О. В. Краєзнавство і туризм / О.Тімець. – К. : Знання, 1999. – 120 с.
- 535.** Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство : навчальний посібник / В.В.Ткаченко – К. : Знання, 2007. – 215 с.
- 536.** Треф’як Я. Методика краєзнавчої роботи в школі / Я. Треф’як // Історія в школах України. – 2002. – № 1. – С. 33-37.
- 537.** Тронько П. Краєзнавчий рух в Україні і шляхи його подальшого розвитку / П.Тронько // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 82-93.
- 538.** Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті : (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) НАН України; Інститут історії України / П.Т.Тронько. – К., 2002. – 84 с.
- 539.** Туристско-краеведческие кружки в школе. Метод. указания для руководителей / [И.А.Верба, Я.Б.Галкин, А.П.Радищев и др]. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.
- 540.** Туристсько-краєзнавча робота в школі як засіб виконання завдань Всесоюзного маршруту піонерських загонів „Завжди напоготові”. – К. : 1971. – 15 с.
- 541.** Туристсько-краєзнавча робота у вищому педагогічному закладі : організаційні та методичні аспекти : навчальний посібник / [О.В.Тімець, В.С.Серебрій, Ю.А.Грабовський та ін.]. – Умань : Візаві, 2006. – 236 с.
- 542.** Тухтаев К. Экскурсии в факультативном курсе „Физиология человека” / К.Тухтаев // Биология в школе. – 1978. – № 1. – С. 47-49.
- 543.** Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. / И.Э.Унт. – М. : Педагогика, 1990. – 191 с.
- 544.** Успенський Н.А. Краеведческая работа в школе / Н.А.Успенський. – Владимир : Кн. издание, 1954. – 96 с.
- 545.** Уховская П.Л. Первый опыт факультативных занятий в школах УССР / П.Л.Уховская // Преподавание истории в школе.- 1968. – № 5. – С. 31-36.

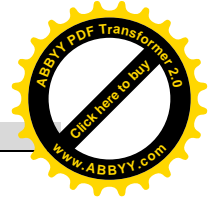
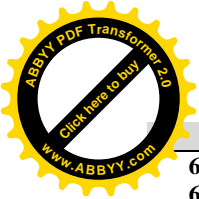
- 546.** Ушинский К.Д. Воспоминания об обучении в Новгород-Северской гимназии / Педагогические сочинения: В 6 т. / К.Д.Ушинский. [сост. С.Ф.Егоров]. – М.: Педагогика, 1988. – Т.1. – С. 309-316.
- 547.** Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології вихованні / К.Д.Ушинський // Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. – К. : Радянська школа, 1983. – Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки. – С. 192-471.
- 548.** Ушинський К.Д. Педагогічна подорож до Швейцарії / К.Д.Ушинський // Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. – К. : Радянська школа, 1983. – Т.2. Проблеми російської школи. – С. 64-169.
- 549.** Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні / К.Д.Ушинський // Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. – К. : Радянська школа, 1983. – Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки. – С. 43-103.
- 550.** Ушинський К.Д. Про необхідність зробити російські школи російськими / К.Д.Ушинський // Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. – К. : Радянська школа, 1983. – Т.2. Проблеми російської школи. – С. 179-184.
- 551.** Федченко Н.М. Розвиток географічних компетенцій школярів у позаурочній діяльності / Н.М. Федченко // Географія. – 2006. – № 6. – С. 13-14.
- 552.** Філончук З. Моя Херсонщина : краєзнавчий брейв-ринг / З.Філончук // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2009. – № 1. – С. 14-17.
- 553.** Флинк Э.Е. Авторы – юные краеведы / Э.Е.Флинк // Преподавание истории в школе. – 1970. – № 3. – С. 55.
- 554.** Франко І.Я. Твори у 50-ти томах / І.Я.Франко. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн.2. – 439 с.
- 555.** Фурман А.Е. Материалистическая диалектика / А.Е.Фурман. – М. : Изво МГУ, 1969. – 231 с.
- 556.** Харківщинознавство : навчальний посібник для учнів загальноосвітніх навчальних закладів / [за ред. Л.Д.Покроєвої, В.Е.Луначека]. – Х. : Гімназія, 2009. – 432 с.
- 557.** Харківщинознавство : Робочий зошит для 8-9 кл. загальноосвітн. навч. заклад. / О.І.Грінченко, С.Л.Губіна, Л.І.Дух, К.М.Слесик. – Х. : Гімназія, 2009. – 104 с.
- 558.** Харченко А.А. Екскурсія „Вивчення водойм своєї місцевості” / А.А.Харченко, І.М.Харченко // Географія. – 2007. – № 9. – С. 10-12.
- 559.** Хименко Л.П. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України / Л.П. Хименко // Джерело майстерності. – 2008. – Вип. 1. – С. 24-29.
- 560.** Ходос М. Методичні засади краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі / М.Ходос // Історія в школі. – 2004. – № 4. – С. 10-12.
- 561.** Хоптяр А.С. Школьное краеведение как средство развития познавательных способностей подростков : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / А.С.Хоптяр. – М., 1973. – 24 с.
- 562.** Хрестоматія з історії педагогіки. Частина І. Вітчизняна школа і педагогіка / [наук. ред. А.А.Сбруєва]. – Суми: СДПУ ім. А.Макаренка, 2003. – 299 с.

563. Хрестоматія з історії Чернігівщини / [упоряд. : М.С.Чуприна Ю.Я.Сіментов]. – К. : Радянська школа, 1969. – 164 с.
564. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 109, 115 арк.
565. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 110, 91 арк.
566. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 190, 132 арк.
567. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 516, 247 арк.
568. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 708, 330 арк.
569. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 718, 331 арк.
570. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 720, 229 арк.
571. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 837, 232 арк.
572. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 846, 300 арк.
573. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 856, 201 арк.
574. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1009, 134 арк.
575. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1011, 300 арк.
576. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1166, 186 арк.
577. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1181, 363 арк.
578. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1348, 131 арк.
579. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1349, 207 арк.
580. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1721, 92 арк.
581. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1933, 108 арк.
582. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1936, 160 арк.
583. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1938, 198 арк.
584. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1939, 178 арк.
585. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1941, 309 арк.
586. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1942, 198 арк.
587. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1943, 319 арк.
588. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1944, 137 арк.
589. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1945, 258 арк.
590. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1946, 289 арк.
591. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1950, 239 арк.
592. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1955, 268 арк.
593. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2130, 146 арк.
594. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2349, 130 арк.
595. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2457, 311 арк.
596. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2584, 90 арк..
597. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2928, 128 арк.
598. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2929, 238 арк.
599. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2933, 145 арк.
600. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2938, 184 арк.
601. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2940, 287 арк.
602. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2942, 263 арк.
603. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3196, 123 арк.
604. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3532, 116 арк.
605. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3538, 237 арк.
606. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3541, 301 арк.
607. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3558, 238 арк.

608. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3941, 78 арк.
609. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3944, 136 арк.
610. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3949, 250 арк.
611. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3952, 153 арк.
612. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3962, 130 арк.
613. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3974, 195 арк.
614. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3978, 253 арк.
615. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4415, 188 арк.
616. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4416, 221 арк.
617. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4467, 232 арк.
618. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4535, 79 арк.
619. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4606, 107 арк.
620. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5022, 113 арк.
621. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5220, 74 арк.
622. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5384, 131 арк.
623. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5385, 32 арк.
624. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5434, 189 арк.
625. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5505, 125 арк.
626. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6355, 47 арк.
627. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6864, 140 арк.
628. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6865, 186 арк.
629. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6931, 170 арк.
630. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 6934, 3 арк.
631. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 7833, 35 арк.
632. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8234, 256 арк.
633. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8236, 70 арк.
634. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8239, 112 арк.
635. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8287, 64 арк.
636. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8578, 64 арк.
637. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8650, 33 арк.
638. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8788, 142 арк.
639. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8791, 252 арк.
640. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8915, 180 арк.
641. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8928, 306 арк.
642. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8929, 297 арк.
643. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9014, 179 арк.
644. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9258, 85 арк.
645. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9291, 151 арк.
646. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9329, 203 арк.
647. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 6, 106 арк.
648. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 39, 168 арк.
649. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 75, 115 арк.
650. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 89, 92 арк.
651. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 115, 171 арк.
652. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 17, спр. 142, 102 арк.
653. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 3, 208 арк.

654. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 9, 102 арк.
655. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 79, 179 арк.
656. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 150, 212 арк.
657. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 154, 190 арк.
658. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 194, 237 арк.
659. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 244, 129 арк.
660. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 1842, 276 арк.
661. Цепляева Н.С. Факультатив по краєведінню / Н.С.Цепляева // Преподання історії в школі. – 1972. – № 3. – С. 82-86.
662. Чередов І.М. Форми учебної роботи в середній школі / І.М.Чередов. – М. : Просвещение, 1988. – 159 с.
663. Чульська О.С. Перлина українського степу : матеріали краєзнавчої експедиції учнів 9 кл. / О.С. Чульська // Географія. – 2005. – № 15/16. – С. 59-60.
664. Чуприна М.С. Методичні вказівки про використання матеріалів з історії Чернігівщини в процесі викладання історії СРСР і УРСР в школі / М.С.Чуприна. – Чернігів : Чернігівський обласний відділ народної освіти, Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів, 1973.- 48 с.
665. Шамова Т.І. Активізація учень школярів / Т.І.Шамова. – М. : Педагогіка, 1982. – 208 с.
666. Шашло Т.М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т.М.Шашло – К. : Радянська школа, 1963. – 160 с.
667. Швець М. Краєзнавчий гурток як засіб формування компетентності учнів / М.Швець // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 6. – С. 20-27.
668. Шевченко С.І. Історичне краєзнавство : Конспект лекцій для студентів, краєзнавців, керівників шкільних гуртків / С.І.Шевченко. – Кіровоград : Редакційно-видавничий центр НДПУ ім. В.Винниченка, 2002. – 22 с.
669. Шеремет М.О. Краєзнавчий матеріал на уроках історії України / М.О.Шеремет // Історія в школі. – 2001. – № 11-12. – С. 55-58.
670. Шишка О. Наше місто – Львів : Посіб. з курсу „Львовознавство”. Ч. 1 / О.Шишка. – Л. : Центр Європи, 2002. – 192 с.
671. Шишка О. Наше місто – Львів : Посіб. з курсу „Львовознавство”. Ч. 2. / О.Шишка. – Л. : Центр Європи, 2005. – 173 с.
672. Шкваря З.Т. Зустріч із цікавими людьми нашого міста / З.Т.Шкваря // Географія. – 2005. – № 15/16. – С. 61.
673. Шкільні музеї : посібник для вчителя / [Н.І.Ганнусенко, О.В.Ляпін, Т.І.Мацейків та ін.]. – К. : Радянська школа, 1991.- 111 с.
674. Школьные программы восьмилетней школы, вечерней (сменной, сезонной, заочной) средней общеобразовательной школы и средней общеобразовательной трудовой политехнической школы с производственным обучением. Географія. – М. Учпедгиз, 1959. – 75 с.
675. Шрамченко О.В. Розробка краєзнавчої складової курсу історії України в програмах основної школи (на основі аналізу шкільних програм

Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні: монографія, 2011 р.

періоду незалежності) / О.В.Шрамченко // Збірник наукових праць. Серія: "Історія та географія" / Харк. Нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х. : Планета-Прінт, 2009. – Вип. 34. – С. 193-196.

676. Шуляр В. Уроки літератури рідного краю : технологія підготовки та проведення / В.Шуляр // Дивослово. – 2003. – № 7. – С. 34-39.

677. Щербина М.М. Вивчаємо топоніміку рідного краю / М.М.Щербина // Пед. вісник. – Черкаси. – 2009. – № 3. – С. 83-84. .

678. Юні етнографи-краєзнавці : методичні рекомендації для проведення занять за програмою / Л.Біссерова, Н.Брончик, В.Мельничук, А.Остапчук. – Рівне : Волиські обереги, 2007. – 92 с.

679. Якушко О.Ф. Летние походы по родному краю. Метод. пособие для учителей / О.Ф.Якушко. – Минск : Учпедгиз БССР, 1955. – 138 с.

680. Якушко О.Ф. Путешествие по родному краю. Методическое пособие в помощь учителю / О.Ф.Якушко. – Минск, Учпедгиз БССР, 1952. – 107 с.

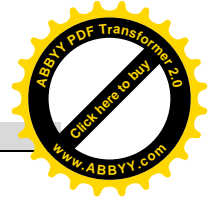
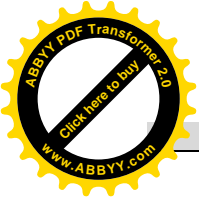
681. Ялтанець Т.Л. Генії ходили вулицями Львова : матеріали для уроків зарубіжної літератури та історії, факультативів і гурткової роботи : 5-11 кл. / Т.Л.Ялтанець, А.В.Васильєва // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2000. – № 11. – С. 43-45.

682. Ямницький М.Н. Комплексный подход к воспитанию подростков в процессе туристско-краеведческой деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / М.Н.Ямницький. – М., 1977. – 24 с.

683. Янко М.Д. Литературное краеведение в школе / М.Д.Янко. – М. : Просвещение, 1965. – 192 с.

684. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В.Д.Яремчук – К. : ІСДО. – 1993. – 100 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
------------	---

Розділ 1

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства.....	8
1.2. Історіографічний аналіз проблеми дослідження.....	32
1.3. Періодизація розвитку шкільного краєзнавства.....	51

Розділ 2

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УМОВАХ КОНТРРЕФОРМИ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ (30 – 50 pp.)

2.1. Мета та зміст шкільного краєзнавства після відновлення предметного викладання у школі.....	62
2.2. Застосування краєзнавства як методичного прийому у навчальному процесі.....	73
2.3. Форми позакласної краєзнавчої роботи.....	89
2.4. Роль краєзнавства у засвоєнні учнями навчального матеріалу.....	100

Розділ 3

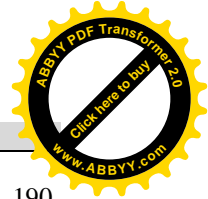
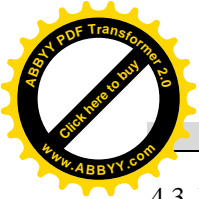
РОЗГОРТАННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕРІОД ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ „ЗВ’ЯЗКУ ШКОЛИ З ЖИТТЯМ” (КІНЕЦЬ 50-х – СЕРЕДИНА 60-х pp.)

3.1. Нормативно-правова база шкільного краєзнавства.....	110
3.2. Застосування краєзнавчого принципу у навчальному процесі.....	117
3.3. Зміни у формах організації та змісті позакласної краєзнавчої діяльності.....	137
3.4. Оволодіння учнями різними видами діяльності у процесі взаємодії з найближчим оточенням.....	152

Розділ 4

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА ПІСЛЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОBOB’ЯЗКОВОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х – 80-ті pp.)

4.1. Зміни у нормативно-правовій базі шкільного краєзнавства.....	161
4.2. Використання краєзнавчого підходу у навчальному процесі школи.....	176

4.3. Розгортання позапрограмної краєзнавчої роботи.....	190
4.4. Вплив краєзнавчої роботи на реалізацію завдань загальної освіти.....	211

Розділ 5

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

5.1. Зміст та структура краєзнавства у програмах інваріантних та варіативних шкільних курсів.....	225
5.2. Реалізація освітнього потенціалу краєзнавства у навчальній роботі школи.....	247
5.3. Позапрограмне шкільне краєзнавство та його педагогічне значення на сучасному етапі.....	267
5.4. Оволодіння школярами соціальним досвідом у процесі краєзнавчої освіти.....	281

ВИСНОВКИ.....	292
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	305
--	------------

Наукове видання

БУГРІЙ Володимир Станіславович

**ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО В УКРАЇНІ
(друга половина XX – початок XXI ст.)**

Монографія

Відповідальна за випуск: *А. А. Сбруєва*

Здано в набір 05.12.11. Підписано до друку 06.01.12.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Друк ризогр. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 19,7. Обл. вид. арк. 18,7. Вид № 13.
Тираж 300 прим.

ПВФК «Видавництво «МакДен»,
40022, Суми, вул. Тополянська, 16, тел. (0542) 25-10-54, 78-11-83

Віддруковано у видавництві СумДПУ ім. А. С. Макаренка

